

MÜSEYİB İLYASOV

PEŞƏYÖNÜMÜN ƏSASLARI

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
08. 11.2010 – cu il tarixli, 1432 № – li əmri ilə
dərs vəsaiti kimi təsdiq olunmuşdur.*

Bakı — 2011

Elmi redaktoru : **H.M.Əhmədov**
akademik

Rəyçilər : **Ə. Ə. Ağayev**
professor
S. M. Quliyev
professor
İ. N. İsayev
professor
K. M. Məcidov
dosent

M.I.İlyasov. *Peşəyönüümün əsasları. Pedaqoji universitet və institutlarda «Maarif» istiqaməti üzrə magistrantlar üçün dərs vəsaiti.* Bakı: ADPU, 2011, 324 səh.

Kitabda gənc nəslin peşəyönüümünün nəzəri əsasları və praktik həlli yolları öz əksini tapır.

Dərs vəsaiti pedaqoji universitetin və ali pedaqoji məktəblərin «Maarif» istiqamətli magistrantları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsait həmçinin tələbələr, doktorantlar, tədqiqatçılar, müəllimlər və valideynlər üçün də faydalıdır.

GİRİŞ

Peşəyönümü gənc nəslin təlim-tərbiyə işləri sistemində mühüm yer tutan problemlərdən biridir. Onun başlıca məqsədi yeniyetmə və gənclərə həyatda öz yerini düzgün tapa bilməsi, özlərinin arzusuna, marağına, başlıcası isə qabiliyyət və bacarığına müvafiq peşə və ixtisas seçimlərində kömək göstərməkdir. Buna görə də hazırda məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə işlərinə elə səviyyədə yanaşmaq lazıム gəlir ki, şagirdlərin peşə və ixtisas seçimləri sərbəst, şüurlu və elmi şəkildə həll edilmiş olsun. Peşə seçən hər bir gənc öz peşəsinə, ixtisasına ürəkdən bağlınsın, onu sevsin, daha böyük uğurlar əldə etməyə çalışın və onda seçdiyi peşə ilə gələcək karyerasını qura bilmək əminliyi yaransın və nəhayət, hər kəs öz bacarıq və qabiliyyətinə müvafiq peşəyə, ixtisasa yiyələnmiş olsun. Gələcəkdə cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında daha fəal, yaradıcı fəaliyyət göstərə bilsin. Hər kəs həyatda öz yerini düzgün tapa bilsin. Ölkədə kadr axıcılığına yol verilməsin.

Böyükən nəsil dərin dünyagörüşə, yüksək milli və bəşəri dəyərlərə, mənəvi keyfiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, özünün arzusuna, qabiliyyət və bacarığına, həmçinin cəmiyyətin kadrlara olan cari və perspektiv tələbatlarına müvafiq peşə və ixtisas seçimlərə hazırlanmalıdır. Bu işdə təlim-tərbiyə prosesinin əsas mərkəzi olan məktəbin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Məktəbdə peşəyönümü işləri elə səviyyədə aparılmalıdır ki, şagirdlər ümumi orta təhsili bitirdikləri vaxt hansı peşə və ixtisas ardañca gedəcəklərini dəqiq və əsaslandırılmış şəkildə müəyyənləşdirmiş olsunlar.

Peşəyönümü mürəkkəb bir prosesdir. Onun müvəffəqiyyətli həlli bir çox amillərdən asılıdır. Başlıca məsələlərdən biri müəllimlərin onun nəzəri-praktik həlli yollarını düzgün mənimsəmələri, təlim-tərbiyə prosesinin bütün imkanlarından səmərəli istifadə etməklə ona elmi şəkildə yanaşılması, elmi əsaslarla həll edilməsidir.

Peşəyönümü həmçinin elmilik tələb edən bir prosesdir. Məktəbdə və ailədə ona elmi şəkildə yanaşılmadan həqiqi müvəffəqiyyətə nail olmaq çətindir. Buna görə də müəllimlərin, tərbiyəçilərin, sinif və məktəb rəhbərlərinin, həmsinin ata və anaların onun mahiyyət və məqsədini düzgün dərk etmələri, mütəbdə bu işin həyata keçirilməsinin forma və metodlarını bilmələri, həyata keçirilməsinin yol və vasitələri haqqında müfəssəl biliklərə və bacarıqlara malik olmaları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan təqdim olunan dərs vəsaitində peşəyönüminin və onun son nəticəsi olan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması probleminin yaranması, inkişafı, mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri, məktəbdə onun təşkili istiqamətləri, metodları, yolları, iş sistemi, prinsirləri, üsulları, formaları, peşəyönümü probleminin həllində müasir meyllər, məktəbdə və ailədə peşəyönümü işlərinə nəzarət, rəhbərlik məsələləri və digər bir sıra problemlər öz əksini tapır.

Dərs vəsaiti Pedaqoji Universitetdə, digər universitet və institutların pedaqoji təmayülli fakültələrində təhsilin magistratura pilləsində «Maarif» istiqaməti üzrə tədris olunan «Peşəyönümü və sosial məşğulluğun əsasları» fənninin programına uyğun yazılmışdır.

Dərs vəsaiti həmçinin orta və ali məktəb müəllimləri, tələbələr, doktorantlar, tədqiqatçılar və valideynlər üçün də faydalıdır.

I FƏSİL

PEŞƏYÖNÜMÜ PROBLEMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

1.1. Klassik Şərq mütəfəkkirləri peşə, sənət seçməyin zəruriliyi haqqında

Uşaq və gənclərin əməyə və peşə seçməyə hazırlanması problemi digər xalqlarda olduğu kimi, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutmuş, bir çox yazılı abidələrdə və mütəfəkkirlərin əsərlərində özünəməxsus şəkildə eks olunmuşdur.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvidən tutmuş zəmanəmizin ən böyük filosof, şair, yazıçı və pedaqoqları peşə haqqında, peşə, sənət adamları haqqında, hər hansı bir peşəyə yiylənərkən onu qəlbən sevməyə aid bu gün də öz təravətini saxlayan hikmətli sözlər demiş, mənalı fikirlər söyləmişlər. N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, Ə.Marağayı, M.H.Naxçıvani, maarifçilər –A. Bakıxanov, S.Ə.Sirvani, M.T.Sidqi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov və onlarca başqaları yazdıqları əsərlərdə uşaq və gənclərin öz bacarıq və qabiliyyətlərinə münasib peşə, sənət seçməyin zəruriliyini qeyd etmiş və bunun gənc nəslin həyatında nə dərəcədə mühüm rol oynadığını göstərmişlər.

Böyüyən nəslin sənətə yiylənməsinin zəruriliyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəllər də xalqın aqil, müdrik adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və xalq yaradıcılığı nümunələrində öz əksini tapmışdır. Nağıllarımızda, bayatılarımızda, atalar sözlərimizdə, das-tanlarımızda və digər bir sıra şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında sənət və peşəseçmə işinin vacibliyini eks etdirən çoxlu sayda nümunələr sübut edir ki, xalqımız hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox titullardan, var-dövlətdən, mal-sərvət top-lamaqdan üstün tutmuş, bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Bir xalq deyimində olduğu kimi:

*Günləri bir-bir sana,
Yar verdi bir sir sana
Bir elm, bir də sənət,
Xəzinədir insana.*

Və ya:

*Güllərin həşəm olsun,
Gün vursun həşəm olsun
Var-dövlətin olunca,
Sənətin, peşən olsun.*

Peşə və sənət sahibi olmağın faydası haqqında olan xalq yaradıcılığı nümunələrindən çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, vəzifə, titul, mənsəb, var-dövlət əldən gedə bilər, ancaq sənət insanın əlində qalar, dar gündə ona kömək olar. Qeyd edək ki, professor Ə.Həşimovun və professor F. Sadıqovun uzun illik araşdırılmaları və dərin məzmunlu tədqiqatları [34; 35 və s.] bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Halal zəhmətlə yaşamağın vacibliyi, sənətin əhəmiyyəti haqqında müqəddəs kitabımız olan «Qurani-Kərim»də də maraqlı və dəyərli fikirlər vardır. Orada deyilir: «Allah heç kəsi qüvvəsi çatmayan işi (görməyə) vadar etməz. Hər kəsin qazandığı yaxşı əməl də, pis əməl də özünə aiddir» [58, s.42], «icərinizdə (insanları) yaxşılığa çağırın, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun» [58, s.54].

Şərqiin böyük ədəbi abidələrindən olan «Qabusnamə»də deyilir: «Sənəti olmayan adamlar gövdəsi olub, kölgəsi olmayan Muğilan ağacı kimi faydasız olurlar, nə özlərinə xeyir verirlər, nə başqalarına» [48, s.35]. «Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamiya vacibdir, çünkü insan öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər» [48, s.40].

«Qabusnamə»də peşələrin qruplaşdırılması ilə bağlı verilən fikirlər də maraqlıdır: 1) peşəyə aid olan elmlər (tibb, nücum,

həndəsə, poeziya və s.); 2) elmə aid olan peşələr (musiqişünaslıq, baytarlıq və s.); 3) ağıl işlətməklə əmələ gələn peşələr.

Kitabın müəllifi Qabus hər bir insanın öz peşəsini yaxşı bilməsini və peşələrin daxili xüsusiyyətlərini bilməyi zəruri sayır.

Şərqiñ digər ən böyük ədəbi abidələrindən biri olan «Kəlilə və Dimnə»də də peşə, sənət kəsb etməyin faydasından danışılmış və onlar xoşbəxtliyin səbəbi kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərdə deyilir: «Hər kəs fitri əql və kamal sahibi olub sənət kəsb etməyə çalışsa, bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübələr haqqında düşünüb onlardan bacarıqla istifadə etsə, həm bu dünyada öz arzusuna çatar, həm də o dünyada xoşbəxt olar» [46, s. 54].

Türk xalqının görkəmli simalarından biri olan Mövlana Cələləddin Rumi insanın yalnız meyli olduğu işlə məşğul olmasını, bu işdə öz gücünü sərf etməsini və meyli olmayan işlə könülsüz məşğul olmamağı zəruri hesab etmişdir. Rumi bu münasibətlə «Məsnəvi»sində yazırıdı: «Dünya işlərindən, zövqlərindən hansına meylin varsa məhz həmin andan sən o işdə nə isə yapma gücünü açıq-aşkar göstər, o işi öz xoşunla və bildiyin kimi görməyə başlayarsan. Meylin və istəyin olmayan bir işi isə könülsüz qəbul edib: «Qul nə etsin ki? Bu uca Allahın təqdiridir» – deyə düşünərsən» [71, s.124].

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirmişdir. O, əməyə, əmək adamlarına yüksək qiymət vermiş, işgüzər adamları bal arısına bənzətmiş, halal zəhmətlə yaşamağı ən böyük nemət hesab etmişdir.

*Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənətə əl açıb düşməyim xəcalətə [75, s.38]*

– deyən şair insanın öz zəhməti hesabına yaşadığı sadə həyatı başqalarının hesabına yaşınan cah-cəlallı həyatdan üstün tutur.

Nizami insanın bir sənət, peşə sahibi olmasını yüksək qiymətləndirir, onun əliboş – işsiz, sənətsiz gəzməməsini və hansı sənətin sahibi olursa-olsun, onu kamil, dərindən bilməyi tövsiyə edir:

*Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımcıq papaqçılıqdan [75, s.100]*

– deyərək insanları seçdikləri sənəti hərtərəfli öyrənməyə çağırır.

XIII əsrдə yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkir və əxlaq nəzəriyyəcisi Nəsrəddin Tusi sənət, peşə və peşəseçmə haqqında bu gün də öz dəyərini saxlayan bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürmüdüür.

Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində sənətləri (peşələri – M.İ.) aşağıdakı üç qrupa ayırır: şərəfli, orta və alçaq.

«Hər sənətin şərəfi onun məqsədində, hər varlığın islahı onun zatındaki şərəfindədir» [74, s.80] – deyən böyük mütəfəkkir qeyd edir ki, şərəfli sənət o sənətlərə deyilir ki, o, bədənin deyil, nəfsin xeyrinə olsun [74, s.149]. N.Tusi yazır: «İnsani kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət dünya sənətlərinin ən şərəflisi olmalıdır» [74, s.80]. Böyük mütəfəkkir göstərir ki, bunlara azadların sənəti və ya mürüvvət sahiblərinin sənəti də deyilir [74, s.149].

N.Tusi şərəfli adlandırdığı sənətləri üç sinfə ayırır: birinci – ağılin cövhərinə aid olanlar; ikinci – ədəb və elmə aid olanlar; üçüncü – qüvvət və şücaətə aid olanlar. Xalqın ziyanına, insan fəzilətlərinə zidd və məzacın nifratinə səbəb olan peşələri isə alçaq peşələr adlanır.

Bir sıra zəruri, qeyri-zəruri, sadə və mürəkkəb peşələr (müəyyən ixtisas tələb etməyən M.İ.) isə orta peşələrdir [74, s.149–150].

Tusi müdrik bir filosof və pedaqoq kimi tövsiyə edir: «Kim hansı sənətkar adlanırsa, o sənətdə aşağı mərtəbə ilə razılaşmayıb irəliləmeli, daha yüksək dərəcəyə qalxmalı, ixtisasında səhlənkarlığa yol verməməlidir» [74, s.150].

N.Tusi peşə seçimək probleminin mahiyyətində dahada dərinə gedərək hər bir şəxsin bacarıq və qabiliyyətlərinin nəzərə alınmasını, məhz bunlara istinad edilməsini zəruri hesab edir [74, s.160–161].

N.Tusi namuslu əmək və sənətə xoş güzəranın ən şərəfli vasitəsi kimi baxır və bunlara bir sıra layiq olmayan işlərdən əl

çəkməklə nail olmağın mümkünüyünü göstərir. O yazır: «Bilmək lazımdır ki, insan üçün xoş güzərəndən daha gözəl heç bir şey ola bilməz, bunun ən şərəfli vasitəsi isə ədalətli, iffətli, mürüvvətli, insaflı, namuslu əmək və sənətdir, bu isə öz növbəsində höcətçilik, tamahkarlıq, səhlənkarlıq, tənbəllik, süründürүүcülük və bu kimi nalayıq işlərdən əsl çəkmədən mümkün deyildir» [74, s.150].

N.Tusinin bu fikri peşəseçmə işinin elmi surətdə həll edil-məsinin müasir konsepsiyaları və tələbləri ilə səsləşir.

XIII əsrin məşhur Azərbaycan şairi Hümam Təbrizi yazırıdı: «Özünü insan adlandıran hər kəs... bir hünər, bir peşə, bir sənət sahibi olmalı, hünərdə tayı-bərabəri olmayan xarüqələr yaradan... olmalıdır» [72, s.14].

XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycan ictimai və ədəbi fikir tarixində görkəmli yer tutan böyük mütəfəkkir Əvhədi Marağainin də peşə, sənət seçmək vəöz işinin əsl ustası olmaq haqqında bu gün də bz dəyərini saxlayan fikirləri vardır. Ə.Marağai insanların digər canlılırdan şərəfli olmasının səbəbini elm öyrənib həqiqəti dərk etməkdə, zəhmət çəkib sənətə iyiyələnməkdə görür, hünər və sənət əhlini yüksək qiymətləndirir. Əvhədi Marağai övladına peşə öyrətməyi valideynlərin əsas vəzifələrindən hesab etmiş və dünyyanın əməklə, peşə ilə nizama düşəcəyinə böyük inam bəsləmişdi.

Əvhədi cəmiyyətin inkişafında faydalı və yaxşı peşələrin mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir və göstərirdi ki, yaxşı peşə insanı qüsurlardan xilas edir və cəmiyyətin inkişafına xidmət edir.

Əvhədi hər bir peşə, sənət adəminin həmçinin peşəkar olisinin yüksək qiymətləndirir, peşəkar insan haqqında yüksək fikir söyləyərək ona hörmət bəsləyir, peşəkarları həyatda ən faydalı, gərəkli və xösbəxt insanlar kimi dəyərləndirir. Görkəmli ədib belə bir qənaətə gəlir ki, dünyada ən yaxşı iş elm öyrənmək və ən yaxşı vəzifə peşəkarlıqdır. Əvhədi bu münasibətlə özünün məşhur «Cami-Cəm» əsərində yazır:

*Ən böyük nemətdir, anlasan, peşə,
Peşəkar düz yolla gedər həmişə (62, s.130).*

Və ya:

*Dünyani nizama peşəkar salar,
Hər nizam peşədən, hünərdən olar [62, s.131].*

Ə.Marağai uşaqları əməklə böyütməyi, ona müəyyən iş öyrətməyi onların sonrakı inkişafı üçün əsas hesab edir, çətinliklərə qalib gəlmək, möhnət və bədbəxtlikdər xilas etmək üçün uşağı işgücdən azad etməməyi məsləhət bilir:

*Nazla böyüməsi qoy çox da övlad,
Onu iş-gücdən də eyləmə azad.
Sonra çətinliyə düşərsə əgər,
Bi rmöhnət, bədbəxtlik onu məhv edər [62, s.111].*

Əvhədi elmi, biliyi idrakdan ayırmadığı kimi, peşəni də elmdən ayrı salmir və bunlara mədrəsələrdə, xanəgahlarda geniş yer verməyi məsləhət görürdü.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri M.Füzulinin ölməz əsərləri içərisində uşaqların elm öyrənməsi, sənət seçməsi kimi məsələlər də xüsusi yer tutur. Onun bu fikirləri xüsusən «Rindü-Zahid» adlı əsərində daha qabarlıq şəkildə özünü göstərir. Füzuli göstərir ki, yeniyetməlik dövründə düzgün seçiləməyən sənət insanın bütün ömrü boyu öz mənfi təsirini göstərir.

Zahid oğlu Rində deyir: «Ey Rind. Uca hikmətli ol ki, daha yaxşı bir sənət tapasan, həm həyatda etibarına səbəb olsun, həm də ölündən sonra onun izləri səndən yadigar qalsın. Onu bil ki, bu gün hər nəyə rəğbət eləsən, bacararsan. Sabah hər nə yadına salsan həsrət çəkərsən. İnsan çalışmasa fəzl və hünər kəsb edə bilməz... Bədənin əzaları süst olduqdan sonra peşimançılıq fayda verməz» [66, s.22].

Füzuli Zahidin dili ilə əkinçiliklə, ticarətlə məşğul olmayı və ya sənət, peşə öyrənməyi məsləhət görmüşdür. Zahid deyir: «Sənət minnətsiz bir işdir və yaxşı yaşamağa səbəbdür. Sənətkara bu feyz bəsdir ki, həm öz kasıbçılığı ilə keçinər, həm də özgələri onun işindən faydalananar [66, s.28].

Füzuli həmçinin belə bir məsələyə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir ki, ailə öz uşağına elə sənət seçməlidir ki, insanı üzməsin, icti-

mai faydası olsun və onun hərtərəfli inkişafına, «kamala çatmasına» mane olmasın.

M.Füzulinin peşə seçmək haqqındaki bu fikri və tələbləri özündən sonra gələn ən mütərəqqi pedaqoqların fikirləri və elmi pedagogika ilə səsləşir və bu gün üçün də aktuallıq kəsb edir.

XIII—XIV əsrlərdə yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani də öz əsərlərində uşaq və gənclərin peşə və sənət seçməsinə geniş yer vermişdir.

O, «Dəsturlül-katib fi təyinil-məratib» adlı əsərində «dövlətxahlardan» tələb edir ki, yalnız elmdən deyil, sənət və sənətkarlıqdan da baş çıxarsınlar. Naxçıvani yazırkı ki, buna fikir verilməsə dövlət yaşaya bilməz və həmişə ehtiyac içərisində sürünməli olar. Buna görə də silkindən, rütbəsindən, vəzifəsində asılı olmayaraq bütün hakimləri müxtəlif sənətlərdən baş çıxarmağa və onları yaymağa, intişar etdirməyə səsləyir. Naxçıvani əvvəlcə hökmədarları, hakimləri, sonra isə valideynləri sənətə fikir verməyə səsləyirdi. O, bunu bütün sağlam ailənin əsas vəzifəsi sayaraq bütün valideynlərə məsləhət görürdü ki, bir neçə ay ərzində, heç bir mane olmadan bir sənət seçib övladlarına öyrətməyi unutmasınlar [70, s.183—184].

Peşə seçmə probleminin həllinin zəruriliyinə təkcə orta əsr klassiklərimiz deyil, sonrakı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan ma-arifçi-pedaqoqları və ziyalıları tərəfindən də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Mahmud Şirvani, Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmmədhüseyin Şəhriyar və onlarca digər ədib və mütəfəkkirlərin bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan qiymətli fikirləri vardır.

A.Bakıxanov bir sıra əsərlərində sənət və peşə seçməyin faydasından danışmış və bu işdə bacarıq və qabiliyyətin nəzərə alınmasını vacib hesab etmişdir. O, «Nəsihətnamə» əsərində insanların qabiliyyət və bacarığına yüksək qiymət verir: «Hər kəs öz qüvvəsinə inansa o özü hamidan çox istədiyini əldə etməyə çalışır» [14, s.10] — deyir.

«Ağıldan və əməldən (sənətdən — M.İ.) üstün bir dövlət yoxdur. Çünkü, onlar həmişə səninlədir və onları heç kəs səndən ala bilməz» — deyən Bakıxanov [14, s.12] insanın şərafətinin onun nəslinə deyil, öz qabiliyyətinə görə olduğunu [14, s.13] və insanın müəyyən işi nəfsinə deyil, öz qüvvət və istedadına görə boynuna götürməyi məsləhət görür [14, s.17].

A.Bakıxanov «Təhzibi-əxlaq» adlı əsərində yazır: «İnsanın qazandığı hünər və sənət heçə qalmaz. Bir vaxt gələr ki, gərək olar» [15, s.41].

XIX əsr ziyalılarından Azərbaycan oxucularına yalnız «Nəsi-həti-Loğman» adlı əsəri ilə tanış olan Mirzə Mahmud Şirvani adı çəkilən əsərində etdiyi nəsihətlərdə övladına elm, sonra isə sənət öyrənməyin vacibliyini valideynlərə nəsihət edərək yazır:

*Əzəl elm öyrət ona, sonra sənət,
Ki görməz heç ruzisində zillət,
Hünərdir, kəsb və sənət nəv-i insan,
Bilən vaxta çatar ruzisi asan.
Ola alim o kəs, həm bilə sənət,*

*Tapar tez mal, həm dünyada izzət.
Əgər üç, ya ki dörd bilsə sənaye (sənət)
Olur alim ona cümləsi tabe,
Olur hörmətli xalq-aləm içrə,
Catar tez dövlətə, qalmaz ğəm içrə! [82, s.11].*

M.M.Şirvani övladının möhtərəm və hörmətli olmasını, xalq içərisində əziz tutulmasını istəyənlərə ona bir sənəti kamil öyrətməyi məsləhət görür. Elə sənəti ki, «O sənətlər əladır cahanda, keçibdir neçə dəfə imtahanda» — deyir və xalqa aydın olan bir neçə peşənin — xalq sənətinin — dərzilik, zərgərlik, memarlıq, əttarlıq, dülgərlik kimi sənətlərin adını çəkir və onları məsləhət bilir [82, s.12].

Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Seyid Əzim Şirvani də peşəyə, sənətə yüksək qiymət vermiş, işsiz adamı quru odun parçasına bənzətmış, sənəti olmayan adamı isə insan hesab etməmişdir. O, daha çox elmlə, biliklə bağlı olan sənət öyrənməyi

təbliğ etmişdir. «Elmdir əhli sənəti hünərin, elmsiz sənətin nədir səməri» – deyən şairin [83, s.168] gəncləri əməyə hazır olmağa, peşə seçməyə çağırışı əsrlər, illər boyu gənclərin həyata hazırlanması işinə böyük təsir etmişdir.

Şair oğlu Cəfərə xitabən yazırdı:

*Ey oğul bil ki, adəmi-bikar,
Xüsk olan bir odundur, layiqi nar.
Bunu bizdən deyiblər əqdəm,
Sənəti olmayan deyildir adəm.
Puç olub getsə dövlətin zaya,
Yenə sənətdir əldə sərmaya [83, s.168].*

S.Ə.Şirvani bir neçə peşəni, sənəti yarımcıq öyrənməyin, çox sənətə meyl etməyin sonda zərərli olduğunu göstərir və bir sənəti hərtərəfli öyrənməyi təbliğ edir:

*Kişi bir sənəti bilər xalis,
Çoxuna meyl edən qalar naqis [83, s.120].*

Azərbaycan professional musiqisinin banisi, görkəmli maarifçi Üzeyir Hacıbəyov da hər bir şəxsin öz peşəsini dürüst bilməsini zəruri saymış və bu məqsədlə kənd məktəblərində bağçılıq, bostançılıq, arıcılıq, baramaçılıq, dülgərlik, əkinçiliyin tədris olunmasını vacib hesab etmişdir [33, s.127].

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar «Şer və hikmət» adlı şerində gənclərin peşə, sənət seçmək, bir peşəni dərindən bilmək, peşəni marağa əsasən seçmək, seçdiyin peşəyə ürəkdən bağlanmaq, zəhmətə arxalanmaq kimi bir sıra vacib məsələlərə yüksək qiymət verir. Şerdə deyilir:

*Dünyada nə qədər iş var, sənət var,
Birindən yapışar aqıl olanlar.
Hər kəs öz yerni tapsa həyatda,
Sanki, xəzinə var başının altda.
Sevdiyin sənəti intixab etsən,
Yoruldum deməzsən nə qədər getsən.
Könül verdiyin iş ucaldar səni,*

Könül vermədiyin qocaldar səni.

*Sənin yüz sənətdən başın çıxsa da,
Birini sevirsən yəqin dünyada.
Sənin səadətin sevdiyindədir,
Eşqi iliyində, sümüyündədir.
Ona gözlərinin nurunu ver sən,
Ona ürəyindən atəş içir sən.
Dünyada ən gözəl şah əsərləri,
Yaratdı zəhmətin çəsur əlləri.
Zəhmətə arxalan, işə güvən sən
Budur tərəqqinin yolu əzəldən [81, s.288].*

Qeyd edək ki, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də şərq ədəbiyyatında belə nümunələr az deyildir. Lakin bu şerdə nəzəri cəlb edən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, böyük şair çoxlu peşələr içərisindən birini, həm də ürəyə yatanı seçməyi məsləhət görür. Onu aqillik hesab edir. Həyatda öz yerini düzgün tapmağı baş altında olan xəzinə hesab edir. Şair bu nəsihətlə kəlamlarını bir qədər də dərinləşdirərək seçilən peşəyə ürəkdən bağlanmayı, gözünün nurunu, qəlbinin atəşini ona verməyi məsləhət görür və zəhmətə arxalanmayı, işə güvənməyi tərəqqinin yolu hesab edir.

İstər xalq ədəbiyyatında, istərsə də maarifçi pedaqoqların əsərlərində böyük nəslin sənət, peşə seçməsinin zəruriliyi dönə-dönə təkrarlansa da, bu işin necə, hansı yollarla həyata keçirilməsi fikrinə çox nadir hallarda rast gəlinir. Bu hal Azərbaycanda elmi pedaqogikanın meydana gəlməsinə qədər davam edir.

1.2. Peşəyönümü probleminin meydana gəlməsi və inkişafı

Peşəyönümü işlərinin elmi şəkildə aparılmasına XIX əsrin ortalarından, inkişaf etməkdə olan kapitalist ölkələrində sənaye münasibətlərinin formallaşmasından etibarən başlanmışdır. Məhz sənaye münasibətlərinin yaranması peşəyönümü işlərinin aparılması zərurətini yaratmışdır.

1849-cu ildə Fransada «Peşəyönümünə rəhbərlik» adlı kitab çap edilmişdir. 1883-cü ildə ingilis psixoloqu F.Halton ilk dəfə olaraq peşəyönümü məqsədilə psixofizioloji testlər verilməsini təklif etmişdir. 1897-ci ildə rus tarixçisi, Peterburq universitetinin professoru N.İ.Kareyev «Fakültə seçilməsi və universitet kursunun keçilməsi» adlı kitabça çap etdirmişdir [158, s.8].

XX əsrin əvvəllərində Fransada, ABŞ-da və bir sıra digər ölkələrdə xüsusi adamların, assosasiyaların, ayrıca yerli özünüidarə orqanlarının təşəbbüsü əsasında peşəyönümü işləri xidməti meydana gəlməyə başlamışdır. Bundan sonra ayrı-ayrı dövlətlərdə gənclərin peşəyönümü və məşğulluğunun dövlət xidməti yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq peşəyönümü işi də onunla əlaqəli surətdə inkişaf etmiş, yeni məzmun və mahiyyət kəsb etmişdir.

Fransız psixoloq-fizioloqlarının birincilərindən olan Lay, Peron, Lojye əvvəlcə nəqliyyat xidməti sferasında peşələr üzrə seçmə üçün əsas yaratmış, sonra isə onu iqtisadiyyatın digər sahələrinə tətbiq etmişlər. Bundan sonra eksperimentatorlar pilotların seçilməsi üzrə öz xidmətlərini göstərmiş və onların bu işləri peşə psixologiyasının tərəqqisina, ümumilikdə isə peşəyönümü işlərinin yaxşılaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Bine və Simonun uşaq psixologiyası sahəsində uşaqların əqli inkişafının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə apardıqları tədqiqatları eyni zamanda peşəyönümünün inkişafına da kömək etmişdir [158, s.26].

Peşəyönümü üzrə ingilis aparıcı mütəxəssislərindən biri olan P.Daysa görə, peşəyönümü probleminin meydana gəlməsi XX yüzilliyin ortalarında sənaye psixologiyasının inkişafı ilə bağlı olmuşdur [146, s.64].

Peşə seçmə problemi bütün dövrlərdə bir çox işqılı zəka sahiblərinin, mütəfəkkir və maarifçilərin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri olsa da, məktəb yaşı uşaq və gənclərin peşə seçməyə hazırlanması probleminə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha çox diqqət yetirilmiş və ona elmi səviyyədə yanaşılmağa başlanılmışdır.

1908-ci ildə Harvard universitetinin professoru Frenk Parsons Bostonda (ABŞ) həyat yollarını müəyyənləşdirməkdə şagirdlərə kömək göstəriləması üçün «Oriyentasiya Bürosu» yaratmışdır. Bu büronun fəaliyyəti «peşəyonümü hərəkatının» başlancığı hesab edilir [158, s.9]. Gənc insanların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında fəaliyyət göstərən bu Büroda F.Parsons gənclərin xüsusiyyətlərinin şəhərin müəssisələrində boş olan iş yerlərində hansına daha çox uyğun gəldiyini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır [158, s.54].

İki il sonra – 1910-cu ildə ABŞ-da peşəyonumünün Milli assosiasiyyası yaradılmışdır [158, s.55]. Bundan sonra peşə seçmə probleminə uzun müddət diaqnostik bir problem kimi baxılmış və bu şəkildə də qəbul edilmişdir. F.Parsons da daxil olmaqla bir çox tədqiqatçılar, məsələn, E.G.Vilyamson (1950), Paterson (1953), A.Rodger (1971) və başqaları belə bir ideyanı əsaslandırmışlar ki, peşə seçən hər bir şəxs konkret qabiliyyətlərə və xarakterik cizgi-lərə malikdir. Müəyyən edilmiş peşəyə isə yalnız konkret şəxsiyyət yiyələnə bilər. Adekvat seçmə üçün vacib olan «cizgilər» diaq-nostlaşdırılmalı və seçilən peşənin tələbləri ilə əlaqələnməlidir [101, s.2].

Göründüyü kimi, bu tədqiqatçılar peşə seçmə probleminin həllində yalnız şəxsiyyətin özünün xarakterik cizgilərini əsas götürməyi qəbul etmiş və seçilən peşənin tələbləri ilə həmin cizgilərin uyğun gəlməsini, əlaqələnməsini zəruri hesab etmişlər. Başqa sözlə, diaqnostik araşdırmaclarla problemin həllini mümkün hesab etmişlər.

Bir qrup müəlliflər insanı amilləri əsas götürmüş, peşəseçmə zamanı onların da müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi ideyasını əsaslandırmaya çalışmışlar. C.Holland (1973) sosial mühitin altı tipə bölünməsini əsas götürərək insanları da altı tipə bölmər və belə hesab edir ki, peşə seçmə işi müəyyənləşmiş şəxsiyyət tipinə özünə uyğun mühit axtarmağa kömək etməkdən ibarətdir.

Bir sıra tədqiqatçılar isə peşə seçmə problemini şəxsiyyətin özünün psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, psixodinamik nəzəriyyənin müəllifləri olan A.Roye (1984), Zigelman

(1964), psixoanalizin nümayəndələri olan Bril (1949), Kline (1975) əsas diqqəti şəxsiyyətin özünün tələbatlarına verirlər [101, s. 2].

Fransız psixoloqu A.Leon (1957) peşəyönüümünün iki konsepsiyasını irəli sürür: diaqnostik və tərbiyəvi. Birinci, yəni diaqnostik konsepsiya – fərdin peşə seçiminin onun peşə yararlılığına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Məsləhətçi testlərin köməyi ilə insanın qabiliyyətləri və peşənin tələblərinin uyğunluq səviyyəsini ölçür, onun bu peşəyə yararlı və ya yararsız olması haqqında nəticə çıxarır. İkinci – tərbiyəvi konsepsiya əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş tərbiyəvi təsirlərlə fərdin peşə həyatına hazırlanmasına istiqamətlənir. Burada əsas mahiyyət müxtəlif əmək növlərinin mənimsənilməsi prosesində şəxsiyyətin inkişafının öyrənilməsindən ibarət olur [150, s.120–121].

Qeyd edək ki, diaqnostik aspekt testlərlə sıx əlaqəli şəkildə bizim ölkəmizdə ötən əsrin 20-ci illərində geniş yayılmış, lakin sonradan 30-cu illərdə sovet pedaqogikası və psixologiyasında möhkəm tənqid edilmişdir.

Tərbiyəvi konsepsiya keçən əsrin 30-cu illərində Fransada güclənmiş, 1960–1970-ci illərdə isə bizim ölkəmizdə geniş yayılmışdır.

Lakin belə bir məsələyə xüsusi diqqət vermək lazımlı gəlir ki, irəli sürürlən diaqnostik konsepsiya əslində peşə seçmə probleminin tərbiyəvi nəzəriyyəsinin əksini təşkil edir. Tərbiyəvi nəzəriyyənin tərəfdarları məsələn, H.Lutton (1968), M.Qraft (1969), K.Burt (1989) və başqaları peşəyönüümü işinə rəhbərliyə şagirdlərin maraq-larının, meyllərinin formalasdırılmasına yönəldilən və istiqamətlənən uzunmüddətli bir tərbiyəvi proses kimi baxmışlar. Qeyd edək ki, bu konsepsiya A.Leondan da əvvəl N.K.Krupskaya tərəfindən (1932) onun politexnik təhsillə əlaqələndirilməsi şəklində qaldırılmış, sonra isə daha da genişləndirilərək peşə seçmə probleminin tərbiyəvi konsepsiyası kimi formalasılmışdır [101, s.2]. Demək olar ki, bütün keçmiş postsovət məkanında olan respublikaların pedaqoqları peşə seçmə probleminə bu konsepsiyanın yanaşmışlar.

Rus pedaqoqlarından Avericev Y.P., Atutov P.R., Axmatov A.F., Arefyev İ.P., Batışev S.Y., Bondarev V.P., Borodin V.A.,

Vaysburq A.A., Vitiniş V.F., Qolomştok A.E., Qrinspun S.S., Zaxarov N.N., İvanoviç K.A., Yovayşa L.A., Korotun O.A., Majitova L.X., Pavlyutenkov E.M., Polyakov V.A., Savina E.B., Sazonov A.D., Saxarov V.F., Simonenko V.D., Seyteşev A.P., Çistyakova S.N., Yaroşenko V.V., Azərbaycan pedaqoqlarından Abdullayev B.A., Axundov S.A., Qaralov Z.İ., Quliyev S.M., Quliyeva K.R., Zeynalov S.M., Əhmədov B.A., Əhmədov Ə.Ə., Kazimov N.M., Mehdizadə M.M., Məcidov K.M., İlyasov M.İ., Hüseynov Ə.M. və başqaları məhz tərbiyəvi konsepsiyanı əsas götürmiş və şagirdlərin peşəyönümü probleminə tərbiyəvi aspektlərini tədqiq etmişlər.

Psixoloqlardan Klimov E.A., Kovalyev A.Q., Platonov K.K., Çebişeva V.V., sosioloqlardan Kon İ.S., Şavir P.A., Azərbaycan psixoloqlarından Əlizadə Ə.Ə., Əliyev R.İ. və bir sıra digər tədqiqatçılar da şagirdlərin peşəyönümü probleminə tərbiyəvi aspektlər yanaşmış və bu sahədə maraqlı tədqiqatlar aparmışlar.

Tədqiqatçılardan bir çoxu, o cümlədən Averiçev Y.P., Atutov P.R., Axiyarov K.Ş., Vaysburq A.A., Vitiniş V.F., Zanina O.V., Zaxarov N.N., İvanoviç K.A., Polyakov V.A., Şarapov Ş.A. və başqaları öz tədqiqatlarında şagirdlərin maddi istehsal sahəsində əməyə və peşə seçməyə hazırlanmasına xüsusi diqqət vermiş, ictimai faydalı və məhsuldar əmək əsasında onların fəaliyyətə cəlb edilməsinə mənəvi keyfiyyətlər kimi baxmış və bunu əsas ideya kimi götürmüşlər.

Psixoloqlardan Andreyeva Q.M., Basova N.Y., Klimov E.A., Kon İ.S., Əliyev R.İ., Əlizadə Ə.Ə. və digərləri yuxarı sinif şagirdlərinin peşəyönümü baxımdan şəxsiyyətinin formallaşmasının ümumi qanuna uyğunluqlarını, yaş xüsusiyyətlərini, peşə maraqları və niyyətlərini tədqiq etmişlər. Bunlarla yanaşı, son illər A.İ. Savenkov qabiliyyətli uşaqların diaqnostikasını pedaqoji problem kimi tədqiqata cəlb etmiş və Ə.Əlizadə istedadlı uşaqların psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərini, onların müəyyənləşdirilməsi və inkişaf istiqamətlərini, R.Əliyev şagird şəxsiyyətinin formallaşmasının etnopsixoloji əsaslarını ətraflı tədqiq etmişlər. Digər bir sıra psixoloqlar, məsələn, Klimov E.A., Kovalyev A.Q., Platonov K.K. və b. şəxsiyyətin strukturunda elə

psixi vəziyyətləri müəyyənləşdirmişlər ki, onlar şəxsiyyətin ümumi hazırlığı kimi, şagirdlərin əmək hazırlığı sistemində və gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlanmasında da müəyyən rola malikdirlər. İ.V. Vankina, A.P. Yeqorşin və V.İ. Kurerenko tərəfindən yazılmış «Təhsil marketinqi» əsərində təhsildə marketinq işlərinin mahiyyət və məqsədi əsaslandırılmış, bu işin başlıca xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. S.İ. Seyidov isə «Menecment psixologiyası» adlı əsərində menecment psixologiyasının bir sıra fundamental məsələlərini tədqiqata cəlb etmiş, kadr seçiminin xüsusiyyətlərini araşdırmış və bu sahədə müasir dövrümüz üçün zəruri olan maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

Sosiooloqlardan Buyeva L.P., Şavir P.A. və başqaları şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasına qiymətli həyat istiqaməti və şəxsiyyətin sosial ustanovkası kimi baxmışlar.

Bir çox pedaqoqlar, məsələn Qolomştok A.E., Dyaçenko N.N., Azərbaycan pedaqoqlarından Ağayev Ə.A., Axundov S.A., Qaralov Z.İ., Həsənova G.A. və b. peşəyönüminə şagird şəxsiyyətinin ideya-əxlaqi hazırlığı aspektindən yanaşmış və peşəyönümü problemini şagirdlərin ideya-əxlaqi və əmək hazırlığının əlaqəsində götürmüş-lər.

Tədqiqatçılardan Yovayşa L.A., Pavlyutenkov E.M., Rean A.A., Saxarov V.F. və b. apardıqları tədqiqat işlərində elə motivlər, əxlaqi keyfiyyətlər axtarmışlar ki, onlar peşəseçmənin düzgünlüyünü və peşə maraqları və meyllərinin reallaşdırılması yollarını təmin edə bilsin.

Bir sır müəlliflər – Djıqa N.D., Korotun O.A., Zanina O.N., Çistyakova S.N., Şarapov Ş.A. öz tədqiqatlarında şagirdlərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə peşə seçməyə hazırlanmasının məzmu-nu, quruluşu, yolları və s. məsələləri araşdırmışlar.

Aparılan tədqiqatlar içərisində diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri şagirdlərin əməyə və peşə seçməyə hazırlanmasında əmək təliminin və politexnik təhsilin rolu problemidir. Rus pedaqoqlarından Atutov P.R., Vaysburq A.A., İvanoviç K.A., Polyakov V.A., Azərbaycan tədqiqatçılarından Abdullayev B.A., Mayilov İ.M., Şöyübov Z.K. və başqaları özlərinin bir çox tədqiqatlarını məhz bu problemə həsr etmişlər.

Qolomştok A.E., Kalugin N.İ., Korotun O.A., Saxarov V.F., Sazonov A.D, Qaralov Z.İ., İlyasov M.İ. və b. tədqiqatlarında məktəbdə aparılan peşəyönümü işinin məzmununu, məqsədi, vəzifələri, şagird şəxsiyyətinin peşəyönümü məqsədilə öyrənilməsi, peşəyönümü işinin sistemi və s. məsələləri hərtərəfli şəkildə tədqiq etmiş və araşdırmışlar.

Tədqiqatçılardan Averičev Y.P., Dyaçenko N.N., Seyteşev A.E., Hüseynov A.M. və başqaları peşəyönümü işində məktəbin texniki-peşə məktəbi ilə əlaqəsini, Cəmilzadə S.Ə. ailədə şagirdlərin peşəyönümü, Vaysburq A.A., Ağabəyova N.P., Quliyev S.M. məktəbin ailə ictimaiyyəti və əmək kollektivləri ilə əlbir işini tədqiq etmişlər.

XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində SSRİ-də ilk dəfə 1974-cü ildən etibarən yaranmağa başlamış məktəblərərasi tədris-istehsalat kombinatları şagirdlərin peşəyönümü mərkəzi kimi diqqəti cəlb etmiş və bir çox tədqiqatçılar kombinat şəraitində şagirdlərin peşəyönümü işinin bəzi spesifik tərəflərini tədqiq etmişlər. Rus tədqiqatçılarından Averičev Y.P., Andrianov B.N., Baraşkova F.B., Qlazdovski N.M., Jidelyev M.A., Korotkiy N.M., Lockin V.M., Meşkovskaya O.P., Polyakov V.A., Rikov E.A., Azərbaycanlı tədqiqatçılardan İlyasov M.İ., Məcidov K.M. və başqalarının apardıqları tədqiqatlar bu baxımdan səciyyəvi xarakter daşıyır.

Yuxarıda ümumi nəzər yetirdiyimiz istiqamətlər və tədqiqatlar XX əsrin 70 – 80-ci illərində də davam etdirilmiş və bu illərdə ölkəmizdə peşəyönümü işinin müəyyən bir sistemi yaradılmış, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında müsbət irəliləyişlər olmuşdur. Analoji olaraq belə bir sual meydana çıxır: Bəs 90-ci illərdə şagirdlərin şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlanmasının hansı yeni istiqamətləri meydana gəlmİŞ və yeni konsepsiylər yaranmışdır?

Mövcud ədəbiyyatları və aparılmış tədqiqatları nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, XX əsrin axırınca onilliyi ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və ideoloji sahələrdə əsaslı dəyişikliklərin başlanması dövrü kimi, bir çox elmi problemlərin, o cümlədən

peşə seçmə probleminin də mahiyyət və məzmununa əsaslı surətdə təsir etməyə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatçılardan Beresnyaviçene D.Y., Vitiniş V.F., Qoldman N.D., Kateşev V.Q., Majitova L.X., Özqambayeva R.O., Savina E.B. və b. yazdıqları namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında, Pavlyutenkov E.M., Seyteşev A.P. və b. yazdıqları monoqrafiyalarda bu yeni xətt aydın nəzərə çarpir.

D.Y.Beresnyaviçene özünün namizədlik dissertasiyasında peşə-yönüünüə Qərbi Avropa müxəxəssislərinin və rus pedaqoqlarından A.D.Sazonovun və b. müdafiə etdikləri – «həyat planlarından, peşə niyyətlərindən və hər bir müəyyənləşdirilmiş qrupda aparılan tərbiyəvi işlərdən asılı olaraq şagirdlərin qruplarda təsnif edilməsi» ideyası baxımından yanmış və peşə-yönüünü diferensial şəkildə aparılması yollarını tədqiq etmişdir.

V.F.Vitiniş yazdığı doktorluq dissertasiyasında şagirdlərin əmək politexnik təlimini tədqiqat obyekti kimi seçmiş və bu zəmində peşə-yönüünü probleminin sistemli həllinə çalışmışdır. O, Latviya Respublikası məktəblərinin iş təcrübəsinə istinad etmiş və bəzi regional məsələlərin tədqiqinə çalışmışdır.

N.D.Qoldman yazdığı namizədlik dissertasiyasında tədris prosesində pedaqoji texnologiyaların inkişafını rəqabətəqabil mütəxəssislərin hazırlanması vasitəsi kimi tədqiqata cəlb etmiş və onun elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır.

V.Q.Kateşev doktorluq dissertasiyasında şagirdlərin peşəözü-nüdərkinin formalasdırılmasının pedaqoji əsaslarını – mahiyyət, məzmun, forma və metodlarını tədqiq etmiş və bir sıra maraqlı nəticələr əldə etmişdir.

L.X.Majitova doktorluq dissertasiyasında fasılısız mühəndis-tekniki təhsil sistemində liseydə və texniki ali məktəbin aşağı kurslarında şagird və tələbələrin peşə marağını tədqiqat obyekti kimi seçmiş, şagirdlərin peşə marağının mərhələlərlə formalasdırılmasının məzmunu və metodikasını nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Müəllif tədqiqatında qarşısına qoyduğu məqsəddən asılı olaraq mühəndis texniki təhsil sistemi üzrə

şagirdlərin peşəyönüümün bir sıra nəzəri məsələlərini tədqiq etmişdir.

R.O.Ozqambayeva özünün namizədlik dissertasiyasında peşəyönüümün psixoloji-pedaqoji modelini işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoyaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində şagirdlərin peşəyönüümü problemini tədqiq etmişdir. O, dissertasiyada «Peşəyönüümü» anlayışının mahiyyətini açmağa çalışmış və bazar iqtisadiyyatının tələbləri baxımından şagirdlərin peşəyönüümünün həlli məsələlərini araşdırmışdır.

1.3. Azərbaycanda peşəyönüümü probleminin yaranması və inkişafı

Uşaq və gənclərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsi, peşə və sənət seçməyin faydalı olması haqqında fikirlərin meydana gəlməsi qədim tarixə malik olsa da, onun Azərbaycanda problem kimi həll edilməsinə başlanmasına XIX əsrin 60-ci illərindən təsadüf edilir. Bunun isə bir sıra səbəbləri vardır ki, onlardan da ikisi daha xarakterikdir.

Birincisi, XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etməsi, neft sənayesinin genişlənməsi və kənd təsərrüfatının güclənməsi bu sahələr üzrə sənətkarlarla və «İxtisaslı» fəaliyyət göstərə bilən adamlara tələbat yaradırdı. İkincisi, bu dövrdə Azərbaycanda təhsilin yeni istiqamətdə inkişafı, aparılan bir sıra islahatlar, mütərəqqi dünya və rus pedaqoji ideyalarının, xüsusən böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin pedaqoji ideyalarının Azərbaycanda yayılması, şagirdlərin gələcək həyata hazırlanması sahəsində yeni meyllerin yaranması məktəblərdə ümumtəhsil fənləri ilə yanaşı, müəyyən peşələrin, sənətlərin öyrədilməsinə də zərurət yaratdı.

Bu zərurətdən irəli gələrək XIX əsrin 60-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın bir sıra, məsələn, Kürdəmir, Zaqatala, Lənkəran, Bakı və s. yerlərində məktəblərdə uşaqlara təhsillə yanaşı, bir sıra peşələr də öyrədilirdi. Bunlar sonralar şagirdlərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsi sahəsində yeni ideyaların və praktik təcrübənin formallaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdən oldu.

XX əsrin əvvəllərində respublikamızda sənaye münasibətlərinin yaranmağa başlanması ilə əlaqədar yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrlar hazırlanması zərurəti yaranır. Bu zərurət mövcud məktəblərdə şagirdlərin müxtəlif peşələr – xüsusən, kənd təsərrüfatı, xarratlıq, dülğərlik, cilingərlik və s. sahələr üzrə şagirdlərə əmək bacarığı və vərdişlərinin verilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olur. Bunlar respublikamızda şagirdlərin peşəyönümü işində müəyyən rol oynasa da, bu problemin həlli XX əsrin 20-si illərindən sonra Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin – sovet məktəblərinin yaranmasından sonra daha sistemli və mütəşəkkil xarakter almağa başlayır.

Bu illərdə şagirdlərdə peşəsəçməyə hazırlanması məsələsi yalnız politexnik təlim və peşə təmayülü verməklə deyil, həmçinin psixotexniki sistem ilə həyata keçirilirdi. Şagirdlərin peşə yararlılığı, peşələr üzrə seçmə kimi məsələlər müxtəlif psixotexniki vasitələrin köməyi ilə öyrənilirdi. Bakıda neft sənayesi nəzdində yaradılan psixotexniki laboratoriyada şagirdlərin neft sənayesi ilə bağlı olan peşələrə istiqamətləndirilməsi üçün müxtəlif elmi-tədqiqat işləri aparılırdı. Bununla yanaşı, 1927-ci ildən sonra Bakıda yaradılan «Peşə məsləhəti bürosu» da bu işdə fəal rol oynadı. Bu laboratoriya və büro məktəb müəllimləri vasitəsilə məktəblərdə şagirdlər arasında peşəyönümü üzrə müxtəlif işlər aparır, onların peşə təmayüllərini və yararlığını öyrənir, məsləhətlər verirdilər.

Bu dövrdə Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərinin təcrübəsindən istifadə etməklə Bakıda peşə məsləhəti kabineti yaradılmış, onun vasitəsi ilə şagirdlərlə görüşlər, müsahibələr, müzakirələr, ekskursiyalar və s. keçirildilər ki, bunlar da onların peşə istiqaməti-nin formallaşmasına müəyyən qədər təsir göstərirdi.

1930-cu ilin avqust ayında keçirilən I Ümumrusiya politexnik qurultayında qəbul edilən qərarlardan sonra respublikamızda da bu sahədə bir sıra mühüm işlər görülməyə başladı.

Azərbaycan müəllimlərinin I politexnik qurultayı (31 yanvar 1931-ci il) ümumtəhsil məktəblərinin politexnikləşdirilməsi və şagirdlərin həyata hazırlanması üçün bir sıra mühüm qərarlar

qəbul etdi. Qurultay şagirdlərin istehsalata yaxınlaşdırılmasını, şagird əməyinin ictimai istehsalata yaxınlaşdırılmasını, şagird əməyinin ictimai istehsala daxil edilməsini, şagirdlərin fabrik, zavod və kolxozlarda əməklə məşğul olmasını və onların müxtəlif əmək növləri və formaları ilə tanış edilmələrini zəruri vasitələr hesab etdi.

Respublikamızda şagirdlərin peşəyönümü işinin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri 1931-ci ilin may ayında keçirilən Ümumittifaq psixotexniki qurultay oldu. Qurultayın qeyd etdiyi mühüm məsələlərdən biri şagirdlərin peşəyönümü işini ümumtəhsil məktəblərinə keçirmək və orada aparmağın zəruriliyini göstərmək oldu. Bundan sonra respublikamızda əmək kollektivləri və istehsalat müəssisələri ilə məktəblər arasında əlaqələr yaranmağa, şagirdlərin təlimi ilə məhsuldar əmək arasında əlaqələr yaranmağa, şagirdlərin təlimi ilə məhsuldar əmək arasında yaxınlaşma başlandı ki, bunun da şagirdlərin peşəyönüminin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti oldu. Bu müddətdə Ə.Bayramov adına tikiş fabriki ilə 3 №-li, Neftayırma zavodu ilə 56 №-li, Şmidt adına (indiki Səttərxan adına) maşinqayırma zavodu ilə 12 №-li Maştəğa kənd məktəbləri ilə yaranan əlaqələr, onların arasında bağlanan müqavilələr belə əlaqələrin yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malik oldu.

Bu dövrdə istehsalat müəssisələrinin məktəblərə kömək göstərməsi sahəsində də mühüm addımlar atılır. Bir sıra istehsalat müəssisələri məktəblərdə əmək təlimi emalatxanaları təşkil edərək, orada şagirdlərin əmək təlimi və təriyəsinin hərtərəfli aparılmasına yardım göstərirler ki, bunlar da şagirdlərin həyata hazırlanmasına və onların zəruri fəhlə və kənd təsərrüfatı peşələrinə istiqamətlənmələrinə əhəmiyyətli təsir edir.

Keçən əsrin 30-cu illərində elm və texnikanın möişətə daha çox daxil olması bunlarla işləməyi bacaran adamlara daha çox ehtiyac və tələbat yaradırdı. Dos. Ə.Hacızadə yazırı: «Müasir texnika heç bir zamanda olmadığı tərzdə fənlə əlaqədardır. Və əksinə, müasir fənn texnikasız gücsüzdür. Müasir texnika varlığı ilə fənnə söykənir. Bağça yaşıdan başlayaraq tədricən genişlənən

politexnik təlim cavan insanı istehsal alətinin ümumi prinsipləri üzrə tanış edir və onların bütün istedad və meyllərini üzə çıxarırmı».

Respublikamızın istər şəhər, istərsə də kənd məktəblərində şagirdlərin müxtəlif əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi və onlarda sadə əmək, peşə vərdişlərinin formallaşmasına ciddi fikir verilməsi nümunələri göstərir ki, bu illərdə şagirdlərin formallaşmasına ciddi fikir verilməsi nümunələri göstərir ki, bu illərdə şagirdlərin peşəyönümü işinin əsası qoyulur və bu problemin həm nəzəri, həm də praktik həlli üçün bir sıra mühim əhəmiyyətli işlər həyata keçirildi. O zamanlar Maarif Komissarı A.Sultanovanın, pedaqoqlar M.Rəhimlinin, Ə.Hacızadənin, M.Əfəndiyevin, B.Komarovskinin və başqalarının yazdıqları bir sıra kitab və məqalələr istər politexnik təhsil, istərsə də peşəyönümü sahəsində düzgün elmi istiqamətlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu tədqiqatlarda A.Hacızadə şagirdlərin peşəyönümdə texniki biliklərin inkişaf etdirilməsinə, A.Sultanova istehsalatla məktəbin əlaqəsinə, M.Rəhimli politexnik əmək vərdişlərinin formallaşmasına, M.Əfəndiyev ictimai-faydalı əməyə, B.Komarovski şagirdlərin peşə qabiliyyətlərinin formalşdırılmasını ön plana çəkir, onların zəruriliyini qeyd edirdilər.

Bu dövrdə çap edilən kitab, kitabça və məqalələrdə peşəyönümü üzrə peşə təbliğatlarının aparılmasına və məktəblərdə peşəyönümü şuralarının yaradılmasına diqqət verilməsi xüsusi olaraq vurgulanır, onların əhəmiyyəti qeyd edilirdi.

1930–1937-ci illərdə məktəb həyatından götürülən faktlar sübut

edir ki, bu dövrdə şagirdlərin peşəyönüminə əsasən əmək hazırlığı və politexnik təhsillə birgə baxılmış və istehsalatla əlaqəyə, məktəb emalatxanalarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, politexnik təhsilin gücləndirilməsinə, müəllimlərin politexnik bilik-lərinin genişləndirilməsinə daha ciddi fikir verilməsi zəruri hesab edilmişdi. Bunun nəticəsidir ki, respublikamızın məktəblərində kənd təsərrüfatını öyrənmək üçün torpaq sahələri ayrılmışdı. Məsələn, 1933-cü ildə təkcə Bakı məktəblərində 127 emalatxana fəaliyyət göstərmiş, 1935-ci ildə

kənd məktəblərində dənli bitkilər üçün 1 405 ha, texniki bitkilər üçün 476 ha, tərəvəz bitkiləri üçün 376 ha sahə təhkim edilmişdir.

Faktlar göstərir ki, şagirdlərin peşəyönümü ilə əlaqədar aparılan işlər heç də artan, dərinləşən sürətlə getməmiş və 1934-cü ildən sonra tədricən zəifləməyə başlamışdır. Şagirdlərin praktik hazırlığına deyil, nəzəri hazırlıqlarına daha çox fikir verilməyə başlanılmışdır ki, bunun da nəticəsində əmək təlimi məktəblərin tədris planından çıxarılmış (1937-ci il) və peşəyönümü işlərinin, demək olar ki, təlim-tərbiyə prosesinin tərkib hissələrindən biri olduğu unuduldu və bu işlər yalnız müəllimlərin «özfəaliyyətinin» öhdəsinə buraxıldı.

Lakin bu dövrədə məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri – Uşaq Texniki Stansiyaları, Gənc Təbiətçilər Stansiyaları və b. uşaqların peşəyönümü sahəsində xeyli işlər görmüş və onlarda bir sıra peşələrə maraq və meylin formallaşmasında mühüm təsir göstərmişlər.

II Dünya müharibəsi dövründə respublikamızda məktəblilərin təhsilində baş verən problemlərlə yanaşı, onların əmək tərbiyəsi sahəsində xeyli problemlər, bunlarla yanaşı, müsbət irəliləyişlər də olmuşdur. Şagirdlərin kənd təsərrüfatı əməyinə, metal qırıntıları toplamağı, cəbhəçi ailələrin təsərrüfat işlərinə kömək etmələri, meyvə və bitki toxumu, həmçinin dərman bitkiləri toplamağa cəlb edilmələri və bu sahədə böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmələrinə aid xeyli faktlar bunu sübut edir.

II-ci Dünya müharibəsindən sonra – bərpa dövründə və bundan sonrakı illərdə ümumittifaq miqyasında, o cümlədən, Azərbaycanda şagirdlərin peşəyönümü probleminə diqqət artırılmış və istər dövlət səviyyəsində, istərsə də yerlərdə məktəblərdə bu sahədə geniş tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. O zamankı Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin verdiyi bir sıra qərarlar, xüsusən 1977-ci ildə «Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin təlimini, tərbiyəsini və əməyə hazırlanmasını daha da təkmilləşdirmək haqqında» qərarı bu sahədə xüsusi rol oynadı. Azərbaycanda da şagirdlərin peşəyönümü və gələcək həyata hazırlanması sahəsində bu qərardan gələn göstərişlər həyata keçirilməyə başladı. Şagirdlərin peşəyönümü işinə diqqət artırıldı.

Demək olar ki, hər bir ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü kabinetləri və ya guşələri yaradıldı. Peşəyönümü sahəsində istər təlim, istərsə də tərbiyəvi işlərin potensialı xeyli genişləndirilərək məktəb peşəyönümü işinin əsl mərkəzi kimi fəaliyyət gös-tərməyə başladı. Hər bir məktəbin baza müəssisəsinin olması, məktəblərlə əmək kollektivlərinin əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi və 80-ə yaxın məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatlarının yaradılması kimi ciddi işlər həyata keçirildi. Məktəb emalatxanalarının təchizatının yaxşılaşdırılması şagirdlərin praktik fəaliyyəti sahəsində tədbirlərin çoxalması, peşəyönümü sahəsində sinifdən və məktəbdən kənar tədbirlərə geniş yer verilməsi kimi işlər bu dövrdə diqqəti cəlb edən məsələlərə çevrildi.

Bu illərdə respublikamızda da belə bir peşəyönümü mərkəzi yaradılmış və bu sahədə müəyyən fəaliyyət göstərmişdir.

Lakin son dövrlərin təcrübəsi və apardığımız müşahidə və araşdırılmalarımız göstərir ki, bir neçə il fəaliyyət göstərmiş «Respubilka Peşəyönümü Mərkəzi» əsaslı, nəzərə çarpan elə bir iş görə bilməmiş və peşəyönümü sahəsində ümumtəhsil məktəblərinə əlverişli əməli kömək etməmişdir. Burada və ümumtəhsil məktəblərində az-çox aparılan peşəyönümü işlərində də peşələr üzrə tələbatların nəzərə alınması yox dərəcəsində olmuşdur.

Belə bir işin aparılmasında 1975-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstytutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin) ümumi pedaqogika kafedrasının nəzdində yaradılan və 25 ilə kimi fəaliyyət göstərən «Şagirdlərin peşəyönümü problem laboratoriyası»nın səmərəli fəaliyyəti olmuşdur.

Laboratoriya əməkdaşları respublikamızın bir çox məktəbləri ilə əlaqə saxlamış, şagirdlərin peşəyönümü sahəsində onlara əməli kömək göstərmişdir. Bakının Oktyabr (indiki Yasamal) rayonundakı 1 sayılı məktəblərarası tədris-istehsalat kombinati, Sabunçu qəsəbəsindəki 88 sayılı texniki-peşə məktəbi, Xətai rayonundakı 254 sayılı orta ümumtəhsil məktəbi, Kürdəmir rayonundakı Topal Həsənli kənd orta məktəbi, Neftçala rayonundakı Aşağı Surra və Qədimkənd kənd orta məktəbləri ilə müntəzəm əlaqə saxlamış və bu məktəblərdə şagirdlərin peşəyönümünün aktual problemlərinə aid konfranslar, pedaqoji

mühazirələr təşkil etmiş və şagirdlərlə peşə məsləhəti üzrə müxtəlif işlər aparmışlar.

Laboratoriya tərəfindən Neftçala rayonunun Aşağı Surra kənd orta məktəbində «Məktəb islahatı və yeniyetmə gənclərin peşəyönümü problemi» adlı lektoriya təşkil edilmiş və müntəzəm olaraq məşğələlər keçirilmişdir. Bunlarla yanaşı, laboratoriya əməkdaşları respublikamızın Naxçıvan, Gəncə, Kürdəmir, Tovuz, Qazax və digər şəhər və rayonlarında pedaqoji ictimaiyyətlə yaxından əlaqə saxlamış və peşəyönümü üzrə yaddaqlan tədbirlər həyata keçirmişlər.

Laboratoriya işçiləri Bakının 7, 21, 31 və 54 sayılı orta məktəblərində, məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatlarında, 2, 5, 8, 10, 178 sayılı şəhər texniki peşə məktəblərində, Neftçala rayonundakı Aşağı Surra, Qədimkənd, Kürdəmir rayonundakı Topal Həsənli kənd orta məktəblərində ayrı-ayrı fənlərin program və dərsliklərin peşəyönümü imkanlarının öyrənilməsində və onların reallaşdırılmasında müəllimlərə yaxından kömək göstərmiş, bu məktəblərdə peşəyönümü üzrə kabinet və guşələrin təşkilində yaxından iştirak etmişlər.

Laboratoriyanın fəaliyyətində başlıca yer tutan istiqamətlərdən biri şagirdlərin pedaqoji peşəyə istiqamətləndirilməsi üzrə aparılan işlər olmuşdur. Laboratoriya əməkdaşları bu istiqamətdə müntəzəm olaraq məktəblərdə olmuş, şagirdlərin meyl və maraqlarını öyrənmiş, onlarla səmərəli peşəyönümü işləri aparmışlar. Bu işlərin nəticəsi kimi laboratoriyanın təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə 1993-cü ildə «Pedaqoji peşəyönümin aktual problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Lakin təəssüflər ki, bu laboratoriya da son illər öz fəaliyyətini dayandırılmış və bu sahədə işlərin aparılması yalnız tədqiqatçıların öz öhdələrində qalmışdır. Laboratoriya əməkdaşları Voloqda, Poltava, Səmərqənd, Karakanda, Çeboksarı şəhərlərində keçirilən elmi-praktik konfransların fəal iştirakçıları olmuşlar.

Laboratoriya əməkdaşları müntəzəm olaraq respublika pedaqoji mətbuatında, respublika televiziyasında peşəyönümin aktual problemlərinə aid çıxışlar etmişlər. Onların yazdıqları kitablar, məqalələr, programlar, etdikləri çıxışlar, hazırladıqları

metodik göstərişlər həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə yaxından kömək etmişdir.

Laboratoriya əməkdaşlarından bir çoxu – Z.Vəlibəyova, Ə.Sarıyev, A.Hüseynov, K.Məcidov, F.Rüstəmov, Ş.Azadəliyeva, M.Nəzərov, Ə.Adıgözəlov, K.Quliyeva və b. burada işlədikləri dövrdə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişlər ki, onlardan da A.Hüseynovun, K.Quliyevanın, K.Məcidovun tədqiqatları bilavasitə peşəyönümü problemi ilə bağlı olmuşdur.

1984-cü ildə ümumittifaq miqyasında həyata keçirilməyə başlayan məktəb islahati bundan sonra daha sistemli və mütəş-şəkkil xarakter almağa başlayır.

Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Məktəblilərin əmək tərbiyəsini, təlimini, peşəyönüünü yaxşılaşdırmaq və onların ictimai-faydalı məhsuldar əməyini təşkil etmək haqqında» 12 aprel 1984-cü il tarixli qərarı ilə əlaqədar VIII–XI siniflərin şagirdləri üçün peşə təlimi üzrə yeni proqramlar işlənib hazırlanırdı. Bu proqrama görə IX–XI siniflərdə həftədə 4 saat ayrıldı. Həmçinin IX (X) sinifdə əmək təcrübəsinə 120 saat vaxt ayrıldı. Peşə hazırlığına VIII–XI siniflərdə 596 saat vaxt ayrıldı. Peşəyə yiylənənmək üçün ictimai-faydalı məhsuldar əmək üçün nəzərdə tutulan imkanlardan maksimum istifadə etmək tövsiyə olundu. Bununla yanaşı, VII–VIII (VIII–IX) siniflərdə «İstehsalın əsasları. Peşəseçmə» kursu öyrədilməyə başladı. İki ildə 68 saat nəzərdə tutan bu kurs şagirdlərin əmək tərbiyəsi, peşəyəqədərki hazırlığı və peşə seçməyə hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdən idi. Bu fənn vasitəsilə şagirdlər müasir istehsalatda elmi–texniki təraqqinin son nailiyyətləri ilə və bilavasitə maddi istehsal sahələri ilə bağlı peşələrlə tanış edilirdilər. Bu kurs müxtəlif profillər üzrə istehsalatın müvafiq sahəsinin texnologiyasının, texnikanın, iqtisadiyyatın təşkili və istehsal sahələri üçün tipik olan kütləvi fəhlə peşələrinə vərdişlərin formalasdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Respublikamızın Təhsil Nazirliyi bu vəziyyəti düzgün qiymətləndirərkən dövlət televiziyasında 1984-cü ildən ayda bir dəfə efirə çıxan «İstehsalatın əsasları. Peşəseçmə» adlı tədris proqramı təşkil etdi. On ilədək davam edən bu verilişlər o zaman respublikada

mütəxəssislər, müəllimlər, valideynlər və məktəblilər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, uşaq və gənclərin peşəyönüümündə, iqtisadiyyatın bir sıra sahələri ilə tamışlıqlarında mühüm rol oynamışdır. Konkret istehsal sahələrindən, məktəblərdən, məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatlarından hazırlanan belə verilişlər peşə maarifi işlərinin, mütəxəssislərin çıxışları isə peşə məsləhətlərinin aparılmasında mühüm təsir imkanlarına malik olmuşdur.

1974-cü ildən keçmiş ittifaqın hər yerində olduğu kimi, bizim respublikamızda da fəaliyyətə başlayan «Məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatları» şagirdlərin əmək təlimi, tərbiyəsi və peşəyönüümündə əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Təlimin məhsuldar əməklə əlaqələndirilməsinin ən optimal variantlarından hesab edilən bu tədris müəssisələri həm də gənclərin peşəyönüümü sahəsində bir mərkəz kimi xeyli işlər görmüş oldu. Burada yuxarı – IX-X (X-XI) sinif şagirdləri məktəblərarası tədris istehsalat kom-binatlarında müxtəlif peşə profilləri üzrə ilkin əmək peşə vər-dişlərinə yiylənir, burada ümumtəhsil və politexnik təhsilin vəhdətinə istiqamətlənən əmək təlimi dərsləri tədris olunurdu. Bu baza əsasında aparılan peşəyönüümü işləri əsasən ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması istiqamətdə aparılırdı. Başqa peşə və ixtisaslar üzrə aparılan peşəyönüümü işləri isə səthi xarakter daşıyırıldı. 1991-ci ildə onların fəaliyatınə xitam verildiyindən şagirdlərin peşəyönüümü işləri yenidən məktəbdə davam etdirildi.

Məktəb islahatının qərarlarından irəli gələrək 1988–1989-cu tədris ilinin planında şagirdlərin əmək təlimi və peşəyönüümünə IX–X siniflərin hər birində 4 saat, ictimai-faydalı və məhsuldar əməyə IX–X hər birində 4 saat, IX siniflərin istehsalat təcrübəsinə 20 gün vaxt ayrılmışdı. Bu müddətdə şagirdlərin peşəyönüümünə hərtərəfli diqqətin verilməsi tövsiyə edilirdi. Təlim və dərsdən kənar tədbirlər zamanı şagirdlərlə peşəyönüümü işlərinin aparılması müəllimlərdən tələb olunan vəzifələrdən birinə çevrilmişdi. Qabaqcıl müəllimlərin və məktəblərin təcrübəsi geniş işıqlandırılır və bunların yayılmasına çalışılırdı.

1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq respublikamızda peşəyönüümü probleminin elmi-nəzəri tədqiqinə diqqət artmağa başlamış və bu sahədə bir sıra maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır.

İlk tədqiqatçılardan prof. N.M.Kazimov pedaqoji mətbuatda bir neçə maraqlı məqalələrlə çıxış etmiş, Z.İ.Qaralov, Ə.M.Hüseynov və b. bilavasitə bu problemlə bağlı apardıqları tədqiqatların nəticəsi kimi «Məktəbdə peşə oriyentasiyası üzrə iş» (1974), «Məktəblilərdə peşə maraq və meyllərinin yaranmasına təsir edən amillər» (1976), «Bü-tün peşələr yaxşıdır, istədiyinizi seçə bilərsiniz» (1979), S.A.Axun-dov «Mənəvi tərbiyə və peşə oriyentasiyası» (1980), Ə.Ə.Ağayev «Həyatın astanasında» (1983), S.M.Zeynalov «Şagirdlərin peşəyö-nümü işinin pedaqoji əsasları» (1984) adlı kitablar çap etdirmişlər.

Qeyd edək ki, bu sahədə istər nəzəri tədqiqatların genişlənməsində, istərsə də praktik işlərin aparılmasında bu tədqiqatların mühüm təsiri olmuşdur. 1977-ci ildə yuxarıda qeyd edilən qərardan sonra respublikamızda bu problemə diqqət daha da artmağa başlamışdır. Aspirant və dissertantların bir qismi bu mövzuda tədqiqatlar aparmışlar. A.M.Hüseynov, M.İ.İlyasov, K.M.Məcidov, N.P.Ağabəyova və b. peşəyonumünün bir sıra aktual problemlərini tədqiq edə-rək müvəffəqiyyətlə dissertasiya müdafiə etmişlər. A.M.Hüseynov şagirdlərin peşəyonumündə orta ümumtəhsil məktəbi ilə və TPMnin birgə iş formalarını (1983), M.İ.İlyasov kənd məktəblərarası tədris istehsalat kombinatları şəraitində şagirdlərin peşəyonumünün peda-qoji əsaslarını (1987), K.M.Məcidov məktəblərarası tədris istehsalat kombinatları şəraitində şagirdlərin əmək hazırlığı nümunəsində peşəyonumü işinin sistemini (1989), N.P.Ağabəyova isə peşəyö-nümü işində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işini (1989) tədqiq etmişlər.

1990-cı illərdə də respublikamızda peşəyonumü probleminə maraq yenə də çox olmuş, bu sahədə bir sıra tədqiqatlar aparılmış, mə-qalələr, kitablar yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmişdir.

Tədqiqatçılardan Dostuyev M.Q., Əliyev A.B., Həsənova G.A., İsmayılov H.İ., Quliyeva K.R., Verdiyeva Ə.İ. şagirdlərin peşə seçmə probleminin bir sıra aktual məsələlərini namizədlik dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etmişdir.

M.Q.Dostuyev dissertasiyasında ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsinin imkan və yollarını

arasdıraraq ümumtəhsil məktəblərində bu fənnin əsasında şagirdlərin peşəyönü münün formalaşdırılmasını tədqiq etmişdir.

A.B.Əliyev və H.İ.İsmayılov tədqiqat obyekti olaraq kənd məktəblərini götürmüş və bu şəraitdə peşəyönü mü probleminin həllinin spesifik tərəflərini göstərmişlər. A.B.Əliyev kənd məktəbləri şə-girdlərinin peşəyönü münün fənlərarası əlaqə əsasında, H.İ.İsmayılov isə sinifdən xaric tədbirlər prosesində şagirdlərin peşəyə istiqamətləndirilməsi məsələsini araşdırmışlar.

G.A.Həsənova və Ə.İ.Verdiyeva peşəyönü mü problemini məktəb-dən kənar tərbiyə müəssisələri şəraitində araşdırmışlar. G.A.Həsənova bu şəraitdə şagirdlərin peşə maraqlarının formalaşmasının nəzəri və praktik istiqamətlərini, Ə.İ.Verdiyeva isə peşəyönü mü işinin məzmun, forma və üsullarını tədqiq etmişlər.

K.R.Quliyeva öz dissertasiyasında tədqiqat obyekti olaraq yüksək sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi məsələsini götürmiş və bu problemin pedaqoji əsaslarını işləyib hazırla-mışdır.

1978–1990-cı illərdə aparılan bu işlər respublikamızda şagirdlərin əmək təlimi, tərbiyəsi və peşəyönü mü sahəsində müəyyən bir sistemin yaranması ilə nəticələnsə də, bu prosesdə xeyli nöqsanlara yol verilməsi respublikamızda nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin aparılmasına və şagirdlərin peşəyönü mü sahəsində əlverişli nəticələrin alınmasına imkan vermədi. Həddən çox kütləviliyə yol verilməsi, şagirdlərin fərdi bacarıq və qabiliyyətlərinin öyrənilməsinə diqqət verilməməsi, kütləvi surətdə fəhlə və kənd təsərrüfatı peşələrinə istiqamətləndirmə, müxtəlif devizlərlə aparılan «kampaniya» xarakterli işlər, yeni mütərəqqi üsul və vasitələrin seçilməməsi, bir sıra məktəblərarası tədris-istehsalat kombinatları-nın maddi bazasının zəif olması, peşəyönü mü işləri ilə məşğül olanların çoxunun ixtisaslı mütəxəssislər olmaması, məktəb psixoloqlarının bu sahədə işinin zəifliyi və s. kimi amillər respublikamızda şagirdlərin peşəyönü mü üzrə istənilən nəticələrin əldə edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyətin və təlim-tərbiyə prosesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq belə bir problemə təbii ki,

cəmiyyətin inkişaf qanunlarına müvafiq olaraq yeni nəzərlə, müasir dövrün prizmasından baxmaq, yanaşmaq lazımlı gəlir. Araşdırırmalar göstərir ki, ötən 80 il ərzində bu sahədə qazanılmış iş təcrübəsindən faydalananmaqla şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işini inkişaf etmiş dövlətlərin bu sahədəki işinə yaxınlaşdırmaq və müsbət nəticələrə nail olmaq mümkündür.

1.4. Müasir ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşəyönümü işinin vəziyyəti

Müasir Azərbaycan məktəbi geniş inkişaf yolundadır. Son illər məktəblərimizdə təlim-tərbiyə prosesinin səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək üçün xeyli işlər görülmüşdür. Respublikamızın təhsil sisteminin dünya təhsilinə integrasiyası və təhsil sahəsində bir sıra dünya dövlətləri ilə beynəlxalq əməkdaşlıq təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində toplanmış müsbət təcrübənin tətbiqi istiqamətində müxtəlif eksperimentlər aparılmış, tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində yeni təlim-tərbiyə metodlarının tətbiqi, təlim-tərbiyə texnologiyalarının işlənib hazırlanması məktəblərimizdə müəllimlər arasında böyük ruh yüksəklisinə və işgüzar canlanmaya səbəb olmuşdur.

Təhsil və cəmiyyət bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Danıl-maz həqiqətdir ki, cəmiyyət necədirse, onun təhsili, tərbiyelilik səviyyəsi də ona uyğun olacaqdır. Çünkü üstqurum həmişə bazisə uyğun olaraq formalaşır. Buna görə də respublikamızda təhsilin inkişafı bazar iqtisadiyyatına kecidlə əlaqədar olaraq yeni məzmun və mahiyyət kəsb edir.

Müşahidə və təhlillər göstərir ki, təhsil səviyyəsi və təhsilə ayrılan xərclər yüksək olan dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatına kecid müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir. Bu baxımdan respublikamızda da belə bir yüksəlişin olacağına inam çıxdur.

A.A.Rean yazır: «Məktəb sosial institut kimi şagirdləri həyata hazırlamalıdır. Həyat isə yalnız akademik biliklərdən ibarət deyildir. Sosiallaşma təkcə elmlərin əsasları üzrə biliklərin

verilməsi ilə tamamlanır. Məktəbdə şəxsiyyət və fəaliyyətin subyekti kimi insanın inkişafı mütləq özündə aşağıdakılardı birləşdirməlidir: 1) intellektin inkişafı; 2) emosional aləmin inkişafı; 3) streslərə dözümlülükün inkişafı; 4) özünü qəbuletmə və özünənin amın inkişafı; 5) dünyaya müsbət münasibətin inkişafı və başqalarını qəbul etmə; 6) muxtarİyyətlik, müstəqilliyin inkişafı; 7) özünü təkmilləşdirmə, özünü fəallaşdırma motivlərinin inkişaf etdirilməsi» /154, s. 347/.

Müasir dövr özünün sosial, iqtisadi və siyasi dinamikası, inkişaf meylləri ilə ötən dövrlərdən kəskin surətdə fərqlənir. Bir istimai-iqtisadi quruluşdan digərinə — yeni, daha mütərəqqi və demokratik quruluşa keçid bir sıra sahələrdə olduğu kimi, təhsil məkanında da əsaslı yeniliklər yaradır və yeni təfəkkürə malik kadr hazırlığı məsələsini ön plana çəkir.

Dövlətimizin siyasi quruluşu dəyişmiş, demokratik cəmiyyət quruculuğuna keçilmişdir. Təhsil sistemi asılılıqlardan azad olmuş, yeni cəmiyyətə müvafiq təhsil sistemi yaradılmışdır. 31 yanvar 2008-ci il tarixdə respublikamızın prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» sərəncam /6/ bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sərəncam respublikamızda ali təhsilin ümumavropa təhsil məkanına integrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsi və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin intensivləşdirmə tələbini irəli sürməklə qlobal-laşma istiqamətdində təhsilimizin qarşısında böyük vəzifələr qoyur.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin postmodernizasiya, yaxud da texnokratik informasiya cəmiyyətinə daxil olması həmin ölkələrin bir-birinə yaxınlaşması — qloballaşma zərurətini doğurur.

Qloballaşma ayrı-ayrı cəmiyyətlərin və bütövlükdə bəşəriyyətin əlaqələrinin elə bir müstəviyə gətirilməsidir ki, burada həm siyasi və iqtisadi sistemlər, həm də insanlarınarası münasibətlər bir-birinə yaxınlaşdırılır, universal dəyərlər alınması ilə nəticələnir. Deməli, qloballaşma həyatın bütün sahələri — iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil və s. üzrə integrasiya deməkdir. Bu proses başqa, xüsusən Avropa ölkələrində getdiyindən təbii

ki, bizim ölkəmizdən də yan keçməyəcəkdir. Lakin bunun müsbət, faydaları cəhətləri ilə yanaşı, görünən və ilk baxışda görünməyən bir sıra mənfi cəhətlərinin də olduduğunu nəzərdən qaćırmaq olmaz. Bu, hər şeydən əvvəl, mədəniyyətin və əxlaqın milli xüsusiyyətlərinin itirilməsi qorxusudur. Elə bu amil qloballaşma problemi ətrafında istər bizim ölkəmizdə. İstərsə də yaxın və uzaq xaricdə müxtəlif münasibətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Zaman dəyişir, tarix irəliyə doğru hərəkət edir. Tarixin gedişini isə geriyə döndərmək mümkün deyildir. Artıq bu istiqamətdə inkişaf etmiş bir sıra ölkələrin müsbət addımları özünü göstərir. Avropaya integrasiya istiqamətində respublikamızda görülən bir sıra önəmli işlər qloballaşmanın təkcə iqtisadi və sosial sahələrdə deyil, təhsil, elm, mədəniyyət sahəsində də müsbət nəticələrə səbəb olacağına inamı gücləndirir.

Qloballaşma heç də azsaylı bir xalqın, yaxud kiçik bir dövlətin başqa bir xalqın və ya dövlətin icərisində əriyib getməsi, milli xüsusiyyətlərini itirməsi deyildir. Bunun ən əlverişli və qəbul edilən formulu, bir tərəfdən, dünyada gedən integrasiyaya qoşulmağa, onlardan təcrid olunmamağa, digər tərəfdən isə milli xüsusiyyətləri, bəşəri dəyərlər səviyyəsinə yüksələn milli dəyərləri itirməməyə, yaşatmağa imkan verən tarazlaşdırılmış bir sistemin yaradılmasıdır. Dünya iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə və təhsil sistemini yaxından bələd olmadan bu prosesin fəal iştirakçısı olmaq mümkün deyildir. Burada bilik, müasir informasiya və texnoloji innovasiyalar mühüm rol oynayır.

Qloballaşma dünya təhsil sistemlərinə integrasiyaya əlverişli zəmin yaradır. Bu prosesdə təhsilin inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemlərinə yaxınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda bu sahədə aparılan islahatlar təhsilimizin Avropa standartlarına uyğun şəkildə qurulacağına böyük əminlik yaradır.

Qloballaşma dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin səviyyəsinə çatmaqla müşayət olunur. Qazanılmış nailiyyətləri saxlamaqla qabaqcıl ölkələrin dəyərlərinin mənimsənilməsinə istiqamətlənir. Bu isə «əriyib yox olmaq» deyil, «imzalar içində imzası» daha aydın görünmək deməkdir.

Yaşadığımız və hazırda təhsil alan uşaqların fəaliyyət göstərəcəyi XXI əsr məktəblərin missiyasına yeni-yeni çalarlar gətirir. Bunların içərisində şəxsiyyətyönümlü təhsil xüsusi yer tutur.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil dedikdə təhsilin elə bir istiqamətə yönəldilməsi nəzərdə tutulur ki, burada verilən təhsil tələbənin şəxsiyyətinin bütün parametrlərdə inkişafına, şəxsiyyətin bütün keyfiyyətlərinin formalasdırılmasına səbəb olsun. Bu baxımdan «şəxsiyyətyönümlü təhsil-təhsil prosesinin əsas sərvəti olan şəgirdə yönəldilmiş təhsilə deyilir. O, şagirdin mövcud təcrübəsinə arxalanmaqla onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalasması və üzə çıxarılması üçün şərait yaradır, təfəkkürün inkişafına, yaradıcı, fəal, təşəbbüskar şəxsiyyətin təşəkkül tapmasına səbəb olur, şagirdlərin idrakı və mənəvi tələbatlarını təmin edir, onların intellektinin sosial və kommunikasiya qabiliyyətlərin, özünüütəhsil və özünüinkişaf bacarıqlarını stimullaşdırır» [102, s.26].

Azərbaycan təhsili geniş islahatlar yolundadır. Bu yol isə rəqabətəqabil təhsil sisteminin yaradılması və beynəlxalq təhsil bazارında respublikamızın layiqli yer tutmasına istiqamət götürdüyündən qloballaşma şəraitində bütün imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, ali məktəblərdə kadrlar hazırlığının səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabətəqabil myəllim kadrlarının hazırlanması bu prosesdə əhəmiyyətli yerlərdən birin tutur. Beləliklə, təhsildə qloballaşma müasir dövrün əsas tələblərindən birinə çevrilərək təhsilimizin dünya təhsil sistemiə ineqrasiya etməsinə yönəlir. Akademik H.Əhmədov bu münasibətlə yazar: «Qloballaşma meyllərinin həyatımızın inkişafında rolunun dərk edilməsi onunla nəticələnir ki, dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud təhsil siyaseti üzərində yenidən düşünmə ortaya çıxır, təhsil sahəsində yeni strateji axtarışlar aparılır. Bu isə XXI əsrə bəşəriyyət qarşısında duran müvafiq irimiyyəyə vəzifələrin həllinə sövq edir» [54, s. 17].

Təhsildə qloballaşma respublikamızın təhsil siyəsəti sahəsində bir sıra mühüm işlərin gərəkləməisnə şərait yaradır. Burada söhbət təkcə hansı sahə üzrə ixtisas almaq deyil, rəqabətəqabil

mütəxəssis formalaşdırılması, öz peşə və ixtisas hazırlığını daim artırıa, müasirləşdirə bilməsi, onu inkişaf və təkmilləşdirə bilmə bacarıqlarına yiyələnməsindən gedir. Respublikamızın iqtisadi integrasiya şəraitində bu problem yeni məzmun və mahiyyət kəsb edir.

Iqtisadi integrasiya yeni təfəkkürlü, geniş dünyagörüşlü, ixtisasını hərtərəfli və dərindən bilən mütəxəssislər tələb edir. Azərbaycan neftinin Avropaya nəqli, inkişaf etmiş bir çox ölkələrin şirkətlərinin Azərbaycana investisiya qoyması, birgə müəssisələrin yaradılması, mütərəqqi texnologiyaların istehsalatda tətbiqi və s. məsələlər burada hazırlanın kadrların səviyyəsinə daha dərindən yanaşlığı tələb edir. Buna görə də ali və orta təhsil müəssisələrində tədrisə yeni, müasir yanaşmalar lazım gəlir. Qeyd edək ki, bu sahədə respublika-mızda bir sıra işlər görülmüş, irəliyə doğru mühüm addımlar atılmışdır.

Cəmiyyətimiz yeni və geniş inkişaf mərhələsindədir. İstər başqa sahələrdə olsun, istərsə də kadrların hazırlanmasında yeni yollar, metodlar hazırlanmalı və cəmiyyətin kadr təminatı yüksək səviyyədə həll olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Programında deyilir: «Bazar münasibətləri, iqtisadiyyatın infrastrukturunun kökündən dəyişməsi. Orta və kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatda hakim mövqə tutması, qarışiq iqtisadiyyatın rəqabət sisteminin formallaşmasından asılı olaraq istehsal profillərinin tez-tez dəyişməsi qısa müddətdə və daha az xərclə çəvik təfəkkürə malik təşəbbüskar mütəxəssislər hazırlanmasını tələb edir.

Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadr təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun programlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında qurulmalı, pedaqoji kadr potensialının formallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməli sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadrlarla təmin olunması onların hazırlığının aparıcı istiqamət olmalıdır» [12, s.138–139]. O da aydınlaşdır ki, «yeni təhsil sistemi liberal-demokratik ideya və dəyərlər, yeni sosial-iqtisadi münasibətlər və yeni təhsil texnologiyası üzərində qurulmalıdır. Bu ruhu özündə eks etdirən təhsil

sisteminə ehtiyac duyulur. Bir tərəfdən, dünyada gedən qlobal dəyişikliklər, inkişaf etmiş ölkələrin sənaye bazalı cəmiyyətdən texnoloji, elmi informasiya bazalı cəmiyyətlərə keçmələri, digər tərəfdən, Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu, ölkəmizin Avropaya integrasiyası, çağdaş ictimai-siyasi durum təhsilin qarşısında yeni-yeni problemlər qoyur» [32, s.6].

Belə problemlər çoxdur və elə vaxtı çatmış problemlərdir ki, onları həll etmədən yeni cəmiyyət quruculuğu sahəsində müvəffəqiyyətli nəticədər qazanmaq çətindir. Lakin cəmiyyətin gələcək inkişafı ilə bağlı elə problemlər vardır ki, onların həllində nəinki müsbət irəliləyişlər nəzərə çarpır, əksinə, keçmişin müsbət təcrübəsi də qorunub saxlanmamışdır. Belə problemlərdən biri şagirdlərin şüurlu surətdə peşə seçməyə istiqamətləndirilməsidir.

Peşəyönümü nə bu günün, nə də dünənin problemi deyildir. Onun keçmiş əsrlərdən qalan geniş bir inkişaf yolu, tarixi vardır və bu, yetişən nəslin gələcək həyatda öz yerini düzgün tapa bilməsi, bacarıq və qabiliyyətini bütünlükə üzə çıxara bilməsi, ürəyinə yatan bir sənət, peşə, ixtisas seçə bilməsi ilə bağlı əbədi bir problemdir. Buna görə də bu problemin bütün cəmiyyətlər, bütün ictimai quruluşlar və bütün dövrlər üçün aktual bir problem olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Lakin bu zəruri və aktual bir məsələni zamanın axınına buraxıb, onunla müntəzəm və elmi-pedaqoji səviyyədə məşğul olmamaq, məktəblərimizdə bu sahədə yaranmış vəziyyətlə barışmaq və onu yalnız valideynlərin və şagirdlərin üzərinə atmaq onun həm peşə seçənin özü, həm də cəmiyyət üçün müəyyən problemlər yara-dacağına şübhə doğurmur. Məktəb təlim-tərbiyə işinin mərkəzi olduğundan şagirdlərin peşəyönümü nə də hərtərəfli şəkildə yanaş-malı, onu istiqamətləndirməli və idarə etməlidir. Gənc nəslin şüurlu surətdə peşə seçməyə istiqamətləndirilməsində məktəb mühüm rola və geniş imkanlara malikdir. Bu imkan ilk növbədə məktəbin təlim-tərbiyə prosesində peşəyönümü işi üçün real zəminin olması ilə səciyyələnir. İkinci, məktəbdə aparılan peşəyönümü işi ixtisaslı mütəxəssislər – müəllimlər tərəfindən aparıldığından onun elmi həlli üçün əlverişli şərait yaranır. Digər tərəfdən, məktəbdə aparılan peşəyönümü işində sistemlilik, ardıcıl-

lıq, məqsədyönlülük, elmilik, yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və b. prinsiplərin gözlənilməsi öz real səviyyəsini tapmış olur ki, bu da gənclərin gələcək həyat yolunun düzgün seçilməsində məktəbin əsl mərkəz kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Bəs hazırkı dövrdə məktəblər bu vəzifənin öhdəsindən necə gəlir? Real təcrübədə bu vəzifələr hansı səviyyədə öz həllini tapmış olur?

Apardığımız müşahidələr, müəllimlər, şagirdlər və valideynlərlə səhbətlər göstərir ki, müasir dövrdə məktəbdə aparılan peşəyönümü işi nəinki bu problemin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən və tələblərdən geridə qalır, hətta keçən əsrin 70–80-ci illərində aparılan peşəyönümü işlərindən də çox-çox aşağı səviyyədədir. Düzdür, bu illərdə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən verilən bir sıra qərarlar, xüsusilə «Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin təlimini, tərbiyəsini və əməyə hazırlanmasını daha da təkmilləşdirmək haqqında» (28 dekabr 1977-ci il), «Məktəblilərin əmək tərbiyəsini, təlimini, peşəyönüünü yaxşılaşdırmaq və onların ictimai faydalı, məhsuldar əməyini təşkil etmək haqqında» (12 aprel 1984-cü il) və s. ümumtəhsil məktəblərində aparılan peşəyönümü işlərini «kütləvi peşələrə kütləvi istiqamətləndirmə» prinsipi əsasında aparmağa istiqamətləndirdiyindən şagirdlərin şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlanması işində bir çox elmi səhvlərə yol verilmişdir. Lakin bununla belə, məktəblərdə bu sahədə sistemli, məzmunlu işlər aparılmışdır. Hər bir məktəbdə «peşəyönümü tədris metodika kabinetləri» və ya peşəyönümü guşələri yaradılmış, bu sahə üzrə xüsusi metodistlər təyin olunmuş, peşəyönümü məktəbin təlim-tərbiyə işlərinin ayrılmaz bir sahəsinə çevrilmişdir. Bu illərdə respublikamızın bir çox məktəblərində peşəyönümü üzrə zəngin təcrübə toplanmış və maraqlı işlər aparılmışdır.

Keçmiş SSRİ-də də peşəyönümlün dövlət xidməti yaradılmışdı. 1987-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən SSRİ Dövlət Əmək Komitəsinin gənclərin peşəyönümlünün 40 ərazi mərkəzi yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır. Sonrakı illərdə belə peşəyönümü mərkəzləri bütün mütəffiq respublikaların mərkəz-

lərində yaradılmışdır. Bunlarda peşəyönümü məsləhətçiləri, psixoloqlar, pedaqoqlar, iqtisadçılar, sosioloqlar, fizioloqlar, mühəndislər və başqa mütəxəssis şərtləri yaradılmışdır.

Respublikamızın siyasi, iqtisadi və sosial həyatında gedən qlobal dəyişikliklər, müstəqil dövlət quruculuğu bu gün diplomlu mütəxəssislərə deyil, öz işinin əsl uстası olan, onu dərindən bilən, peşəkar mütəxəssislərə ehtiyac doğurur. Onların hazırlanması isə peşəyönümü işini yeni məzmunda, forma və istiqamətlərdə aparmağı tələb edir.

Məktəb təcrübəsinə nəzər yetirək.

Bakı şəhəri Nəsimi rayonundakı 44, 54, Nərimanov rayonundakı 45, 82, Səbail rayonundakı 7, Nizami rayonundakı 32, 129, Yasamal rayonundakı 13, 158, Xətai rayonundakı 116, 254 sayılı orta məktəblərdə problemlə bağlı vəziyyətlə tanışlıq göstərdi ki, bu məktəblər təkcə Bakı şəhərində deyil, respublikamızda qabaqcıl məktəblər kimi tanınsalar da, indi bu məktəblərin heç birində peşəyönümü kabinet yoxdur və burada peşəyönümü işinin yerinə yetirilməsi yalnız fənn müəllimlərinin imkanları və arzusu ilə məhdudlaşır. Bu baxımdan həmin məktəblərin bir neçəsində yuxarı sinif şagirdləri ilə apardığım anket sorğusu (Əlavə 2) və müsahibələr maraq doğurur. Anket üzrə apardığım sorğunun nəticələrini nəzərdən keçirək.

Anket sorğusu göstərdi ki, şagirdlərin müəyyən bir peşəyə maraq göstərməsi və ya onu seçməsində müəyyən amillərin mühüm təsiri olmuşdur (cədvəl 1.4.1.).

Cədvəl 1.4.1.

Peşəseçməyə təsir edən amillər

Sıra	Amillər	Şagirdlərin sayı	
		Rəqəmət	Faizlə
1	Peşənin özünə marağın olması	72	26,1
2.	Yaxşı maaş verilməsi	12	4,3
3.	Yaradıcı peşə olması	5	1,8

4.	Yüksəlmək imkanının böyük olması	10	3,6
5.	Vətənə, xalqa daha çox xeyir vermək arzusu	9	3,3
6.	Bu sahədə işləməyin asanlığı	4	1,4
7.	Respublikanın mədəni və iqtisadi quruculuğunda yaxından iştirak etmək	9	3,3
8.	Valideynlərin məsləhəti	56	20,3
9.	Müəllimlərin məsləhəti	8	2,9
10.	Şəhərdə (kənddə) qalmaq arzusu	6	2,2
11.	Fənni yaxşı bilmək və ona maraq	65	23,6
12.	Yaxın adamların məsləhəti	2	0,7
13.	Bədii kitab, radio, televiziya, kinofilm teatr tamaşalarının təsiri	8	2,9
14.	Peşə ilə yaxından tanışlıq	10	3,6
Cəmi:		276	100

Cədvəldən göründüyü kimi, şagirdlərin peşə seçməsində əsas rolü peşənin özünə olan maraq (26,1%), valideynlərin məsləhəti (20,3%) və bu peşə üzrə olan fənləri yaxşı bilmək və onlara olan maraqdır (23,6%). Belə bir fikir həqiqətə çevrilir ki, fənn maraqları peşə maraqlarını təyin edir və onu tənzimləyir. Buradan aydın olur ki, şagirdlərin peşəyönümü işinə təsir edən amillərin sferası getdikcə məhdudlaşır ki, bunun da əsas səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məktəbdə peşəyönümü işinin kompleks şəkildə, müntəzəm aparılmaması və ona sistemli yanaşmanın olmamasıdır.

Apardığımız tədqiqat işinin nəticəsi göstərir ki, müasir dövrün bir sıra sosial və iqtisadi xüsusiyyətləri şagirdlərin peşə maraqlarına və bu maraqların yönümənə də öz təsirini göstərmüşdür. Müşahidə göstərir ki, əgər keçən əsrin 70–80-ci illərində şagirdlər fiziki əməyə yüksək qiymət verir, yuxarıların çağırışına qoşularaq və ya kollektiv təşəbbüslər göstərərək ali təhsil tələb etməyən və maddi istehsal sahəsi ilə bağlı olan kütləvi peşələrin ardınca gedirdilərsə, indi vəziyyət demək olar ki, tamamilə dəyişilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz anket sorğusunda respondentlərin bir nəfərinin də kütləvi peşələrin adını çəkməməsi və 276 nəfərdən 214 nəfərinin (77,5%) müasir dövrdə dəbdə olan

və yüksək gəlir əldə etməyi nəzərdə tutan peşələrin adlarını çəkmələri bu fikrimizi aydın təsdiq edir.

«Orta məktəbi bitirdikdən sonra hansı peşəyə yiyələnmək və hansı fəaliyyət sahəsində çalışmağı arzu edirsiniz?» sualına cavab verən 276 nəfər respondentdən 105 nəfəri (38,0%) hüquqsunas, o cümlədən beynəlxalq hüquq, 47 nəfəri (17,0%) iqtisadçı, o cümlədən beynəlxalq iqtisadçı və s., 62 nəfəri (22,5%) həkim peşələrini seçmək istədiklərini bildirmişlər. Respondentlərin cəmi 24,5%-i digər peşə və ixtisas seçcəklərini qeyd etmişlər.

Müasir məktəbdə peşəyönümü işinin hazırkı vəziyyətini araşdırarkən şagirdlərlə apardığımız anket sorğusunda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri anketin 4-cü – «Sizdə bu peşəyə maraq nəyin təsirindən yaranmışdır?» – sualının «b» bəndindəki fikrinə şagirdlərin çox az hissəsinin (5,1%) cavab verməsi oldu. Sual şagirdlərin peşə maraqlarının formallaşmasına məktəbdə keçirilən hansı sinifdən kənar tərbiyəvi tədbirin təsirinin olduğunu aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur-du. Cavabların bu səviyyəsi ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işlərinin olduqca səthi aparılmasını bir daha sübuta yetirdi.

Müşahidə və araşdırımlarımız göstərir ki, məktəbimizdə peşəyönümü üzrə aparılan işlər məktəblərin real imkanlarından qat-qat aşağı səviyyədədir və bu sahədə tam «sərbəstlik» yaranmışdır. Şagirdlərin gələcək həyat yollarını düzgün müəyyənləşdirmək işində çox səhv olaraq məktəblər, müəllimlər bu sahədə nəinki yeni-yeni forma və metodlar tətbiq etməyə çalışmış, hətta məlum iş üsullarından istifadə etməyi də «unutmuşlar».

Tədqiqatın bazası olan bir çox ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər, sinif və məktəb rəhbərlərilə apardığımız söhbətlərdə, müsahibələrdə onlar məktəblərdə peşəyönümü işlərinin müasir səviyyəsinin səbəblərini birmənalı izah etməmişlər. Müəllimlərin daha çox vurguladıqları səbəblər aşağıdakılardır.

1. Bazar iqtisadiyyatına keçid hər bir şəxsi, hər bir vətəndaşı hadisə və proseslərə praqmatist mövqedən yanaşmağa sövq edir. Peşə seçmək də bu proseslərdən kənardə qalmır. Hər bir yeniyetmə və gənc seçcəyi peşəsində daha çox şəxsi qazanc əldə edəcəyini əsas götürdüyündən onlarla peşəyönümü işi aparılmasına o qədər

də ehtiyac qalmır. Onlar məsləhət görülən peşələri deyil, özləri istədikləri peşələri seçcəklərindən aparılan işlər də səmərəsiz olacaqdır.

2. Şagirdlərin peşə seçiməsində fənnə olan maraqları əsas rol oynadığından həmin fənlərin tədrisi zamanı müəyyən qədər peşə-yönümü işləri aparılır. Bu da şagirdlərin peşəsecməsi işinə kifayət qədər təsir göstərir.

3. Məktəbdə peşəyönümü işinin aparılmasında sinifdən və məktəbdən kənar təlim-tərbiyə işləri xüsusü yer tutur. Faktiki olaraq isə müasir dövrdə müəllimlərin də, şagirdlərin də dər-sənəkənar vaxtları məktəbdə deyil, ailədə keçir. Buna görə də məktəbdə bu işlərin aparılması üçün sadəcə olaraq vaxt yoxdur.

4. Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkili və aparılması üçün məsul şəxsin və peşəyönümü kabinetlərinin olmaması bu işin sistemli və mütəşəkkil aparılmasına imkan vermir.

5. Respublikamızda iş yerlərinin azalması və işsizliyin artması peşəyönümü işinin aparılmasına olan zəruri ehtiyacı aradan qaldırır. Buna görə də peşəyönümü işinin aparılmasına hələlik heç bir ehtiyac hiss edilmir.

Qruplaşdırduğumuz bu istiqamətlərin hər birinin arxasında onlarla müəllim dayanır. Lakin təessüf doğuran hal ondan ibarətdir ki, bu fikirlərin hər biri subyektiv amillərlə əlaqədardır və heç bir obyektiv reallığı əks etdirmir. Bunlar isə məktəblərimizdə peşəyönümü işinin aparılmamasına haqq vermir.

Yaşadığımız keçid dövrü və qurmaq istədiyimiz yeni cəmiyyət tələb edir ki, məktəblərimizdə şagirdlərlə peşəyönümü işinin aparılması indii bəlkə də əvvəlki illərdən daha çox vacibdir və aktualdır. Yuxarıdakı cavablara müvafiq olaraq bu müddəəni aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1. Peşəyönümü işinin aparılması heç də o demək deyildir ki, müəyyən peşələrin təbliğindən sui-istifadə edib şagirdlərə istədikləri peşələrin seçiləsində maneçilik törədilsin və müəyyən bir və ya bir qrup peşənin seçiləsində daha çox üstünlük verilsin. Müasir dövrdə peşəyönümü işi məhz şagirdlərin arzusu, marağı, bacarığı və qabiliyyəti ilə uyğun gələn peşələr üzrə aparılmalı və diferensial xarakter daşımmalıdır.

2. Müasir dövrdə şagirdlərin peşə maraqlarının fənnə olan mərağa qurban verilməsi (qəbul zamanı bir-biri ilə əlaqəsi olmayan müxtəlif peşə sahələrinin bir yerdə qruplaşdırılması) əslində peşəyönümü işlərinin aparılması imkanını heç də tam reallaşdırır. Şagirdlərlə fənlər üzrə aparılan işləri daha da konkretləşdirib müəyyən peşə və peşə qrupları üzərinə yönəltmək lazımdır. Başqa sözlə, peşə maraqları və qabiliyyətləri ilə tələbə qəbulunun mövcud qaydası arasındakı ziddiyət aradan qaldırılmalıdır.

3. Sınıfdən və məktəbdənkənar tərbiyəvi tədbirlər içərisində peşəyönüminə aid maraqlı və məzmunlu tədbirlər olarsa şagirdlər buna həm maraq göstərər, həm də bu prosesdə fəal iştirak edərlər. Buna görə də məktəb bu işə daha ciddi və təsirli yanaşmalı, sınıfən xaric tərbiyəvi işlərin düzgün planlaşdırmasına nail olmalıdır.

4. Peşəyönümü işi ayrıca bir fənn vasitəsilə həyata keçirilən və ayrıca bir şəxsin işi deyildir. Bu elə bir sahədir ki, bütün fənlərin qovşağında, onların hamisinin əlaqəsində yaranır, formalasır və reallaşır. Buna görə də vəzifəsindən və ixtisasından asılı olmayıaraq bütün müəllimlər öz fənlərinin imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə etməyə çalışmalıdırlar ki, onların yetişdirmələri öz xalqına, millətinə layiqli bir vətəndaş, soydaş kimi formalşa bilsin.

5. Peşəyönümü işinin aparılması heç də hamının işlə təmin edilməsi və işə qəbul edilməsi demək deyildir. Peşəyönümü hər bir şəxsin həyatda öz qabiliyyətinə və bacarığına müvafiq peşə, ixtisas seçiməsini nəzərdə tutduğundan onların intellektual inkişafına, fərdi bacarıq və qabiliyyətlərinin formalasmasına həllədici təsir göstərir. Buna görə də hazırkı dövrdə peşəyönümü işlərinin aparılması şagirdlərin peşə seçmə probleminin düzgün, yəni elmi səviyyədə həll edilməsi və hər kəsin qabiliyyət və bacarığına müvafiq peşə seçiməsinə səbəb olmalıdır.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş bir çox dövlətlərdə məktəbdə peşəyönümü işlərinin aparılması vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçmiş bir çox qabaqcıl dünya dövlətlərində və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin

bir çoxunda peşəyönüümünə və şagirdlərin peşəseçmə işinə xüsusi diqqət yetirilir və bu sahədə məktəblərdə sistemli və məzmunlu işlər aparılır.

Son illər bu sahədə respublikamızın «Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi» iş axtaran və işsiz vətəndaşlar arasında müəyyən işlər görməyə başlamış və bəzi ilkin təşəbbüsler edilmişdir (*bax: 68*). Lakin bu işlər hələ də orta məktəblərə gəlib çıxmamış və şagirdləri əhatə edəcək səviyyədə qurulmamışdır. Buna görə də əsas ağırlıq yenə də məktəbin üzərinə düşür.

Göründüyü kimi, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması qlobal və sosial əhəmiyyətli bir problem olub, gənc nəslin gələcəyin fəal bir vətəndaşı kimi formalasdırılması məqsədi daşıdığından inkişaf etmiş əksər dövlətlərin orta təhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin əsas tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulur və ona diqqətlə yanaşılır. Buna görə də bizim məktəblərimizdə də onun səviyyəsinin yüksəldilməsi və peşə seçmə probleminin şüurlu surətdə həll edil-məsi yeni cəmiyyət quruculuğunda məktəbin əsas fəaliyyət sahələrindən biri hesab edilməlidir.

Mövzuya aid suallar

1. Peşəyönüümü işinin meydana gəlməsi və buna təsir göstərən amillər hansılar olmuşdur?
2. Azərbaysanda peşəyönüümü probleminin nəzəri və praktiki həllinin başlıca istiqamətlərini xarakterizə edin.
3. Müasir ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşəyönüümündə olan çatışmazlıqları nə ilə izah edə bilərsiniz?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Peşə, sənət seçmək və sənətkarlıq haqqında görkəmli mütəfəkkir və maarifçilərinin fikirlərdən nümunələr seçib yazın.
2. Şagirdlərin peşəyönüümünü doğuran başlıca səbəbləri əsaslandırın.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatları Proqramı. Bakı: 1999.
3. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.V. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Patropat, 1993.
4. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 2000.
5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
6. Əsgərov Ş. Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2003.

II FƏSİL

PEŞƏYÖNÜMÜ PROBLEMİNİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

2.1. Peşəyönümü probleminin mahiyyəti

Təkcə məktəbin deyil, bütünlükdə cəmiyyətin həll etməli olduğu qlobal problemlərdən biri peşəyönümü və gənc nəslin şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlanması problemidir.

Peşəyönümü geniş anlayışdır və özündə bir çox komponentləri birləşdirir. Elə bu genişlik də müxtəlif dövlətlərdə və bir çox ədəbiyyat və tədqiqatlarda onun birmənalı adlandırılmasına və izah edilməməsinə səbəb olmuşdur. Pedaqoji-psixoloji terminologiyada insan fəaliyyətinin spesifik forması kimi fərdə peşə seçməkdə və gələcək peşə yolunu müəyyənləşdirməkdə kömək etmək kimi izah edilsə də, bu problem bir sıra termin və adlarla da adlandırılmışdır. Məsələn, ingilis dilində peşəyönümü sahəsində fəaliyyəti müəyyənləşdirən: «Career guidance», «vocational orientation», «vocational counselling», «occupational counselling» kimi terminlər mövcuddur. Son dövrlər problemin mahiyyətini daha dərindən izah edən «vocational guidance» termini daha çox işlədilməyə başlanmışdır ki, bu da rus dilində olan «proforientaüiə» və Azərbaycan dilində olan «peşəyönümü» terminlərinə daha çox yaxın olub, peşəyönümü işinin bütün tiplərini əhatə edir.

Fransız dilində nəzəriyyə və praktikada peşəyönümü işinin mahiyyətini spesifik kateqoriya kimi izah edən «orientation professionale» terminindən istifadə edilir.

Alman dilində də rus dilində olan «proforientaüiə» sözünə ekvivalent olan daha geniş mənali «bernfsbereitung» termini işlədir.

İspan və italyan dillərində də müvafiq olaraq «l'orientajion profesional», «l' orientamento professionale» terminlərindən istifadə edilir [155, s.33–34].

Avropa və rus dillərindən dilimizə tərcümə edilərək XX əsrin 60—70-ci illərində «peşə orientasiyası», «peşə istiqaməti» kimi işlənən termin son illər «peşəyönümü» ifadəsi kimi qəbul edilmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində peşəyönümü daha universal termin kimi işlənilsə də, paralel olaraq «peşəseçmə», «peşə seçməyə hazırlanma» və s. ifadələrdən də geniş surətdə istifadə edilir və çox vaxt bunlar eyni mənali terminlər kimi işlədir. Fikrimizcə, burada bir qədər dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır.

Bir sıra dünya dövlətlərinin, o cümlədən ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və Yaponiyanın təcrübəsi göstərir ki, peşəyönümü təkcə orta məktəbdə aparılan işləri deyil, ali məktəbləri, işlə təmin olunmanı, yəni peşəyönümü üzrə məşğulluq mərkəzlərini də əhatə edir. Buna görə də bu ölkələrdə peşəyönümü geniş dairəni əhatə edən iş prosesi kimi başa düşülür. Məsələyə bu baxımdan yanaşlıqda peşəyönümü təkcə məktəbdə aparılan işlərlə məhdudlaşdırmaq və onu dar mənada qəbul etmək doğru olmazdı. «Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması» ifadəsinə gəldikdə isə, məncə, onu məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərinin yekunu kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Çünkü məktəbdə aparılan peşəyönümü işləri məhz bu məsələyə — yəni şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasına istiqamətləndiyindən bu problemə peşəyönümü işlərinin kompleks şəkildə aparılmasının yekunu kimi baxılması məqbul hesab edilməlidir.

«Peşəyönü müün yekunu məzunların real və şüurlu surətdə peşə seçməyə tam hazır vəziyyətdə olmaları kimi başa düşülən şagirdlərin peşə özünümüyyən ləşdirilməsindən ibarətdir. Peşə seçməyə hazır olmanın göstəriciləri bunlardır: peşə seçiminin olması, peşələr və onların şəxsiyyətə verdiyi tələblər haqqında fikirlər, seçilən ixtisas üzrə tədris və praktiki işlər, ümumi əmək bacarıqlarının olması [144, s.117].

Problemə bu baxımdan yanaşlıqda, məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərini, bizcə, «şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması» kimi ifadə etmək problemin həllini daha da konkretləşdirir və peşəyönümü işləri onun əsas ana xəttini təşkil edir.

Apardığımız təhlil göstərir ki, mövcud ədəbiyyatlarda peşəyö-nümü probleminin mahiyyəti əsasən yaxınmənalı şəkildə izah edilsə də, onlar arasında fərqli yanaşmalar da az deyildir.

Məsələn, İsveçrə mütəxəssisi E.Klanared peşəyönüümünü ferdə qabiliyyətlərinə daha çox uyğun gələn peşəni seçməkdə kömək kimi, Amerika tədqiqatçısı E.Ginzberq təhsil sahəsində, peşə hazırlığı və məşğuliyyət növü seçməkdə malik olduğu imkanlardan istifadə etməkdə ferdə kömək məqsədilə təsiretmə prosesi kimi [169, s. 14], gənclər problemi üzrə fransız eksperti T.A.Lüteringer isə fərdin xüsusiyyətləri ilə mövcud imkanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaqla məşğuliyyət, peşə və ya professional inkişaf yolu seçmək probleminin həll olunması məqsədilə ona kömək etməkdən ibarət olan proses kimi müəyyənləşdirirlər [165, s. 432].

Əmək tərbiyəsi və peşə seçmə probleminin psixologiyası haqqında bir sıra sanballı tədqiqatların müəllifi olan V.V.Çebi-şeva peşə seçmə problemini aşağıdakı kimi xarakterizə edir: Şagirdlərin sərbəst və əsaslandırılmış peşə seçməyə hazırlanması ümumi təlim-tərbiyə tədbirlərindən başqa, həm də bir sıra xüsusi iş formaları: peşəyönüümü və peşə məsləhətləri tələb edir. Peşəyönüümü dedikdə adətən peşəseçmə zamanı zəruri olan biliklərin verilməsi başa düşülür. Peşə məsləhətlərinin vəzifəsinə — peşəseçmədə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında onlara kömək etmək və məsləhət verməklə müəyyən-ləşmiş seçimin həyata keçi-rilməsi daxildir. Bu işin məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: 1) peşə seçmənin əhəmiyyəti, peşənin və əməyin əsas növləri, onların işçi-lərə verdikləri tələblər haqqında şagirdlərə lazımi biliklərin verilməsi; 2) şagirdlərin fiziki və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin (ma-raq, meyl və qabiliyyətlərinin) öyrənilməsi; 3) fərdi məsləhətlər formasında peşəseçmə məsələsinin həll edilməsində onlara istiqamət verilməsi; 4) müəyyənləşmiş peşəyə yiylənməkdə və işə düzəlməkdə kömək göstərilməsi [170, s. 202–204].

Peşəyönüümü sahəsində tanınmış psixoloq E.A.Klimov isə peşə-seçməni insanın ictimai mahiyyətinin, insanlar arasında yerinin, işindən razlığının, fiziki və psixoloji sağlamlığının, sevinc və xoş-

bəxtliyinin müəyyən dərəcədə həyat yollarını düzgün seçmələrin-dən asılı olduğunu qeyd edir [129, s. 3].

Digər bir qrup müəlliflər – N.İ.Kalugin, A.D.Sazonov və V.D.Simonenko peşəyönünmənə belə bir tərif verirlər: «Şagirdlərin peşəyönünmü xalq təsərrüfatının kadrlara olan tələbatını, şəxsiyyətin marağını, qabiliyyətini və fizioloji imkanlarını nəzərə almaqla peşə özünütəyinində gənclərə kömək göstərilməsinə istiqamətlənən sosial-iqtisadi, psixoloji-pedaqoji, tibbi tədbirlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemidir» [125, s.12–13].

Şagirdlərin peşəyönünmənün idarə edilməsi sahəsində bir sıra nəzəri və praktik tədqiqatların müəllifi olan N.N.Zaxarov da peşəyönünmü probleminə təxminən bu aspektdən yanaşır və onu aşağıdakı kimi xarakterizə edir: «Peşəyönünmü ölkənin xalq təsərrüfatının, iqtisadi bölgənin ayrı-ayrı sahələrinin marağına uyğun əmək ehtiyatlarının düzgün tənzimlənməsi və hər bir şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla gənclərin azad və sərbəst peşə seçməyə hazırlanmasının elmi şəkildə əsaslandırılmış sistemidir» [119, s.7].

Respublikamızda peşəyönünmü problemi sahəsində ilk tədqiqatçılardan olan professor N.Kazimov peşəyönünmü problemini əmək tərbiyəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi və yekunlaşdırıcı mərhələsi kimi götürərək onu «əmək tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi uşaqları, yeniyetmə və gəncləri şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamaqdan ötrü görülən sistemli tədbirlərdən ibarət» proses kimi xarakterizə edir [44, s.363].

Professor Ə.Həşimov da peşəyönünmənə bu mövqedən yanaşaraq yazar: «Məktəbdə peşəyönünmü şagirdləri şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamağa, xalq təsərrüfatının və mədəniyyətinin mühüm sahələri ilə tanış etməyə, onlarda peşə maraqlarını və meyllərini formalasdırmağa yönəldilən fəaliyyətdir. Peşəyönünmü şagirdlərin peşələrlə tanışlığını təmin edir və perspektivli peşələr üzrə öz qabiliyyətlərini müəyyənləşdirməkdə şagirdlərə kömək göstərir» [45, s. 308].

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında peşəyönünmü (peşə orientasiyası) «Gənclərin peşə seçməyə hazırlanması, münasib peşə-yə yiylənməsi və işə düzəlməsi məqsədilə (onların şəxsi

təməyül və keyfiyyətlərini, xalq təsərrüfatının ixtisaslı kadrlara tələbini nəzərə almaqla) həyata keçirilən ictimai-pedaqoji tədbirlər sistemi» kimi izah olunaraq göstərilir ki, «Peşəyönümü kommunist tərbiyəsinin bir hissəsi, əmək ehtiyatlarının səmərəli böülüsdürülməsi vasitəsidir; şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, onun potensial imkanlarının aşkarla çıxarılmasına və təlim prosesinin intensivləşdirilməsinə kömək edir» [11, s.520].

Respublikamızda şagirdlərin peşəyönümü problemi ilə bağlı ilk sanballı tədqiqatların müəllifi olan prof. Z.Qaralov peşəyönüünü gənclərdə düzgün həyat yolu, peşə seçmək bacarığı formalasdırmaq və bu zaman xalq təsərrüfatının müxtəlif peşə sahiblərinə olan ehtiyacını, şagirdlərin meyl və maraqlarını, onların fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq prosesi kimi xarakterizə edir [51, s.103–128].

XX əsrin 70 – 80-cı illərində peşəyönümü problemi ilə məşğul olan, bu sahədə bir sıra maraqlı və məzmunlu tədqiqatlar aparan digər bir çox tədqiqatçılar da (Qolomştok A.E., Yovayşa L.A., Pavlyutenkov E.M., Saxarov V.F. Sazonov A.D., Çistyakova S.N. və b.) peşəyönümü probleminə təxminən bu baxımdan yanaşmış və onu həmin istiqamətlərdə araşdırmışlar.

L.A.Yovaysa peşəyönüünü – şagird şəxsiyyətinin peşəkarlıq inkişafına rəhbərliyin məzmunu, prinsipləri, metodları olan xüsusi elm kimi müəyyənləşdirir və onu hazırlıq, formalasdırıcı, istiqamətləndirici və möhkəmləndirici mərhələlərə malik uzunmüddətli pro-ses kimi xarakterizə edir [124].

Lakin Qərb mütəxəssisləri ilə keçmiş sovet tədqiqatçılarının məsələyə münasibətində müəyyən fərqli cəhətlər də vardır. Bunları aşağıdakı iki istiqamət üzrə xarakterizə etmək olar:

I. Peşəyönümü fərdin qabiliyyətinə, xüsusiyyətlərinə və imkanlarına müvafiq olan peşə və təhsil növü seçməkdə ona kömək məqsədilə aparılan prosesdir (Qərb alimlərinin tendensiyaları).

II. Peşəyönümü – şəxsiyyətin marağını, qabiliyyətini, fizioloji imkanlarını və xalq təsərrüfatının kadrlara olan tələbatını əsas götürməklə şəxsiyyətə kömək etmək və işçi qüvvəsini düzgün

yerləşdirmək məqsədi daşıyan bir problemdir (Sovet alimlərinin tendensiyaları).

Fikrimizcə, bir problemlə bağlı baxışlardakı fərqli əsas səbəbi planlı sosialist təsərrüfat sistemi olmuşdur ki, bu da peşəyönümü probleminin uzun illər əsl mahiyyətindən ayrılaraq kütləvi bir xarakter daşımاسına gətirib çıxarmışdır (II tendensiya). Keçmiş SSRİ-də aparılan nəzəri və praktik tədqiqatlarda xalq təsərrüfatının kadrlara olan ehtiyacı əsas götürülərək peşəyönümü bir növ «təbliğat» funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Məsələyə yanaşma tərzlərindən göründüyü kimi, qərb ölkələrində aparılmış tədqiqatlarda peşəyönümü probleminin həllində kadrlara olan tələbat və işçi qüvvəsini düzgün yerləşdirmək məsələləri məktəbin peşəyönümü işinin məzmununa daxil edilmir. Doğrudur, Almaniya, İngiltərə, Fransa kimi qərb ölkələrində, həmçinin ABŞ və Yaponiyada təhsilini davam etdirmək, eyni zamanda, işləmək istəyənlərlə məktəbin peşəyönümü məsləhətçisi və dövlət səviyyəsində olan xüsusi məşğulluq mərkəzləri (təşkilatlar, agentliklər və s.) geniş işlər aparır və bu sahədə gənclərə yaxından kömək göstərirlər. Lakin burada da əsas diqqət onların arzusuna və digər amillərə deyil, daha çox fərdlərin psixofizioloji imkanlarına, qabiliyyət və bacarıqlarına verilir [155, s. 44–67].

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işinin düzgün aparılması və bu problemin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi şagird tərəfindən hər hansı bir peşənin seçilməsi ilə məhdudlaşdırır. Bu, həmçinin onların mənəvi tərbiyəsinin də formalasmasına qüvvətli təsir göstərir. S.Xəlilov bu münasibətlə yazır: «İnsanın mənəvi kamilliyyi onun əməli fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Daha doğrusu, mənəvi keyfiyyətlər məhz əməli fəaliyyətdə təzahür edir ki, onun da ən mühüm tərkib hissələrindən biri peşə fəaliyyəti, ixtisas sahəsindəki işidir» [37, s. 429].

Araşdırmalarımız göstərir ki, bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda və tədqiqatlarda peşəyönümü işi təkcə əmək təlimi və tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi qeyd edilir. Halbuki, bu iş bütün tədris fənlərilə, o cümlədən, politexnik təhsillə bilavasitə əlaqəsi olmayan humanitar fənlərin tədrisi və sinifdən, məktəbdənkənar

tədbirlər prosesi ilə də sıx bağlıdır və məktəbin bütün təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə də bu fikri məqbul hesab etmək doğru deyildir.

Peşəyönümü probleminə, onun mahiyyət və məzmununa daha müfəssəl və kompleks şərh 19 noyabr 1974-cü ildə YUNESKO-nun Onsəkkizinci sessiyasının Baş Konfransında irəli sürülmüş texniki və peşə təhsili haqqında tövsiyələrdə verilmişdir. Bu tövsiyələrə müvafiq olaraq peşəyönümüne bütün adamlara təhsil və ixtisas fəaliyyətini düzgün seçməkdə kömək göstərilməsinə istiqamətlənən fasılısız proses və təhsilin vacib elementi kimi baxılmışdır. Tövsiyələrdə göstərilir ki, peşəyönümü hər bir adama:

- a) özünün marağını və qabiliyyətini dərk etmək və öz qarşı-sında real məqsəd qoymaq;
- b) bu məqsədə müvafiq olaraq hazırlıq və ya davametdirici təhsil kursu keçmək;
- c) öz peşəsi ilə bağlı və peşə fəaliyyətini təmin edən qərarı həm ilkin, həm də sonrakı mərhələlərdə qəbul etmək;
- c) təhsildən istənilən səviyyəli və ya dərəcəli işə keçidi təmin etmək imkanı verir /155, s. 35/.

Bələliklə, müasir dövrün tələblərini, peşəyönümü üzrə aparılmış bir çox tədqiqatların nəticələrini və gələcək cəmiyyətin perspektivlərini nəzərə alaraq peşəyönümü problemini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Peşəyönümü — gənc nəslin psixofizioloji xüsusiyyətlərini, im-kanlarını, marağını, bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla və bilavasitə onlara istinad etməklə gələcək həyat yollarını — peşə, təhsil və ixtisas növü seçmələrini müəyyənləşdirməkdə və bu problemin şüurlu surətdə həll edilməsində onlara edilən kömək prosesidir. Başqa sözlə, peşəyönümü şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması məqsədində yönəldilmiş mütəşəkkil təlim-tərbiyə prosesidir.

Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşlıqda müasir məktəbdə peşəyönümü probleminin mahiyyətinin hansı parametrlərlə müəyyənləşdiyini və onun konkret aparılma istiqamətlərini aydın görmək mümkündür (bax: *Əlavə 1*).

Şagirdlərin peşə seçmək marağının konkret olaraq neçə yaşıdan başlandığını demək mümkün olmasa da, təcrübə göstərir ki, ümumtəhsil məktəbi illərində şagirdlər bir neçə dəfə peşə seçmək, təmayülü müəyyənləşdirmə problemi ilə üz-üzə gəlirlər. Bunlar əsasən şagird ibtidai sinfi, sonra əsas məktəbi, daha sonra isə orta məktəbi başa vurduqdan sonra baş verir. Əvvəlcə keçici, dəyişkən olan peşə maraqları getdikcə möhkəmlənir və şagirdlər artıq əsas məktəbi qurtararkən reallaşmağa doğru istiqamətlənir. Bu dövrdə şagirdlərin köməyə, ağıllı, inandırıcı məsləhətlərə daha çox ehtiyacı olur. Onlar aşağıdakı bir sıra sualların – «yol ayricinən» qarşısında düşünməli, fikirləşməli olurlar:

- ümumtəhsil məktəbinin orta təhsil pilləsində təhsili davam etdirmək və ali təhsil almaq;
- peşə məktəblərində və ya liseylərində oxumaq və peşə hazırlığına yiyələnmək;
- orta ixtisas məktəblərinə daxil olmaq və peşə hazırlığı almaq;
- işləmək və distant yolla orta təhsil almaq.

Həyatımızın müasir mərhələsində orta məktəbin üçüncü pilləsində təlimin müxtəlif təmayüllər üzrə müəyyənləşdirilməsi şagirdlər qarşısında bir sıra imkanlar açır. «Təhsil Haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu münasibətlə deyilir: «Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilin təmayülləşdirilməsi (humanitar, texniki, təbiət və digər) təmin olunur» [86, s.40]. Qanunda göstərildiyi kimi, şagirdlər ümumi orta təhsili bitirdikdən sonra üçüncü pillədə bir neçə növ təhsil komponentləri, yəni təbiət, riyaziyyat və humanitar təmayüllərlə qarşılaşır. Bununla əlaqədar olaraq onlar:

- a) bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq fənn təmayülü seçmək və bunların içərisindən peşə, ixtisas yönümünü müəyyənləşdirmək;
- b) seçdiyi peşə və ixtisas üzrə təhsil formasını müəyyənləşdirmək;
- c) seçdiyi peşə üzrə peşəyəqədərki hazırlıq imkanlarına malik olurlar.

Belə olduqda, şagirdlərin peşə seçmə problemini müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün məktəbin və müəllimlərin konkert

fəaliyyət dairəsi yaranmış və müəyyənləşmiş olur. Bunun əsasını isə, bizcə, peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılmış şəkildə aparılması təşkil edir.

D.Y.Beresnyaviçəne özünün namizədlik dissertasiyasında bu diferensiasianın strukturunun aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1. Peşə özünütəyinin psixoloji amilləri üzrə şagirdlərin diferensiasiyası.

1.1. Böyük yeniyetmələrin peşə özünütəyininin psixoloji xüsusiyyətlərinin aşkar çıxarılması.

1.2. Homogen qruplarda şagirdlərin diferensiasiyası və şəxsiyyətin zəruri peşə keyfiyyətlərinin diaqnostikası.

2. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərdə peşəseçməyə şüurlu münasibətin formalaşması.

2.1. Şagirdlərin diferensial şəkildə peşələr aləmi, peşələrin insanlara verdiyi tələblərlə tanışlığı.

2.2. Məktəblilərin diferensial peşə fəallığı.

2.3. Peşə məsləhəti.

3. Şagirdlərlə peşə hazırlığı üzrə məktəbin işi.

3.1. Şagirdlərin orta texniki peşə məktəblərinə və texnikumlara qəbulu zamanı şəxsiyyətin peşə əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin diferensial psixoloji diaqnostikası.

3.2. Əməyə özünü istiqamətləndirmə prosesində peşə hazırlığı müəssisələrində peşə adantasiyası müddətində şagirdlərə kömək [101, s.12].

Bələliklə, müasir dövrdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması probleminin mahiyyətinə nəzər yetirdikdə tarixiliklə müasirliyin əlaqələndirilməsinə, məktəb təcrübəsində yol verilən nöqsanların aradan qaldırılmasına və problemin siyasetdən kənarlaşdırılub, elmi əsaslarla həll edilməsinə geniş imkanlar və əlverişli zəmin yarandığını görürük. Buna görə də hazırda peşəyönümü işində diferensial yanaşma diqqət mərkəzinə keçirilməli və aparılan bütün işlər diferensiallaşdırılmalıdır. Bu baxımdan D.Y.Beresnyaviçənenin yuxarıda verdiyi istiqamətləri məqbul hesab edir və bunlarla yanaşı, şagirdlərin peşə seçməyə

hazırlanması işində aşağıdakı bir sıra tələblərin və şərtlərin təmin olunmasını vacib bilirik:

- a) pesəyönümü işlərinin məzmununun şagirdlərin ayrı-ayrı yaş dövrlərinə müvafiq surətdə müəyyənləşdirilməsi;
- b) şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, eyni zamanda şəxsiyyətin bütün xarakterik cizgilərinin nəzərə alınması;
- c) bəzi peşələr və ixtisaslar üzrə qızlarla oğlanların peşə təmayüllərindəki fərqləri nəzərə almaqla peşəyönümü işlərinin təşkil edilməsi;
- d) peşəseçmənin şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətləri ilə peşə marağı və motivlərinin sintezindən reallaşmasına nail olunması;
- d) peşəseçmə haqqında yekun qərarın şagirdlərin özü tərəfindən verilməsinə nail olunması.

Bələliklə, aparılan təhlillər və hazırkı dövrün orta ümumi təhsilin qarşısına qoyduğu tələbləri nəzərdən keçirdikdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması probleminin nə üçün zəruri olması məsələsini aşağıdakı kimi cavablandırmaq lazımlı gəlir:

- peşələr aləminin davamlı və daha çox dəyişkənlik halında olmasının şagirdlərə aşilanması;
- bir sıra peşə və ixtisasların yox olması, müasir və ya alternativ peşələrin zəruriliyi;
- sahibkarların və ya işə götürənlərin əsasən öz bacarıq və qabiliyyətlərini göstərməyə daha çox qadir olan şəxslərə üstünlük verməsi;
- hər bir şəxsin dəyişən maraqlarının onların peşə imkanları, bacarıq və qabiliyyətləri ilə əlaqələndirilməsi;
- əmək bazarının və işçilərin ehtiyaclarının təmin olunması;
- müasir əmək bazarında rəqabətəqabil mütəxəssislərin və işçilərin olmasına zəmin hazırlanması;
- hər kəsə öz bacarıq və imkanlarına müvafiq peşə və ixtisas seçiminiə kömək edilməsi;
- işçizliyin qarşısının alınması və s.

2.2. Şagirdlərin peşəyönüminin məqsədi və vəzifələri

XX əsrin sonlarında respublikamızın öz dövlət müstəqilliyini və suverenliyini yenidən bərpa etməsi onun siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatında yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu. Müstəqil dövlət siyasətinin qurulması, güclü iqtisadi islahatların aparılması, xalqın sosial-rifah halının yüksəldilməsi və milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi sahəsində bir sıra dövlət əhəmiyyətli vəzifələrin həyata keçirilməsinə başlandı. Demokratik ideya və dəyərlərə, sosial-iqtisadi münasibətlərə və yeni təhsil texnologiyalarına əsaslanan təhsil islahatlarına başlanılması da bu program vəzifələrin tərkib hissələrindən birinə çevirildi.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Programı» və 2004-cü ildə qəbul edilən «Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminat Programı (2005–2007-ci illər)» bütün təhsil strukturlarında, təhsilin iqtisadiyyatında, məzmununda, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətdində əsaslı yeniləşmənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmaqla yeni, müasir təhsil sisteminin yaradılmasına yönəldildi. Ötən illər ərzində respublikamızda bu istiqamətlərdə aparılan bir sıra işlər öz müsbət nəticəsini göstərsə də, görüləməli işlər olduqca çoxdur.

«Təhsil sahəsində islahat Programı»nda göstərilir ki, nəticə etibarilə təhsil sisteminin müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitinə cavab verən yeni iqtisadi-təşkilati və idarəetmə mexanizminin yaradılmasını təmin etməyə yönəldilən bu islahatın əsas məqsədi təhsil sisteminin bütün pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatının demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir [12, s.122]. Gənc nəslin elmlərin əsaslarına dərindən yiyələnmələri, geniş və hərtərəfli bilik almaları, əsl vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə malik olmaları və həyatda öz yerlərini düzgün tapa bilmələri ilə bağlı bu vəzifələrin həyata keçirilməsi ilk növbədə təlim-tərbiyə prosesinin

səviyyəsinin yüksəldilməsini, yeniyetmə və gənclərin təlim-tərbiyəsinə daha diqqətlə yanaşılmasını, məktəbdə və ailədə aparılan tərbiyə işinin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulmasını zəruriyyətə çevirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayının iştirakçularına göndərdiyi təbrik məktubunda (22.09.2008) demişdir: «Azərbaycanın təhsil tarixi hər birimizin fəxr etdiyi nailiyyətlərlə zəngindir. Azərbaycan müəllimləri bütün tarix boyu təhsildə daim varisliklə novatorluğun, ənənə ilə islahatın vəhdətini öz fəaliyyətlərində əks etdirmişlər. Bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya cəmiyyəti və biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formallaşması, qloballaşma çağırışları bütün dünya təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. «Təhsil əsri» adı qazanmış XXI əsr Azərbaycan təhsilinin də yeniləşməsini və müasirləşməsini tələb edir» [5].

Son illər respublikamızın «Təhsil sahəsində islahat Programı»-na müvafiq olaraq bir sıra tədbirlərin görülməsi, respublika prezidenti cənab İ. Əliyevin mühüm əhəmiyyətə malik olan sərəncamlar imzalanması bu sahədə böyük irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. «Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafi üzrə Dövlət Programı (2007–2012-ci illər)»nın təsdiq edilməsi haqqında 3 iyul 2007-ci il tarixli Sərəncamı və təhsilimizin Avropa təhsil məkanına integrasiyasını nəzərdə tutan «Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncamı yaxın gələcəkdə respublikada təhsil sahəsində əsaslı islahatın aparılmasını, dövlətimiz və xalqımız üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bir sahənin dünya standartlarına müvafiq təşkilini nəzərdə tutur. Sərəncamda deyilir: «Azərbaycanın dünyada analoqu olmayan iqtisadi inkişafi ümumavropa təhsil məkanına integrasiya proseslərinin daha da surətləndirilməsini və bu sahədə həyata keçirilən işlərin intensivləşdirilməsini tələb edir» [6].

Bazar iqtisadiyyatına keçməklə dövlətin iqtisadi və siyasi platformasında əmələ gələn dəyişikliklər və ümumavropa təhsil

məkanına integrasiya prosesi öz növbəsində təhsil sisteminin bütün pillələrində təlim-tərbiyə prosesinin məqsədi, vəzifələri və məzmununda təkmilləşdirmə işinin aparılmasını, strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. «Təhsil sistemində yeniləşmənin uğurla getməsi, yəni sovet təhsil sisteminin ideoloji-siyasi buxovlardan ayrılib bəşəri təhsil sistemində qoşulması üçün ilk növbədə yeni təhsil sisteminin nəzəriyyəsi, fəlsəfəsi, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, konseptual müddəələri, fəaliyyət prinsipləri, təhsilin məzmunu, məqsədi və quruluşu müəyyənləşdirilməlidir. Bu problemlərdən bəziləri hələ öz həllini gözləyir» [32, s. 6]. Belə problemlərdən biri olan ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin peşə seçməyə hazırlanmasının pedaqoji əsaslarının tədqiq edilməsi də ilk növbədə bu zərurətdən irəli gəlir.

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması təlim-tərbiyə prosesinin tərkib hissələrindən biri kimi müasir dövrdə məktəbin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Onun elmi şəkildə həlli müstəqil həyatda başlayan gənclərin həyatda öz yerlərini düzgün tapmalarına, secdikləri peşənin, ixtisasın arzu və qabiliyyətlərinə müvafiq olmasına səbəb olur və onların cəmiyyətimizin sosial-iqtisadi və mədəni həyatda daha fəal mövqə tutmalarına gətirib çıxarır.

Mahiyyətinə görə dövlət, məzmununa görə sosial, nəticəsinə görə iqtisadi problem olan peşəyönümü bir çox elmlərin maraqları dairəsində olsa da, həllinə görə pedaqoji və psixoloji problem kimi hazırkı dövrün ən mürəkkəb və yeniləşməyə daha çox ehtiyac duyulan vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bunu təkcə problemin özünün mahiyyəti, məqsəd və vəzifəsi deyil, həmçinin müasir sosial-iqtisadi inkişafın xarakteri və pedaqoji-psixoloji problemlərə təsir etməsi zəruri edir.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatlarda peşəyönümü işinə iki yanaşmanın mövcud olduğu göstərilir. Adaptasiyaedici və inkişafetdirici. Birincisi diaqnostik metodların köməyi ilə və tədris müvəffəqiyyətində aşkar edilən real yanaşmalar üzrə şagirdlərin peşə seçməsindən ibarətdir. İkinci yanaşma şəxsiyyəti inkişaf etdirmək, hərtərəfli inkişaf üçün şərait yaratmaq və onu sərbəst

surətdə müxtəlif ixtisas seçiminə hazırlamaqdan ibarətdir [144, s. 116–117]. Bu baxımdan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması probleminə iki aspektdən yanaşmaq lazım gəlir: 1) nəzəri; 2) praktik.

Birinci aspekt problemin pedaqoji-psixoloji mahiyyəti ilə bağlı olub, hər bir şəxsin öz bacarıq və qabiliyyətinə müvafiq peşə, ixtisas seçməsi və öz gələcək həyat yolunu düzgün müəyyənləşdirməsidir.

İkinci aspekt isə, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq «Bütün kateqoriyalardan olan işçi qüvvəsinə və beynəlxalq əmək bölgüsünə görə əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq mütəxəssis hazırlığının cari və perspektiv strukturunu və həcmini müəyyənləşdirmək» [12, s.139] vəzifəsi ilə bağlıdır. Buna görə də peşə seçmə probleminin müvəffəqiyyətli həlli həm şəxsiyyətin sosiallaşması, həm də cəmiyyətin ixtisaslı kadrlara artan tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2003-cü ildə Respublikamızın Prezidenti cənab İlhami Əliyevin qarşısındaki beş il müddətində respublikamızda 600 min nəfərlik iş yerinin açılacağını inamlı bildirməsi və bu illər ərzində bunun reallaşması adı – yəni heç bir sənət, peşə sahibi olmayan işçi qüvvəsinə deyil, müasir istehsal texnologiyalarından, texnikadan baş çıxaran ixtisaslı kadrlara tələbatı artırır. Bu tələbat isə hələ orta məktəbdə ikən şagirdlərlə peşə seçmə probleminin düzgün həll edilməsi istiqamətində real işlərin aparılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

«Təhsil sahəsində islahat Programı»nda bu münasibətlə deyilir: «Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadr təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun proqnozlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında qurulması, pedaqoji kadr potensialının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməsi sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadrlarla təmin olunması onların hazırlığının aparıcı istiqaməti olmalıdır» [12, s.139].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlhami Əliyevin 19 iyun 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən «Təhsil Haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunda təhsilin

məzmununa və təşkilinə verilən tələblər içərisində cəmiyyətin yüksək səviyyəli və rəqabətəqabiliyyətli kadr potensialına tələbatın ödənilməsi üçün real zəmin yaradılmasının prioritet vəzifələrdən biri kimi qeyd edilməsi də bu tələblərlə həmahəng səsləşir [87].

Peşəyönümü yeni problem deyildir. Lakin bu gün ona yeni münasibət, yeni yanaşma tələb olunur. «Təhsil sahəsində islahat Proqramı»nda deyildiyi kimi, mövcud təhsil sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialın formalasdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin özünü doğrultmuş və mövcud elmi-pedaqoji ictimaiyyətin qəbul etdiyi, təcrübəsindən istifadə olunması mühüm vəzifələrdən birinə çevrilir [12, s.123].

Bununla bərabər, pedaqoji prosesdə yeni texnologiyaların tətbiqi bu mühüm problemdə yeni münasibət tələb edir. «Çevik təhsil sistemləri müasir pedaqoji yanaşmalar tələb etdiyindən birinci növbədə yalnız təhsil verməyi əsas götürən ənənəvi texnologiyalardan uzaqlaşmaqla şəxsiyyətin inkişafını təmin edən, yaradıcılığını stimullaşdırın, yaradıcı təfəkkürün inkişafına şərait yaranan pedaqoji və təlim texnologiyalarına üstünlük verilməlidir» [63, s. 333].

Peşəyönümü probleminin elmi surətdə və düzgün həllinin zəruriyi bir çox dünya ölkələrində, xüsusilə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində və keçmiş Sovetlər İttifaqında ona müəyyən diqqət yetirilməsinə səbəb olmuş və bu sahədə xeyli elmi-tədqiqat işləri aparılmış, dissertasiyalar, monoqrafiyalar, elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik əsərlər yazılmışdır. Bu baxımdan Qərb alımlarından F.Halton, Lay, Perron, Lojye, Bine, Simon, F.Parsons, E.G.Vilyamson, Patterson, A.Rodger, rus pedaqoqlarından Kareyev N.İ., Krupskaya N.K., Makarenko A.S., Şatski S.T., Blonski P.P., Averičev Y.P., Arefyev İ.P., Atutov P.R., Axmatov A.F., Axiyarov K.Ş., Batışev S.Y., Borodin V.A., Vasilyev A.A., Vasilyev Y.K., Vaysburq A.A., Vitiniş V.F., Qolomştok A.E., Qeroslavskiy S.İ., Drozdov L.N., Zaretskaya İ.İ., Zaxarov N.N., Yovayşa L.A., Polyakov V.A., Rean A.A.,

Sazonov A.D., Saxarov V.F., Simonenko V.D., Seyteşev A.P., Çistyakova S.N., psixoloqlardan Pavlyutenkov E.M., Klimov E.A., Kovalyov A.Q., Levitov N.D., Platonov K.K., Çebişeva V.V., sosioloqlardan Kon İ.S., Titma M.X., Şavir P.A., iqtisadçılardan Nazimov İ.N., Azərbaycan pedaqoqlarından Abdullayev B.A., Axundov S.A., Qaralov Z.İ., Quliyeva K.R., Zeynalov S.M., Əhmədov B.A., Əhmədov Ə.Ə., Kazımov N.M., Kərimov A.N., Məcidov K.M., Mehdizadə M.M., İlyasov M.İ., Hüseynov Ə.M., Həsənova G.A., psixoloqlardan Əlizadə Ə.Ə., Əliyev R.İ. və başqalarının apardıqları tədqiqatlar şagirdlərin şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlanması probleminin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu tədqiqatçıların irəli sürdük-ləri mülahizələr, aldiqları nəticələr peşəyönümü probleminin nəzəriyyə və təcrübəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, bu problemin yeni dövrün tələblərinə uyğun aşağıdakı istiqamətlərdə yeniləşdirilməsinə kəskin ehtiyac vardır.

1. Cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi, sosial dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatına keçid, idarəetmə funksiyalarının təkmilləşdirilməsi və digər bir sıra amillər bir çox müasir peşə və ixtisasların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. «On il bundan əvvəl çoxlu peşələr populyar olmuşdur ki, onların bir çoxuna indiki dövrdə tələb praktiki olaraq azalmış, peşə kariyerasının yeni növləri meydana gəlmişdir» [99, s.5]. Bu peşə və ixtisaslar üzrə peşəyönümü işlərinin aparılmasına ehtiyac yaranmışdır. «Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007–2012-ci illər)»nda göstərildiyi kimi, ölkədə neft-qaz sənayesi sahəsinin güclü inkişafı, qeyri-neft, yüksək əlavə dəyər tutumlu sahələrin də təkamülü dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindəndir [9, s.6]. Buna görə də qeyri-neft sektorunu surətlə inkişaf etdirmək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı, turizm, emal və xidmət sahələri üçün kadrlar hazırlığının genişləndirilməsi proqramda başlıca vəzifələrdən biri kimi irəli sürülmüşdür [9, s. 11]. Bu sahələrə şagirdlərdə maraq və tələbatlar yaratmaq zərurəti ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işinə yeni mahiyyət və məzmun verir. Bu baxımdan əmək bazarının dəyişən tələbinə uyğun olan sahələr üzrə yeni peşə

və ixtisaslara maraq və meyllər yaradılması günün vacib tələblə-rindən birinə çevrilmişdir.

2. Yeni istehsal-mülkiyyət münasibətlərinin və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yaranması və respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyası və iqtisadiyyatda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi peşəyönümü problemini müasir tələblər səviyyəsində həll etməyə zərurət yaratmışdır.

3. Müstəqil respublikamızda natamam orta təhsilini başa vurmaş şagirdlərin öz təhsillərini müxtəlif yollarla davam etdirmələrinə və ümumtəhsil məktəblərinin ümumi orta təhsil pilləsində təlimin müxtəlif təmayüllər üzrə aparılmasına geniş imkanlar yarandığından məktəblilərin peşə seçməsi üzrə aparılan iş növlərinin məqsəd və məzmununun real şəraitə uyğunlaşdırılması və peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılması zərurəti meydana gəlmışdır. Kütłəvi peşələr üzrə kütłəvi peşəyönümü işinin aparılması «kompaniyası» aradan qaldırılmışdır.

4. «Xüsusi istedada malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2006—2010-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında» prezident Sərəncamından irəli gələn bir sıra vəzifələrin həlli, həmçinin belə şagirdlər üçün ixtisaslaşdırılmış fənn məktəblərinin və digər təlim-tərbiyə müəssisələrinin yaradılması hər bir məktəbin və şagirdin təmayülü üzrə peşəyönümü işinin fərdiləşdirilməsinə ehtiyac yaratmış və peşəyönümü işində kütłəviliklə fərdi formanın uzlaşdırılması metodikasının işlənib hazırlanmasını reallaşdırılmışdır.

5. Bazar iqtisadiyyatına keçid və müasir sosial-iqtisadi şərait peşəyönümü işində milli zəminə əsaslanmaqla xalqımızın yaratdığı və min illər boyu yaşatdığı, unudulmaqdə, sıradan çıxməqda olan nadir və ənənəvi peşələr sahəsinə uşaqlarda maraq, meyl və tələbatlar formalasdırmağı, bu sahədə ümumtəhsil məktəblərində, ailədə və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrində şərait yaratmağı və hərtərəfli iş aparmağı tələb edir.

6. Hər bir iqtisadi regionun peşələrə olan cari və perspektiv tələbatının nəzərə alınması amili təbliğ olunan peşələrin iqtisadi bazarı, gələcək perspektivi, iş yeri, əmək haqqı səviyyəsi və s. haq-

qında təsəvvür aşilanması zərurətini yaradır. Şagirdlər çox vaxt məhdud peşə təsəvvürlərinə malik olduqlarından və müəyyən peşələr haqqında ətraflı məlumatə yiyələnmədiklərdən onların peşə maraqlarının sferası məhdudlaşdır və bir çox peşələrdən onlar xəbərsiz olurlar. Bu baxımdan da hazırda şagirdlərin peşə təsəvvürlərinin genişləndirilməsi vacib bilinir.

7. Xüsusi mülkiyyətçilik meylinin güclənməsi və bunun üçün imkanların genişləndirilməsi şagirdlərin peşə maraqlarında və təsəvvürlərində köklü dəyişikliklər əmələ gətirdiyindən bunlar ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır, məktəblərdə aparılacaq peşəyönümü işinin başlıca meylləri və istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, bu prosesdə bir sıra yeni forma və metodlardan istifadə edilməlidir.

8. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq respublikamızın konkret mütəxəssislərə cari və perspektiv tələbatların öyrənilməsi və tələblə təklif arasında münasibətlərin yaxınlaşdırılması şagirdlərlə bu sahədə peşə maarifi işlərinin gücləndirilməsinə və ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işinin təkmilləşdirilməsinə zərurət yaradır.

9. Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, qloballaşma, Avropa təhsil məkanına integrasiya kimi məsələlər inkişaf etmiş ölkələrin şagirdlərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsi təcrübəsinin öyrənilməsinə, təcrübə mübadiləsi aparılmasına, onların faydalı iş təcrübəsinin tətbiqinə geniş imkanlar yaratmışdır.

Müasir sosial-iqtisadi həyatın təhlili göstərir ki, keçid dövrü adlandırdığımız bu dövr seçiləcək peşənin maddi stimullarını ön plana keçirir və gücləndirir. İstər şagirdlər, istərsə də onların valideynləri daha çox elə peşə və ixtisaslara maraq göstərirler ki, bu sahədə daha çox əmək haqqı almaq, daha çox gəlir əldə etmək mümkün olsun. «Təbii ki, bütün bunlar təlim-tərbiyə, şəxsiyyətin formallaşmasına və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə də təsirini göstərir və getdikcə daha güclü təsir göstərəcəkdir» [26, s. 45].

Maddi stimulların və motivlərin daha qabarıq şəkildə meydana çıxmazı məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərinin səviyyəsini bir növ aşağı salır və belə bir yanlış təsəvvürün kök salmasına

səbəb olur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid bu sahədə aparılacaq işləri heçə endirir və peşəyonumü işlərinin aparılmasına elə bir ehtiyac qalmır. Cox təssüflər ki, bu fikir müəllimlər arasında da özünə tərəfdarlar tapmış və nəticədə bu gün məktəblərimizin bir çoxunda peşəyonumü işinin səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş, demək olar ki, bu sahədə iflic bir vəziyyət yaranmışdır. Fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin tanış olduqları peşələr, onların müəyyən xüsusiyyətləri haqqında aldıqları azacıq məlumatlar müstəsna olmaqla, şagirdlərlə heç bir sistemli, ardıcıl, planlı və mütəşəkkil iş aparılmır. Müşahidələrimiz göstərir ki, yeniyetmə və gənclər peşələr aləmi haqqında sistematik və hərtərəfli biliklərə malik olmadıqlarına görə özlərinin peşə və ixtisas seçimlərində çox vaxt çətinliklərlə üzləşirlər. Nəticədə seçim haqqında olan yekun qərar müəyyən peşə və ixtisasa olan maraq, istək və bacarıqlara görə deyil, fənlərə olan münasibət və maraqla müəyyən edilir. Buna görə də şagirdlər ixtisas seçərkən bir neçə fənnə olan marağını əsas götürərək bir-biri ilə çox vaxt əlaqəsi olmayan 8 ixtisasın adını göstərir ki, bunların da olsa-olsa biri, ya ikisi onun marağını ifadə edir. Bəzən də maraq və qabiliyyətinə uyğun gələn peşə və ixtisası deyil, həmin qrupda qeyd etdiyi 8 ixtisasdan digər birini «seçmiş olur». Ali və orta ixtisas məktəblərinə test ilə tələbə qəbulunun hazırlı vəziyyəti bu mənzərəni daha aydın ifadə edir.

Respublikamızın ali və orta ixtisas məktəblərinə tələbə qəbulunun ayrı-ayrı illər üzrə nəticəsinin təhlili göstərir ki, abituriyentlərin müxtəlif peşə və ixtisaslara meylliliyində müsbət cəhətlər olsa da, peşəyonumü baxımından bu vəziyyəti heç də müsbət qiymətləndirmək olmaz.

Müasir sosial-iqtisadi şərait peşəyonumü probleminin müxtəlif cəhətlərini, müxtəlif amillərini keçmişin tələbləri səviyyəsindən kənara çıxarıır, ona yeni mahiyyət və məzmun verir. Peşəsəçmə işində qabiliyyət və bacarıqların əsas meyar olması, peşə maraqlarının bunlarla müvafiqliyi, respublikamızın müasir sosial-iqtisadi həyatı və perspektiv inkişafı üçün vacib olan bir çox peşə və ixtisaslar üzrə kadr hazırlığına başlanılması və s. kimi məsələlər bu yeniliklər içərisində nəzər-diqqəti daha çox cəlb edir. Xüsusilə, son illər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq

sərəncamları ilə təsdiq edilmiş «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003–2005-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002–2005-ci illər)», «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004–2008-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasının inkişafı namə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya (2003–2012-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006–2015-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007–2010-cu illər)» və «Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007–2012-ci illər)» kimi normativ-hüquqi sənədlər ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin gələcək həyata hazırlanması, həyatda öz yerlərini düzgün tapması üzrə aparılan işlərin daha da təkmilləşdirilməsinə və müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına həm ehtiyac, həm də tələbat yaradır. Buna görə də müasir dövrdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması probleminə düzgün yanaşılması, onun elmi səviyyədə həll edilməsi olduqca vacibdir. Lakin hazırda respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində bu iş demək olar ki, tamamilə unudulmuş və şagirdlərin yalnız mərağına tabe etdirilmişdir. Bu da bütün gənclərin az qala yarısının hüquqşunas, iqtisadçı kimi peşə və ixtisaslara axınına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən isə şagirdlərlə peşəyönümü işlərinin aparılmaması onların hər birinin bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirməməyə, öz peşə niyyətlərində onlara əsaslanmamağa səbəb olmuşdur. Bunun mənfi nəticəsi də tələbə qəbulu zamanı bəzi qruplara axının həddən artıq çox olması, respublikamız üçün daha əhəmiyyətli olan bəzi peşə və ixtisaslara isə diqqətin həddən artıq zəif olmasında özünü göstərir. Buna görə də respublikamızda peşəyönümü probleminə diqqətin artırılması hər bir şəxsin öz qabiliyyətinə müvafiq, bacarığı səviyyəsində peşə və ixtisas seçimsinə səbəb olar ki, onun da xeyrini, faydasını təkcə peşə seçən gənc özü deyil, həmçinin cəmiyyətimiz də görər. Buna görə də respublikamızın təhsil sisteminin bütün pillələrində sosial əhəmiyyətli bu problemin həllinə diqqətin artırılması, bu sahədə

işlerin güçlendirilməsi xalqımızın gələcəyini, müasir yeniyetmə və gənclərimizin gələcək həyat yolunu düşünən hər bir şəxsin – müəllimin, valideynin, tərbiyəçinin, bütün təhsil işçilərinin əsl vətəndaşlıq borcu olmalıdır.

2.3. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf və onun peşəyönümü probleminə təsiri

SSRİ-nin dağılması və bununla da dünya sosializm sisteminin süqutu dünyada qarşı-qarşıya duran iki quruluş – sosializm və kapitalizm quruluşu arasında olan fərqli, bir-biri ilə ziddiyət təşkil edən qurumların ləğv edilməsinə və antaqonist ziddiyətlərin aradan qaldırılmasına səbəb oldu. Bütün Sovet İttifaqı respublikaları kimi, Azərbaycan Respublikası da müstəqillik əldə edərək bazar iqtisadiyyatı yoluna qədəm qoymuş və cəmiyyətimizin sosial-iqtisadi şəraitində yeni, müasir istiqamət və meyllər meydana gəlmişdir.

Respublikamızın prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qarşısında geniş inkişaf perspektivləri ilə bağlı mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə qadir olan vətənpərvər, yüksək savadlı gənclərin hazırlanması ölkəmizin tərəqqisinin, xalqımızın firavan həyata qoşulmasının mühüm şərtlərindəndir» [12, s. 781–782].

Hazırkı dövr – sabitləşmiş, sosial yönümüň itirmiş, inhi-sarlaşdırılmış dövlət mülkiyyətindən mülkiyyət müxtəlifliyinə, rəngarəng təsərrüfat çoxnövlüyünə əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyətinə kecid dövrüdür. Elə bir cəmiyyətə tərəf gedirik ki, orada bazar iqtisadiyyatının prinsipləri, qanun və kateqoriyaları maneəsiz fəaliyyət göstərir. Xüsusi mülkiyyət və xüsusi sahibkarlıq iqtisadi sistemdə əsas və aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Məqsəd insanın, şəxsiyyətin rifahi naminə iqtisadi bolluğa, artıma çatmaqdan ibarətdir. Bütün problemlərin həllinin əsas məcrası çoxukladlı sahibkarlıq fəaliyyətidir. Ona nail olmağın ilk zəminini isə özəlləşdirmə təşkil etməlidir.

Ədalətli və uzunmüddətli özəlləşdirmənin məqsədi iqtisadiyyatın şəxsi amilini maddi amilə yaxınlaşdırmaqdır. İqtisadi inkişafla maddi maraq, xüsusi mülkiyyət və xüsusi təşəbbüsün fəaliyyəti ilə irəlilətməkdir.

Özəlləşdirmə insanın özünü həqiqi mülkiyyətçi hiss etməsidir. İqtisadiyyati dövlət mülkiyyətindən qurtarmaqdır. Bazar iqtisadiy-yatına və onun hərəkətverici qüvvəsi – barometri kimi rəqabət mübarizəsinə geniş rəvac vermək, şərait yaratmaqdır.

Azərbaycanın özünün bu keçid dövrünə xas olan xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bu, hər şeydən əvvəl müharibə və qaçqınlar problemi, ərazimizin və onun yeraltı, yerüstü sərvətlərinin 20 faizinin itirilməsi və s. ilə əlaqədardır. Bunlar isə müəyyən çətinliklərin və spesifik xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına səbəb olduğundan respublikamızda mövcud olan keçid dövrü dünyanın digər bir sıra ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənəcəkdir.

Hazırda bu sahədə ilk addımlar atılır və müəyyən nəticələr özünü göstərir. Belə ki, sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması, xüsusi mülkiyyətə və şəxsi təsərrüfat meyllərinə geniş yer verilməsi cəmiyyətin bütün sahələrində yeni cəmiyyət quruculuğuna muvafiq sistemin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da cəmiyyətin inkişaf istiqamətləri tamamilə yeniləmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar respublikamızın təhsil sisteminin də bütün sahələrinə təsir etmiş və böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsinin müasir sosial-iqtisadi şəraitə uyğun yeni tələblər baxımdan aparılması zərurətini yaratmışdır. A.Mehrabov bu münasibətlə yazır: «Son illərdə əmək sferasında gedən köklü dəyişikliklər təhsildə ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin qazanılması oriyentasiyasından müvafiq bacarıqların formallaşmasına məqsədyönlü təlim-tərbiyə prosesinin qurulmasına keçidin elmi, pedaqoji və psixoloji əsaslarının işlənməsini daha da aktuallaşdırılmışdır» [63, s. 90].

Müasir dövrdə mütəxəssis hazırlığı ilə əmək bazarının əlaqələndirilməsi bir çox ölkələrdə olduğu kimi, bizim respublikamızda da aktual bir məsələ kimi qarşıda durur. Bu məsələnin müvəffəqiyyətli həlli mütəxəssis hazırlığının elə səviyyədə

qurulmasını tələb edir ki, əmək bazarına birbaşa çıxış təminedilə bilsin. Bu baxımdan təhsilimizin Avropa təhsil məkanına integrasiyası və Boloniya deklarasiyasının¹ müddəalarının /Bax: 77; 78, s.125–135; 103; 120/ uğurla yerinə yetirilməsi üçün ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işlərinin təkmilləşdirilməsinə və sosial-iqtisadi inkişafın müasir tələblərinə müvafiq yenidən qurulmasına ehtiyac yaranır. Bunun üçün təhsil sektorlarında marketinq strukturlarının yaradılması fikri olduqca maraqlıdır /Bax: 107/. Əmək bazarına real çıxış və istehsal olunan «məhsulların realizəsini» – satışını təmin edə bilən struktur –marketinq xidməti ayrı-ayrı sektorlar üzrə ilkin təhlillər aparmalıdır. Başqa sözlə, o, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı infrastrukturlarının əmək bazarında olan xüsusi çəkisini araşdırmaqla subyektiv tələbatının həmin göstəriciyə mütənasibliyini dəqiq qiymətləndirməlidir /77, s.19/.

Fikrimizcə, belə bir strukturun orta ümumtəhsil məktəblərində yaradılması müasir əmək bazarının dəyişən şəraitinə uyğunlaşmağa imkan verən mütəxəssislər hazırlanmasında mühüm işlərin görülmesinə əlverişli təsir göstərə bilər. Ümumtəhsil məktəblərində belə bir strukturun yaradılması şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işini gələcəkdə kadrlara olan tələbatın həcmi və bu tələbatların səviyyəsi öyrənilməklə təşkil etməyə səbəb olar ki, bu da kadrların işlə təmin olunması və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun kadrlar hazırlığını reallaşdırıb bilər.

Zənnimizcə, ADPU-da yeni yaradılan «Təhsilin idarə edilməsi» şöbəsinin gələcək məzunları «Təhsil menecerləri» kimi bu sahədə nəzəri və praktik fəaliyyət göstərə biləcəklər. Bunun üçün onların peşə hazırlığında bu istiqamətə də diqqət yetirilməsi faydalı olardı.

Peşə seçmədə marketinq xidmətini tətbiq etmək nəticəsində bu və ya digər peşə-ixtisas sahibinə olan tələbat haqqında zəruri

---

¹ 1999-ju ilin iyun ayında 30 Avropa ölkəsinin təhsil nazirləri İtaliyanın Boloniya şəhərində ümumavropa ali təhsil sisteminin gələcək inkişaf tendensiyalarının rəsmi təsdiqlənməsi üçün hazır olduqlarını bildirmiş və bu barədə rəsmi sənəd imzalamışlar.

informasiyalar toplamaq, təhlil etmək, proqnozlar vermək mümkündür. Bunlarla yanaşı, marketinq əmək bazarını, əməyin növü və strukturunu, tələbatların səviyyəsi və növünü, inkişaf dinamikasını öyrənmək, əmək bazarının xarakteri və şəraiti haqqında məlumatlar toplamaq, əmək bazarına hansı peşə və ixtisasın daha gərəkli və zəruri olacağını müəyyənləşdirmək imkanlarına malikdir. Marketinq lazımlı olan peşə və ixtisaslar üzrə peşə məlumatları – informasiyaları toplayır, şagirdlərin məraq və meyllərini, peşə motivlərini öyrənir və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq peşə məsləhətləri təşkil edir.

Təhsil strukturlarında yaradılmış marketinq xidmətinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun strategiya və taktikasının, yəni gələcək və yaxın dövrlər üçün məktəbdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işi üzrə görüləcək işlərin səmərəli şərtlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Marketinqin başlıca vəzifələrindən biri əmək bazarının real və gələcək inkişafını öyrənmək və buna müvafiq təkliflər hazırlayıb kompleks şəkildə onun həllinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, müasir dövrdə «təhsildə informasiyanın çoxluğu müxtəlif təlim fənlərindən biliklərin sintezi əsasında xarakterik məsələlərin həlli üçün kompleks bacarıqlar aşılıya bilmir, çünki belə sintez dar ixtisaslaşmalar üzrə deyil, yalnız fundamental hazırlıq vaxtı özünə yer tapa bilir. Ona görə də rəqabətəqabil şəxslərin hazırlanma prosesi elə istiqamətləndirilməlidir ki, o, yeni texnika ilə səmərəli ünsiyyətə hazır olsun. İstehsalatda olan çevik texnologiyalar kimi, təlim praktikasında da çevik təhsil sistemi öz geniş tətbiqini tapmalıdır. Belə sistemlərin əsas məqsədi, həm də informasiyaları daim müstəqil şəkildə qəbul etməyə imkan verən bacarıqların formalasdırılmasına xidmət etməlidir» [64, s. 333].

Bazar iqtisadiyyatı mütəxəssis hazırlığına yeni tələblər verir. Bu şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, dövlət müəssisələri ilə yanaşı, qeyri-dövlət müəssisələrinin də istehsal prosesində mühüm yer tutması müasir dövrdə mütəxəssis hazırlığına olan tələbləri daha da artırır. «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Programı»nda deyilir:

«Bazar münasibətləri, iqtisadiyyatın infrastrukturunun kökündən dəyişməsi, orta və kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatda hakim mövqe tutması, qarışiq iqtisadiyyatın rəqabəti sisteminin formallaşmasından asılı olaraq istehsal profillərinin tez-tez dəyişməsi qısa müddətdə və daha az xərclə çevik təfəkkürə malik təşəbbüskar mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir» [12, s. 138–139]. Bu tələb belə bir dövlət əhəmiyyətli işə ilk pillədən – orta ümumtəhsil məktəblərindən başlanılmamasını zəruri edir.

M.Mərdanov yazır: «Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq əgər biz orta məktəb məzunlarının son nəticədə malik olacaqları keyfiyyətləri, bacarıqları əvvəlcədən müəyyən etməsək, onların reallaşması isti-qamətində qarşıya qoyulan məqsədləri də, bu məqsədə çatmağın yollarını da düzgün müəyyənləşdirə bilmərik» [67, s. 273–276].

Respublikamızın müstəqil, demokratik və sivilizasiyalı dövlət quruculuğunda həyata keçirilən bir sıra inamlı tədbirlər, o cümlədən, müəssisələrin və istehsal sahələrinin bir çoxunun təsərrüfat hesabına keçməsi, özəlləşdirmə programının qəbul edilməsi və s. məsələlər yeni yaradılacaq cəmiyyətdə yaşayacaq və fəaliyyət göstərəcək şəxslərin təlim-tərbiyəsinin məqsəd və məzmununu da dəyişdirməyi, yeniləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

M.Mərdanov yazır: «Təhsilin keyfiyyəti tələbatın ciddi ödənilməsi vəzifəsini irəli sürür. Çünkü keyfiyyətə məhz «istehlakçının nöqtəyi-nəzərincə keyfiyyət» kontekstində yanaşılmalıdır. Tələbatı bilmədən bu istiqamətdə səmərəli iş sistemi qurmaq çətindir» [67, s.282].

Respublikamızda müasir xalq təsərrüfatı sahələrinə nəzər saldıqda iqtisadiyyatın bu günü durumu deyil, sabahkı perspektiv inkişaf xətləri yaxın gələcəkdə Azərbaycanda bir çox sahələrdə kadrlara güclü ehtiyac hiss olunacağını xəbər verir. Belə ki, respublikamızın müstəqil və suveren bir respublika kimi tarix üçün çox qısa görünən az bir müddətdə inamlı irəliləməsi, bu gün dönyanın bir çox iri, inkişaf etmiş dövlətlərinin respublikamızın iqtisadiyyatına maraq göstərməsi, «Əsrin müqaviləsi»nə qoşulması, investisiya və sərmaya qoyuluşu bir çox, o cümlədən,

neft, pambıq və digər sahələrdə böyük nailiyyətlər qazanılacağına ümid verir.

Xalqımızın böyük iqtisadi uğurlar qazanacağı şəksizdir. Ümummülli liderimiz H.Əliyevin müdrik və uzaqgörən siyasəti, respublikamızda müstəqilliyin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsinə səbəb olduğundan xalqın gələcək həyat tərzinin də yaxşılaşacağına inam artır. Xalqın həyat səviyyəsinin artması, yoxsulluq faizinin ilbəil azalması, təhsilə meylin güclənməsi dünya ölkələrinə integrasiya sahəsində görülən işlər, qloballaşma sahəsində irəli atılan addımlar və s. nailiyyətlər respublikamızda yeni-yeni istehsal sahələrinin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da onlara müvafiq yeni peşə və ixtisaslar üzrə kadrların hazırlanmasına, insan resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsinə imkanlar yaradır.

Azərbaycan bu gün elə bir dövrünü yaşayır ki, onun hərtərəfli hazırlığa, heç olmasa bir xarici dil bilən, öz işini ustalıqla bacaran, dünyanın sivilizasiyalı ölkələrinin vətəndaşları səviyyəsində dura bilən, öz peşəsi, ixtisas hazırlığı ilə dünya standartlarına uyğun gələn kadrlara çox ehtiyacı vardır. Bu ehtiyacın ödənilməsinin əsası isə orta məktəbdə qoyulduğundan şagirdlərin ümumtəhsil hazırlığına və peşəyönüümünə daha ciddi yanaşılması bir vəzifə kimi qarşıda durur.

S.Xəlilov yazar: «Orta məktəbi bitirən gənc gələcəkdə hansı ixtisası seçməyindən və təhsilini davam etdirib-etdirməyəcəyindən asılı olmadan, cəmiyyətin yetkin bir üzvü kimi formalaşmalıdır. Özünü dərk etmədən və yaşıdığı cəmiyyətin keçmişini və bu gününü öyrənmədən həyata atılanlar uğur qazana bilməzlər. Cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü, fəal vətəndaş kimi formalaşdırmaq üçün hər bir şəxsin ictimai həyat hadisələrini müstəqil surətdə təhlil etmək və öz həyat yolunu, siyasi mövqeyini şüurlu surətdə seçmək imkanı olmalıdır» [37, s.89].

Təlim-tərbiyə işlərinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan peşəyönüümü problemi bu baxımdan müasir sosial-iqtisadi inkişafla sıx surətdə əlaqələnir və onunla qarşılıqlı əlaqədə yeni mahiyyət və məzmun daşıyır. Lakin apardığımız müşahidə və

təhlillər göstərir ki, bu iş sosial-iqtisadi inkişafın tələblərindən çox-çox geridə qalır.

Tələbə qəbulu üzrə Dövlət Komissiyanın qəbul imtahanları üzrə bir neçə illik statistik nəticələrinin təhlili göstərir ki, bu gün respublikamızın ali və orta ixtisas məktəblərinə sənəd verən abituriyentlərin böyük əksəriyyətinin humanitar təməyülli ixtisaslara, eyni zamanda hüquqşünaslığa, tibb və iqtisadiyyat sahələrinə daha çox üz tutmaları geniş müşahidə edilir. Məncə, bu-nu heç də gənclərimizin marağının, motivlərinin, bacarıq və qabiliyyətlərinin bu sahələr üzrə yüksək səviyyədə olması ilə deyil, ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işlərinin zəif aparılması, bu sahədə sosial-iqtisadi inkişafın artan tələblərinin nəzərə alınmaması, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında perspektiv inkişaf tendensiyalarına laqeyd münasibət göstərilməsi, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilməməsi və s. amillərlə izah etmək lazımdır. Digər mühüm bir amil şagirdlərin və onların valideynlərinin peşə sərvətlərində prinsipal dəyişikliklərin olmasıdır. Ə.Əлизadə bu məsələdən bəhs edərək yazır: «Bu gün «Ənənəvi» (Müəllimlik, mühəndislik – M.I.) ixtisas nomenklaturalarına münasibət köklü surətdə dəyişib. Həkimlik, şərqşünaslıq, hüquqşunas, iqtisadçı, diplomat... Coxları üçün prestijli peşələr piramidasının əlçatmaz zirvəsinə çevrilib... Ailədə onları «çörəkli peşələr» sayırlar. Uşaqların qabiliyyəti-istedadı ilə hesablaşmırlar, nəyin bahasına olursa-olsun onlar üçün xoşbəxt gələcəyin rəhnini bu peşələrdə görürələr. Cox maraqlıdır ki, ata-ana öz övladları üçün başqa yol seçəndə də gənc oğlan və qızlar onlara müqavimət göstərirlər, ağına-bozuna baxmadan, nəyin bahasına olursa-olsun, prestijli ali məktəblərə daxil olmağa çalışırlar [30, s. 295].

Təbii ki, bu istiqamətin başlıca motivi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında baş verən yeni meyllərdən, xüsusilə, gələcək kariyera, maddi cəhətdən yaxşı təminat və yaxşı qazanc əldə etməkdən ibarətdir. «Mühəndis ixtisasları, elektronika, robot texnikası... respublikada iqtisadiyyatın gələcəkdə vüsətli inkişafı üçün həyati əhəmiyyətə malikdir, lakin gənclərin həmin ixtisaslara münasibəti istənilən səviyyədə deyildir» [30, s.297].

Onu qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın ali və orta ixtisas məktəblərində tələbə qəbulunun istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət göstəricilərində ötən illərə nisbətən müəyyən irəliləyişlər olsa da, abituriyentlərin peşə yönümündə, fakültə və ixtisas seçimində xarakterik dəyişikliklər çox az nəzərə çarpar. Peşəyönümü baxımından abituriyentlərin səviyyəsi hələ də aşağı, məhdud dairədə qalır.

Bu təhlillər onu göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işinin sistemli və səmərəli şəkildə aparılmaması, tələblə təklif, ehtiyacla axın arasında qeyri-tarazlığın yaranmasına səbəb olmuş və hər il III ixtisas qrupuna – humanitar və ictimai elmlər üzrə ixtisaslara kütləvi axın yaratmışdır.

Psixoloq R.Əliyev yazır: «Peşəyönümü ilk növbədə kadr siyaseti ilə bağlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün ölkədəki geriliyin, çatışmazlıqların əsas səbəblərindən biri də kadr siyaseti, peşəyönümü ilə bağlı buraxılan səhvlerin nəticəsidir» [26, s. 44].

Ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işlərinin aşağı səviyyədə olması şagirdlərin peşə məlumatlarının səthiliyinə gətirib çıxarıır. Buna görə də hazırda elə peşələr, ixtisaslar vardır ki, şagirdlər və abituriyentlər nəinki onlara maraq göstərmirlər, çox vaxt onların adını belə eşitməmiş olurlar. Bu da şagirdlərin müəyyən peşələr haqqında peşə məlumatsızlıqlarına gətirib çıxarıır.

Test üsulu ilə aparılan qəbul imtahanlarının xeyli miqdarda müsbət və təqdirəlayiq cəhətləri ilə yanaşı, abituriyentlərin peşəyönüünü düzgün reallaşdırmaq baxımından çatışmayan tərəfləri də vardır. Belə ki, apardığımız tədqiqatlar və araşdır-malar sübut edir ki, test sınağı ilə abituriyentlərin yalnız bilik səviyyəsi, xüsusən də yaddaşı və hafizəsi «ölçüldüyündən» onların peşə maraqları, peşələrə olan münasibətləri, seçmək istədikləri peşələr üzrə bacarıq və qabiliyyətləri, peşə yararlığı kölgədə qalır və bu şəraitdə onları müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bunun nəticəsində də çox vaxt seçilmiş peşə ilə peşə marağı, öyrənilən ixtisasla peşə yararlığı bir-biri ilə uyğun gəlmirlər. ADPU-nun müxtəlisf fakültələrində, xüsusən kimya və biologiya fakültələrinin müxtəlisf şöbə və kurslarında bir neçə il ərzində apardığım müşahidə-

dələr, müsahibələr və anket sorğularının nəticələri bu fikri aydın təsdiq edir. Anket sorğusunun nəticələrini nəzərdən keçirək.

Sorğuda birinci kurs tələbələrinə aşağıdakı suallarla müraciət etmişdik:

1. Orta məktəbdə oxuyan zaman hansı peşəyə maraq göstərmisiniz və hansı peşəni seçmək istəmisiniz?
2. Həmin arzunuza valideyn və müəllimləriniz necə münasibət göstərmişlər?
3. Ali məktəbə sənəd verərkən ərizənizdə ilk ixtisas kimi hansı ixtisası qeyd etmişdiniz?
4. Pedaqoji universitetə qəbul olunduğunuzu eşitdikdə hansı hissələri keçirdiniz?
5. Buna valideynləriniz necə münasibət göstərdilər?
6. Müəllim peşəsinə münasibətiniz necədir, ixtisasınızı sevirsiniz, yoxsa ali təhsil almaq xatırınə oxuyursunuz?
7. Əgər sizə yenidən peşə və ixtisas seçmək imkanı verilsəydi hansı peşə və ixtisası seçərdiniz?

Maraqlıdır ki, sorğuda iştirak edən 112 nəfər tələbənin az bir hissəsi (24 nəfəri) hələ orta məktəbdə oxuduqları illərdə hansı peşə və ixtisası arzu ediblərsə həmin onu da seçiblər və hazırda ona yiylənirlər. Tələbələrin xeyli hissəsi – 88 nəfəri arzu etdikləri peşə və ixtisasa deyil, başqa peşə və ixtisasa, bəlkə də heç arzu etmədikləri ixtisaslara yiylənirlər. Təbii ki, buna ümumtəhsil məktəblərində peşəyonümü işlərinin düzgün aparılmaması və qəbul imtahanı qaydalarında olan bəzi çatışmazlıqların nəticəsi kimi baxmaq lazımdır. Buna görə də respondentlərin 74 nəfəri yenidən peşə və ixtisas seçmək imkanı olardısa öz peşə və ixtisaslarını dəyişməyə hazır olduğunu bildirmişlər.

Müşahidə və araşdırımız göstərir ki, vəziyyətin belə olması bir-biri ilə əlaqəli olan aşağıdakı iki amildən daha çox asılıdır.

1. Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu qaydalarında nöqsanların olması. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mövcud qəbul qaydalarına görə qəbul imtahanlarında abituriyentlərin yalnız bilik səviyyələri üzə çıxarıldığından onların peşə marağı, meyli, peşə yararlılığı, bu peşələr və ixtisaslar üzrə bacarıq və

qabiliyyətlərinin öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsinə heç bir imkan yoxdur. Hər bir peşə və ixtisasda, yaxud peşə qruplarında peşəyönümü müəyyənləşdirən testlərin olmaması burada bir sıra nöqsanların yaranmasında əsas səbəblər hesab edilməlidir. Digər tərəfdən də Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən ixtisasların qruplaşdırılmasının yalnız tədris fənlərinə görə aparılması və bunun nəticəsində də ayrı-ayrı qruplarda göstərilən ixtisasların çox vaxt bir-biri ilə yaxın, «qohum» olma-ması bir sıra nöqsanlar yaradır. Məsələn, I ixtisas qrupunda riyaziyyat və ya fizika müəllimliyi ilə mühəndis peşəsinin, IV ixtisas qrupunda müalicə-profilaktika və ya stomatologiya ixti-sası ilə baytarlıq, agronomluq ixtisaslarının, III ixtisas qrupunda idarəetmə, regionşunaslıq peşələri ilə ibtidai sinif müəllimliyi ixtisasının və s. olması bu fikrimizə aydın sübutdur.

2. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlanması işində nöqsanların olması. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində peşəyönümü işinin aparılmasında nəinki müasir, daha optimal forma və metodlar axtarılıb tapılmış, ona müasir sosial-iqtisadi həyatın tələbləri baxımından yanaşılmış, heç ötən illər ərzində yaranmış, toplanmış təcrübədən, elmi-pedaqoji nailiyyətlərdən də səmərəli istifadə edilməmişdir. Peşəyönümü kimi həmişə aktual və vacib bir problem əslində həyatın axarına buraxılmışdır. Buna görə də şagirdlər peşə seçimdə nəyə və hansı məsələlərə necə yanaşmayı bilmir və yaxşı bildikləri fənn blokları üzrə qruplaşmış peşələrə üz tuturlar. Müasir sosial-iqtisadi həyat özünün xarakterinə görə çox mürəkkəb və gələcəkdə hər bir kəsin öz ağılı, bacarığı, düşüncəsi və peşəsi ilə müstəqil fəaliyyət göstərə bilməcəyinə böyük ümidiylə yaradan bir istiqamət götürmüştür. Ona görə də A.Mehrəbovun yazdığı kimi, «Ümumtəhsili başa vurmuş şagird daimi dəyişən dünyada həyatı bacarıqlara yiylənməli, əmək bazarında öz yerini tapmağa hazır olmalı, daimi öyrənməyin vacibliyini başa düşməli, zamanın tələblərinə uyğun müvafiq bilik, bacarıq və vərdişləri qazanmayı bacarmalıdır» [63, s.93]. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işi aparlarkən müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmalıdır, problemə bazar

iqtisadiyyatının tələbləri baxımından yanaşılmalıdır. İstər daha çox tələbat duyulan, istərsə də şagirdlərin özünün maraq göstərdiyi, yiyələnmək istədiyi peşə və ixtisaslar özünün nüfuzluluğuna, aid olduğu əməyin sahəsinə və digər xüsusiyyətlərinə görə şagirdlərə elə səviyyədə çatdırılmalıdır ki, onlar həmin peşənin gələcəkdə həm özləri üçün, həm də cəmiyyətimiz üçün faydalı olacağını dərk etsinlər. Bütün bunlar üçün «İnsanların (o cümlədən şagirdlərin – M.i.) səriştəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsini və bunun aktuallığını əmək bazارında daimi artan tələblərin, çox böyük sürətlə dəyişən texnoloji yanaşmaların, eyni zamanda akademik və əmək mobilliyyinin yüksəldilməsi ilə sürətləndirmək lazımdır» [63, s. 91].

Müasir dövrdə respublikamızda təhsil islahatının geniş vüsət alması, şəxsiyyətin sosiallaşması istiqamətdə görülen işlər, təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsi və şəxsiyyətyönümlü təhsil siyasəti şagirdlərin peşə seçiminin də mahiyyət və məzmununu yeniləşdirir. Bu baxımdan hazırkı dövrün şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işinin qarşısına qoyduğu aşağıdakı bir sıra tələblərin alınmasını zəruri hesab edirik.

1. Şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinin hərtərəfli və kompleks şəkildə öyrənilməsi və peşəyönümü işlərinin bunlara müvafiq olaraq diferensiallaşdırılması.

2. Peşəyönümü işində şagirdlərin sərbəstliyinin nəzərə alınması, hansı peşəni seçmək məsələsinin həllinin onların özünə həvalə edilməsi.

3. Yeni əsrдə yeni «eranın» və dövrün astanasında olduğu-muzu dərk etməklə həmin dövrün tələbləri ilə bağlı olan peşə və ixtisas sahələri, onların məzmunu və s. müəyyənləşdirilməsi və peşəyönümü işində perspektivliyin nəzərə alınması.

4. Təkcə ali təhsil tələb edən peşələr deyil, xalqımızın milli adət-ənənəsi, qədim kökləri ilə bağlı olan «sənətkarlıq» peşələri üzrə də peşəyönümü işinə imkan və şərait yaradılması və bu prosesin reallaşdırılması.

5. Hər bir peşə üzrə əməyin məzmunu, həmin peşənin peşələr aləmində tutduğu yer, əmək şəraiti, əmək haqqı sistemi və s.

haqqında şagirdlərə mümkün qədər çox və ətraflı məlumatların verilməsi.

6. Ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul imtahanları sırasına müvafiq ixtisaslar üzrə şagirdlərin peşə maraq və meylini, şəxsiyyətin peşəyə uyğunluq səviyyəsini, peşəyə yararlığını, bu sahəyə olan bacarıq və qabiliyyətini müəyyənləşdirə bilən imtahan suallarının (testlərin) daxil edilməsi və qəbul zamanı bu göstəricilərin nəzərə alınması.

7. Tələbə qəbulu üzrə ixtisas qrupları müəyyənləşdirilərkən təkcə tədris fənlərinin eyniliyi, yaxınlığı deyil, həmçinin ixtisas yaxınlığının və uyğunluğunun nəzərə alınması.

Məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərinin nəticəsi şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq peşə və ixtisas seçimi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlığının bir sıra göstəricilərini qeyd etmək olar: ixtisas seçimiminin mövcudluğu, peşələr üzrə biliklər və peşənin şəxsiyyətə verdiyi tələblərin nəzərə alınması, seçilmiş ixtisas üzrə tədris və praktik işlərin təşkili, ümumi əmək bacarıqlarının olması, peşə maraqlarının sabitliyi və s. Bizcə, yuxarıda sadaladığımız tələblərin yerinə yetiril-məsi şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının bu diaqnostik göstəricilərinin reallaşması üçün əlverişli zəmin ola bilər. Buna görə də məktəbdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində yeniliyə nail olunması və iqtisadiyyatın gələcək perspektivlərini nəzərə alaraq onun məzmun və xarakterinin dövrün artan tələblərinə uyğunlaşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2.4. İnkişaf etmiş ölkələrdə şagirdlərin peşəyönümü işinin xüsusiyyətləri

Gənc nəslin peşə seçməyə hazırlanması məsəlesi qədim tarixə malik olsa da, problemi elmi şəkildə həll etmək təsəvvürləri ilk dəfə Qərb ölkələrində meydana gəldiyi kimi, müasir dövrdə də bu ölkələrdə ona böyük diqqət yetirilir. Bu ölkələrdə onun müasir dövrün tələblərinə uyğun həll edilməsi üçün yeni, daha mükəmməl

forma və metodlar axtarılır, xüsusi xidmət orqanları yaradılır. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Rusiya, Nörveç, Ruminya, Yaponiya, İran və s. kimi ölkələrdə bu məsələ təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz sahəsi hesab edilir və ona dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işinin üç aspekt: a) dövlət təminatı, b) forma və metodlar və c) həyata keçirilmə yolları üzrə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Dövlət təminatı. İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda gənclərin peşəyönümü və peşə seçməyə hazırlanması problemi dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzində saxlanılır. Məktəbdən başlamış yuxarı dövlət orqanlarına qədər bütün səviyyələrdə bu problemə qayğı və diqqət göstərilir, ona dövlətin strateji vəzifələrindən biri kimi baxılır. Belə ki, gənclərin peşəyönümunə rəhbərlik, onun əlaqələndirilməsi və işə düzəlmə ilə ABŞ-da məşğulluq mərkəzi, Böyük Britaniyada əsasən təhsil və elm nazirliyi və məşğulluq mərkəzləri, Fransada təhsil nazirliyi sistemində olan Peşə məlumatı və Yönümü Mərkəzi, Almaniyada Əmək və Sosial məsələlər Nazirliyi tabeliyində olan Federal Məşğulluq İnstitutu, Yaponiyada Dövlət Məşğulluq Mərkəzi müntəzəm və hərtərəfli məşğul olurlar [155, s. 55–59].

Bu təşkilatlar dövlətin strukturlarından biri kimi orta məktəblərdən başlamış ali məktəblərə və işə düzəltmə sahələrinə qədər gənclərin peşəyönümü prosesində fəal və aparıcı fəaliyyətlə məşğul olurlar. On minlərlə işçini əhatə edən belə strukturlar öz işlərini üç istiqamətdə: 1) məktəbdə peşəyönümü işlərinin aparılması və əlaqələndirilməsi; 2) universitet tələbələri ilə işlər və 3) əmək təşkilatları ilə işə düzəltmə yönümündə qurur və aparırlar. Hətta elə dövlətlər vardır ki, burada gənclərin peşəyönümü və işə düzəldilməsi ilə bir neçə dövlət idarələri məşğul olurlar. Məsələn, ABŞ-da «Məşğulluq mərkəzləri»nin ayrı-ayrı ştatlar üzrə ayrıca şöbələri yaradılır ki, bunlar da əsasən 9-cu sinifdən başlayaraq orta məktəblərdə şagirdlərlə peşəyönümü üzrə işlər aparırlar. Bu şöbələr şagirdlərin sonuncu siniflərdə meyl və maraqlarını öyrənmək və müəyyənləşdirmək üçün onlarla peşə məsləhətləri aparır, onlara müvafiq tövsiyələr verirlər. Bunlarla

yanaşı, son illər Amerikada məktəb və kiçik kolleclərdə peşəyönümü mərkəzləri yaradılır ki, bunların da gənclərin arzu və maraqlarının reallaşmasında, həmçinin regionun peşələrə olan tələbatlarının nəzərə alınmasında rolları az olmur.

Amerika məktəblilərinə müəyyən şəxsi keyfiyyətlər aşılamaq və onlara tərbiyəvi təsir göstərmək, şagirdlərin sosiallaşmasında fəal iştirak etmək məqsədilə «**qaydens**» (ingiliscə to guide felindən olub – aparmaq, rəhbərlik etmək, istiqamətləndirmək deməkdir) psixoloji-pedaqoji xidməti yaradılmışdır. Bu xidmət şagirdlərin akademik müvəffəqiyyətlərini aşkarı, əxlaqi və ideoloji inkişaflarına nəzarət edir, onları bu və ya digər peşəni seçməyə yönəldir. «Qaydens»: 1) müvəffəqiyyətlə oxumaq, peşə seçmək və şəxsiyyətin inkişafı üçün biliklərdən istifadə etmək məqsədilə ətraf aləmi dərk etməkdə şəxsiyyətə kömək göstərilməsi prosesi; 2) şagirdlərlə gündəlik həyatda istifadə edilə bilən və onların meyl və bacarıqlarını müəyyən etmək üçün sistematik səhbət və məsləhət formaları; 3) şagirdlərin müsbət motivləri metodikası; 4) müəyyən tərbiyəvi vəzifələri yerinə yetirmək üçün müəllimlərin istifadə etdikləri metodları ifadə edir.

Müasir şəraitdə Amerika orta məktəblərində «qaydens»in fəaliyyətində üç əsas aspekt ayırd edilir: iqtisadi — peşəyönümü; tədris — fənn seçimində kömək; sosial — şəxsiyyətin öyrənilməsi və onun inkişafına rəhbərlik. Bunlarla yanaşı müasir dövrdə ABŞ-ın hər bir məktəbində «qaydens» əsas funksiyası məsləhət xidməti olan xüsusi proqramlar həyata keçirir [156, s. 96].

ABŞ universitetlərində də ənənəvi olaraq peşəyönümü üzrə xüsusi xidmət fəaliyyət göstərir. Onlar çox diqqətlə məzunların işlə təmin olunması üçün peşəyönümü işləri aparırlar. Məsləhətçilər işlə təmin olunma planı hazırlayırlar və işlə təmin olunmağa ehtiyacı olanların, həmçinin işə qəbul ediləcək mütəxəssislərin kartotekalarını hazırlayırlar, tələbələrə məsləhətlər verirlər [155, s. 46–48].

Fransada gənclərin peşəyönümü və işə düzəldilməsi üzrə üç paralel strukturda milli agentliklər vardır. Bunlar: 1) Milli məşğulluq Agentliyi, 2) Peşə İnformasiya və Yönümü Mərkəzi və 3) Təhsil və Peşə İnformasiyası üzrə Milli Təşkilatdan ibarətdir

[214, s. 55–59]. Sonuncu təşkilat öz işini Təhsil Nazirliyinin rəhbərliyi altında aparır. Burada həmçinin peşəyönümü üzrə məsləhətçilər hazırlayan xüsusi institut fəaliyyət göstərir [155, s. 55].

Almaniyada şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işi özünün yüksək mərkəzləşmiş xarakteri ilə seçilir. Ölkədə bu işlə «Məş-ğulluq üzrə federal institut» məşğul olur. Almaniyada gənclərin təhsilindən peşəyönümü praktikası işinə keçməsi özündə üç elementi əks etdirir: a) peşəyönümü üzrə informasiyanın alınması; b) peşəseçmə üzrə qərar qəbul etmə və c) məzunların bölüsdürülməsi və işlə təmin etmə [155, s.58]. Sonuncu mərhələdə kadrlara olan tələbat əsas götürülür.

Peşəyönümü elə bir pedaqoji-psixoloji və sosial-iqtisadi problemdir ki, onun bir tərəfi də cəmiyyətin iqtisadi həyatının düzgün tənzimlənməsinə xidmət etməlidir. Daha doğrusu, işçi qüvvəsinin tələbatlar əsasında qismən də olsa düzgün paylanması müəyyən kömək göstərilməlidir. Bunun üçün dünyadan bir sıra inkişaf etmiş ölkələri peşəyönümü işinə dövlət səviyyəsində yanaşır, rəhbərlik və nəzarət strukturları vasitəsilə onu tənzimləyirlər.

Forma və metodlar. Xarici ölkələrdə aparılan peşəyönümü işləri təkcə ona dövlət təminatının güclü olması ilə deyil, həmçinin özünün forma və metodlarının rəngarəng və çoxşaxəli olması ilə də nəzərə çarpır. Maraqlı və vacib məsələlərdən biri bu ölkələrdə peşəyönümü işində daha çox fərdi formalara üstünlük verilməsidir. Məsələn, ABŞ-da orta məktəb məzunları təhsili davam etdirmək və ya işə düzəlmək, eyni zamanda şagirdlərin ixtisas maraqları haqqında, gələcək seçimlərini müəyyənləşdirmək üçün onlarla fərdi və qrupla məsləhətlər aparılır. Bununla bərabər, ABŞ məktəblərində peşə məsləhətçiləri şagirdlərlə peşəyönümü üzrə xüsusi praktik məşğələlər də aparırlar [156, s. 96–97].

Fransada peşəyönümü işlərinin formaları və metodları özünün xarakterinə görə başqa dövlətlərdən bir qədər fərqlənir. Bu da burada aparılan işlərin informasiya xarakterində olmasıdır. Burada peşələr aləmi, təhsil alma və işə düzəlmə imkanları haqqında verilən informasiyalara daha çox üstünlük verilir.

Almaniyada isə peşəyönümü işinin, demək olar ki, 50 faizi məsləhətlərə verilir. Tədqiqatlar göstərir ki, Almaniyada şagirdlərin 70 faizi peşə seçmə qərarı qəbul edən zaman fərdi məsləhətlərdən istifadə edirlər. Yaponiyada orta məktəbin aşağı dərəcəsində Dövlət Məşğulluq Mərkəzi fərdi və qrup formasında peşəyönümü məsləhətləri və peşəseçmə üzrə testlər aparılır. Böyük Britaniyada informasiya xarakterli qrup və ya fərdi səhbətlərlə yanaşı, müəssisələrə kütləvi gedişlər də edilir ki, bu da peşələrlə tanışlıq üçün mühüm rol oynayır.

Rusiya məktəblərində peşəyönümü işləri müəllimlərin, həkimlərin, psixoloqların, valideynlərin və başqa mütəxəssislərin gücü ilə tədris prosesində, dərsdən kənar fəaliyyətlərdə və tədris-istehsalat kombinatlarında reallaşdırılır. Şagirdlərin peşələr aləmi ilə tanış edilməsi səhbət, ekskursiya, görüş-konfrans, müsabiqə formalarında aparılır. Şagirdlərin maraq və qabiliyyətlərinin inkişafına dərnəklər, klublar, uşaq yaradıcılıq mərkəzləri xidmət edir. Peşə diaqnostikası üçün müxtəlif metodlar – testlər, sorğu anketləri, işçi oyunları möv-cuddur [144, s. 117]. Son illər bu sahədə xüsusi kitabların, didaktik materialların çap edilməsi də müəllimlər və şagirdlər üçün olduqca əhəmiyyətli mənbələrdir (bax: 163; 164).

Ruminiyada şagirdlərin qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq üçün onlara xüsusi dərslər – peşəyönümü dərsləri keçirilir. Belə dərslər V–VI siniflərdən başlayır. IX sinifdən sonra şagirdlərin peşə istiqaməti müəyyənləşir [13, s.108]. İran İslam Respublikasında nəzəri və praktik məşğələlərin vəhdətinə, əlaqəsinə daha çox diqqət verilir [76].

Həyata keçirilmə yolları və vasitələri. Başlıca məsələlərdən biri bu yolların və vasitələrin geniş və müxtəlif şaxəli olmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə peşəyönümü işlərinin müvəffəqiyyətinə səbəb olan amillərdən biri məhz həmin sahədə optimal yol və vasitələrin seçilməsi, problemə kompleks yanaşılması və müntəzəmliliyin gözlənilməsidir.

ABŞ-da peşəyönümü işi ibtidai məktəblərin sonuncu sinifindən şagirdlərin xarici aləmlə tanışlığıqlarından başlayır. Bu tanışlıq və səhbətlər bilavasitə peşəyönümü xarakterində olmur. Onun

məqsədi uşaqları böyükler aləminə aparmaq, onları ətraf aləmlə tanış etmək, şəxsiyyətlərinin inkişafına kömək etməkdir. Planlı və mütəşəkkil peşəyönümü işi orta məktəbin 9-cu və sonuncu siniflərində aparılır. Bu mərhələdə sual-cavab və məsləhətlər üstünlük təşkil edir. Nəticədə şagirdin ailəsi haqqında məlumat, tibbi müayinənin nəticəsi, təlim müvəffəqiyyəti, xarakter xüsusiyyətləri, maraq və qabiliyyətlər, aldığı qiymətlər daxil olan şagird haqqında məlumat (dosye) və onun əsasında peşə məsləhətləri hazırlanır [156, s.97].

7–9-cu siniflərdə dərsdə və sinifdən xaric işlərdə müxtəlif peşələrlə tanışlıq həyata keçirilir. Bir çox Amerika məktəbləri öz tədris planlarına şagirdlərin daha çox əmək aləmi ilə tanışlığını nəzərdə tutan «Oriyentasiya», «Peşələr», «Həyatın planlaşdırılması» adlı kurslar daxil etmişlər.

Amerikada üç təhsil istiqaməti özünü göstərir:

1) kollecə hazırlığa yönələn akademik təhsil; 2) işə düzəlmək üçün praktik bilik verən peşəyönümü təhsili; 3) ixtisaslaşmaya həzirlıq məqsədilə verilən təhsil [78, s. 97].

ABŞ-da şagirdlər orta məktəbi qurtaran zaman onlarla qabaq-cadan müxtəlif ixtisaslar üzrə «müvəffəqiyyət testi» adlanan test sınaqları keçirilir. 10–12-ci siniflərdə şagirdlər axırıcı dəfə iki bərabər olmayan qruplara bölünür. «Qabiliyyətlilər» kolleclərə hazır-lanır, akademik profillər seçilir, qalanları isə akademik olmayan, ümumtəhsil, sənaye, komersiya, kənd təsərrüfatı istiqamətlərini seçirlər.

ABŞ məktəblərində məktəbilərin peşəyönümü işinin əsas məqsədi özünün gələcək inkişafında şəxsi müvəffəqiyyətini — kariyerasını təmin etməkdə şagirdlərə kömək göstərməkdir. Bunun üçün şagirdlərə özünü tapmağa, güclü və zəif cəhətlərini anlamağa, dünyani dərk etməyə, adamlarla münasibət yaratmağa, sosial həyatla tanış olmağa, fərdi xüsusiyyətlrinə uyğun gələn təlim programını seçməyə və ondan maksimum bilik əldə etməyə, marağını, qabiliyyətini müəyyənləşdirməyə kömək etmək, əmək aləmini tanımaq və bu aləmdə özünün keyfiyyətlərindən düzgün istifadə etməsini öyrətmək əsas hesab olunur.

Peşəyönümü ilə məşğul olan şəxslər elə xarakterik keyfiyyətlər, bacarıq və biliklər formalaşdırmağa çalışırlar ki, həyatda təsdiq olunmalarına – özünütəsdiqə bunların təsiri olsun və həmin keyfiyyətləri inkişaf etdirə bilsinlər [155, s. 46–48].

Böyük Britaniyada peşəyönümü işlərini əsasən peşəyönümü əməkdaşları, peşə məsləhətçiləri və müəllimlər aparırlar. Onlar gələcək təhsili və istehsalat arasında əlaqə haqqında şagirdlərə məlumat verir, onlara özlərinin qabiliyyətlərini aşkarlamaqda kömək edir, həmçinin şagirdləri müxtəlif çəşidli peşələr aləmi və onlara yiyələnmək yolları ilə tanış etmək və şəxsi xarakterik xüsusiyyətlərinə və qabiliyyətlərinə münasib olaraq onlara peşə seçməkdə kömək məqsədilə peşə məlumatları aparır, video və kinofilmlər nümayiş etdirir, qrup və fərdi səhbətlər aparır və müəssisələrə kütləvi gedışlər təşkil edirlər. Bu baxımdandır ki, ingilis pedaqoqları belə hesab edirlər ki, peşəyönümü üzrə müvəffəqiyyətlə işləmək üçün: a) şagirdlərin şəxsiyyətini öyrənmək; b) onların maraqlarının tərbiyəsi (azacıq dərəcədə) üzrə iş aparmaq; c) valideynlərlə işləmək (bu istiqamətə ciddi diqqət yetirilir); ç) məktəbdə peşə maarifi və peşəyönümü üzrə sistematik məşğul olmaq; d) peşə məsləhəti aparmaq; e) məktəb məzunlarının işlə təmin edilməsi üzrə qayğı göstərmək lazımdır [155, s. 51–53].

Fransada peşə məlumatlarının verilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Bu işi müəllimlər və peşəyönümü mütəxəssisləri həyata keçirirlər. «Peşə informasiyası və yönümü mərkəzi»nin əməkdaşları və peşə məsləhətçiləri məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərini əlaqələndirir, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə məktəb programını işləyib hazırlayıp, müəllimlərə və valideyn təşkilatlarına rəhbərliyi həyata keçirirlər. Mərkəzin məsləhətçiləri peşəyönümü işlərini həyata keçirir və sonra təhsili davam etdirmək və ya peşə yolunu müəyyənləşdirmək üçün şagirdlərə məsləhətlər verirlər [155, s. 55–59].

Kollec və lisey pillələrində də uşaqların peşəyönüminin düzgün aparılmasına, şagirdlərin peşə, həyat yolunun düzgün müəyyənləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Hətta bu işlər xüsusi qanunla tənzimlənir. Kollec və liseylərdə xüsusi ştat vahidləri –

ixtisaslı psixoloqlar fəaliyyət göstərir. Onlar uşaqlarla fərdi iş aparır və şagirdlərin gələcək ixtisas yönümünün müəyyənləşdirirlər. Ümu-miyyətlə, bu təhsil sistemi Fransada özünəməxsus struktura ma-likdir [13, s. 42].

Almaniyada şagirdlərlə peşəyönümü işi məktəblərin son iki sinifdə aparılır. Şagirdlərlə peşə məsləhətçisi və sinif rəhbərinin iştirakı ilə söhbətlər keçirilir, fərdi və qrup formasında peşə məsləhətləri verilir. Burada məsləhətçinin iş vaxtının 50 faizi fərdi məsləhətə sərf olunur.

Almaniyada peşəyönümü üzrə belə bir xarakterik cəhət özünü göstərir ki, şagirdlər özləri öz ailələrinin xüsusiyyətləri, şəxsi maraqları və imkanları, qabaqcadan peşə seçmə haqqında «İşçi dəftəri» adlanan dəftəri doldururlar. Bunlar peşə məsləhətçisinə həmin şagirdlər haqqında əlavə məlumatların çatdırılmasına kömək edir. Məsləhətlərin sonunda şagirdlərə sertifikatlar verilir.

Yaponiyada peşəyönümü işi təhsil sisteminin bütün səviyyələrində informasiya xarakterində aparılır. Dövlət məşğulluq mərkəzi (DMM) bu məqsədlə hər il peşəyönümü və işadızəlmə sahəsində yeni dərs ilinə kimi məqsədli program hazırlayır. DMM fərdi və qrup formasında peşə məsləhətləri, peşələr üzrə seçmə üzrə testlər keçirilir. DMM məktəbin hesabatına əsaslanaraq müəssisələri iş üçün ərizə verəcək şagirdlərin sayı ilə məlumatlandırır və işə düzəldilmə haqqında özünün tədbirlərini planlaşdırır.

Rusiya məktəblərində aparılan peşəyönümü işlərində şagirdlərin inkişafına ciddi fikir verilməklə onların hərtərəfli inkişafı və müstəqil surətdə peşə-ixtisas profiləri seçməyə hazırlanmalarına şərait yaradılır. Müəyyən olunmuş qaydalarla şagirdlərin özünüütəyini məqsədilə onlarla geniş peşəyönümü işləri aparılır. Bu işlər aşağıdakı vəzifələrdə konkretləşir: peşələr aləmini öyrənməyə kömək etmək; peşəözünüütəyinin müəyyənləşdirilməsində, özlərinin meyl və qabiliyyətlərinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsində şagirdlərə rəhbərlik etmək; peşə seçmə və özünüinkışaf üzrə zəma-nət verilməsi üçün şagirdləri öyrənmək və peşə məsləhətləri aparmaq [144, s.116–117].

İran İslam Respublikasında peşəyönümü işinə sistem halında baxılır. Məktəbdə peşəyönümü işini elmi şəkildə aparmaq üçün

pedaqoji fakültələrdə «Yol göstərən və məsləhətçi» adlı xüsusi ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanır. Onlar şagirdləri dərslərdə, dərsdən kənar vaxtlarda və ailədə valideynlərlə əlaqə əsasında müşahidə edir və müsahibə yolu ilə şagirdlərin peşə maraqlarını öyrənir, onlara məsləhətlər verirlər.

İran İslam Respublikasında peşəyönümü işinə sistem halında Rahnimaidən – yeni mədrəsədən (VI–VIII siniflər) başlanır. Əmək təlimi bu məktəbin aparıcı fənni hesab olunur. Burada «Peşələrlə tanışlıq» adlı xüsusi fənn tədris olunur. Tədrisinə həftədə 4 saat vaxt ayrılan bu fənnin başlıca məqsədi şagirdləri müxtəlif peşələrə bələdləşdirməkdir. Bu fənn 3 il tədris olunur. Bundan sonra bütün fənn müəllimləri birlikdə məktəb pedaqoji şurasında şagirdlərin peşə və bilik dairələrini dörd dərəcə: 1) fizika və riyaziyyat; 2) təcrübi elmlər; 3) mədəniyyət və ədəbiyyat; 4) peşə (sənət) fənləri üzrə müəyyənləşdirirlər.

Mütəvəsi adlanan orta məktəblərdə (IX–XII siniflər) dərslər həftədə bir gün dayandırılır. Şagirdlər özlərinin arzusu ilə istədikləri peşələr üzrə qohum və tanışlarının işlədikləri obyektlərdə, yaxud dövlət və ya xüsusi istehsal müəssisələrində təcrübi məşğələ keçirlər. Şagirdlər (yalnız oğlanlar) həmin yerdə məcburi işlədirilir və qiymətləndirilirlər.

Qızlara isə mədrəsədə – məktəbdə həftədə 3–4 saat olmaqla «Evdarlıq» dərsi keçilir. Orta məktəbdə isə onlar evlərindən material gətirərək həmin məsələlərin praktik icrasını öyrənirlər. Xarakterik haldır ki, İranda orta məktəbi qurtaran şagirdlər müəyyən peşələr üzrə mükəmməl bilik, bacarıq və vərdişlərə yiylənlərilər [76, s. 9–10].

Göründüyü kimi, inkişaf etmiş bir sıra xarici ölkələrdə gənc-lərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsi dövlət səviyyəsində aparılır və onun müxtəlif forma və metodlarla həyata keçirilməsinə hərtərəfli qayğı və diqqət göstərilir.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatından irəli gələn bu problemin elmi şəkildə həll edilməsi üçün həmin təcrübələrdən səmərəli və yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi olduqca faydalı olardı.

Mövzuya aid suallar

1. Peşəyönümü probleminin mahiyəti, məqsədi və vəzifələri nələrdən ibarətdir?
2. Müasir sosial-iqtisadi şəraitin peşəyönümü probleminin qarşısına qoyduğu konkret vəzifələr hansılardır?
3. İnkışaf etmiş ölkələrdə peşəyönümü işinin məzmunu və formaları nələrdən ibarətdir?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Respublikamızda şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər hazırlayın.
2. Peşəyönümü və əhalinin sosial məşğulluğu arasında əlaqə və münasibətlərə aid referat yazın.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatları Proqramı. Bakı: 1999.
2. Xəlilov Ş. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2005.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp Poliqraf, 2006.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
5. Saxarov V.F., Sazonov A.D. Professionalğnaə orientaüiə şkolğnikov. Uçeb. posobie dlə studentov ped. inst-ov, M.: Prosvehenie, 1982.

III FƏSİL

ŞAGİRLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜNÜN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Peşəyönümü problemində hazırlıqlar və perspektivlər

Gənc nəslin gələcək həyata hazırlanması sahəsində son illər respublikamızda dövlət əhəmiyyətli bir sira proqramların həyata keçirilməsi və respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməli sahələrinin «tələb–təklif» prinsipinə uyğun, müasir tələblərə cavab verə bilən kadrlarla təmin olunması dövlətimizin kadr hazırlığı siyasetinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəbi məzunlarının gələcək həyat yollarını düzgün seçə bilmələri, seçdikləri peşə və ixtisaslara dərindən yiylənmələri həm peşə seçən gəncin özü, həm də cəmiyyətimiz üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Respublikamızın müstəqil dövlət quruculuğunda inamlı irəlilədiyi, Azərbaycanın dünya dövlətləri içərisində layiqli yer tutduğu, sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə Avropaya integrasiya etdiyi indiki dövrdə bu problem daha önəmlı yer tutur.

Mahiyətinə görə dövlət, məzmununa görə sosial, nəticəsinə görə iqtisadi problem olan gənc nəslin peşə seçməyə hazırlanması bir çox elmlərin maraq dairəsində olsa da, həllinə görə pedaqoji-psixoloji problem kimi hazırlı dövrdə yeniləşməyə daha çox ehtiyac duyulan vacib problemlərdən birinə çevirilmişdir. Bunu təkcə problemin özünün mahiyəti, məqsədi və vəzifəsi deyil, həmçinin müasir sosial-iqtisadi inkişafın xarakteri və bunun pedaqoji-psixoloji problemlərə təsir etməsi zəruri edir. 19 iyun 2009-cu ildə respublikamızın prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilən «Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nunda öz gələcək fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirmək bacarıqlarının təmin edilməsi ümumi orta təhsilin, təhsilalanların istedad və qabiliyyətlərinin reallaşdırıl-

ması, müstəqil həyata və peşə seçiminə hazırlanması isə tam orta təhsilin başlıca məqsədlərindən biri kimi təsbit olunması da məhz bu zərurətdən və reallıqlardan irəli gəlir (87, səh. 39).

Sual olunur: bu reallıqlara hazırda bizim məktəblərimizdə münasibət hansı səviyyədədir? Məktəb bu vəzifələri necə yerinə yetirir?

Etiraf edək ki, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması yönündə bu gün məktəblərimizdə aparılan işlər heç də qə-naətbəxs deyildir. Təlim prosesində müəyyən mövzuların öyrənilməsi zamanı şagirdlərin aldıqları peşə məlumatlarından əlavə, demək olar ki, onlarla bu sahədə elmi şəkildə əsaslandırılmış peşəyönümü işləri aparılmır. Bunun da nəticəsində seçilən peşə, ixtisas cox vaxt gənclərin ya bacarıq və qabiliyyətlərini, ya da peşə tələbatlarını, maraqdarını və motivlərini bütünlükə əks etdirə bilmir. Peşə seçimini yalnız fənn müvəffəqiyyətinə əsasən aparılır ki, bunu da tam müvəffəqiyyətli seçim kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı.

Müasir dövrdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə problemin həllinə həm pedaqoji nəzəriyyədə, həm də məktəb təcrübəsində xüsusilə iki yanaşma – adaptasiyaedici və inkişafetdirici yanaşmalar özünü göstərir (144, səh. 116-117).

Adaptasiyaedici yanaşma — diaqnostik metodların köməyi ilə və tədris müvəffəqiyyətində aşkar edilən real yanaşmalar üzrə şagird lərin peşə seçməyə hazırlanması prosesidir. Bu yanaşma ilk növbədə problemin psixoloji-pedaqoji həlli ilə bağlı olub, hər bir şəxsin öz bilik, bacarıq və qabiliyyətinə müvafiq peşə, ixtisas seçiməsidir. Burada «istinad nöqtəsi» bilik, bacarıq və vərdişlərdir. Kimin nəyə, hansı peşəyə, ixtisasa qabiliyyəti varsa o sahə üzrə peşə seçməyə istiqamətləndirilir. Bu seçimin əsasında şagirdin fənlərə olan maraqları və fənlər üzrə bilikləri durur. Peşə seçimini fənn müvəffəqiyyətinə əsasən reallaşır. Şagird hansı fənni (fənlər blokunu) daha yaxşı bilirsə həmin fənlərlə bağlı olan peşə və ixtisaslara maraq göstərir. Başqa sözlə, peşə seçimləri fənn müvəffəqiyyətindən asılı olur. Belə olduqda peşəyönümü üzrə aparılması zəruri olan işlər bir növ minimuma enir.

Müşahidə və tədqiqatlarımız göstərir ki, bu meyl, bu yanaşma bu gün respublikamız üçün daha xarakterikdir.

Reallıqlara baxaq.

Məlum olduğu kimi, hazırda gənclərimizin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 12 yanvar tarixli 8 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilən «Ali təhsilin bakalavr pilləsi ixtisaslarının (programlarının) siyahısı»na əsasən respublikamızın ali məktəblərində 8 ixtisas qrupu üzrə 149 ixtisas üzrə təhsil ala bilmək imkanları vardır. Bununla yanaşı, təqribən 130 ixtisas üzrə orta ixtisas təhsili müəssisələrində, onlarla peşələr üzrə peşə məktəbləri və peşə liseylərində, yüzlərlə ixtisaslar üzrə xarici ölkələrin ali məktəblərində peşə-ixtisas təhsilinə yiyələnmək mümkündür. Lakin araşdırımız göstərir ki, hazırda bu imkanlardan heç də hər yerdə səmərəli şəkildə istifadə olunmur. Şagirdlərin bir qismi peşə və ixtisaslar haqqında lazımı məlumatlara malik olmadıqlarından respublikamız üçün hazırda və pespektivdə zəruri ehtiyac duyulan peşə və ixtisasların mahiyyət və xarakteri bir yana, adından belə xəbərsizdirlər. Respublikamızda peşə məktəbləri və liseylərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, burada tədris və tərbiyə işlərinin təkmilləşdirilməsinə, iqtisadiyyatın bir sıra inkişaf etdirilməli sahələrinə və xalq sənətinə aid peşələrin öyrədilməsinə baxmayaraq, bu tədris ocaqlarına hələ də təlim müvəffəqiyyəti aşağı olan, dəcəl, «ipə-sapa yatmayan» uşaqların cəzalandırılacağı yer kimi baxılır. Bütün bunlar da şagirdlərin peşəyönümüնə bu və ya digər səviyyədə öz neqativ təsirini göstərir.

İnkişafetdirici yanaşma — şagird şəxsiyyətini inkişaf etdirmək, hərtərəfli inkişaf üçün şərait yaratmaq və onları sərbəst surətdə müxtəlif ixtisas seçiminə hazırlamaqdan ibarətdir.

İnkişafetdirici yanaşmada bir sıra fərqli cəhətlər özünü göstərir. Bunlar ilk növbədə peşəyönümü işlərinin şagirdlərin fənn müvəffəqiyyətlərindən önə keçməsi ilə bağlıdır. Burada peşəyönümü işləri bilavasitə şagird şəxsiyyətinin kompleks inkişafı kontkstində aparılır ki, bunun da məzmununa aşağıda kılardaxildir:

– yeniyetmə yaşından şagirdlərlə düşünülmüş və mütəşəkkil şəkildə təşkil edilən peşə maarifi, peşə diaqnostikası və peşə məsləhətlərinin aparılması, peşə tələbatları, maraqları və motivlərinin formalasdırılması;

– ayrı-ayrı fənlərin peşəyönümü imkanlarının üzə çıxarılması, bu imkanların reallaşdırılması istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi;

– sinifdən və məktəbdən kənar tərbiyəvi tədbirlər kompleksi içərisində peşəyönümü işlərinə müəyyən yer verilməsi, onların həyata keçirilməsinə pedaqoji rəhbərliyin gücləndirilməsi;

– şagirdlərin peşə maraq və motivlərinin dinamikasının izlənilməsi, peşə niyyətləri ilə bacarıq və qabiliyyətlərinin uyğunluq səviyyəsinin öyrənilməsi;

– şagirdlərin maraq göstərdikləri, seçmək arzusunda olduqları peşə və ixtisaslar üzrə bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin dərinləşdirilməsi üzrə işlərin təşkili və s.

Buradan göründüyü kimi, peşəyönümü işində iki aspekt, iki münasibət əslində bu problemə iki əks qütblərdən yanaşılması prosesidir. Mahiyyət və nəticə bir olsa da iş metodikası, problemin həllinə yanaşma təpzi müxtəlifdir. Adaptasiyaedici yanaşmada yeniyetmə və gənc yaxşı oxuduğu, öyrəndiyi fənlərə uyğun peşə və ixtisasa (çox vaxt ixtisas blokuna) maraq göstərdiyi halda, inkişafetdirici yanaşmada peşə maraq və motivlərini reallaşdırmaq üçün həmin sahəyə uyğun fənləri daha yaxşı oxuyurlar.

Respublikamızda şagirdlərin demək olar ki, əksəriyyətinin peşə seçimi üçün xarakterik olan birinsi, yəni adaptasiyaedisi yanaşma məktəbi, müəllimləri və valideynləri gənclərin peşə seçimine kömək göstərməkdən, elmi şəkildə, əsaslandırılmış, mütəşəkkil təşkil edilən peşəyönümü işlərindən azad edir. Bunun da nəticəsində seçilən peşələr şagirdlərin peşə arzu və maraqlarını, tələbat və motivlərini deyil, müəyyən fənlər üzrə naliyyətlərini əks etdirir. İkinci paradoksal hal isə bundan sonra özünü göstərir. Belə ki, TQDK-nin müəyyənləşdirdiyi ixtisaslar əsasən fənn blokları üzrə qruplaşdırıldıqından burada təbii ki, peşə və ixtisasların hamısı (8 ixtisas) həmin qrupa üz tutan abituriyentin

peşə maraqlarını, həmçinin bacarıq və imkanlarını eks etdirə bilməz. Bu da cox vaxt abituriyentin maraq dairəsində olan, ərizəsində I-II yerləri qeyd etdiyi ixtisasları deyil, bundan sonrakı, bəzən də sonuncu yerdə qeyd etdiyi ixtisası «seçməli» olur. Adaptasiya prosesləri də buradan meydana çıxır. Müəy-yən bir sahəni seçmiş gənc bu sahədə təhsil prosesində və bundan sonrakı mərhələlərdə bu sahəyə adaptasiya olunurlar.

Bələliklə, apardığımız təhlillər və müqayisələr göstərir ki, peşə-yönümü işinə birinci yanaşma şagirdin hər hansı fənlərə olan münasibətləri (bacarıq və qabiliyyətləri) kontekstində, ikinci yanaşma isə şəxsiyyətin ümumi inkişafı kontekstində, onun tərkib hissələrindən biri kimi reallaşa bilir.

Yenə də belə bir suala cavab axtarmalı oluruq: müasir reallıqları nəzərə almaqla bu yanaşmaların hansını daha əlverişli hesab etmək olar?

Fikrimizcə, hər iki yanaşmanın koordinasiya edilməsi, onların kompleks həllinə nail olunması daha münasib olar və daha uğurlu həll üçün önəmli sayıla bilər. Bunun üçün problemin həllinə aşağıdakı texnolji yanaşmaları mühüm hesab etmək olar:

1. Ümumi orta təhsil pilləsində şagirdlərin peşə özünütəyininin psixoloji xüsusiyyətlərinin diaqnostikasının aparılması.

2. Bir sıra diaqnostik metodların köməyi ilə şagirdlərin tədris müvəffəqiyyətinin üzə çıxarılması.

3. Şagirdlərdə peşə seçməyə şüurlu münasibətin formalasdırılması: diferensial şəkildə şagirdlərin peşələr aləmi və maraq göstərdikləri peşələrin insana verdiyi tələblərlə tanış edilməsi, peşə məsləhətlərinin aparılması və peşələr üzrə müəyyən praktik işlərin təşkili.

4. Şagirdin konkret olaraq hansı fənlər üzrə daha yüksək nəticələrə malik olduğunun müəyyənləşdirilməsi.

5. Şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrin onların fənlər üzrə bilik və bacarıqlarına, həmçinin bu peşələrin insana verdiyi tələblərlə uyğunluq səvəyyəsinin diaqnostikası.

6. Alınmış diaqnostik nəticələr əsasında şagirdlərlə şəxsiyyətyönümlü kompleks tərbiyəvi işlərin aparılması.

7. Peşə seçmənin şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətləri ilə tələbat, maraq və motivlərinin sintezindən reallaşmasına nail olunması.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, müasir sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işinin yalnız fənn müvəffəqiyyətinə görə və ya bunu nəzərə almadan yalnız tərbiyəvi tədbirlərin vasitəsilə reallaşdırılması belə bir problemin elmi həlli üçün kifayətləndirici sayıyla bilməz. İşçilərə və ixtisaslı mütəxəssislərə verilən tələblərin getdikcə artması, azad rəqabətin genişlənməsi və şəxsi kariyera arzusunun qüvvətlənməsi bu həyatı əhəmiyyət kəsb edən problemin elə səviyyədə həllini tələb edir ki, bu gün peşə, ixtisas seçən hər bir gənc həm öz mənəvi və maddi tələbatlarını, həm də cəmiyyətimizin tələb və ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına malik olsun. Bunun üçün məktəb və ailə qarşılıqlı surətdə onun yüksək səviyyədə həll olunmasına qayğı və kömək göstərməli, ona məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar.

3.2. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının müasir istiqamətləri

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması həmişə aktual olmuş və bu gün də aktual olan problemlərdən birinə çevrilmişdir. Ayri-ayrı dövrlərdə ona yanaşma tərzində müxtəliflik olsa da mahiyyət etibarilə məqsəd bir olmuşdur: böyükən nəslin hər hansı bir peşəyə, sənətə, ixtisasa yiyələnməsinə kömək edilməsi və bu işin uşaqların arzusuna və qabiliyyətinə uyğun aparılması.

Hazırda şagirdlərin peşə seçməyə yönəldilməsi (peşəyönümü) – gənc nəslin psixofizioloji xüsusiyyətlərini, imkanlarını, marağını, bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla və onlara istinad etməklə gələcək həyat yollarını – peşə, təhsil və ixtisas növü seçmələrini müəyyənləşdirməkdə onlara edilən kömək prosesidir. Başqa sözlə, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması məqsədinə yönəldilmiş mütəşəkkil təlim-tərbiyə prosesidir.

Mühüm əhəmiyyətə malik olan bu problemin düzgün həlli müstəqil həyat yoluna qədəm qoyan hər bir gəncin öz yerini düzgün tapmasına, seçdiyi peşə və ixtisasın arzu və qabiliyyətinə

uyğun olmasına, onların cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni həyatında daha fəal iştirak etmələrinə səbəb olur. Problemin düzgün həlli həmçinin aşağıdakı bir sıra zəruri məsələlər haqqında şagirdlərin bilik və məlumatlarını zənginləşdirir:

- peşələr aləminin davamlı və daha çox dəyişkənlik halında olması;
- bir sıra peşə və ixtisasların zaman dəyişdikcə yox olması və müasir, yaxud alternativ peşələrin yaranması;
- sahibkarların və ya işə götürənlərin əsasən öz bacarıq və qabiliyyətlərini göstərməyə daha çox qadir olan şəxslərə üstünlük verməsi;
- hər bir şəxsin dəyişən maraqlarının onların peşə imkanları, bacarıq və qabiliyyətləri ilə əlaqələndirilməsi;
- əmək bazarının, həmçinin işçilərin özlərinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin olunması;
- müasir əmək bazarında rəqabətəqabil mütəxəssislərin və işçi-lərin olmasına zəmin hazırlanması;
- hər kəsə öz bacarıq və imkanlarına müvafiq peşə və ixtisas seçiminə kömək edilməsi;
- işsizliyin aradan qaldırılması və s.

Buna görə də şagirdlərin peşəseçməyə hazırlanması işinə təkcə ailədə deyil, məktəbdə də diqqətlə yanaşılmalı və cəmiyyətin marağında olduğu problemə çevriləlidir. Bunu təkcə problemin özünün mahiyyəti, məqsədi və vəzifəsi deyil, qloballaşmağa doğru gedən dönyanın bir sıra ölkələrinin qabaqcıl iş təcrübəsi də sübut edir.

Şagirdlərin peşə seçimə marağının konkret olaraq peçə yaşıdan başlandığını demək çətin olsa da müşahidələr göstərir ki, orta məktəb illərində şagirdlər bir neçə dəfə peşə seçimək, ixtisas təmayülünü müəyyənləşdirmə problemi ilə üz-üzə gəlirlər. Bunlar əsasən şagird ibtidai sinfi, sonra əsas məktəbi (IX sinif) və daha sonra isə orta məktəbi qurtaran zaman baş verir. İbtidai siniflərdə əsasən keçici, dəyişkən olan peşə maraqları getdikcə möhkəmlənir və şagirdlər artıq əsas məktəbi qurtararkən reallaşmağa doğru istiqamətlənir. Bu dövrdə şagirdlərin köməyə, ağıllı, inandırıcı məsləhətlərdərə daha çox ehtiyacı olur. Onlar aşağıdakı bir sıra

sualların – «yol ayricının» qarşısında düşünməli, fikirləşməli olurlar:

- ümumtəhsil məktəbinin orta təhsil pilləsində təhsili davam etdirmək və ali təhsil almaq;
- peşə məktəblərində və ya liseylərində oxumaq və peşə hazırlığına yiyələnmək;
- orta ixtisas məktəblərinə daxil olmaq və peşə hazırlığı almaq;
- işləmək və distant yolla orta təhsil almaq.

Həyatımızın müasir mərhələsində orta məktəbin üçüncü pilləsində təlimin müxtəlif təmayüllər üzrə müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin qarşısında bir sıra real imkanlar açır. Azərbaycanda bunlar əsasən aşağıdakı formada həyata keçirilir:

Şagirdlər ümumi orta təhsili (IX sinfi) bitirdikdən sonra üçüncü pillədə bir neçə növ təhsil komponentləri – təbiət, ri-yaziyyat və humanitar təmayüllərlə qarşılaşırlar. Şagirdlər maraq və bacarıqlarına görə bu təmayüllər üzrə yaradılmış siniflərdən birini seçməli olur və orada orta təhsilini davam etdirməli olurlar. Bu seçimlə bağlı onlar:

- a) bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq fənn təmayülü seçilir və bunların içərisindən peşə, ixtisas yönümünü müəyyənləşdirir;
- b) seçdiyi peşə və ixtisas üzrə təhsil formasını müəyyənləşdirir və təhsillərini davam etdirir;
- c) seçdiyi peşə üzrə peşəyəqədərki hazırlanıq imkanlarına malik olurlar.

Lakin bunlar hələ son deyildir. Respublikamızda bir sıra ixtisaslaşdırılmış liseylər və gimnaziyalar da yaradılmışdır ki, bunlar da şagirdlərin gələcək ixtisas yönümlərinin müəyyənləşdirilməsində əsaslı rol oynayır. Bütün bunların nəticəsində şagirdlərin peşə seçmə problemlərini müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün məktəbin və müəl-limlərin konkret fəaliyyət sahəsi reallaşmış olur. Başlıca məsələ şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması məqsədilə onlarla sistemli və əsaslandırılmış işlərin aparılmasıdır. Lakin burada problemlər də az deyildir.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra problemlərlə yanaşı, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması probleminin də həllində yeni meyllər, yeni istiqamətlər özünü

göstərir. Hər şeydən əvvəl keçmiş sovet dövründə bu sahədə yol verilən bir sıra nöqsanların, xüsusən problemin siyasişdirilməsi, kütləvi peşələrin daha çox təbliğ edilməsi, şagirdlərin fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərinə dərindən fikir verilməməsi və s. kimi məsələlərin aradan qaldırılmasına və belə bir dövlət əhəmiyyətli işin elmi şəkildə həll edilməsinə əlverişli şərait yaransısdır. Buna görə də hazırda bu problemin həllində hər bir yeniyetmə və gəncin fərdi psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri əsas götürülməklə ona diferensial xarakter verilməsi önə çəkilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı tələblərin və şərtlərin təmin olunmasını məqbul hesab edirik:

- a) aparılacaq peşəyönümü işlərinin xarakter və məzmununun şagirdlərin ayrı-ayrı yaş dövrlərinə müvafiq şəkildə müəyyənləşdirilməsi;
- b) şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, həmçinin şəxsiyyətin bütün psixoloji keyfiyyətlərinin nəzərə alınması;
- c) bəzi peşələr və ixtisaslar üzrə qızlarla oğlanların peşə təma-yünlündəki fərqləri nəzərə almaqla peşəyönümü işlərinin fərdi xarakterdə aparılması;
- d) peşəsəcmənin şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətləri ilə peşə marağı və motivlərinin sintezindən reallaşmasına nail olunması;

d) peşəsəcmə haqqında yekun qərarın valideynlər tərəfindən deyil, məhz şagirdlərin özləri tərəfindən verilməsinə nail olunması və s.

Məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərinin nəticəsi şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq peşə və ixtisas seçimi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlığının bir sıra **göstəricilərini** qeyd etmək olar: ixtisas seçiminin mövcudluğu, peşələr üzrə biliklər və peşənin şəxsiyyətə verdiyi tələblərin nəzərə alınması, seçilmiş ixtisas üzrə tədris və praktik işlərin təşkili, ümumi əmək bacarıqlarının olması, peşə maraqlarının sabitliyi və s.

Bizcə, yuxarıdakı tələblərin yerinə yetirilməsi şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının sadaladığımız diaqnostik göstəricilərinin reallaşması üçün əlverişli zəmin ola bilər. Buna görə də

məktəbdə şagirdlərin peşəseçməyə hazırlanması işində yeniliyə nail olunması və iqtisadiyyatın gələcək perspektivlərini nəzərə alaraq onun məzmun və xarakterinin dövrün artan tələblərinə uyğunlaşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması cəmiyyətin inkişafı, səzial-iqtisadi həyatın dəyişməsi və yeniləşməsi ilə bağlı olaraq özünün mahiyyət və məzmununa görə dəyişkən və dinamik inkişafda olan bir prosesdir. Burada əmək bazarının tələbatı, tələbələ təklif arasında uyğunluğun təmin olunması, mütəxəssis hazırlığına cari və perspektiv tələbatın müəyyənləşdirilməsi, regionların kadr tələbatı və s. obyektiv amillər xüsusi təsir imkanına malik olduğundan onların nəzərə alınması olduqca əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, «On il bundan əvvəl çoxlu peşələr populyar olmuşdur ki, onların bir çoxuna indiki dövrdə tələb praktiki olaraq azalmış, peşə kariyerasının yeni növləri meydana gəlməşdir» (99, s.5). bunlarla yanaşı, istehsal — mülkiyyət münasibətlərinin yeni növlərinin meydana gəlməsi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yaranması, iqtisadiyyatda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, şəxsiyyətin sosiallaşması və insan amilinə önəmli diqqət yetirilməsi də bu problemin həllində yeni metodlardan və texnologiyalardan istifadə edilməsini önə çəkir. Bu baxımdan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında aşağıdakı üç mühüm texnoloji ardıcılığın gözlənilməsini məqbul hesab etmək olar:

Birinci. Şagirdlərlə peşə maarifi işlərinin aparılması, onların peşələr və peşəseçmə haqqında hərtərəfli və rəngarəng biliklərə yiylələnməsi. Bu mərhələdə işin düzgün qurulması şagirdlərin ilk növbədə özleri haqqında şəxsi məlumatlara malik olmalarına səbəb olur. Onlar hansı növ əməkdən zövq almaları, maraq və qabiliyyətlərinin hansı peşəyə uyğun gəlməsi, hansı bacarıqlara malik olması, seçəcəyi peşə ilə bağlı hansı qərara gəlməsi, marağın ilə qabiliyyəti arasında uyğunluq səviyyəsinin necə olması və s. məsələlər haqqında biliklər və məlumatlara malik olurlar. Bununla yanaşı, şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinə nəzər salaraq onların hansı fənnə daha çox maraq göstərdiyini aydınlaşdırmaq, asudə vaxtını necə keçirdiyin öyrən-mək və onu təhlil etmək,

gələcək peşə seçimi məsələlərini aydınlaşdırmaq, valideynlərinin onların seçimində münasibətini öyrənmək olduqca zəruridir. Belə vaxtlarda məktəb psixoloqu, sinif rəhbərləri və valideynlərin məsləhətləri və yardımçıları şagirdlərin peşə özünüdərkində və özünütəyinində mühüm rol oynayır.

Bu istiqamətdə aparılan işlər içərisində şagirdlərin şəxsi maraqlarına uyğun ola biləcək peşə, ixtisas və iş növü haqqında məlumat toplamaları mühüm yer tutur. Bu zaman şagirdlərin rast gəldiyi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün onlara:

- ✓ seçmək istədikləri peşələr haqqında mümkün qədər çox məlumat toplamaq;
- ✓ maraq göstərdiyi peşələr üzrə işləyən adamlardan müəyyən məlumatlar əldə etmək;
- ✓ seçdiyi peşədə xoşuna gələn və gəlməyən cəhətlərin nədən ibarət olması haqqında məlumat malik olmaq;
- ✓ bu sahədə tələb olunan bilik, bacarıq və vərdişlərin nələrdən ibarət olmasına dair informasiya toplamaq;
- ✓ seçəcəyi peşənin məsuliyyəti və çətinliklərinin nələr olması haqqında məlumat malik olmaq və s. haqqında məsləhət və tövsiyələrin verilməsi zəruridir.

Bu ardıcılıqdan sonra yekun qərarın qəbulu mərhələsi gəlir. Bu zaman bütün alternativlər və mümkün variantlar nəzərdən keçirilir və şagird yekun – hansı peşəni seçəcəyi haqqında qərar qəbul edir. Lakin burada da bir sıra çətinliklər olduğundan şagirdlərə müəyyən tövsiyələr verilməlidir. Bu tövsiyələr əsasən aşağıdakı xarakterdə olmalıdır:

- ✓ müxtəlif variantlara bax, digər yol və vasitələrin olub-olmadığını müəyyənləşdir;
- ✓ qəbul etdiyin qərarın yekun qərar olub-olmadığını aydınlaşdır;
- ✓ valideynlərin, müəllimlərin, həkimlərin məsləhətini dinlə və seçiminlə onların təklifini müqayisə et;
- ✓ yekun qərar qəbul et və bu istiqamətdə bilik, bacarıq və qabiliyyətini dəqiqləşdir.

İkinci. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə sistemli və ardıcıl peşəyönümü işlərinin aparılması. Şagirdlərin peşə seçməyə

hazırlanması və problemin şüurlu surətdə həll edilməsində valideynlərin və müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Şagirdərin ailə və ictimai tərbiyəsinin düzgün təşkili, peşə seçməyə hazırlanma üzrə işlərin sistemliliyi və ardıcılılığı onların bu işə şüurlu yanaşmasına, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq olan peşə və ixtisas seçimlərinə səbəb olur. Bunun üçün məktəbdə peşəyönümü işlərinin məqsədyönlü şəkildə təşkili və aparılması lazımlıdır.

Məktəbdə şagirdlərin peşə seçiməyə hazırlanması üzrə işlər əsasən iki yolla – fənlərin tədrisi və dərsdən kənar tədbirlər prosesində həyata keçirilir.

Fənlərin tədrisi prosesi bilavasitə müəllimlərin fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduğundan onlar bu məqsədlə tədris etdikləri fənlər üzrə ayrı-ayrı mövzuların peşələrlə tanışlıq və peşəyönümü imkanlarını üzə çıxarmalı, peşəyönümü işlərinin dərs prosesinin hansı mərhələsində aparılmalı olduğunu müəyyənləşdirməli və onları səhbətlər, müsahibələr, slaydlar, vizual vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirməlidirlər.

Dərsdənkənar tədbirlər zamanı sinif rəhbərləri, məktəb psixologu və dərnək rəhbərləri maraqlar üzrə dərnəklər, təcrübəçilik işləri, peşə müsabiqələri, diyarhünaslıq işləri və digər tədbirlərdən istifadə etməklə şagirdlərin peşə niyyətlərini onların bilavasitə praktik fəaliyyətləri ilə əlaqələndirirlər. Bu da şagirdlərin peşələr haqqında məlumat və təsəvvürlərini genişləndirir, onlar müəyyən peşələr üzrə iş şəraiti və əmək prosesləri ilə tanış olur, bacarıq və qabi-liyyətlərini ilkin sınaqdan keçirirlər.

Üçüncü. Diaqnostik nəticələrin təhlili, müqayisəsi, dəqiqlişdirici işlərin aparılması, tövsiyə və məsləhətlərin aparılması. Bu mərhələdə şagirdlərin hansı əmək sahəsinə və peşəyə maraq göstərdiyi, maraq və meyllərinin real səviyyəsi, kimin hansı peşəni seçmək istədiyi öyrənilir. Onların müxtəlif fəaliyyət – dərs, dərnək məşğələsi, praktik işlər, dərsdənkənar işlər və s. prosesində hansı əmək sahəsi və peşələrə maraq göstərdikləri müşahidə edilir. Bunlarla yanaşı, onların ötən dövrlərlə (illə, rüblə) müqayisədə peşə maraq və motivlərində baş verən dəyişikliklər üzə çıxarılır, müqayisələr və təhlillər aparılır. Belə müqayisə və təhlillərin dərs

ilinin müxtəlif vaxtlarında – ilin əvvəlində, yarım ilin axırında və dərs ilinin sonlarında aparılması faydalıdır. Belə işlər sona yetdikdən sonra şagirdlərlə alınmış nəticələrə aid tövsiyə və məsləhətlərin aparılması zəruridir.

Bu proseslərdən sonra aparılmış işlərin hansı nəticələrə səbəb olduğunu öyrənmək və onların səmərəlilik göstəricilərini üzə çıxarmaq olduqca mühümdür. «Peşəyönüminin yekunu məzunların real və şüurlu surətdə peşə seçməyə tam hazır və ziyyətdə olmaları kimi başa düşülən şagirdlərin peşə özünü müəyyənləşdirməsindən ibarətdir. Peşə seçməyə hazır olmanın göstəriciləri bunlardır: peşə seçiminin olması, peşələr və onların şəxsiyyətə verdiyi tələblər haqqında fikirlər, seçilən ixtisas üzrə tədris və praktik işlər, ümumi əmək bacarıqlarının olması» (144, s.117). Olduqca çətin və mürəkkəb bir məsələ olan bu prosesin düzgün layihələşdirilməsi və elmi şəkildə həyata keçirilməsi onun həllinə bir sistem kimi yanaşılmasından çox asılıdır.

3.3. Məktəblilərin uğurlu peşə yönümünün ilkin şərtləri

Cəmiyyətimizin bazar iqtisadiyyatına keçməsi insanların dəyərlər sistemində, prioritetlərində dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu, mənəvi və ideoloji oriyentirlərin itirilməsində, yaşlı və gənc nəslin dəyərləri arasında varisliyin pozulmasında, şəxsiyyət üçün maddi nemətlərin əhəmiyyətinin kəskin şəkildə artmasında özünü biruza verir. Böhran gənclərin dəyərlər sisteminin formallaşmasına xüsusi təsir göstərir. Bununla yanaşı ölkəmizin yeni iqtisadi şəraitdə uğurlu inkişafi məktəb məzunlarının əməyə dəyər kimi yanaşmasından asılıdır. İnsanın məniməsdiyi, yaxşı fərqləndirdiyi dəyərlər həyat məqsəd-lərinin seçimində meyar kimi, gələcək peşənin seçimində, bütöv-lükdə həyat fəaliyyətində şəxsiyyətin rəhbər tutacağı özünüqiy-mətləndirmə standartları kimi xidmət göstərir.

Məktəbdə peşə yönümü işləri nəzəriyyəsi və praktikasının təhlili göstərdi ki, cəmiyyətin peşə borcu, peşə məsuliyyəti, peşə ləyaqəti, sərbəstlik, qərarları qəbul etmək bacarığı kimi şəxsi keyfiyyətlərə malik olan məktəb məzununa ehtiyacı olduğu

halda, şagirdlərin bu kimi keyfiyyətlərinin formallaşmasına səbəb olacaq təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin pedaqoji şərtləri kifayət qədər işlənməmişdir.

Buna görə də təhsil sisteminin modernləşdiyi dövrdə məktəblilərin peşə özünüütəyini və peşə tərbiyəsi məsələləri aktuallaşır, onların şəxsi və peşə keyfiyyətlərinə, sosial və peşə mövqeyinə tələblər artır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər sosial və peşə dəyərləri sistemində insanın özünüütəyini üçün şərait yaradacaqtəhsilin təşkili və məzmununa yeni tələblər verir. Bu gün yüksək peşə səriştəliliyi ilə yanaşı müasir cəmiyyətə həm də yüksək səviyyəli peşə özünüütəyinə malik, sosial və peşə məsuliyyətini dərk edən, peşə baxımdan əhəmiyyətli olan dəyərlər sistemində, yüksək motivasiyaya malik, əməyə yaradıcı münasibət bəsləməyi və ən mürəkkəb həyat situasiyalarında qeyri-standart qərarları qəbul etməyi bacaran mütə-xəssis tələb olunur. Buna görə də pedaqoji təhsilin nəzəriyyə və praktikasında azad peşə seçimi, gələcək mütəxəssis şəxsiyyətinin peşə fəaliyyətində özünüütəyin və özünürealizə problemi daha kəskin xarakter alır.

Bizim fikrimizcə, **peşə özünüütəyini** şəxsiyyət tərəfindən öz peşə inkişaf yollarının və təyininin mürəkkəb və çoxaspektli axtarışı və dərki prosesidir. Bu proses şəxsiyyətin peşə və həyat seçimində ilk növbədə mənəvi hazırlığını xarakterizə edən biliklərin, bacarıqların, motivlərin, mənaların, dəyərlərin, peşə borcu və peşə məsuliyyəti haqqında təsəvvürlərin müəyyən formallaşma səviyyəsində öz ifadəsini tapır.

Elmi nəşrlərin təhlilinə əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, son illər peşə özünüütəyinin nəzəri və praktiki problemlərinin işlənməsinə diqqət əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Yetişməkdə olan nəslin peşə özünüütəyini probleminə həsr olunmuş aşağıdakı axtarış istiqamətlərini qeyd etmək olar: peşələr aləmində oriyentasiya etməsi üçün məktəbliləri lazımi biliklərlə, öz fərdi xüsusiyyətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirmək bacarıqları ilə silahlandıran peşəyonümü sisteminin yaradılması; peşə seçimində fərdi köməklik göstərmək məqsədilə məktəbli şəxsiyyətinin öyrənilməsinin diaqnostik meto-dikalarının işlənməsi (N.P.Voronin, Y.M.Zabrodin, V.D.Şadrikov və b.); gənclərin

peşə məsləhətləşməsinin nəzəri və metodoloji cəhət-dən əsaslandırılması, peşə xəritəsi bankının yaradılması (E.A.Klimov); məktəblilərin peşə yönümüə sistemli yanaşmanın işlənməsi (V.F.Saxarov, N.K.Stepanenkov); peşə seçiminiə təsir göstərən icti-mai əhəmiyyətli motivlərin öyrənilməsi (E.M.Pavlütenkov); şagird-lərin şüurlu peşə seçiminiə hazırlanırməsi prosesində mənəvi mədəniyyət elementlərinin formallaşdırılması (Q.P.Şevçenko).

Lakin mövcud nəşrlərə və peşə yönümü sahəsində bəzi müsbət nəticələrin əldə olunmasına baxmayaraq bu gün peşə yönümü işi Azərbaycan məktəblərində çox zəif aparılır, əksər hallarda lazımı nəticələri verə bilmir, səmərəli deyil və ya ümumiyyətlə aparılmır ki, bu da şagirdlərin peşəni düzgün seçməməsinə, deməli, peşə fəaliyyətində özünü tam realizə edə bilməməsinə səbəb olur. Bu cür yanaşmanın mənfi nəticələri məlumdur: insan ya ixtisasını dəyişməli ya da ömrü boyu sevmədiyi işlə məşğul olmalı olur. Məktəbi yaxşı bitirən məzundan gələcəkdə heç də həmişə yüksək dərəcəli mütəxəssis alınmır. Cəmiyyət bu cür hallara, təhsilə ayrılan pulların mənasız yerə xərclənməsinə biganə qala bilməz. Lakin bəzən yüksək dərəcəli mütəxəssisdə peşə borcunun, peşə məsuliyyətinin, peşə şərəfi və ləyaqətinin dərki kimi peşə-etik keyfiyyətlərinin kifayət qədər inkişaf etmədiyinin də şahidi oluruq.

Məktəbdə peşə yönümü işinin əsas məqsədi şəxsiyyətin fərdi xüsusiyətlərinə cavab verən və cəmiyyətin tələblərinə adekvat olan peşə özünütəyini təmin etməkdir. Bu gün üçün məktəblilərin peşə tərbiyəsi, peşə yönümü problemi əsasən iki istiqamətdə həll olunur: peşə maraqlarının, meyl və qabiliyyətlərin üzə çıxarılması ilə bağlı olan diaqnostik istiqamət və peşə maraq və qabiliyyətlərin formallaşdırılması və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan tərbiyəvi istiqamət.

Bizim fikrimizcə, ümumtəhsil orta məktəblərində peşə yönümü işinin mühüm çatışmazlığı peşə seçimi situasiyanda olan şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmanın olmamasında, onda seçdiyi peşədə uğurlu fəaliyyət üçün lazım olan mənəvi-etik keyfiyyətlərin formallaşma dərəcəsinin müəyyən edilməməsindədir. Zənnimizcə,

təlim prosesində əldə olunan bilik, vərdiş və qabiliyyətlərin daha uğurlu aşkarlanması, öz peşəsinin sevən mütəxəssis şəxsiyətinin formallaşmasına səbəb olacaq keyfiyyətlər məhz bunlardır. Hesab edirik ki, müasir məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi gənc qız və oğlanların peşə tərbiyəsi və peşə yönümü üzrə işləri aşağıdakı şərtlərlə korreksiya edər: 1) seçilən peşə ilə bağlı olan mənəvi-etik keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi prioritet məqsəd olmalıdır; 2) şagirdlərdə peşə borcu, peşə məsuliyyəti, peşə etikası haqqında təsəvvürlərin forma-laşdırılması məsələləri həll olunmalıdır; 3) əməyə yaradıcı münasi-bət, əməksevərlilik və seçilən peşəyə bağlılıq tərbiyələndirilməlidir; 4) profilləşməyə uyğun olaraq peşə yönümü işinin sistemliliyi və tamlığı təmin olunmalıdır; 5) məktəbdə peşə yönümü işi sosial-psixoloji xidmətlə əla-qələndirilməlidir; 6) şagirdlər kompüter texnologiyalarının, KİV-nin və digər vasitələrin köməyi ilə mümkün peşələr və ölkədə tələb olunan peşə sahələrinə yiyələnmənin üsulları haqqında mütəmadi olaraq məlumatlandırılmalıdır; 7) şagird və müəllimlərin məktəbin, cəmiyyətin mənafeyi naminə istehsal və qeyri-istehsal sahələrində əmək fəaliyyəti təşkil olunmalıdır; 8) tədris fənlərinin məzmunu fakultativ və dərnək məş-ğələlərinin peşə yönümlü məzmunu ilə həmahəng olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ABŞ-da (maraqlıdır ki, elə peşə yönümü anlayışı da ilk dəfə burada meydana gəlmişdir) Career Development kursu (karyeranın inkişafı) təhsil sisteminə daxil edilmişdir. 5–14 yaşlı uşaqlar üçün təşkil olunan bu kurs uşaqları peşələrlə və bu peşələrə verilən mənəvi tələblərlə tanış etdirmək, özünüdərk və karyeranı planlaşdırmaqdə onlara köməklik etmək məqsədini güdür.

Yaponiyada da Asiya universitetinin rektoru prof. Fukuyama tərəfindən unikal elmi metodika işlənib hazırlanmışdır. Hazırda bu metod Yaponiya məktəblərində geniş tətbiq olunur.

Peşə seçiminin ilkin şərtini təşkil edən birinci prinsip özünütəhlil qabiliyyətidir. Öz şəxsi keyfiyyətlərini və meyllərini bilən şagirdlər dərin özünüqiyəmtəndirmə prosesindən sonra özünün seçdiyi peşə haqqında, peşə etikası haqqında mümkün qədər çox informasiya toplamalıdır. Bunun üçün o, bu və ya digər

peşə əməliyyatının yerinə yetirilməsini müşahidə etməli, arayış kitabıbçası ilə tanış olmalıdır. Özü haqqında məlumatların bu peşə sahibinə verilən tələblərlə müqayisə edilməsi şagirdə qərar qəbul etmək imkanı verir. Lakin Yaponiya sisteminin əsas prinsipini əqli seçimin öz mənəvi və əmək təcrübəsinin köməyi ilə yoxlanmasını təmin edən real sınaqlar təşkil edir. Məktəblilərə işləmək imkanı verilir. Hər il 7-9-cu sinif şagirdləri öz istəyi ilə Yaponiyanın əmək bazarını əks etdirən iş növlərini yeyrinə yetirirlər. Nəticədə yapon məktəbliləri natamam orta məktəbdə üç dəfə peşə fəaliyyətində iştirak etmiş və idealda üç il ərzində 48 peşə sınağından keçmiş olurlar. Bu prosesdə əldə olunmuş təcrübə müəllimlər tərəfindən F-testdə qeydə alınır. Testləşdirmənin və müəllimlər tərəfindən onların fərdiliyinin müayinəsinin nəticələrinə əsaslanan şagirdlər onlarda müəyyən mənəvi keyfiyyətlərinin və peşə bacarıqlarının formalaşma səviyyəsini əks etdirən 62 bənd üzrə özlərinə qiymət (5 ballı sistem üzrə) verirlər. Bundan sonra müəllimlər və ya peşə yönümü üzrə mütəxəssislər qiymət verirlər. Hər bənd üzrə müəllimin verdiyi balla şagirdin özünə verdiyi bal arasındaki fərqlər müəyyən olunur. Bundan sonra sınaqdan keçiri-lənin ona daha münasib olan peşələr üçün hansı mənəvi keyfiy-yətlərin lazım olduğunu nə dərəcədə təsəvvür etdiyi müəyyən-ləşdirilir. Bu məqsədlə 62 bəndin hamisindən istifadə olunur. Xüsusi cədvəl üzrə müəllim sınaqdan keçirilənin göstərdiyi bəndlərin vaciblik dərəcəsini müəyyən edir. Nəticədə şagirdləri daima testləşdirən peşə yönümü üzrə mütəxəssis şagirdə özünü müxtəlif əmək fəaliy-yəti sahələrində sınaqdan keçirmək imkanı verməklə hər bir konkret şagirdlə işini korreksiya edə bilir.

Bundan başqa, yapon metodikası uşaqla onun seçdiyi ixtisas üçün lazım olan mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması prosesini də özündə birləşdirir. Məktəb programlarını tədricən peşəyə uyğunlaşdırırlar. Hər bir şagird, onun uğurları və uğursuzluqları haqqında məlumatlar kompüter vasitəsilə emal olunur. Bundan sonra toplanmış materiala əsasən müəllimlər məktəbliyə ona lazım olan təlim programlarını və ya təcrübəsini genişləndirmək üçün əlavə olaarq işləməyi təklif edə bilər. Bu cür tövsiyyələr həm

ayrı-ayrı şagird-lərə, həm də böyüvlükdə sinifə ünvanlandırılırla bilər. Yaponianın peşə yönümü sistemi şagirdlərə məktəbi bitirdikdən sonra öz meyl və qabiliyyətlərinə uyğun peşəni 100% zəmanətlə seçmək imkəni verir.

Beləliklə, xarici təcrübəyə əsaslanaraq biz bu qənaətə gəlirik ki, peşəyönümü işi sistem kəsb etdikdə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, təhsil və peşəyönümü sahəsində hazırlıq səviyyəsini, qabiliyyət, imkan və şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə almaqla uşağın məktəbdə oxuduğu bütün illər ərzində həyata keçirildikdə (1 sinifdən 11 sinifə qədər) nəticə, heç şübhəsiz ki, müsbət olar.

Mövzuya aid suallar

1. Şagirdlərin peşəyönüümünün həllində hansı müasir problemlər vardır?
2. Peşəyönüümün probleminin müasir konsepsiyalarından hansını bu problemi uğurlu həlli üçün optimallı hesab etmək olar və nə üçün? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Peşəyönüümü problemində müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etmək üçün hansı şərtləri ilkin hesab etmək olar?
4. Müasir məktəblərdə peşəyönüümü işində mövcud nöqsanlar nədir və bunları törədən səbəblər nələrdən ibarətdir?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Şagirdlərin peşəyönüümənə verilən müasir tələblərin bu problemin düzgün həlli yollarına etdiyi yeniliklərə aid tezislər hazırlamaq.
2. Peşəyönüümü işlərində şagirdlərin şəxsi karyera arzusunun nəzərə alınması yolları haqqında fikirlərinizi yazın.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatları Programı. Bakı: 1999.
2. Ağayev Ə. Həyatın astanasında. Bakı: Maarif, 1983.
3. Xəlilov Ş. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2005.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.

IV FƏSİL

MƏKTƏBLİLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜ PEDAQOJİ- -PSİKOLOJİ PROBLEM KİMİ

4.1. Peşəyönümü işində şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması

Şagird şəxsiyyətinin formalaşması mürəkkəb bir prosesdir. «Şagirdlərin şəxsiyyət kimi, fəaliyyət subyekti kimi inkişafı – istənilən ümumtəhsil sistemlərinin zəruri məqsədi və vəzifəsidir» [154, s.346]. Şagird şəxsiyyət kimi inkişaf etdikcə cəmiyyətin yüz illər boyu topladığı mənəvi, əmək, estetik mədəniyyət təcrübəsini öz şüur və davranışında getdikcə daha aydın şəkildə əks etdirir və şəxsiyyətin özünü dərk etməsi prosesi güclənir. Şəxsiyyət özünü dərk etdikcə **özünüqiyətləndirmə** – öz hərəkət və davranışına, qabiliyyət və bacarığına, maraq və meylinə qiymətvermə, özünütəyinətə prosesi yaranır və inkişaf edir.

Özünüqiyətləndirmə və özünütəyinətə prosesi şagirdlərin seçdikləri peşəyə münasibətlərində də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şagird seçdiyi peşəyə olan marağını və qabiliyyətini qiymətləndirməyə və peşəsəçmənin reallaşmasına münasibət bildirməyə başlayır. Bu baxımdan peşəsəçmə prosesində şagird şəxsiyyətinin bir sıra xarakterik cizgilərinin formalaşdırılmasına ciddi diqqət yetirmək tələb olunur. Çünkü «Peşəyönüminin yekunu məzunların real və şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlığının vəziyyətini ətraflı dərk etməklə şagirdlərin peşəözünütyinindən ibarətdir» [151, s. 117].

Peşə özünütəyini elə bir prosesdir ki, burada şagird şəxsiyyəti tərbiyənin yalnız obyekti olaraq qalmır. O, həmçinin tərbiyənin subyektinə çevrilir və həm obyekt, həm də subyekt kimi çıxış edir. Belə ki, şagird müəyyən bir peşəyə maraq göstərdikdə və ya həmin peşə üzrə öz niyyətini qətiləşdirdikdə özünü bu sahədə mövcud olan daxili ziddiyyətlərin həllinə yönəldir, imkanlarını, bacarıq və qabiliyyətini bu peşənin tələbləri ilə uzlaşdırmağa, həmin peşə üçün lazımlı olan keyfiyyətləri özündə görməyə və

tərbiyə etməyə çalışır. Beləliklə, şəxsiyyətin iki istiqamətdə formallaşması prosesi baş verir:

1. Məsuliyyət, borc, özünüqıymətləndirmə, ləyaqət, vətəndaşlıq kimi mənəvi hissələr yaranır, inkişaf edir;

2. Peşənin tələbləri ilə bağlı bir çox psixoloji keyfiyyətlər daha da artır, formalasılır.

Bunları əsas götürərək, şəxsiyyətin strukturunun peşəseçmə prosesinə bilavasitə təsir edən bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərini şərh edək:

4.1.1. Şəxsiyyətin strukturu: şəxsiyyətin istiqamətlənməsi (motivlər, tələbatlar, maraqlar), meyllər, bacarıqlar, qabiliyyətlər, temperament, xarakter

Peşəyönümü işində şagird şəxsiyyətinin istiqamətləndirilməsi məsələsi xüsusi yer tutur. Onun xarakterik cəhətləri isə motivlər, tələbatlar və maraqların formallaşması ilə səciyyələnir.

Bir çox tədqiqatçılar (məs.: E.A.Klimov, A.Maslou, Y.M.Pavlyutenkov, V.A.Petrovski və b.) peşəseçmə motivlərinin şagirdlərin peşə seçməyə istiqamətlənməsində mühüm amil olduğunu qeyd edirlər.

Peşəseçmə motivləri şəxsiyyətin müəyyən əmək fəaliyyətinə və peşə sahəsinə yönəldilməsində, onlarda bu sahəyə intellektual tələbatların formallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır və şagirdləri həmin sahəyə yönəlməyə, orada fəaliyyət göstərməyə təhrik edir. Görkəmlı psixoloq E.A.Klimovun peşəseçmə motivlərini peşəyönümü işi sistemində mərkəzi həlqə və əsas idarəetmə obyekti kimi götürməsi və onun mühüm rolunu qeyd etməsi də bu xüsusiyyətdən irəli gəlir [129, s. 92–93].

Peşəyönümü üzrə aparılmış bir sıra tədqiqatlar sübut edir ki, şagirdlərin peşəseçmə motivləri öz xarakterinə görə müxtəlif qruplara ayrılır. Tədqiqatımızın nəticəsi göstərir ki, şagirdlərin bir qisminin peşəseçmə motivləri bilavasitə peşənin özü ilə bağlı olan stimulların təsiri ilə yaranır, digər bir qismininki müəyyən bir məqsədlə bağlı meydana çıxır, başqa bir qrupun peşəseçmə

motivləri isə onların öz qabiliyyətlərinə qiymət verməsi nöqtəyinə nəzərindən yaranan motivlərdən və s. ibarətdir.

Apardığımız tədqiqat işi sübut edir ki, yalnız şagird şəxsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini və həyat məqsədlərini müəyyən edən ictimai (sosial) əhəmiyyətli peşə motivlərinin inkişaf etdirilməsi onların peşə seçməsinə müvəffəqiyyətlə kömək edə bilər.

Bəs bu motivlər hansılardır?

Ötən əsrin 60–70-ci illərində bu motivlər ölkəmizdə daha çox ehtiyac duyulan sahələrə (məsələn, kənd təsərrüfatı, tikinti və s.) stimullaşdırıcı təsir göstərən, şagirdləri bu sahələrdə işləməyə təhrik edən motivlər kimi xarakterizə edilirdi. Bu prosesdə əsas yer tutan məsələ şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətini, peşə yararlılığını hesaba almadan Vətənin çağırışı, regionların peşə tələbatının əsas götürülməsi və peşəyönümü işlərinin kütləvi şəkildə aparılması idi.

Məsələyə bu günün prizmasından baxdıqda isə sosial əhəmiyyətli motivlərin məzmununa yeni konteksdən yanaşmaq tələb olunur. Müasir dövrdə şagirdlərdə elə sosial əhəmiyyətli motivlər formalasdırmaq lazımlı gəlir ki, onlar şagirdlərin vətənə və xalqa daha çox xeyir vermək arzusu ilə əlaqələnsin və eyni zamanda təkcə ictimai mənafedən deyil, həmçinin şəxsi mənafedən də doğmuş, yaranmış olsun. Buna görə də şagirdlərdə həmçinin idrak motivlərinin, yəni, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində öyrənilən obyektlərə, o cümlədən peşə sahələrinə yönəlnən motivlərinin də formalasdırılmasına ciddi fikir verilməlidir. Şagirdlərdə belə motivlərin formalasdırılmaması üçün təlim və dərsdənkənar tədbirlər prosesində onların seçdikləri peşələrin sosial (ictimai) əhəmiyyəti aydınlaşdırılmalı, seçilmiş peşənin insanın təkcə maddi rifahı üçün deyil, həmçinin, vətəni-mizin, xalqımızın səadəti və gələcəyi üçün nə dərəcədə faydalı olması onlara asılanmalıdır.

Sosial əhəmiyyətli peşə motivlərinin formalasdırılması şagirdlərin cəmiyyət qarşısında öz vətəndaşlıq borclarını anلامalarına və seçdikləri peşələrə ürəkdən bağlanmalarına qüvvətli təsir göstər-məklə yanaşı, iqtisadiyyatın birinci dərəcəli tələbatından doğmayan, şagirdlərin qabiliyyət və bacarığına

əsaslanmayan peşələrin seçilməsinin qarşısını alır və peşə seçmə probleminin şüurlu surətdə həll edilməsinə əsaslı təsir göstərir. Buna görə də peşəyönümü işində şagirdlərin hansı peşəyə maraq göstərdiyini, onun yaranmasına təsir göstərən amilləri və bu maraqların davamlı və dərin olub-olmama-sını müəyyənləşdirmək vacibdir.

Şagirdlərin peşəseçmə motivləri müxtəlidir. Peşəseçmə işində bunların hər birinin öz rolü, öz təsir dairəsi vardır. Bakı şəhərindəki 44, 45, 82 və 129 sayılı orta, Ağcabədi rayonundakı Hikmət Əliyev adına Boyat kənd orta məktəblərinin yuxarı sinif şagirdləri ilə apardığım anket sorğusu bu baxımdan maraq doğurur. Anketdə peşəseçmə motivlərini öyrənmək üçün verilmiş suallara aldığımız cavabları ümumiləşdirərkən məlum oldu ki, şagirdlərdən bir qrupunun (50,5%) peşəseçmə motivləri bilavasitə peşənin özü ilə bağlı olan stimulların (peşəyə maraq, peşənin perspektivliyi, peşənin özü ilə tanışlıq, peşənin romantikası və s.) təsiri ilə yaranan motivlərdir. İkinci qrup (45,5%) şagirdin peşəseçmə motivləri müəyyən bir məqsədlə (və-tənə və xalqa daha çox xeyir vermək arzusu, kadrlara olan tələbat, valideynlərin peşəsini, ailə ənənələrini davam etdirmək arzusu, kənddə (şəhərdə) qalmaq meyli və s.) bağlı olaraq yaranan motivlər olub, bu məqsədə çatmaq arzusu ilə əlaqələnir. Şagirdlərdən digər bir qrupunun (4,0%) isə peşəseçmə motivləri onların öz qabiliyyətlərinə qiymət verməsi (bu peşəyə qabiliyyətlərinin daha çox müvafiq olması) və s. nöqtəyi-nəzərindən yaranan motivlərdən ibarətdir.

Şagirdlərdə sosial əhəmiyyətli peşə motivlərinin formalasdırılması onların qarşısında duran – «Hansı peşənin sahibi olmaq» – probleminin düzgün həllinə müvəffəqiyyətli təsir göstərir və bu prosesdə maraq və meyllərin inkişaf etdirilməsi ilə sıx surətdə əlaqələnir.

Bir çox psixoloqlar peşəseçmə motivlərinə tələbatlarla əlaqəli şəkildə baxırlar. Məsələn, V.A.Petrovski yazır: «Motivlər – fəaliyyətə təhrik edən müəyyən tələbatların təmin edilməsilə əlaqədardır... O zaman motivlər bu mahiyyətin konkret ifadəsi kimi təza-hür edir» /88, s. 115/.

Tələbatlar bilavasitə fəaliyyət prosesi ilə əlaqədar olduğundan onun formallaşması peşə seçmə probleminin şüurlu surətdə həll edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də məktəbdə şagirdlərin peşəyönümü işini elə təşkil etmək lazımlı gəlir ki, seçilən peşələrin cəmiyyətimiz üçün zəruriliyi şagirdlər tərəfindən aydın dərk edilə bilsin və onlarda bu peşələrin seçiləsinə müəyyən qədər həyatı tələbatlar formalasdırılsın.

Şagirdlərin seçdikləri peşələr üzrə dərin və əsaslı biliklərə yiye-lənmələri, bu peşələrin sosial əhəmiyyətini dərk etmələri onlarda maddi və mənəvi tələbatların formallaşmasına əlverişli zəmin yaradır. Buna görə də şagirdlərlə peşəyönümü işi elə təşkil edilməlidir ki, seçdikləri peşələrə tələbatlar onlarda mənəvi ehtiyac və yüksək vətəndaşlıq hissələri formalasdırılsın.

Motivlər və tələbatlar kimi, **maraqlar** da şəxsiyyətin istiqamət-lənməsində mühüm rol oynayır. Bir çox psixoloq və pedaqoqlar (məs: Ə.Ə.Əlizadə, G.A.Həsənova, A.E.Qolomştok, A.V.Petrovski, E.B.Teslya və b.) onun bu cəhətini nəzərə alaraq maraqlara böyük əhəmiyyət verir, ona insan idrakinin və digər bütün fəaliyyət növlə-rinin müəyyənedici şərti kimi baxırlar. Onlar qeyd edirlər ki, maraqlar tələbat əsasında əmələ gəlir və onun ödənilməsi zərurətinin dərk edilməsi bilavasitə maraqları doğurur. «Maraqlar insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürü olub... subyektiv olaraq – insanın özü üçün – idrak prosesinin kəsb etdiyi müsbət emosional tonda, əhəmiyyət kəsb etmiş obyektlə dərindən tanış olmaq, onun haqqında daha çox bilmək, onu başa düşmək arzusunda təzahür edir [88, s.116].

Peşə maraqlarının formalasdırılması və inkişaf etdirilməsi məktəbdə peşəyönümü işinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsində həllədici amillərdən biridir. Peşə maraqları şagirdlərin yaradıcı əmək fəaliyyətinə və peşə niyyətlərinin formallaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərin peşə maraqları heç də həmişə davamlı və dərin olmur. Xüsusən yeniyetməlik dövründə keçici xarakterə malik olur və müəyyən bir peşənin üzərində stabillaşə bilmir. Belə olduqda onların maraqlandıqları peşələr tez-tez dəyişilir, müəyyən bir peşənin sosial mahiyyətini,

onu seçmeyin zəruriliyini dərk edə bilmir və maraq göstərdikləri peşələr haqqında ətraflı məlumat, bilik, bacarıq və vərdişlərə malik olmurlar. Buna görə də şagirdlərin peşə maraqlarını hərtərəfli öyrənmək, onların diqqətini xüsusən iqtisadiyyat üçün birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan peşələrə yönəltmək, bu peşələrin həm cəmiyyət, həm də şagirdin özü üçün faydalı olmasını anlamalarına, yəni sosial mənafeyi şəxsi mənafə kimi dərk etmələrinə nail olmaq lazımdır.

Lakin, bu da aydınlaşdır ki, maraq özlüyündə məqsəd ola bilməz. Maraq məqsədə çatmaq üçün mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış edə bilər. Müəyyən bir peşəyə, fəaliyyət sahəsinə maraq göstərmək hələlik onunla məşğul olmaq, ona yiyələnmək və ya onu seçmək demək deyildir. Çünkü maraq – şəxsiyyətin bu və ya digər fəaliyyət növünə yalnız emosional münasibətini ifadə edir. Məhz buna görə də peşə maraqlarının meyllərlə üzvi vəhdətdə, onunla əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsinə çalışmaq lazımdır.

Meyllər – şagird şəxsiyyətinin strukturunda xüsusi yer tutur. Bir sıra psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərin peşə seçmələrində meyllər mühüm rol oynayır və o, bilavasitə maraqların bazasında əmələ gələrək formalşamğa başlayır.

Meyllər elə bir istiqamətverici gücü malikdir ki, onlar bilavasitə şagirdləri maraq göstərdikləri peşə sahəsilə daha yaxından tanış olmağa, onunla məşğul olmağa yönəldir və maraqların daha da dərinləşməsinə və genişlənməsinə təsir göstərir. Buna görə də şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işində meyllərin də formalşmasına ciddi əhəmiyyət vermək tələb olunur.

Şagird şəxsiyyətin strukturunda əsas yerlərdən birini də bacarıqlar və qabiliyyətlər tutur. Psixoloji ədəbiyyatlarda bacarıqlardan bəhs edilərkən göstərilir ki, «bacarıq» dedikdə subyektdə mövcud olan bilik və vərdişlərlə fəaliyyətin məqsədə uyğun şəkildə tənzim edilməsi üçün zəruri olan mürəkkəb psixi və praktik işlər sisteminə yiyələnmə nəzərdə tutulur [88, s.185]. Bu baxımdan bacarıqlar şagirdlərin peşəsəçmə işində zəruri amillərdən biri hesab edilir.

Müəyyən bir peşə üzrə bacarıqlara yiyələnmədən onu icra etmək mümkün deyildir. Bacarıqa yiyələnmə isə mürəkkəb bir

prosesdir. Belə ki, şagirdlərin müəyyən bir peşəyə maraq göstərməsi, onu seçmək istəməsi üçün əldə etdiyi bilik və qazandığı təcrübədən istifadə edilməklə bacırıqlar formalasdğından bu prosesdə bir çox əməliyyatların həyata keçirilməsi tələb olunur.

Peşəseçmə işində şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri olan qabiliyyətlər əhəmiyyətli rol oynayır. «Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri olub, müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiylənmə dinamikasındaki fərqlərdə ifadə olunur» [16, s. 367]. Peşəseçmə astanasında olan hər bir mək-təblinin qabiliyyətinin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Müəl-limlər, valideynlər şagirdlərin qabiliyyətlərinə xüsusi diqqət verməklə onların qabiliyyətlərinə müvafiq peşə, ixtisas seçimlərinə yaxından kömək etmiş olarlar.

Qabiliyyətlər bilik, bacarıq və vərdişlərlə sıx əlaqədardır və bunlar qabiliyyətlərin inkişafi üçün əsas şərtlər hesab olunur. Buna görə də şagirdlərin hər hansı bir fəaliyyət növü üzrə həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərini dərindən öyrənmək, onların peşə tələblərinə müvafiqliyini nəzərə almaq lazımlıdır.

Qabiliyyətlər bilavasitə konkret fəaliyyət prosesində təşəkkül taplığından peşəseçmə prosesində ona xüsusi diqqət vermək tələb olunur. Müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası məhz qabiliyyətlərdən asılı olduğu üçün onun hərtərəfli inkişaf etdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərlə peşəyönümü işinin səmərəli təşkilində onların psixi fəaliyyətinin dinamik xarakteristikasını – **temperamentlərini** də nəzərə almaq mühüm yer tutur.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanın məşğul olduğu fəaliyyət onun psixikası və temperamenti qarşısında müəyyən tələblər qoyur. Fəaliyyət prosesinin nəticəsi bu tələblərdən, daha doğrusu, temperament tiplərindən asılı olmasa da, fəaliyyətin dinamikasına temperament müxtəlif cür təsir göstərə bilir. Buna görə də peşəseçmə prosesində şagirdlərin seçəcəyi peşələrin tələbləri ilə onların temperament tiplərinin xüsusiyyətləri arasındaki münasibətləri nəzərə almaq vacibdir.

Elə peşələr vardır ki, onlar insanlara bir sıra xüsusi tələblər verir ki, bu tələblər çox vaxt insanların temperament xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Bu baxımdan da peşəyönümü prosesində müəllim və valideynlər bu tələblərə və şagirdlərin temperament xüsusiyyətlərinə xüsusi fikir verməlidirlər.

Peşəyönümü işi apararkən müəllim və tərbiyəçi sanqvinik temperamentli uşaqların maraq və meyillərinin davamsız, qeyri-sabit olmasını, bununla yanaşı, çevikliyini, cəldliyini, yüksək fəallığını; xolerik tipli şagirdlərin marağının sabit və davamlı olduğunu, yüksək fəallığını, eyni zamanda səbrsiz, hövsələsiz olmasını, çətinlikdən qorxmamasını; fleqmatik temperamentli şagirdlərin səbri, təmkinli, soyuqqanlı, asta tərpənişli xüsusiyyətlərini; melanxolik temperamentli şagirdlərin isə yüksək həssaslığını, hisslerinin ləngliyini, öz gücünə inamsız münasibət göstərməsini və s. xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır.

Lakin, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, şagird şəxsiyyətinin strukturunda başlıca cəhətlərdən birini təşkil edən temperament peşəyönüündə həmişə sabit xüsusiyyətlər kimi özünü göstərir. Yəni peşə müvəffəqiyyəti və əmək sahəsində əldə edilən nəticələrin şəxsiyyətin temperament tiplərindən heç bir asılılığı olmur. Bununla yanaşı, hər bir temperament tipinə uyğun «**fərdi üslub**» vardır ki, peşəyönüündə və fəaliyyət prosesində onları nəzərə almaq vacibdir [16, s. 403—407].

Fərdi üslub özünü peşə fəaliyyəti prosesində və hər bir temperament tipinin bu və ya digər fəaliyyətə yanaşma tərzində göstərir. İşə maraqdan, münasibətdən, bacarıqdan, qabiliyyətdən və digər bir sıra amillərdən asılı olaraq yaranan fərdi üslub temperament xüsusiyyətləri ilə əlaqələnərək fəaliyyət prosesində üzə çıxır. Məsələn, müxtəlif temperament tipinə məxsus olan 4 nəfər müəllim eyni ixtisasdan bir mövzunu özünəməxsus fərdi üslublarla tədris edirlər.

Fəaliyyət prosesində fərdi üslub mühüm yer tutduğundan şagirdlərlə peşəyönümü işləri apararkən seçdikləri ixtisaslar üzrə fərdi üslubların ilk elementlərinin yaranmasına yaxından diqqət yetirmək lazım gəlir.

İnsanlar təkcə temperament tiplərinə görə deyil, **xarakterlərinə** görə də bir-birindən kəskin surətdə fərqlənilirlər. Bu fərqlər həm peşəyönümü işində, həm də peşəyə yiyələnmə prosesində özünü göstərir.

Temperamentdən fərqli olaraq xarakterin formallaşmasında bir sıra subyektiv amillərin – ailənin, məktəbin, yoldaşların, yaşadığı mikro- və makromühitin fəal təsiri olduğundan o, fəaliyyətə yiyələnmə və fəaliyyət prosesində inkişaf edir.

Peşəyönümü prosesində xarakterin rolü xüsusən onunla səciyyələnir ki, çox vaxt şagirdlərin peşə maraqları onların xarakter xüsü-siyyətlərinə uyğun gəlir. Yəni, şagirdlərin peşə marağına müvafiq fəaliyyətə istiqamətlənməsi üçün aparılan işlər onlarda bu peşənin tələblərinə müvafiq müxtəlif xüsusiyyətlərin formallaşmasına müsbət təsir aşılıyor. Şagirdlərin maraq, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq müxtəlif iş prosesinə cəlb olunması onlarda müəyyən peşə xüsusiyyətlərinin və ümumiyyətlə, xarakterin formallaşmasına öz tə-sirini göstərir. Eyni zamanda, belə fəal fəaliyyət şagirdlərdə seç-dikləri peşələrə müvafiq hərəkət və davranışlarının, müxtəlif xarakter əlamətlərinin formallaşmasına səbəb olur.

Xarakterin formallaşmasını nəzərdən qaçırmayan müəllim, tərbiyəçi həm də belə bir cəhətə dərindən fikir vermiş olur ki, onun tərbiyə etdiyi şəxsiyyət bir tərəfdən seçdiyi peşənin tələbləri ilə bağlı özünütərbiyəyə – özündə müəyyən müsbət keyfiyyətləri tərbiyə etməyə istiqamətləndirilir, digər tərəfdən də, onların gələcək peşəsinə xələl gətirə biləcək, bir sıra mənfi keyfiyyətlərin qarşısını almış olur.

Xarakter şəxsiyyətin davranış və hərəkətlərində, rəftarında, insanlara münasibətində özünü göstərən xüsusiyyətlər olduğundan hər bir peşə adəmi üçün müxtəlif müsbət keyfiyyətlərin formallaşmasına ciddi fikir verilməlidir.

4.1.2. Peşə üzrə lazımlı olan keyfiyyətlər: şəxsiyyətin dinamik cizgiləri, peşənin və ya peşə qruplarının şəxsiyyətə verdiyi tələblər

Peşəyönümü sisteminde şagird şəxsiyyətdən danışarkən belə bir suala da cavab vermək lazım gəlir: Peşə üzrə lazım olan keyfiyyətlər, yəni şəxsiyyətin dinamik cizgiləri hansılardır, peşənin və ya peşə qruplarının şəxsiyyətdən tələb etdiyi hansı psixoloji, psixomotor və fiziki xüsusiyyətlər vardır?

Bu keyfiyyətləri bir qrupda cəmləşdirmək doğru olmazdı. Çünkü, bunlar birbaşa peşənin öz xüsusiyyətləri ilə əlaqələndiyindən hər bir peşənin və ya peşə qruplarının tələbinə müvafiq olaraq müxtəlif şəkildə təsnif olunmalıdır. Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Ümumi keyfiyyətlər.

2. Xüsusi keyfiyyətlər.

3. Spesifik keyfiyyətlər.

Birinci qrupa daxil olan keyfiyyətlər elə keyfiyyətlərdir ki, bunlar peşəsindən asılı olmayıaraq hər bir vətəndaş üçün zəruri olmalıdır. Bunlara misal olaraq əməksevərlik, kollektivçilik, sadəlik, təvazökarlıq, məsuliyyətlilik, nəzakətlilik, peşə borcunu dərindən başa düşmək, tələbkarlılıq, peşə etikası kimi keyfiyyətləri göstərmək olar.

İkinci qrupa daxil olan keyfiyyətlər müəyyən peşə qrupları və peşələrin şəxsiyyətdən tələb etdiyi xüsusi keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlərdə artıq hər bir peşə qrupu və ya peşə özünün tələblərini irəli sürür. Bu baxımdan müəllim peşəsi üzrə lazım olan keyfiyyətləri misal göstərmək olar:

- a) **konstruktiv** – didaktik qabiliyyətlərə malik olmaq;
- b) **kommunikativ** – şagirdlər, onların valideynləri və müəllim həmkarları ilə düzgün qarşılıqlı münasibətlər yarada bilmək;
- c) **qnostik** – pedaqoji-psixoloji nəzəriyyə və ondan istifadə edə bilmək;
- ç) **təşkilatçılıq** – şagirdlərin fəaliyyətinə düzgün rəhbərlik və onun idarə edilməsi üçün zəruri keyfiyyətlərə malik olmaq.

Üçüncü qrupa daxil olan keyfiyyətlər isə elə spesifik keyfiyyətlərdir ki, onlar yalnız müəyyən peşə ilə əlaqələnir və həmin peşə və ixtisasa məxsus olur. Məsələn, sürücülük peşəsi üzrə şəxsiyyətə məxsus xarakterik cizgilər içərisində görmə yaddaşına malik

olmaq, mürəkkəb situasiyalarda tez qərara gələ bilmək qabiliyyəti, özünə nəzarət və nəzakətlilik nümayiş etdirə bilməsi və s. spesifik xüsusiyyətlər hesab edilə bilər.

Müxtəlif peşə və ya peşə qrupları şagird şəxsiyyətinə qarşı bir sıra – psixoloji, psixomator və fiziki tələblər irəli sürür. Bu tələblərə müvafiq xüsusiyyətləri bilmək, onları bir-birindən fərqləndirmək və hər birinin tutduğu yeri aydınlaşdırmaq ol-duqca vacibdir.

Müxtəlif peşə və peşə qruplarının şagird şəxsiyyətinə qarşı irəli sürdüyü **psixoloji xüsusiyyətlər** əsasən şəxsiyyətin ali əsəb fəaliyəti sistemi ilə əlaqələnir və hər bir peşə qrupu və ya peşə üzrə müstəsnə xarakter daşıyır.

Psixomotor xüsusiyyətlər də əsasən insanın psixi keyfiyyətləri ilə əlaqədar olsa da, əvvəldə sadaladığımız psixoloji keyfiyyətlər-dən fərqlənir. Bu da hər şeydən əvvəl bu xüsusiyyətlərin «hərəkətə gətirmə», «irəli aparma» keyfiyyətlərinə malik olması ilə şərtlənir.

Peşə və peşə qruplarının şagird şəxsiyyətinə qarşı irəli sürdüyü tələblər içərisində **fiziki xüsusiyyətlər** də az əhəmiyyət kəsb etmir. Əksinə, bəzən bu xüsusiyyətlərin çatışmaması şəxsiyyətin hətta müvafiq qabiliyyət və bacarığı olduğu peşələrin seçilməsinə maneçilik törədir, onun reallaşmasına imkan vermir. Bu xüsusiyyətlər insanın sağlamlığı və fiziki möhkəmliyi ilə əlaqədar olduğundan onun da nəzərə alınmasına ciddi yanaşmaq tələb olunur. Məsələn, alpinist, kosmonavt, idmançı, geoloq, təyyarəçi, zabit və bu qəbildən olan digər peşələr insandan sağlamlıq və fiziki möhkəmlik tələb etdiyi halda onu nəzərə almamaq gələcəkdə meydana çıxacaq müvəf-fəqiyyətsizliyin başlıca amili olacaqdır. Cəldlik, çeviklik, hərəkətlərində mütəhərriklik olmayan şəxsin belə keyfiyyətlər tələb edən sürücü, idmançı və b. peşələrdə yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərə biləcəyinə inam real deyildir. Yaxud da, fiziki cəhətdən qüsurlu olan şəxsin yüksək fiziki möhkəmlik, gözəl qamət, xarici mütənasiblik tələb edən peşə və peşə qrupları sahəsində peşə seçməsi müəyyən nöqsanların yaranmasına səbəb olacaqdır. Buna görə də peşəyönümü işində hər bir peşənin və ya peşə qrupunun şəxsiyyətə qarşı irəli sürdüyü fiziki xüsusiyyətlər aydınlaşdırılmalı və şagirdlərə çatdırıl-malıdır.

4.1.3. Peşə özünütəyini şəxsiyyətin inkişafının, peşə istiqamətinin və peşə özünüdərkinin ayrılmaz hissəsidir

Peşə özünütəyini şəxsiyyətin inkişafının elə bir sahəsidir ki, onun yaranması və formalaşması şəxsiyyəti daha da kamilləşdirir və özünün bir sıra keyfiyyətlərini – «mən»ini dərk etməyə yaxından təsir göstərir. Həyata müstəqil qədəm qoyan yeniyetmə təkcə «kim olmaq» sualına deyil, eyni zamanda «necə olmaq» sualına da cavab verməyə çalışır və özünün psixoloji, fizioloji imkanlarına nəzər yetirir, peşənin verdiyi tələblərlə özünün imkanlarını müqayisə edir, ona necə yiylənmək haqqında düşünür. Belə «özünənəzər» şəxsiyyətin peşəyə olan münasibətinin bir sıra vacib elementlərini üzə çıxarıp və peşə özünütəyini prosesində şagird tərbiyənin həm subyekti, həm də obyekti kimi çıxış edir. Bu baxımdan **peşə özünütəyini**: a) şəxsiyyətin inkişafının; b) peşə istiqamətinin və c) peşə özünü-dərkinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir və şəxsiyyətin formalaşmasının əsas amilinə çevrilir.

Şəxsiyyət inkişaf etdikcə onun elə mühüm parametrləri üzə çıxır ki, bunlar şəxsiyyətin özü-özünə kənardan baxmasına və özünün bir sıra keyfiyyətlərini qiymətləndirməsinə səbəb olur. Şagird öz şəxsiyyətinə qiymət verdikcə qabiliyyətini, bacarığını, psixi xusu-siyyətlərini götür-qoy edir, maraq göstərdiyi peşənin öz bacarıq və qabiliyyətləri ilə hansı səviyyədə uyğun olub-olmadığını araşdırır, özünü seçdiyi peşəyə hazırlayır. Özündə maraq göstərdiyi peşəni seçməyə mane olan bəzi xüsusiyyətləri aradan qaldırmağa, real imkanlarını arzu etdiyi peşənin tələblərinə uyğunlaşdırmağa səy göstərir. Belə bir özünüdər, özünüqiymətləndirmə şəxsiyyəti inkişaf etdirir, formalaşdırır, «vətəndaşın doğulması» prosesi baş verir. Burada Amerika psixoloqu A. Maslounun göstərdiyi özünüaktuallaşdırma tələbatları meydana çıxır ki, bu da insanın özünü ifadə etməsi, öz potensialını artırması tələbatları kimi təzahür edir [134, s. 48–57].

Şagird peşə özünütəyinin düzgün reallaşdırıa bilirsə, onda peşə özünüdər prosesi də müvəffəqiyyətlə gedir və o, həmin peşənin

özünün imkanları ilə uygunluğuna, bu peşə sahəsində müvəffəqiyət qazanacağına inanır və məhz hansı peşəni seçəcəyini reallaşdırır.

4.1.4. Məktəblilərin peşə özünütəyininə təsir edən daxili və xarici amillər, onların qarşılıqlı əlaqəsi və şərtlənməsi

Peşə özünütəyini mürəkkəb bir yol keçib formalaşır. O, təkcə şəxsiyyətin temperamenti, marağı, motivi və bacarığı ilə əlaqədar deyildir. Bu proses şəxsiyyətdən asılı olmayan bir sıra obyektiv amillərin də təsirinə məruz qalır. Buna görə də onun yaranması və formalasmasına kompleks halda baxmaq və ona təsir edən daxili və xarici amilləri bilmək lazımdır. Bu amilləri aşağıdakı kimi qruplaş-dırmaq olar:

Daxili amillər. Bilavasitə şəxsiyyətin özü ilə bağlı olan, özündən asılı olan (həmçinin özünün asılı olduğu), onun xarakterik xüsusiyyətləri ilə şərtlənən amillər daxili amillər hesab olunur. Bunlardan xarakterik olanlar aşağıdakılardır:

- peşəseçmə motivləri;
- peşə niyyətləri və maraqları;
- şagirdin öz şəxsi keyfiyyətləri haqqında mühakiməsi və onu qiymətləndirməsi;
- şagirdin peşə meyli, bacarığı, qabiliyyəti, temperamenti və xarakteri.

Bunlar elə mühüm təsir keyfiyyətinə malik olan amillərdir ki, peşə özünütəyini prosesi məhz onların nəticəsində reallaşır. Lakin, onlar o zaman daha təsirli və həllədici mövqedən çıxış edir ki, bir sıra xarici amillərlə də qarşılıqlı surətdə əlaqələnsin.

Xarici amillər. Şəxsiyyətin peşə özünütəyinində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən və peşə istiqamətinin reallaşmasında şəxsiyyətin özünün imkanlarından asılı olmadan təsirinə məruz qaldığı amillər xarici amillər hesab edilir. Bunların içərisində ailə, peşələr haqqında məlumatlar, sinif yoldaşları, müəllimlər, qohumlar, yaxın adamlar və s. daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Apardığımız tədqiqat işinin nəticəsi göstərir ki, bu amillər içərisində ən yüksək yeri ailə (50%) və peşələr haqqında məlumatlar (32%) tutur. Bir sıra ümumtəhsil məktəblərinin (məsələn, Nəsimi rayonundakı 44, Nizami rayonundakı 129 sayılı və s.) buraxılış sinif şagirdləri və ADPU-nun kimya və biologiya fakültələrinin I kurs tələbələri ilə apardığım söhbət və sorğular zamanı onlar bu prosesdə ayrı-ayrı fənn müəllimlərinin də mühüm rol oynadığını (12,5%) qeyd etmişlər.

Daxili və xarici amillərin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı olmadan şəxsiyyətin peşə özünütəyini, həyat və peşə yolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Belə ki, şagirdin müəyyən bir peşəyə göstərdiyi maraq dərinləşdikcə o, həmin peşələr haqqında daha çox məlumat almağa çalışır, müəllimlərin, valideynlərin məsləhət və tövsiyələrini dinləyir, onların təsirini hiss edir. Peşə motivləri formalasdıqca, şagird öz bacarıq və qabiliyyətlərini qiymətləndirməyə çalışır, ətrafdakı adamların onun bacarıq və qabiliyyətlərinə verdiyi qiymətlə özünün verdiyi qiyməti müqayisə edir, mühakimə yürüdür və seçmək istədiyi peşəyə özünün hansı səviyyədə yararlı olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışır. Bütün bu proseslərin üzvi əlaqəsi, birinin-digərini şərtləndirməsi şəxsiyyətin peşə özü-nütəyininə həllədici təsir göstərməklə, onun həyat yolunun müəyyənlenməsinə səbəb olur.

4.1.5. Peşə özünütəyininin ziddiyyətləri

Şəxsiyyətin özündərk prosesi, o cümlədən peşə özünütəyini ziddiyyətlərlə dolu bir prosesdir.

Ziddiyyətlərin həlli inkişafın başlıca şərtlərindən olduğundan bu prosesdə onu düzgün qiymətləndirmək və həmin ziddiyyətlərin müsbət həllinə çalışmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret olaraq bu

ziddiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Daxili ziddiyyətlər:

- a) şagirdin peşə marağının ilə bacarığı arasındaki ziddiyyət;

b) şagirdin peşə niyyəti ilə real imkan və qabiliyyətləri arasındakı ziddiyət;

c) şagirdin peşə tələbatları ilə xarakter və temperament xüsusiyyətləri arasındaki ziddiyət və s.

II. Xarici ziddiyətlər:

a) şagirdin özünün və valideynlərinin arzusu arasında olan ziddiyət;

b) şagirdin peşə marağının ilə müəllimlərin verdiyi məsləhət arasındaki ziddiyət;

c) şagirdin peşə marağının ilə sınıf yoldaşlarının təsiri arasındaki ziddiyət;

ç) şagirdin peşə marağının ilə bir sıra xarici amillərin, informasiyaların təsiri arasındaki ziddiyət və s.

Sadaladığımız bu ziddiyətlərin həlli peşə özünütəyini prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onların konkret olaraq necə və hansı səbəbdən yarandığını müəyyən etmək işin müvəffəqiyyətini təmin edən əsas amillərdəndir.

İstər daxili, istərsə də xarici ziddiyətlər şəxsiyyətin özünütəyini prosesinə elə səviyyədə təsir göstərir ki, burada şəxsiyyət «özü-özü ilə qarşılaşır» və bu prosesdə özünütərin artması baş verir, bu da onun peşə özünütəyinin daha da dəqiqləşməsinə və konkretləşməsinə səbəb olur. Peşə özünütəyinin ziddiyətləri həll edildikcə bu özünütəyin şəxsiyyətin formallaşmasında vacib məqama çevrilir və şagirdin seçdiyi peşə ilə şəxsiyyəti, şəxsi keyfiyyətləri arasında uyğunluq, yaxınlıq yaranır və inkişaf edir.

Bələliklə, peşə özünütəyini prosesi şəxsiyyətin özündərk prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi onu tamamlayır və şəxsiyyətin gələcək həyat yolunun müəyyənləşdirilməsinin real həllinə yaxından kömək edir.

4.2. Şagirdlərin peşəyönü münung məzmunu və mərhələləri

Uşaq təbiəti elədir ki, müxtəlif yaşlarda onların fizioloji, psixoloji və s. xüsusiyyətləri nəzərə çarpacaq dərəcədə bir-birindən fərqli olurlar. Onlar böyüdüklərə, sinifdən-sinfə keçdikcə

fiziki və psixi inkişaflarında, ilk növbədə maraq və meyillərində, əməyə və peşəyə münasibətlərində, təfəkkür, təxəyyül və hafızəsində mühüm dəyişikliklər baş verir. Bu baxımdan məktəbdə aparılan bütün təlim-tərbiyə işlərində müxtəlif yaş dövrlərində şagirdlərin fizioloji, psi-xoloji və s. inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim-tərbiyə prosesinin başlıca tərkib hissəsi kimi şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işi də bu prinsipdən kənardı qalmamalı və müxtəlif yaş qruplarında diferensiallaşdırılmış məz-munda aparılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində özünə kök salan kütləvilik, çox vaxt yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almamaq elə deformasiyalara səbəb olmuşdur ki, keçirilən müxtəlif tədbirlər, işlər şagirdlərin peşə niyyətlərinin reallaşmasına az təsir edir. Buna görə də peşəyönümü işi özünün forma müxtəlifiyi ilə seçildiyi kimi, müxtəlif yaş qruplarında məzmununa görə də bir-birindən fərqlənməli, hər qrupun özü-nəməxsus yaş xüsusiyyətləri baxımdan aparılmalı və biri diğərini tamamlamalıdır. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti peşəyönümü işinin üç mərhələdən ibarət həyata keçirilməsini zəruri hesab etsələr də, onların şagirdlərin yaş bölgüsünə görə bu mərhələlərin ayrılmasındakı münasibətlərində fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, bir sıra müəlliflər orta məktəblərin strukturunu (I-IV; V-IX; X-XI siniflər) əsas götürür [21;51;125 və s.], bəziləri yeniyetməlik dövrünü iki mərhələyə ayırır [135 və s.], bəziləri isə yetkinlik dövrü ilə ilk gənclik dövrünü birgə götürür [172]. Lakin biz şagirdlərin yaş dövrlərində onların bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərinin daha qabarlıq şəkildə özünü bürüzə verməsini əsas götürərək bu işin dörd mərhələ — I-IV, V-VII, VIII-IX və X-XI siniflər üzrə aparılmasını lazımlı bildik. Bu baxımdan ayrı-ayrı yaş qruplarında şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işlərinin məqsədi, məzmunu və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

4.2.1. I-IV sinif şagirdlərilə aparılan peşəyönümü işlərinin məqsədi, vəzifələri və məzmunu

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 28 aprel tarixli 72 sayılı qərarı ilə təsdiq edilən «Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları»nda deyilir: «İbtidai ümumi təhsilin məqsədi şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin, bacarıq və qabiliyyətinin aşkarılması, təbiət, cəmiyyət, insan və onun əməyi haqqında ibtidai təsəvvürlərin, vətəndaşların sosial yönümü-nün və tədris fəaliyyəti sisteminin formalasdırılmasıdır» [12, s.108]. «Təhsil Haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunda da bu prinsiplər əsas götürülmüşdür. Orada deyilir: «İbtidai təhsilin məq-sədi təhsil-alanlara oxumaq, yazmaq və hesablama bacarıqları aşılamaq, onlarda insan, cəmiyyət və təbiət haqqında ilkin həyatı bilik-lər, məntiqi təfəkkür elementləri, estetik, bədii zövq və digər xüsusiyyətlər formalasdırmaqdan ibarətdir» [86, s. 38].

Bütün bunlar ibtidai sinif şagirdlərinin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

I–IV sinif 6–10 yaşları əhatə edir. Bu dövrdə uşaqların həyatında ciddi dəyişikliklər baş verir. Uşaq oyunları ciddi əməklə – təlim əməyi ilə əvəz olunur.

Bu dövrdə uşaqların psixi və fizioloji inkişafında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Onların hafızəsi, təfəkkürü, diqqəti, maraq dairəsi, eləcə də boyu, əzələləri və s. sürətlə inkişaf edir. Bu çoxcəhətli prosesə düzgün istiqamət vermək üçün kiçik məktəblilərə daha çox qayğı ilə, diqqətlə yanaşmaq vacibdir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin təlim əməyini maraqlı şəkildə qurmaq tələb olunur. Şagirdlərin sonrakı illərdəki fəaliyyəti bu dövrdəki təlim-tərbiyə prosesinin düzgün təşkilindən həllədici dərəcədə asılı olduğundan onlarda təlimə ciddi münasibət və maraqlar tərbiyə etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə münasibət onlarla aparılan peşəyönümü işində də vacibdir.

Şagirdlərin gələcək həyat yolunun düzgün müəyyənləşdirilməsində, peşənin maraq, tələbat və qabiliyyətlərə münasib seçilməsində ibtidai siniflərdə aparılan peşəyönümü işlərinin önəmlı əhəmiyyəti vardır. İbtidai siniflərdə şagirdlər təbiət, cəmiyyət, ətraf aləm haqqında müəyyən məlumatlar aldıqları

kimi, peşələr haqqında da müəyyən təsəvvürlərə yiyələnməlidirlər. Lakin bu işdə pedaqoqlar arasında vahid rəy yoxdur.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda aşağı siniflərdə aparılan peşəyönümü işinə üç cür münasibət özünü göstərir:

1. Bəzi müəlliflər nəinki aşağı siniflərdə, hətta uşaq bağçalarında əsaslı peşəyönümü işlərinin aparılmasını zəruri sayır, bu siniflərdə şagirdlərdə müəyyən peşəyə maraq və meylin formalaşmasının vacibliyini göstəirlər.

2. Bir qrup tədqiqatçılar peşəyönümü işinə yeniyetməlik dövründə başlamağı məsləhət bildiklərindən I-IV sinif şagirdləri ilə peşəyönümü işinin aparılmasını zəruri saymır və bunu erkən peşəseçmə kimi qiymətləndirirlər [135 və s.].

3. Tədqiqatçıların bir çoxu isə aşağı siniflərdə şagirdlərin peşələr, peşə nümayəndələri və əmək prosesləri ilə tanışlıqlarına daha çox yer verilməsini zəruri sayır və bu siniflərdə ixtisaslı peşəyönümü deyil, yalnız şagirdlərin peşələr aləmi ilə tanışlıqlarına, əməyə, əmək adamlarına müsbət münasibət formalaşdırmasına nail olunması ideyasını müdafiə edirlər [21; 51; 125; 172 və s.].

I-IV sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətlərini əsas götürərək üçüncü qrup müəlliflərin fikrinin daha real olduğunu qeyd etmək olar.

Uşaqların əməklə, peşə ilə tanışlığı ailədə başlayır. Onlar ailədə valideynlərin və ailənin böyük yaşı üzvlərinin əməyi ilə tanış olur, məişət əməyində bilavasitə iştirak edir, gücləri çatan ev işlərində valideynlərə kömək edirlər. Bununla yanaşı, kiçik yaşı şagirdlər çox vaxt ailədə əmək, peşə, iş və s. haqqında ailə üzvlərinin söhbətlərini də eşidir, onların peşələri haqqında müəyyən məlumata yiyələnlər. Bütün bunlar isə şagirdlərdə ilk əmək vərdişlərinin və peşələrlə tanışlığın yaranmasında müəyyən zəmin yaradır.

Kiçik yaşı məktəblilərlə aparılan peşəyönümü işində şagirdlərin peşələr aləmi ilə tanış edilməsi, onlarda əməyə və əmək adamlarına hörmət aşılanması başlıca yer tutur.

1989-cu ildə BMT-nin Baş Məclisində qəbul edilmiş «Uşaq hüquqları Konvensiyası»nda «təhsil və peşə hazırlığı sahsində məlu-

mat və materialların bütün uşaqların əldə etməsi imkanını təmin etmək» [87, s.12] bütün iştirakçı dövlətlərin başlıca və zifələrindən biri kimi qeyd edilmişdir. Məhz buna görə də ibtidai siniflərdə istər təlim prosesində, istərsə də dərsdənkənar vaxtlarda şagirdlərin peşələr aləmi haqqında məlumat və materiallarla tanış edilmələri müəllimlərin pedaqoji prosesdə diqqət yetirdikləri məsələlərdən olmalıdır. «Təhsil uşağı azad cəmiyyətdə fəal yaşlı şəxs həyatına hazırlamalı» [87, s.12] olduğundan hər bir ibtidai sinif müəllimi bunu strateji vəzifə kimi reallaşdırmağı nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Əməyə və peşəyə meyllilik ona hörmət və məhəbbətlə six bağlıdır. Bu baxımdan kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan peşəyonümü işinin mərkəzində məhz bu məsələ dayanmalı və şagirdlərin peşələr aləmi ilə daha tez tanış edilməsi ilə six bağlanmalıdır. Kiçik məktəblilər nə qədər çox peşə ilə tanış olsalar və onlar haqqında müəy-yən məlumatlara yiyələnsələr gələcək peşəseçmə işi də bir o qədər düzgün və şüurlu olar. Həyatda çox belə faktlara rast gəlmək olur ki, şagirdlərin ibtidai siniflərdə maraq göstərdikləri müəyyən bir peşə onların sonrakı həyat yoluna, peşə planına çevrilir və elə həmin peşəyə də bağlanırlar.

Məsələn, Ağdaş Dövlət Humanitar Kollécində «ibtidai sinif müəllimi» ixtisası üzrə qruplarda apardığım sorğuda tələbələri müəllim peşəsi seçməyə sövq edən amilin məhz ibtidai siniflərdə onlara dərs deyən müəllimlərin təsiri olduğunu qeyd etmələri bu dediklərimizi aydın sübut edir. Sorğuda iştirak edən tələbələrin 37 faizinin bu ixtisası seçmələrində ibtidai sinif müəllimlərinin adlarını çəkmələri, uşaqlıqdan onlara oxşamaq istədiklərini bildirmələri onu deməyə əsas verir ki, hələ ibtidai sinifdə ikən şagirdlərin peşə arzu və maraqlarına hörmət və diqqətlə yanaşılmalı, onların düzgün istiqamətlən-məsinə yardım edilməlidir.

Kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan peşəyonümü işi bir sıra özünəməxsus xüsusiyətlərinə görə yuxarı siniflərdə aparılan peşəyonümü işlərindən fərqlənir. Bu xüsusiyətlər ilk növbədə onunla əlaqələnir ki, şagirdlərlə aşağı siniflərdə peşəyonümü işi konkret bir peşə üzrə aparmamalı və əsas yer peşələrlə tanışlığa verilməlidir. Bu baxımdan kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan

peşəyönümü işinin karşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Əmək və peşə adamlarına hörmət və məhəbbət hisslerinin formalasdırılması.

2. Əməyin insan fəaliyyətinin və həyatının əsası olması, cəmiyyətin əmək üzərində qurulması haqqında möhkəm inam yaradılması.

3. Adamların əmək fəaliyyəti, respublikamızın xalq təsərrüfatı, müxtəlif peşələr haqqında ilkin təsəvvürlərin formalasdırılması.

4. Müasir əmək və peşə adamlarının fəaliyyəti üçün elmlərin əsaslarına yiyələnməyin və dərin biliklər almağın vacib olması haqqında inamın formalasdırılması.

5. Qabiliyyət və meyllərinin öyrənilməsi və s.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi və reallaşmasında müəllim: a) elmlərin əsaslarının öyrədilməsi; b) əmək təlimi məşğələleri; c) si-nifdən və məktəbdən kənar təbiyəvi tədbirlər prosesinin imkanlarından geniş istifadə etməyi bacarmalıdır.

Kiçik yaşılı şagirdlər elmlərin əsaslarını öyrənərkən «Oxu» dərs-lərində ilin fəsilləri, fəsillərə müvafiq əmək prosesləri, əmək adamlarının həyatı, fəaliyyəti haqqında müxtəlif şerlər, hekayələr, mətnlər oxuyur, öyrənirlər. Riyaziyyat dərslərində əmək məzmunlu müxtəlif çalışmalar, məsələlər həll edirlər. Təbiətşunaslıq dərslərin-də ətraf aləm, mühit, yurdumuzun fauna və florası, sağlamlıq, təbiətin qorunması kimi məsələlər və s. ilə tanış olurlar. Bütün bun-lar şagirdlərin peşələr aləmi ilə, əmək adamları ilə tanışlıqlarında mühüm rol oynayır.

Nümunəyə diqqət yetirək.

Bakı şəhəri N.Nərimanov rayonundakı 82 sayılı pilot orta məktəbin ibtidai sinif müəllimi Gülsən Əliyeva IV sinifdə «Oxu» dərsində «Oğullar» şerini tədris edərkən şerin mahiyyət və məzmununa daha çox əhəmiyyət verərək peşələr haqqında şagirdlərlə çox geniş müsahibə və diskussiya apardı. Şeri oxumaqdən əvvəl şagirdlərlə hansı peşə və sənətləri tanıdıqlarını və böyükündə hansı peşəni seçəcəklərini soruşdu. Aparılan müsahibədə müəllim şagirdlərin fikrinə hörmətlə yanaşaraq, öz cavablarını əsaslandırmağı onlara bildirdi. Sonra özü əvvəlcə şerin iki bəndini oxudu və 6 nəfər şagird seçərək onların hər

birinə şerin bir bəndini oxumağı tapşırdı. Şagirdlər şeri oxudandan sonra müəllim hansı oğulun cavabının sinifdəki şagirdlərə daha çox xoş gəldiyini və niyə məhz bu cavabı xoşladığını hər bir şagirdin əsaslaşdırmasını bildirdi.

Sonda müəllim hər bir peşənin, sənətin gözəl olduğunu, pis peşənin yox, peşəsini pis bilənlərin, onu yaxşı icra edə bilməyənlərin olduğunu şagirdlərə izah edərək dahi şair N.Gəncəvinin bu haqda olan məlum fikrini şagirdlərə xatırlatdı.

Bu dərs nümunəsi onu göstərdi ki, şagirdlər dərs prosesində həm bir neçə peşə, sənət haqqında məlumat əldə etdilər, həm də bütün peşələrin gözəl olduğunu, əsas məsələnin öz peşəsini yaxşı, kamil bilməkdə olduğunu anladılar və bir daha dərk etdilər.

İbtidai siniflərdə peşələr aləmi ilə tanışlıq yalnız bu mövzularda olan tədris materialları ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Şagirdlər əmək təlimi məşğələlərində otaq bitkilərinə qulluq edir, məktəbin təcrübə sahəsindəki bitkilərlə, ağaclarla tanış olur, onları öyrənir, müəllimlərin söhbətlərini dinləyir və müəyyən peşələr haqqında məlumat alırlar. Məsələn, bağban, tərəvəzçi, gülçü və s. peşələrlə tanış olurlar.

Şagirdlər məktəbyanı təcrübə sahəsində müxtəlif əl alətləri ilə məşğul olur və çox vaxt avtomatlaşdırılmış, mexanikləşdirilmiş və kompüterləşdirilmiş istehsalatdan xəbərsiz olurlar. Buna görə də müəllim yeri gəldikcə şagirdlərə bunlar haqqında da məlumat verməli, onlarda müəyyən təsəvvür yaratmalıdır.

Kiçik yaşılı məktəblilərlə müxtəlif fənlər üzrə aparılan kompleks ekskursiyaların peşəyönümü vəzifələrinin həllində böyük təsir gücü vardır. Belə ekskursiyalar şagirdlərin dünya-görüşünü, ətraf aləm haqqında biliklərini genişləndirir və müxtəlif peşələr haqqında məlumatlarını dərinləşdirir. Kiçik yaşılı məktəblilərlə müxtəlif kəndli təsərrüfatlarına, zavod və fabriklərə, məşəyə, təbiət qoynuna təşkil edilən ekskursiyalar bu cəhətdən çox faydalıdır.

Ağcabədi rayonundakı Hikmət Əliyev adına Boyat kənd orta məktəbinin III-IV sinif şagirdlərinin rayon mərkəzində olan «Tarix-diyarşunaslıq» muzeyinə ekskursiyası bu baxımdan diqqəti cəlb edir. İbtidai sinif müəllimi Zəminə Aslanovanın

rəhbərliyi ilə muzeyə edilən ekskursiya zamanı muzey əməkdaşının ayrı-ayrı guşələr və eksponatlar haqqında verdiyi məlumatlarla bərabər, müəllim bu eksponatların insan əlləri ilə yarandığı, müxtəlif dövrdəki sənətlər və sənətkarlıq haqqında, eyni zamanda qazıntılar zamanı əldə edilən eksponatların kimlər tərəfindən – tarixçilər, arxeoloqlar, etnoqraflar tərəfindən öyrənildiyini və araşdırıldıqlarını şagirdlərə izah etdi və onların peşələri – ixtisasları haqqında məlumat verdi. Təcrübə göstərir ki, belə məlumatlar şagirdlərin hələ aşağı siniflərdə ikən peşə maraqlarının güclənməsinə və peşə məlumatlarının genişlənmə-sinə əsaslı təsir göstərir.

I–IV siniflərdə aparılan peşəyönümü işində müxtəlif peşə sahibləri və mütəxəssislərlə, elm və incəsənət xadimləri ilə görüşlər də mühüm rol oynayır. Belə görüşlər, bir tərəfdən, şagirdlərin peşələr aləmi haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə, digər tərəfdən də bu adamların əməyinə, işinə hörmət və maraq göstərmələrinə səbəb olur, şagirdlərlə əmək kollektivləri, təhsil müəssisələri, sənət adamları və peşə sahibləri arasında əlaqənin yaranmasına təsir göstərir. Bütün bunlar isə onların müəyyən bir peşəyə maraq və meyllərini daha da artırır, gələcəkdə sərbəst və şüurlu surətdə peşə — həyat yolu seçmələrinə əlverişli təsir göstərir.

4.2.2. V–VII sinif şagirdlərilə peşəyönümü üzrə işlərin məqsədi, vəzifələri və məzmunu

Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartlarında deyilir: «Əsas ümumi təhsilin məqsədi şəxsiyyətin özünütəyini üçün şərait yaradılması, onun mənlik və əxlaqi şüurunun, milli-mənəvi keyfiyyətlərinin, maraq və meylinin, qabiliyyət və istedadının üzə çıxarılması, ümumbəşəri dəyərlər istiqamətində formalasdırılmasıdır» [12, s. 108]. Respublikamızın «Təhsil Haqqında» Qanununda bu ideyalar daha geniş şəkildə təsbit olunur. Qanunda deyilir: «Ümumi orta təhsilin məqsədi təhsilalanların şifahi nitq və yazı mədəniyyətinin,

ünsiyət bacarığının, idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafını, təhsil programına daxil olan fənlər üzrə və dünya sivilizasiyasının inkişafı haqqında müvafiq bilik və təsəvvürlərin formallaşmasını, müasir informasiya-kommunikasiya vasitələrində istifadə etmək qabiliyyətini, hadisələri qiymətləndirmək və öz gələcək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək bacarığını təmin etməkdən ibarətdir» /86, s.38–39/.

Yeniyetməlik dövrünün bu mərhələsində şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətlərində bir sıra fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Bu yaş dövründə şagirdlərdə həm uşaqlıq, həm də qismən gənclik xüsusiyyətləri özünü göstərir. Onların fiziki və psixi inkişaflarında ciddi dəyişikliklər baş verir. Şagirdlər təlim materialını şüurlu mə-nimsəməyə və onun mahiyyətini dərk etməyə səy göstərirlər. On-larda bu dövrdə mücərrəd təfəkkür dəxeyli inkişaf edir.

Bu dövrdə müşahidə edilən xüsusiyyətlərdən biri şagirdlərin fiziki əməyə münasibətləri ilə bağlıdır. Onlar bu yaşıda fiziki əməyə və bir çox peşələrə daha çox maraq göstərir, bu sahələrdə həvəslə məşğul olurlar. Bütün bunlar şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işlərində bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almağı tələb edir.

V–VII siniflərdə aparılan peşəyönümü işinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri şagirdlərin peşələr haqqında təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsidir. Bu elə bir yaş dövrüdür ki, şagirdlərin aşağı siniflərdə aldıqları peşə təsəvvürləri ilə kifayətlənmək olmaz. Həm keçilən yeni-yeni fənlər, həm də şagirdlərin psixofizioloji inkişaf səviyyələri daha çox bilik və təsəvvürlər əldə edilməsinə ehtiyac yaradır. Buna görə də, bu siniflərdə müəllim tədris fənlərinin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə şagirdlərin peşə təsəvvürlərinin genişləndirilməsinə xüsusi fikir verməlidir. Məsələn, V sinifdə təbiətşü-naslıq fənnini tədris edən müəllimi yeri gəldikcə mövzu ilə bağlı peşə və ixtisaslarla da şagirdləri tanış etməyi unutmamalıdır. «Yer kürəsi və digər səma cisimləri» mövzusunu tədris edərkən fizik, astronom, kosmonavt; «Hava» bəhsini keçərkən coğrafiyaçı, mete-roloq; «Su» bəhsini öyrədərkən kimyaçı, elektrik mühəndisi; «Dağ şüxurları» və

«Filiz, faydalı qazıntılar» mövzularını öyrədərkən geoloq, geofizik, memar; «Torpaq» bəhsini keçərkən torpaqşunas, aqrotexnik; «Canlı orqanizm və mühit amilləri», «Heyvanların müx-təlifliyi», «İnsan və təbiəti mühafizə» mövzularını tədris edərkən aqronom, zootexnik, meşə gözətçisi, bioloq və s. peşə və ixtisaslar haqqında da məlumat verməli, onların xüsusiyyətləri ilə şagirdləri tanış etməlidirlər.

Bu dövrədə şagirdlərin fiziki əməyə münasibətlərinin müsbət istiqamətdə dəyişildiyini nəzərə alaraq əmək təlimi dərslərində istehsalatın texnikası, texnologiyası, sənayenin iqtisadiyyatı və təşkili, bu sahələrdəki başlıca peşələr və s. ilə onların tanış edilmələrinə ciddi yanaşılmalıdır.

Aşağı siniflərdən fərqli olaraq bu yaşda şagirdlərin peşə maraqlarının fəallaşması, müəyyən peşələr istiqamətində daha çox öyrənmə meyllərinin güclənməsi müşahidə olunur. Qabaqcıl müəllimlər bu cəhəti nəzərə alıb şagirdlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Onların müəyyən peşələr haqqında söhbəti, istehsalat müəssisələrinə ekskursiya, texniki əmək məşğələlərində istehsalatın texnikası və texnologiyası ilə tanışlıq, şagirdlərin bilavasitə konkret əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması və digər tədbirlər onlarda peşə maraqlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

V–VII siniflərdə şagirdlərin peşə maraqlarının, meyllərinin və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə onların müxtəlif növ fəaliyyətə (idrak, əmək, oyun) cəlb edilməsi üçün şəraitin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydın məsələdir ki, yaxşı şərait yaratmadan yaxşı iş və yaxşı nəticə əldə etmək mümkün deyildir. Buna görə də şagirdlərin hər növ fəaliyyəti üçün, ilk növbədə, müvafiq şəraitin yaradılmasından başlamaq lazımlı gəlir. İdrak fəaliyyəti üçün emosional fon, psixoloji iqlim, idrak maraqları və motivləri, əmək fəaliyyəti üçün zəruri avadanlıq və əşyalar, kommunikativ fəaliyyəti üçün etik və estetik şərait belə şərtlərdən olub, bu tələbin yerinə yetirilməsində mühüm yer tutur.

Şagirdlərin peşəyönümü işində əmək bacarıqları və qabiliyyətlərinin yaradılmasının əhəmiyyətini nəzərə alaraq onların praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi prosesinə diqqətlə yanaşmaq

lazımdır. Bu yaşıda şagirdlərlə təşkil edilən praktik əmək məşğələlərində onların «güclərini sınamaları» və bu sınamaqların müvəffəqiyyəti bəzən gələcək peşəsəcmə işinə əsaslı təsir göstərir. Şagirdlər müəyyən bir peşə üzrə praktik əmək məşğələlərində iştirak edir, öz zəhmətinin nəticəsini görür, onun sevincini duyurlar. Şagirdlərin «güclərini sınamaları» işi davam etdirilməli və məktəbdə təşkil edilən texniki yaradıcılıq klublarında, maraqlar üzrə klublarda daha da genişləndirilməlidir (*bax: 4.3*).

V–VII siniflərdə aparılan peşəyönümü işinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də bu siniflərdə tədris edilən ümumtəhsil fənlərinin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri haqqında təsəvvürlərin genişləndirilməsinə istiqamətləndirilməsidir. Bu məqsədə hər bir fənn müəllimi ixtisasından asılı olmayaraq və mövzunun başlıca məqsə-dindən yayınmayaraq program materiallarının bu sahədə imkanlarını araşdırmalı və tədris prosesində respublikamızın xalq təsərrüfatı, onun başlıca sahələri, bu sahələr üçün zəruri və başlıca peşələr haqqında şagirdlərin təsəvvürlərini genişləndirməyə çalışmalı, peşəsəcmənin ideya-mənəvi əsaslarının tərbiyə edilməsinə diqqət yetir-məlidir.

Bu siniflərdə şagirdlərin ümuməmək və politexnik dünyagörüşlərinin genişləndirilməsinə fikir verməklə yanaşı, məktəbin müəssisələr və texniki peşə məktəbləri ilə əlaqəsinin möhkəmləndirilməsinə də xüsusi diqqət verilməlidir. Belə əlaqələr şagirdlərdə ixtiraçılıq və səmərələşdiricilik kimi geniş məsələlərin də həllinə maraq oyadılmasına yaxından kömək edir.

Bu siniflərdə şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işi xüsusi diqqət tələb edir. Onun hərtərəfliliyi şagirdlərin peşələr aləmi haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə, gələcəkdə sərbəst peşə seçməsinə real imkan yaradır və əsas zəmin kimi çıxış edir.

4.2.3. VIII–IX sinif şagirdləri ilə peşəyönümü üzrə işlərin məqsədi, vəzifələri və məzmunu

Bu yaş dövründə şagirdlərdə idrak prosesləri sürətlə inkişaf edir, onlar əhatələrində olan adamların hərəkət və davranışlarına tənqidi yanaşır, onlara öz münasibətlərini bildirirlər. Bu dövrdə

şagirdlərdə hisslerin güclü inkişafı davam edir. Xüsusən vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq kimi hissler özünü göstərir, bu mövzularda olan səhbətlərə, əsərlərə, kinofilmlərə ciddi maraq yaranır. Orta məktəblərdə şagirdlər üzərində müşahidərimiz göstərir ki, hazırda – Vətənimizin azadlığı uğrunda erməni işgalçılara qarşı mübarizə getdiyi bir vaxt-da bu yaşıda olan şagirdlərin hər biri cəbhədə olmaq, erməni faşistlərinə qarşı mübarizə aparmaq hissələrini keçirirlər.

Şagirdlər bu dövrdə müstəqilliyə can atır, texnikaya, macəraya, romantikaya, səyahətə aid kitablara maraq göstərir, peşə seçməyə meyl edirlər. Uşaqların gördükleri işlərdə sənətə meyllilik özünü göstərir. Bu zaman cinsi fərqlər də görünür. Qızlar rəng zənginliyinə, zərifliyə və gözəlliyə bağlılıq göstərir. Oğlanlar isə daha çox texnika və mexanika işlərilə maraqlanırlar.

VIII–IX sinif şagirdləri ilə aparılan peşəyönümü işi özünün bir sıra xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri ilə əvvəlki siniflərdə aparılan peşəyönümü işindən fərqlənir. Bu aşağıdakı məsələlərlə əlaqədardır:

1. 14–15 yaşlı uşaqlarda peşəsəcmə meyli güclənir, onlar artıq öz gələcək həyat yollarını seçməyə və dəqiqləşdirməyə çalışırlar.

2. Şagirdlərdə özünütərbiyə meylləri gücləndiyindən onlar seçəcəkləri peşə haqqında özlərinin imkanlarına tənqidi nəzərlərlə baxmağa meyl göstərirlər.

3. Peşəsəcmə işinin bu mərhələsi axırıncı – həllədici mərhələyə yaxın olduğu üçün həmin dövrdə müəllimlərdən, tərbiyəçilərdən və valideynlərdən bu prosesə müəyyən peşələr və ya peşə qrupları əsasında yanaşmaq tələb olunur.

Bütün bunlar isə VIII–IX siniflərdə aparılan peşəyönümü işində bir sıra spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almağı tələb edir:

1. Peşəsəcmə işinin forma və üsulları fəallaşdırılmalıdır, optimal üsullardan istifadə edilməlidir.

2. Şagirdlərin özünütərbiyə işləri genişləndirilməlidir.

3. Şagirdlərin şəxsi potensial imkanlarına verdikləri qiymətlərin dəqiqləşdirilməsinə və real vəziyyətin üzə çıxarılmasına nail olunmalıdır.

4. Şagirdlərin maraq göstərdiyi peşəyə və ya ixtisas qruplarına

yiyələnmələri üçün lazım olan peşə keyfiyyətləri inkişaf etdirilməlidir.

Bu yaşda şagirdlərlə aparılan peşəyönümü işində məktəblilərin yaşadığı konkret iqtisadi rayonun cari və perspektiv peşə tələbatının nəzərə alınmasına da xüsusi fikir verilməlidir. Şagirdlərin istehsalatın başlıca və aparıcı sahələrinin – sənaye, kənd təsərrüfatı, texnika və digər sahələrin iqtisadiyyatı, əməyin xarakteri, elmi təşkili və s. haqqında biliklərini genişləndirmək lazımdır. Belə biliklər peşə maraqlarının konkretləşməsinə və müəyyən bir peşə sahəsində reallaşmasına səbəb olur.

Şagirdlərin peşəyönüminin elmi əsasda və kompleks şəkildə aparılmasına diqqət yetirilməlidir.

Bu siniflərdə tədrisin yüksək səviyyədə təşkili şagirdlərin müasir istehsalatın başlıca prinsipləri ilə tanışlıqlarının dərinləşdirilməsinə, peşə seçmə probleminin elmi əsaslarının öyrədilməsinə yaxından kömək etdiyindən onun bu sahədə bütün imkanlarından bacarıqla və yaradıcılıqla istifadə olunmalıdır.

Müəllim bu siniflərdə şagirdləri müasir istehsalatın əsas sahələri, buradakı peşələr və ya peşə qrupları ilə də tanış etməli, peşə maarifi işinə geniş yer verməlidir. Bu məqsədlə ABŞ məktəblərinin yuxarı siniflərində «Tədris paketindən» – tədris materialları komplektindən, müxtəlif peşələr haqqında məluatların məzmunundan, müxtəlif peşə nümayəndələrinin qaldırıldığı problemlər haqqında, eyni zamanda peşəyönümü probleminin həllinə kömək edən informasiyalardan istifadə edilməsi təcrübəsi faydalı olar [146, s.59].

Bu siniflərdə «İqtisadi və sosial coğrafiya» fənninin tədrisi respublikamızın iqtisadiyyatı, bu sahədə olan peşə və ixtisaslarla tanışlıq imkanlarını xeyli genişləndirir.

Coğrafiya müəlliminin respublikamızın neft strategiyası, bu sahədə olan uğurlar, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin respublikamıza maraq göstərməsi, görkəmli dövlət xadimi, ümummilli liderimiz H.Əliyevin böyük xidmətləri sayəsində reallaşan əsrin müqaviləsi «Bakı-Ceyhan» neft kəmərinin çəkilişi, neft hasilatının ildən-ilə çoxalması və digər bir sıra qlobal məsələlərlə şagirdləri tanış etməsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllim respublikamızın neft ölkəsi olduğunu, bunun səmərəsini şagirdlərə başa salmaqla yanaşı, bu sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə, yeni texnika və texnologiyalarla işləməyi bacaran soydaşlarımıza da mühüm ehtiyac və zərurət olduğunu başa salmalıdır. Neftçi peşəsinin əvvəlki nüfuzunun yenə də qayıdacığını, bu sahədə kadrlara tələbatın kəmiyyət etibarilə deyil, keyfiyyət baxımından olduğunu şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

Bunlarla yanaşı, respublikamızın inkişafı üçün bir sıra zəruri is-tehsalat sahələrinin açılması, bununla bağlı yeni təfəkkürlü, dərin ixtisas hazırlığına, peşə biliklərinə malik kadrlara ehtiyac yarandığı onlara aşılanmalıdır. Yeni-yeni neft və qaz yataqlarının istismarı, qızıl və platin yataqlarının tapılması, maşınqayırma sahəsində inamlı addımlar, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişləndirilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması, təbiət-riaziyyat elmləri sahəsində tədqiqatlara ehtiyacın artması və bu kimi problemlərin yaxın gələcə-kdə bu sahələrdə fəaliyyət göstərə biləcək kadrlara xeyli tələbat yaradacağı onlara çatdırılmalıdır.

Tədris prosesində müəllim yeri gəldikcə peşələrin təsnifatı haqqında məlumat verməli və şagirdlərdə peşələrin növləri haqqında düzgün təsəvvür formalaşdırmalı, onları ayrı-ayrı nümunələrlə tanış etməlidir. Yaxud, əmək vasitələrinə və əmək şəraitinə görə peşə-lərin hansı şöbələrə və qruplara ayrıldığını nümunələrdən istifadə etməklə şagirdlərə çatdırılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı, məktəb psixoloqu, müəllim və sinif rəhbərləri həyat yolunu, peşə planını müəyyənləşdirməkdə, peşəseçmədə yol veriləcək nöqsanların qarşı-sını almaqda, müxtəlif professioqramlar üzrə müvafiq peşələrin tələb etdiyi psixofizioloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməkdə şagirdlərə yaxından kömək etməlidir.

Tədris prosesi ilə yanaşı, sinifdən və məktəbdən kənar tədbirlərə də geniş yer verilməli, şagirdlərin peşə maraq və meyllərinin sabitləşməsinə, peşə niyyətlərinin reallaşmasına nail olunmalıdır. Bunun üçün əmək təlimi, tərbiyəsi, peşəyönümü və ictimai-faydalı əmək sahəsində məktəblilərin fəaliyyəti genişləndirilməli, təhsil və əmək müəssisələri ilə əlaqə möhkəmləndirilməlidir. Bütün bunlar elə səviyyədə aparılmalıdır ki, şagirdlərin sərbəst və şüurlu

surətdə peşə seçməsinə real imkanlar yarana bilsin və onlar IX sinfi bitirdikdə gələcək həyat yollarını müəyyənləşdirmiş olsunlar.

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlər ən çox bu siniflərdə «Hansı peşəni seçmək» suali qarşısında tərəddüd edir və düşünürülər. Buna görə də burada müəllimlərin və valideynlərin yardımına, məsləhətinə daha çox ehtiyac vardır. Onlar şagirdlərin marağına, bacarıq və qabiliyyətinə həssaslıqla yanaşmalı və real-düzgün qiymət verməyi bacarmalıdırular. Çünkü IX sinifdə şagirdlər öz seçimlərini et-dikdən, peşə, ixtisas yönümlərini müəyyənləşdirikdən sonra X–XI siniflərdə müəyyən təmayüllər üzrə müvəffəqiyətlə oxuya, seçdikləri peşələr üzrə biliklərini dərinləşdirə bilərlər.

4.2.4. X–XI sinif şagirdləri ilə aparılan peşəyönümü işlərinin məqsədi, vəzifələri və məzmunu

Bu yaş dövrü ümumi orta təhsilin həyata keçirilməsi və başa çatması dövrüdür. «Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilalanların istedad və qabiliyyətlərinin reallaşdırılması, müstəqil həyata və peşə seçiminə hazırlanması, fəal vətəndaş mövqeyinin, milli və ümuməbəşəri dəyərlərə, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət hissinin və tolerantlığın formalasdırılması, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və digər texniki vasitələrdən sərbəst istifadə etməsi, iqtisadi biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, xarici dillərdən birində, yaxud bir neçəsində ünsiyyət saxlaması və s. təmin olunur» [86, s.39–40].

Bu yaş dövründə şagird şəxsiyyətinin peşəyönümü üçün nəzərə alınması vacib olan bir sıra yeni keyfiyyətləri, xüsusişə öz gələcəyini düşünmə və özünüdərkətmə meylinin daha sürətli inkişafi nəzərə carpir. Onlar özlərini daha çox anlamağa başlayır, özlərinin müsbət və mənfi cəhətlərini görməyi bacarır, özünütərbiyə, özünuidarə, özü-nütəyinətəmə formalasır.

Böyük məktəb yaşılı şagirdlər özlərini qiymətləndirir və bunu kənar adamların onlara verdikləri qiymətlərlə müqayisə edirlər. Həmçinin onlar öz qüsurlarını aradan qaldırmağa, özünütərbiyə

ilə məşğul olmağa səy göstərirlər.

Bu yaşda şagirdlərdə müxtəlif yaradıcılıq sahəsinə – ədəbiyyata, incəsənətə, musiqiyə, teatra, texnikaya maraq artır, yaradıcı təxəyyülləri inkişaf edir, yaradıcılıq sahələrilə bağlı peşələrə meyl göstərirlər.

İlk gənclik yaşı dövründə şagirdlərdə müəyyən peşə, xüsusilə musiqi, incəsənət sahəsində və əmək prosesində öz qüvvələrini nümayiş etdirmək meyli aydın nəzərə çarpar.

Böyük məktəblilər zehni cəhətdən yetkinləşir, təhsilə düzgün qiymət verir, təlimə ciddi münasibət göstərirlər və peşəseçmə niyətlərini dəqiqləşdirirlər.

Şagirdlər gələcək həyat yollarını əsasən natamam orta məktəbi bitirdikləri zaman müəyyənləşdiriklərindən X–XI siniflərdə aparılan peşəyönümü işi bu prosesin həllədici mərhələsi hesab olunur. Bu dövrdə peşəyönümü işinin məqsədi şagirdlərin seçdikləri peşələr sahəsində bilik, bacarıq və vərdişlərini genişləndirmək, dərinləşdirmək və peşəseçmə işinin şüurlu surətdə başa çatdırılması üçün lazımi şəraitin yaradılmasıdır. Bu siniflərdə təlim məşğələləri diferensial siniflər üzrə aparıldığından şagirdlər müxtəlif təmayüllü fənlərlə daha dərindən məşğul olurlar.

«Böyük məktəbli yaşı dövründə peşə seçmə reallaşır, çoxlu fantastik və mücərrəd imkanlarından ən real və ağılabatan variantlar əldə edilir. Peşəseçmə böyük məktəbli üçün ən mühüm, təxirəsalınmaz və çətin işə çevrilir. VIII–XI siniflərdə peşə seçmə öz fəaliyyətinə, öz gələcəyinə şüurlu münasibətlə bağlı olsa da, həyat yolunun müəyyən edilməsi böyük məktəbli yanında hələ müxtəlif çətinliklərlə müşayiət olunur» [30, s.295]. Buna görə də böyük yaşılı məktəblilərlə peşə seçmə üzrə işlərin aparılmasında bir sıra vacib məsələlərin nəzərə alınması mühümdür.

X–XI siniflərdə aparılan peşəyönümü işinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu dövrdə şagirdlərin əməyə və peşəyə ümumi və psixoloji hazırlığına daha ciddi yanaşılmalıdır. Şagirdlər seçdikləri peşənin bütün tələbləri ilə özlərinin psixofizioloji imkanlarının nisbətini aydın ayırd edə bilməli və bu peşəyə ürəkdən bağlanmalıdırlar. Həmin peşə sahibi üçün zəruri olan əxlaqi keyfiyyətləri mənimsəyib onlara iyə-

lənməlidirlər.

X-XI siniflərdə aparılan peşəyönümü işi bu prosesin son mərhələsidir. Buna görə də şagirdlərin gələcək həyat yolları haqqında qəti qərarları da bu mərhələdə reallaşmalıdır, lazımlı gələrsə dəqiqləşdirilməlidir.

Həyatın astanasında olan şagirdlərin bu mərhələdə ağıllı məsləhətə, seçdiyi peşə haqqında mütəxəssis sözünə geniş ehtiyacı vardır. Buna görə də məktəb və ailə, müəllimlər, tərbiyəçilər və valideynlər şagirdlərin hər birinin peşə niyyətini dəqiqləşdirib onların peşəyönüminə fərdi və diferensial şəkildə yanaşmalıdır. Kütləvilikdən fərdiliyə real keçid olmalıdır. Xüsusən indiki dövrdə – bir sıra yeni peşələrin meydana gəldiyi şəraitdə bu məsələ daha aktuallıq kəsb edir. Biznesmen, menecer, marketinq, menecment, dizayner, fturoloq, kompüterçi-programist və s. kimi peşə və ixtisaslar bu qəbildən olub, bu sahədə hərtərəfli izahat və məsləhət tələb edir.

IX sinifdən tədrisinə başlanan «İqtisadiyyatın əsasları» fənni şagirdlərin iqtisadi təhsili və tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həmçinin onların peşə seçmə sərbəstliyinin genişlənməsində və yeni-yeni əmək və peşə sahələri ilə tanışlıqlarında mühüm rol oynayır. Şagirdlər bu fənn vasitəsilə ehtiyac, tələbat, makro- və mikro iqtisadiyyat, iqtisadi sistem, mülkiyyət, istehsal sahələri, aqrar münasibətlər, insan amili, elmi-texniki tərəqqi, əmək fəa-liyyəti və onun növləri, əmək hüququ, istehsal və istehlak, milli gəlir, Azərbaycanın iqtisadi resursları, bazar iqtisadiyyatı, tələbat və təklif, pul, maliyyə, sahibkarlıq fəaliyyəti, əmək hüququ, sosial iqtisadiyyat, demoqrafiya, iqtisadiyyatın idarə olunması və s. terminlərin mahiyyət və məzmununu anlayır, bunlarla bağlı olan bir çox əmək və peşə sahələri ilə tanış olurlar. Bu tanışlıq isə onlarda bir sıra peşə və ixtisaslar haqqında ətraflı məlumatların olmasına səbəb olur ki, bu da onların peşə niyyətlərinin daha da dərinləşməsinə müsbət təsir göstərir. İqtisadiyyatla bağlı müxtəlif peşə və ixtisaslar – bank işçisi, vergi müfəttişi, marketinq, menecer, ticarət agenti, iqtisadçı-hüquqşunas, auksioner, biznes məsləhətçisi, mühasib, mühəndis-iqtisadçı, keyfiyyət üzrə müfəttiş, kommersant, məşğulluq

üzrə məsləhətçi, keyfiyyət nəzarətçisi, fermer və s. tanış olur, onla-rın xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Bu da şagirdlərin peşə məlumatlarını dərinləşdirir, onlarda yeni sahələrə maraq oyadır. Buna nail olmaq üçün isə müəllim fənnin tərbiyəvi imkanlarından maksimum səviyə-yədə istifadə etməyi bacarmalıdır.

İstər təlim prosesində, istərsə də sinifdən və məktəbdən kənar tədbirlər prosesində şagirdlərin peşə tərbiyəsinə ciddi fikir verilməli və onlar seçdikləri peşə sahəsində müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməlidirlər. Şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətinə, müstəqil düşünmə tərzinə diqqətlə yanaşılmalı, onların peşə niyyətləri ilə qabiliyyətlərinin üzvi əlaqəsinə nail olunmalıdır.

Son siniflərdə məktəbin, texniki peşə, ali və orta ixtisas məktəbləri, ailə, ictimaiyyət və müəssisələrlə əlaqəsi daha optimal və səmərəli təşkil edilməlidir. Məktəb təhsilini davam etdirmək istəyən şagirdlərin seçdikləri sahə üzrə təhsil müəssisələri və istehsalatda çalışacaq məzunları isə işləyəcəkləri müəssisələrlə, onların kollektivi ilə yaxından əlaqə saxlamağa, oradakı təhsil, əmək, iş şəraiti və şərtləri ilə tanış olmağa kömək etməlidir. Şagirdlərin peşə özünü-təyini tamamlanmalı və onlarla ixtisaslı peşəyönümü işi aparıl-malıdır. Hər bir məzun özünün gələcək peşəsi, ixtisası haqqında qənaətbəxş biliyə yiyələnməlidirlər.

Peşəyönümü işinin bu mərhələsində pedaqoji kollektiv bu işə ciddi münasibət bəsləməli və şagirdlərin peşəyönümü işinin şüurlu surətdə, ictimai tələbat nəzərə alınmaqla və qabiliyyətə müvafiq şəkildə həll olunmasına öz köməyini, yardımını göstərməlidir. Peşəyönümü işi müasir dövrdə elə bir həll yoluna ehtiyac duyur ki, bu iş təkcə yaş xüsusiyyətlərini deyil, həm də fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla həyata keçirilsin. İbtidai siniflərdə peşələrlə tanışlıqdan başlayan belə bir iş getdikcə genişlənərək və dərinləşərək yeniyetməlik dövründə özünün həllədici mərhələsinə çatmalı, ilk gənclik dövründə isə tamamlanmalıdır. Belə bir ardıcılıqla təşkil edilən işə müxtəlif üsullarla və vasitələrlə yanaşılmalı, hər bir yaş dövrünün xüsusiyyətlərinə müvafiq təlim və tərbiyə işləri aparılmalıdır. Bu işdə ailə, təhsil müəssisələri, ictimaiyyət və əmək kollektivləri birgə səy göstərməli, onun

müvəffəqiyyətlə həll olunmasına çalışmalı və optimal sistem üzrə reallaşmasına nail olmalıdır.

4.3. Peşəyönümü işinin prinsipləri

Məktəbin müasir inkişaf mərhələsində peşəyönümü işinin elmi həllində qarşıda duran başlıca məsələlərdən biri onun prinsiplərinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Yəni elə prinsiplər müəyyənləşdirilməli və seçilməlidir ki, bu prinsiplər həqiqətən də peşəyönümü üzrə fəaliyyətin təşkili istiqamətlərini, onun həyata keçirilmə sistemini müəyyən edən rəhbər ideya və pedaqoji əsaslar funksiyasını ifadə edə bilsin. Onlar təlim-tərbiyənin və onların tərkib hissələrindən olan peşəyönümü işinin daxili qanuna uyğunluqlarından yaransın və bu qanuna uyğunluqlara cavab verə bilsin. Daha doğrusu, onlardan nəşət tapsın və müasir sosial həyatın tələblərinə müvafiq olsun.

Keçmiş SSRİ məkanında, həmçinin respublikamızda təlim-tərbiyənin, o cümlədən, peşəyönümunun prinsiplərinin təsnif edilməsi və sisteminin işlənilib hazırlanması sahəsində xeyli tədqiqatlar aparılmış, maraqlı elmi nəticələr alınmışdır. Bu nəticələrin bir qismi təcrübə ilə əlaqəli şəkildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hazırda pedaqoji ədə-biyyatlarda təlim-tərbiyənin prinsipləri ilə bağlı pedaqoqlar arasında fikir birliyi olmadığı kimi, peşəyönümü işinin prinsiplərinin müəy-yənləşdirilməsində və sistemləşdirilməsində də vahid təsnifat yoxdur. Bu da təbii hesab edilməlidir. Çünkü tədqiqatçıların heç də hamısı problemə yanaşma tərzi ilə eyni mövqedə dayanırlar.

Prof. Z.Qaralov «Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkilinin elmi-pedaqoji prinsipləri» adlı məqaləsində 21 prinsipin adını çəkir və onları xarakterizə edir (Bax: 50).

Xatırladaq ki, bu məqalənin yazılımasından çox vaxt keçməsinə və həmin dövrdən sonra cəmiyyətimizin siyasi, iqtisadi və sosial quruluşunda əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə, yeni cəmiyyət quruculuğuna keçməyimizə baxmayaraq burada bu

günüümüzə səsləşən prinsiplər və müddəalar az deyildir. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakı bir neçə prinsipi göstərmək olar:

1. Peşəyönümü işinin dövlət səviyyəsində mühüm yer tutması.
  2. Məktəblilərlə peşəyönümü işinin fasıləsizliyinin təmin edilməsi. Ailə emalatxanısının yaradılmasının zəruriliyi.
  3. Məktəbdə peşəyönümü işinin əlaqələndiricisinin olması və bu işə ixtisaslı istiqamət verilməsi.
  4. Peşəyönümü işinin məzmununun ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi-ideoloji, maddi-mənəvi, psixoloji və kadr problemləri əsasında müəyyənləşdirməsi.
  5. Əmək ehtiyatları, sosial məsələlərlə, səhiyyə və maarif problemləri ilə istehsalın təşkili və ideologiya ilə məşğul olan bütün nəzirliklər, baş idarələr, müəssisə və təşkilatların peşəyönümü işinin təşkilinə, aparılmasına və nəticəsinə tam məsuliyyət daşıması.
  6. Peşəyönümdə formalizmdən imtina edilməsi və işə yaradıcı münasibətin təmin olunması.
  7. Peşəyönümü işini yeni qaydada təşkil etmək kadr korpusu hazırlığında köklü yeniləşmənin aparılması. Pedaqoji institidlarda peşəyönümü probleminin bütün tələbələrə öyrədilməsi. Müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin yenidən hazırlanması kurslarının programlarına xüsusi mövzular daxil edilməsi, seminarlar təşkil edilməsi.
  8. Peşəyönümü işinin həmçinin şüurun və intellektin inkişafına xidmət etməsi. Gənclərə müstəqilliyin verilməsi.
- Peşəyönümü problemi üzrə tanınmış mütəxəssis S.N.Çistjakova peşəyönümü prinsiplərinə şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı nəzəriyyəsindən yanaşır və onları aşağıdakı kimi təsnif edir:
- peşəyönümunun tərbiyəvi xarakteri;
  - peşəyönümunun politexnik istiqaməti;
  - konkret iqtisadi rayonun kadrlara olan tələbatı və şəxsiyyətin maraq və meylinə cavab verən peşə niyyətlərinin formalasdırılması;
  - şagirdlərin peşə niyyətlərinin formalasdırılması üzrə məktəb, ailə və ictimaiyyətin birgə işi;
  - peşəyönümunun kompleks xarakteri [172, s. 11–14].

Qeyd edək ki, bu təsnifatda «peşəyonümünün tərbiyəvi xarakteri», «kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması» və «peşə-yonümünün kompleks xarakteri» prinsipləri özünün mahiyyətinə görə bu gün də əhəmiyyətlidir.

Başqa bir vəsaitdə peşəyonümü işinin prinsiplərinə təlimin və tərbiyənin prinsipləri zəminində baxılır və bu prinsiplər əsasən di-daktik və tərbiyəvi qanuna uyğunluqlar kontekstində sistemləşdirilir.

Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Peşəyonümünün ideya-siyasi istiqaməti
2. Peşəyonümündə nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi.
3. Peşəyonümünün tərbiyəvi xarakteri.
4. Peşəyonümündə politexnizm prinsipi.
5. Peşəyonümündə mümkünlük və şüurluluq.
6. Peşəyonümündə sistemlilik və varislik.
7. Çoxaspektlilik (komplekslik) prinsipi.
8. Peşəyonümündə yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.
9. Şagirdlərin peşəyonümündə məktəb, ailə, əmək kollektivləri və ictimaiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi.
10. Müstəqillik prinsipi [125, s. 14–15].

Bu təsnifatda göstərilən prinsiplərin bəzilərində keçmiş dövrün ab-havası duyulsa da, burada verilən prinsiplərin bir çoxu bu günümüzə səsləşir və peşəyonümü işində onların rəhbər ideya kimi tutulmasını məqbul hesab edirik. Belə ki, birinci prinsip kimi verilən «Peşəyonümünün ideya-siyasi istiqaməti» prinsipinin sovet cəmiyyətində təlim-tərbiyənin siyasətləşdirilməsi və ideolojiləşdirilməsindən irəli gəldiyi aydın görünür. Yaxud, dördüncü prinsip kimi verilən «Peşəyonümündə politexnizm prinsipi» daha çox kütləvi fəhlə və kənd təsərrüfatı peşələrinə təbliğatın genişləndiyi ötən əsrin 70–80-ci illərinin vəziyyətini özündə eks etdirir. Burada peşə-yonümü işinin yalnız əmək təlimi, tərbiyəsi və politexnik təhsildən yaranması, ondan törəmə olması fikri özünü aydın göstərir. Digər tərəfdən isə, orta ümumi təhsilin özü politexnik istiqaməti olduğuna görə onun ayrıca bir prinsip kimi verilməsinə ehtiyac qalmır. Bu baxımdan da yuxarıda göstərilən iki prinsip müstəsna olmaqla digər prinsipləri müasir

dövr üçün də faydalı hesab edirik.

Başqa bir pedaqoji ədəbiyyatda isə müəlliflər Ə.Əhmədov və K.Məcidov: 1) şüurluluq; 2) müstəqillik və 3) peşənin azad seçiləməsi prinsiplərini peşəyonümünən əsas prinsipləri kimi qəbul edir və onları xarakterizə edirlər [21, s.17–18]. Lakin peşəyonümü işində yalnız bu üç prinsipin rəhbər tutulması fikri ilə razılaşmaq olmaz.

R.O.Ozqambayeva namizədlik dissertasiyasında peşəyonümü prinsiplərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir: marağa istinad, fərdi yanaşma, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, fəaliyyətin ictimai-faydalı istiqaməti, məktəbin regionun sənaye obyektləri ilə əlaqəsi [139, s.14]. Fikrimizcə, bunlar da problemi tam əhatə edə bilmir.

Təlim və tərbiyədə olduğu kimi, peşəyonümü problemində də prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə təlim və tərbiyənin qanuna uyğunluqlarından kənardə baxmaq olmaz. Təlim-tərbiyənin prinsipləri onların qanuna uyğunluqlarının inikası olduğundan peşəyonümü işinin prinsipləri də bu qanuna uyğunluqlara əsaslanmalı və onlardan inikas etməlidir. Spesifik olanları istisna etmədən peşəyonümü işinin prinsiplərinin təsnifatına bu baxımdan yanaşılması, bizcə, reallığa daha yaxın olar və bu məsələ ilə bağlı daha məzmunlu və elmi təs-nifatın yaranmasına səbəb olar. Bu baxımdan müasir dövrün tələb-lərini və təlim-tərbiyənin mövcud prinsiplərini əsas götürərək təklif etdiyimiz aşağıdakı təsnifatı daha məqbul hesab edirik:

1. Peşəyonümünün dövlət əhəmiyyətliyi prinsipi.
2. Peşəyonümü işinin elmiliyi.
3. Peşəyonümündə şüurluluq prinsipi.
4. Peşəyonümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.
5. Peşəyonümündə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.
6. Peşəyonümü işinin diferensiallaşdırılması.
7. Peşəyonümündə sistemlilik və ardıcılılıq prinsipi.
8. Peşəyonümündə varislik prinsipi.
9. Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin seçilmiş peşənin tələb-

lərinə uyğunluğu prinsipi.

10. Peşəyönümdə müstəqillik və sərbəstlik prinsipi.

11. Peşəyönümdə kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması.

Bunların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. Peşəyönümin dövlət əhəmiyyətliyi prinsipi.

Dövlətimiz yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verir və bunu cəmiyyətin gələcəyinin təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayır. Respublikamızın «Təhsil sahəsində islahat Programı»nda deyilir: «Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün inkişaf etdirilən sahəyə əvərilməlidir» [12, s.125].

Təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri olan peşəyönümü də bu sahələrdəndir. Peşəyönümü dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu iş elə bir istiqamətə yönəldilir ki, onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi nəticə etibarilə dövlətin kadr hazırlığı siyasetinin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan da peşəyönümü işində dövlət maraqlarının olması və onun bu maraqlara uyğun şəkildə qurulması fəaliyyət prosesində əsaslanılan əsas prinsiplərdən birinə əvərilməlidir.

Şagirdlərin marağı, meyli, qabiliyyəti, psixoloji-pedaqoji yönümü və tibbi-gigiyenik tələblərini nəzərə almaqla onların gələcək həyata hazırlanmasının dövlət marağında olması məktəblərdə peşəyönümü probleminin həllinə məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir. Müəllimlər, tərbiyəçi və valideynlər bu məsələnin dövlətimiz və cəmiyyətimiz üçün nə dərəcədə vacib olduğunu dərindən dərk etməklə onun həyata keçirilməsində dövlət və cəmiyyətin tələblərini nəzərdən qaçırmamalıdırular.

2. Peşəyönümü işinin elmiliyi. Bu prinsip təlimin prinsiplərindən olsa da, peşəyönümü işində daha yeni məzmun kəsb edir. Bu prinsip hər şeydən əvvəl peşəyönümü işinə elmi şəkildə yanaşmağı tələb edir. Onun əsasında formalizmə yol verməmək, şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrin məzmununu, peşələr sistemində yeri, gələcək perspektivləri haqqında əsaslı biliklər vermək, elmin və texnikanın son nailiyyətləri və istiqamətləri ilə bağlı meydana çıxan yeni peşələr və peşə sahələri ilə tanışlıq, işə düzəlmə

imkanları haqqında məlumatlar, şagirdlərin marağı ilə real seçimə imkanları arasında nisbətin nəzərə alınması və digər bir sıra məsələlər durur. Peşə seçimində elmlilik prinsipi elə bir seçimin müəyyən edilməsini tələb edir ki, seçilən peşə birincisi, insanda xoş hissələr yaratsın, ona xoşbəxtlik gətirsin, ikincisi, bacarıq və qabiliyyətə uyğun olsun, üçüncüüsü, cəmiyyət və insanlar üçün faydalı, lazımlı olsun. Bunlar peşə seçimədə üç mühüm baza amillərini – «İstəyirəm», «Bacarıram», «Lazımdır» – əlaqələndirir ki, bu da peşə seçiminin elmi surətdə həlli hesab olunur. Buna görə də peşəyönümü işində elmlilik prinsipinin nəzərə alınması, bir tərəfdən şagirdin seçmək istədiyi peşə haqqında məzmunlu elmi məlumatlarının olmasına, digər tərəfdən isə, peşəseçmənin düzgün həll edilməsinə səbəb olur.

3. Peşəyönümündə şüurluluq prinsipi. Peşəyönümü işində məktəblilərin şüurluluğu təmin olunmadan müvəffəqiyyətli nəticəyə nail olmaq olmaz. Şagirdin maraq göstərdiyi peşənin mahiyyətini, çətinliklərini, tələblərini, ona yiylənməyin mümkünlüyünü, gələcək perspektivlərini şüurlu olaraq dərk etməsi peşəyönümü işində kor-təbiiliyin, təsadüfiliyin qarşısını alır, onlarda bu sahəyə inamlı mü-nasibətin yaranmasına, peşə planının və həyat yolunun dəqiqləş-məsinə və əqidənin formallaşmasına səbəb olur. Təcrübə göstərir ki, peşəyönümü işi məhz şüurlu surətdə yerinə yetirildikdə seçilən peşə fərəh mənbəyinə çevrilir və onun sahibi bu sahədə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilir. Bu baxımdan da məktəbdə və ailədə aparılan peşəyönümü işlərində şüurluluq prinsipinin gözlənilməsi vacibdir.

4. Peşəyönümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Təlim və tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönümü işində də nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər yaş dövrü insan şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərə müşayiət olunduğundan peşəyönümü işində bunları nəzərə almadan heç bir müvəffəqiyyətə nail olmaq olmaz. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzvlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur. Buna görə də ayrı-ayrı yaş dövrlərində müəyyən fəaliyyət növləri daha qabarıq formada nəzərə çarpır.

Bu məsələ peşələrə olan münasibətlərdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Bununla əlaqədar olaraq məktəbdə təşkil edilən peşəyönümü işi özünün məqsədi, məzmunu, formaları və üsulları ilə məktəblilərin yaş dövrlərinin xüsusiyyətlərini və dinamik inkişafını nəzərə almaqla aparılmalıdır. Müəllim kiçik yaşlı məktəblilərin peşə maraq və münasibətlərinin keçici, dəyişkən olmasını, yeniyetmələrin peşələrin romantikasına daha çox maraq göstərməsini, müəyyən sahə üzrə bacarıq və qabiliyyətlərinin tam formalaşmamasını, gənclərin isə peşəseçməyə daha realist, bəzən praqmatik mövqedən yanaşmasını və artıq bacarıq və qabiliyyətlərinin qabarıq şəkildə üzə çıxmasını, bu sahədə özünütərbiyə meylinin güclənməsini yaddan çıxarmamalı, peşəyönümü işində hər bir yaş dövründə nəyə istinad etməyi, nəyə əsaslanmağı bilməlidir.

5. Peşəyönümdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Peşəyönümü işində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bu prinsip hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini – maraqlarını, tem-peramentini, bacarığını, qabiliyyətlərini və digər bir sırada xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Burada ən əvvəl hər bir şagirdin psixoloji, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf səviyyəsi, maraqların qabiliyyətlərə müvafiqlik səviyyəsi və şəxsiyyətin digər xarakterik cizgiləri nəzərə alınmalıdır. Hər bir şagirdin öz səviyyəsinə, gücünə, qabiliyyətinə müvafiq peşə seçməsi üçün bu princip ciddi riayət olunmalı və peşəyönümü işinin diferensial şəkildə, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla aparılmasına nail olunmalıdır. Aparılan tədbirlərin hər bir şagird üçün həm maraqlı, həm də gərəkli olmasını təmin etmək üçün bu, olduqca vacibdir.

Görkəmlı Ukrayna pedaqoqu V.A.Suxomlinski yazırıdı: «Hər kəsə sevimli işdə özünü tapmağa, özünü göstərməkdə kömək etmək lazımdır. Bu, fərdi yanaşmanın, şəxsiyyət və kollektiv tərbiyənin alfa və omeqasıdır» [79, s. 348].

Apardığımız eksperimental işlər göstərir ki, şagirdlərlə peşəyönümü üzrə aparılan tədbirlər kütləvilikdən fərdilik müstəvisinə keçdikcə daha səmərəli nəticələrə səbəb olur. Şagirdlərin psixoloji in-kişaflarının, bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsi nəzərə alın-

maqla aparılan işlər peşəseçmənin daha optimal və elmi şəkildə həl-linə gətirib çıxarır. Peşəyönümü işləri hər bir şagirdin psixoloji və intellektual (həmçinin fiziki) səviyyələrinə müvafiq qurulduğda şagirdlərin bu problemin həllinə marağı artır və hər bir şagirdin öz səviyyəsinə müvafiq peşə seçməsinə, onların fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olur.

6. Peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılması. Şagirdlərin peşə seçiməyə hazırlanması işində diferensiallaşdırılmış iş prinsipini əldə rəhbər tutmaq və belə iş üsullarından hərtərəfli şəkildə istifadə etmək müasir dövrədə peşəyönümü probleminin həllində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onun bir prinsip kimi irəli sürülməsi müasir dövrədə peşəyönümü işinin elmi şəkildə həll edilməsində əsaslı yer tutur. Bu da səbəbsiz deyildir.

Məlum olduğu kimi, hər bir şagirdin özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyələri vardır. Bununla əlaqədar olaraq onların həyat planları, peşə, sənət, ixtisas yönümlərində də müxtəliflik vardır. Belə olduğu təqdirdə bu işin hər bir şagirdin psixo-fizioloji xüsusiyyətlərinə müvafiq diferensial şəkildə aparılmasına ehtiyac yaranır.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda diferensiallaşdırılmanın aşağıdakı növləri olduğu göstərilir: 1) qabiliyyətlər üzrə diferensiallaşdırma; 2) qabiliyyətsizlik üzrə diferensiallaşdırma; 3) nəzərdə tutudan peşə üzrə diferensiallaşdırma; 4) şagirdlərin marağı üzrə diferensiallaşdırma [114, s.271].

Respublikamızda ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı (X-XI) siniflərinin diferensial siniflərə ayrılması peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılmasına geniş meydən açır və zəmin yaradır. Belə ki, siniflərin humanitar və təbiət-riyaziyyat təmayüllər üzrə diferensiallaşdırılması və ayrı-ayrı siniflərdə şagirdlərin maraq göstərdikləri fənlərin daha dərindən və xüsusi proqramlarla keçilməsi peşəyönümü işinin səmərəli aparılmasına səbəb olur və buna şərait yaradır. Lakin peşəyönümü işini fənn maraqlarına qurban verərək onunla məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu imkanlardan hərtərəfli istifadə edilməsi nəticəsində real müvəffəqiyyət qazanmaq mümkündür. Burada hər bir diferensial sinfin özündə belə peşəyönümü işinin diferensial şəkildə aparılması məsələsi mey-

dana çıxır. Belə ki, hər bir sinifdə təhsil alan şagirdin fərdi maraqları bacarıq və qabiliyyətləri əsas götürməklə ayrı-ayrı peşələr və ixtisaslar üzrə fərdi işlər aparılmalıdır. Nümunəyə diqqət yetirək. Bakı şəhəri N.Nərimanov rayonundakı 82 sayılı orta məktəbin X sinifləri «filologiya», «təbi-ət», «riyaziyyat» və «humanitar» olmaqla dörd diferensial qrupa bölünmüşdür. «Humanitar» sinifdə sinif rəhbəri E.Orucov şagird-lərin peşə və ixtisas maraqlarını öyrənmək üçün sorğu keçirmiş və nəticələrini hesaba almışdır. Məlum olmuşdur ki, bu sinifdə təhsil alan şagirdlərin əksəriyyəti III ixtisas qrupundakı, bir qismi isə V ixtisas qrupundakı peşələrə maraq göstərirlər. Məsəlinin bir qədər də dərindən təhlili göstərmişdir ki, şagirdin 12-si hüquqşunas, 5-i politoloq, 2-si sosioloq, 6-sı tarixçi ixtisaslarını seçmək istədiklərini bildirmişlər. Bu da aydınlaşdır ki, bu siniflərdə aparılan fənlərin dərindən tədrisi ilə həmin maraqların təmin olunmasına nail olmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün hər bir şagirdlə diferensial peşəyönümü işlərinin aparılması zəruridir.

Diferensiallaşdırma fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipinə yaxın olsa da, onu təkrarlamır və onunla eyniyyət təşkil etmir. Əgər şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması fərdin ayrı-ayrı psixoloji xüsusiyyətlərinin xarakterini (məsələn, marağının davamlılığı və dərinliyini, diqqətinin, hafızəsinin səviyyəsini və s.) nəzərə almayı tələb edirsə, diferensiallaşdırma hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə – marağına, qabiliyyətlərinə uyğun sahədə peşə seçməyə hazırlanmasına xidmət etməlidir. Buna görə də peşəyönümü işində bu prinsiplərin hər ikisinin qarşılıqlı əlaqəsinə də xüsusi diqqət verilməlidir.

7. Peşəyönüündə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi. Peşəyönümü işində sistemlilik və ardıcılığın gözlənilməsi onun səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu prinsipin gözlənilməsi istər nəzəri şəkildə aparılan işlərdə, istərsə də praktik formada həyata keçirilən tədbirlərdə şagirdlərin aldıqları bilik, bacarıq və vərdişlərin müəyyən sistem halında, məntiqi əlaqə yaradılmaqla formalaşmasına götərib çıxarır. Digər tərəfdən isə, aparılan peşəyönümü işlərindən hansı tədbirin, nə vaxt, harada, kimlərlə keçiriləcəyi, hansı məqsədə nail olunacağı və s. haqqında

tərbiyəcidiə əvvəlcədən aydın təsəvvürlər olur. Eyni zamanda problemin həllində fasılısızlıq kimi mühüm bir amil öz həllini tapmış olur.

Peşəyönümü işlərində sistemlilik və ardıcılıq prinsipinin həyata keçirilməsi bu problemin özünün də sisteminin gözlənilməsini, onun ayrı-ayrı komponentlərinin bir sistem halında, bir-biri ilə əlaqəli, kompleks şəkildə verilməsini tələb edir. Məsələn, peşə maarifi işləri apararkən diaqnostik işlərin nəticələrində istifadə edilməsi, peşə məsləhətlərinin verilməsində şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətlərinə əsaslanılması, aparılan nəzəri işlərin adaptasiya elementləri ilə möhkəmləndirilməsi, seçilmiş peşələr üzrə tərbiyəvi istiqamətdə müəyyən kompleks işlərin aparılması və s. gözlənilməlidir. Buna görə də peşəyönümü işlərində sistemlilik və ardıcılıq prinsipinin gözlənilməsinə həm müəllimlərin, həm valideynlərin, həm də şagirdlərin fəaliyyətində nail olmaq lazımdır.

8. Peşəyönüündə varislik prinsipi. Peşəyönümü işlərində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu prosesdə varislik kimi mühüm bir prinsipin də gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər elə təşkil edilməlidir ki, əvvəlki tədbirlər sonrakıların aparılmasına zəmin yaratsın və sonra aparılan müəyyən işlər əvvəlki tədbirlərin məntiqi davamı olsun. Orada alınan informasiya və məlumatları, bilik, bacarıq və vərdişləri daha da genişləndirsin, möhkəmləndirsin və bu sahədə şagirdlərin inkişafına kömək etsin. Aparılan konkret bir tədbir qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədin həyata keçirilməsinin bir ünsürü olsun.

9. Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin seçilmiş peşənin tələblərinə uyğunluğu prinsipi. Peşəyönümü prosesində nəzərə alınması vacib olan prinsiplərdən biridir. Hər bir peşənin tələb etdiyi müəyyən amillər, göstəricilər vardır ki, onları nəzərə almadan peşəyönümü işini müvəffəqiyyətlə aparmaq mümkün deyildir. Peşə seçimində proses birtərəfli olmadıqdan bu prosesdə hər iki tərəfin göstəriciləri bir-birinə uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə desək, peşənin verdiyi tələblərə şəxsiyyət (şagird) psixoloji, fiziki, əqli,

mənəvi və s. cəhətdən müsbət cavab verməlidir.

Həyatdan götürülmüş çoxlu misallar, nümunələr göstərmək olar ki, şagird peşənin tələb etdiyi keyfiyyətləri nəzərə almadan müəyyən peşəni seçmiş, sonradan onun imkan və qabiliyyətləri bu peşənin tələblərinə uyğun gəlmədiyi üçün o ya təhsilini yarımcıq qoymuş, ya da peşəsini, ixtisasını dəyişməyə məcbur olmuşdur.

Buna görə də bu prinsipin başlıca tələbi ondan ibarətdir ki, peşə, ixtisas seçimində əvvəl seçiləcək peşənin tələb etdiyi bir sıra keyfiyyətlər və peşə seçən şəxsin bütün psixofizioloji xüsusiyyətləri dərindən öyrənilməli, onlar müqayisə edilməli və ondan sonra müəyyən qərara gəlinməlidir. Burada fəaliyyət sahəsi – açıq hava və ya qapalı mühit, yerin altı və ya gərgin sosial mühit, xüsusi rejim və ya yüksək fiziki sağlamlıq tələb edilən şərait və s. amillərlə paralel surətdə şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətləri – sağlamlığı, fiziki döyümlülüyü, psixoloji keyfiyyətləri, qabiliyyəti, nitqi, təfəkkürü və s. nəzərə alınmalıdır.

10. Peşəyönümdə müstəqillik və sərbəstlik prinsipi. Peşəyönümü elə bir problemdir ki, burada şagirdlərin müstəqilliyinə və seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq lazımdır. Öks halda seçilən peşə nə onun sahibinə, nə də cəmiyyətə elə bir fayda gətirməz. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində deyilir: «Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır» [7, s.18]. Buna görə də şagirdlərin bu konstitusiya hüququndan düzgün istifadə edə bilməsi üçün onlara peşəyönümü prosesində elə bir mənəvi-psixoloji şərait yaradılmalıdır ki, şagird sevdiyi, maraq göstərdiyi, qabiliyyət və bacarığına müvafiq olan peşəni sərbəst, müstəqil surətdə seçə bilsin. Belə olduqda şagirdlərə öz imkanlarını dəfələrlə ölçüb-biçməyə, qabiliyyətlərinə müvafiq əmək sahəsi seçməyə imkan yaranar və seçilən peşə daha çox uğur qazandırar.

Peşəyönümdə müstəqillik və sərbəstlik prinsipinin gözlənilməsi şagirdləri eyni zamanda valideynlərin çox vaxt əsassız təhriklərindən, ali təhsil almaq xatırınə hər hansı bir ali məktəbə daxil olmaq məcburiyyətindən azad edir. Valideynlər də,

müəllimlər də, yaxın qohum-tanışlar da öz məsləhət və tövsiyələrini verir, peşə seçmək sərbəstliyi isə şagirdin özünə həvalə edilir. Belə olduqda peşəyönümü işi elmi şəkildə, konstitutsiyanın tələbləri səviyyəsində həll edilmiş olur.

11. Peşəyönümdə kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması prinsipi. Bu prinsipin əsas mahiyyəti respublikamızın iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla əmək bazarına tələbatların formalaşdırılmasıdır. «Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadr təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun proqnozlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında quşulmalı, pedaqoji kadr potensialının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməli sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadrlarla təmin olunması onların hazırlığının aparıcı istiqaməti olmalıdır» [12, s.139]. «Təhsil sahəsində islahat Proqramı»nın bu tələbi peşəyönümü işində regionun kadrlara olan tələbatını öyrənməyi və fəaliyyəti bu istiqamətdə qurmağı tələb edir. Əks halda, yəni tələblə təklifin, hazırlıqla tələbatın uyğunsuzluğu yaranır ki, bu da iqtisadiyyatda kadrların düzgün yerləşdirilməməsinə, işsizliyin artmasına, bir sıra zəruri sahələrdə kadr çatışmamasına və ya əksinə, tələb olunmayan sahələrdə kadr «bolluğuna» gətirib çıxarır. Buna görə də peşəyönümü prosesində kadrlara olan sosial tələbat nəzərə alınmalı və işin bu istiqamətdə aparılmasına diqqət artırılmalıdır. Şagirdlər yaşadıqları regionun, respublikanın iqtisadiyyatı ilə dərinlənən tanış edilməli, kadr tələbatları haqqında müntəzəm məlumatlar almalıdır.

«Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007–2012-ci illər)»nda deyilir: «Regionların hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafı ixtisaslı işçi qüvvəsi probleminin regional əmək resursları baxımından və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla həllini qarşıya qoyur» [9, s.6]. Buna görə də ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsi işində həm respublikamız səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə əmək bazarı ilə əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində ixtisaslı işçi qüvvəsinə yaranan tələbatların çevik şəkildə ödə-

nilməsini nəzərdə tutmaq lazımlıdır.

Beləliklə, göstərilən prinsiplər müasir dövrdə şagirdlərin peşəyönümü probleminin düzgün həll edilməsi üçün müəllim və tərbiyəçilərin əldə rəhbər tutduğu ideyalar olub, problemin müvəffəqiyyətlə həll edilməsində mühüm yer tutur. İş üsullarının əlverişli və müvafiq seçilməsi isə bu prosesin səmərəliliyini daha da artırır.

4.4. Peşəyönümü işinin üsulları və vasitələri

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin məktəb təcrübəsində peşəyönümü işinin müxtəlif üsul və vasitələrindən istifadə edilir. Bunların bir çoxu ənənəvi üsul və vasitələr olsa da, bəzilərindən hazırkı məktəb təcrübəsində bir o qədər səmərəli şəkildə istifadə edilmir. Lakin tədqiqat və təcrübələr göstərir ki, bu üsul və vasitələrin hər birinin öz rolü və yeri vardır.

Peşəyönümü işinin daha xarakterik üsullarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- peşələr haqqında söhbətlər;
- şəxsi sənəd və materialların öyrənilməsi, müəllimin, ailə üzvlərinin və tanışların rəyi və xarakteristikası;
- fərdin imkanlarının, meyl və maraqlarının aşkarlanması üçün müsahibə və intervülərin aparılması;
- maraq və meyli müəyyənləşdirmək üçün anketləşdirmə;
- peşə yararlığını, meyllərini və qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün testləşdirmə;
- peşə məsləhəti və peşəseçmə üçün tibbi müayinələrin aparılması.

Bu üsulların hər birinin rol və imkanlarını nəzərdən keçirək.

Peşələr haqqında **söhbətlər** peşəyönümü işində xüsusi və birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Burada başlıca məqsəd şagirdlərin daha çox peşələr üzrə məlumat və təsəvvürlərini genişləndirməkdir. Lakin bu yeganə məqsəd deyildir. Peşələr haqqında məlumat verilən zaman həmçinin şagirdlərə peşələrinin iqtisadiyyat sahələri üzrə təsnifatı, ayrı-ayrı peşələrin xüsusiyyətləri, dövlət müəssisələri, əmək birlikləri, istehsalatda

əməyin məzmunu və xüsusiyyətləri, təhsili davam etdirmək və işə düzəlmə imkanları və s. haqqında da-nışılmalıdır. Belə məlumatların verilməsi bir tərəfdən şagirdlərin peşələr haqqında dünyagörüşlərini, digər tərəfdən isə, peşə maraq və meyllərini, əqli və fiziki əməyin xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürlərini, əməyə və müxtəlif peşə adamlarına məhəbbət və hörmət his-sərini artırır.

Apardığımız müşahidələr və orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdləri ilə söhbətlərin nəticəsi göstərdi ki, şagirdlərin bir çoxunda peşələr və təhsili davam etdirmək üçün mövcud ixtisaslar, tədris müəssisələri haqqında informasiya qıtlığının olması onların gələcək həyat yollarını düzgün müəyyənləşdirməkdə əsaslı çətinliklər yaradır. Hətta işləmək istəyən şagirdlərin də işə düzəlmə imkanları haqqında məlumatları olduqca səthi və bəsitdir. Bunun başlıca səbəbi isə məktəblərdə bu sahədə işlərin unudulması, bir növ başlı-başına buraxılmasıdır.

Müəllimlərlə söhbətimizdə onların bir çoxu açıq etiraf edirlər ki, şagirdlərin həyat yolu, gələcək peşə planları son dövrlər (qəbulun test imtahanları ilə aparılmışından sonra) şagirdlərin özləri və onların valideynləri tərəfindən müəyyənləşdiyindən məktəbdə bu işlərlə müəllimlər çox səthi və az-az hallarda məşğul olurlar.

Peşələr və peşə sahələri ilə tanışlıq üçün hansı kitablar, jurnallar, broşüralar, sorğu kitabları ilə tanış olduqlarını öyrənmək üçün şagirdlərə verdiyim sualların cavabsız qalmاسının bir çox səbəbləri vardır. Başlıca amil – respublikamızda belə mənbələrin çox az və yox dərəcəsində olmasının üzərində xüsusi dayanmaq istəyirəm.

Tədqiqatlar göstərir ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İsviç və b. ən məşhur, mötəbər və nüfuzlu peşələr haqqında məlumatların əsas mənbəyi peşə lügətləri və peşələr üzrə sorğu kitablarıdır. Məsələn, müntəzəm olaraq ABŞ-da iki cildlik «Peşə lügəti» və «Peşə xülasəsi» sorğu kitabları, Böyük Britaniyada «Peşəyonümü üzrə rəhbərlik», «Peşədə dəyişikliklər» sorğu kitabı, Fransada «Peşə hazırlığı və peşələr üzrə rəhbərlik», Almaniyada «Təlim və peşəyonümü», ayda bir dəfə nəşr olunan «Peşə məsləhəti Xəbərləri», İsviçdə

«Peşələr üzrə məlumatlar», «İsveç peşə lügəti» kimi dövlət səviyyəsində kitablar, jurnallar nəşr edilir. Bunlardan başqa, çoxlu sayda broşüralar, bukletlər və peşə xarakteristikaları da nəşr olunur ki, bunlar da şagirdlərin peşələr üzrə maariflənməsində mühüm rol oynayır [155, s.57–58]. Son illər Rusiyada da bu sahəyə xüsusi diqqət verilməsi özünü göstərir. Professor Q.K.Selvko və O.Y.Solovyova tərəfindən şagirdlərin gələcək həyat yollarını müəyyənləşdirmələrinə kömək edə biləcək tədris vəsaitlərinin [163; 164 və s.] hazırlanması, «Peşələr aləmi» adlı ensiklopedik nəşrlərin olması bu sahədə olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində isə yalnız bir-iki kitab, məsələn, Z.Qaralov və Ə.Hüseynov tərəfindən yazılmış «Bütün peşələr yaxşıdır, istədiyinizi seçə bilərsiniz» və s. istisna olmaqla, bu seriyadan digər nəşrlərin olmaması təəssüf doğurur. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində istifadə edilən müasir elektron tədris materiallarının, elektron dərsliklərin, elektron kitabxanaların, rəqəmli tədris resurslarının, tədris və elmi-metodiki nəşrlərin, elmi-kütləvi və didaktik materialların, ensiklopedik nəşrlərin və s. hazırlanmasını nəzərdə tutan «Azərbay-can Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı» [12, s.748–757] respublikamızda bu sahədə müsbət dəyişikliyin olacağına böyük inam yaradır.

Peşəyönümü işinin üsulları içərisində – şəxsi sənəd və materialların, müəllimin, ailə üzvlərinin, tanışların rəyi və şagirdlərin xarakteristikasının öyrənilməsi müəyyən yer tutur.

Təcrübə göstərir ki, peşəyönümü məqsədilə şagirdlərə aid bir çox sənədlərin, məsələn, məktəbdə olan şəxsi işin, fənlər üzrə aldığı qiymətlərin, məktəbdə hansı dərnək, bölmə və ya klublarda fəaliyyət göstərdiyini, sinif rəhbərlərinin onlar haqqında yazdığı xasiyyətnamənin, şagirdin ailə vəziyyətinin, ata-anasının hansı peşə sahibi olmasının, şagirdlərin yaradıcılığının və s. öyrənilməsi bu baxımdan çox zəruri və faydalıdır. Belə öyrənmə materiallarından yaradıcılıqla istifadə edilməsi peşəyönümü işində məhz şagirdin özü haqqında olan materiallara istinad edilməsini nəzərdə tutur ki, bunun da olduqca müsbət təsiri vardır. Belə materiallar şagirdin maraq dairəsi, bacarıq və qabiliyyəti

haqqında empirik məlumatlar verir.

Müəllimlərin, ailə üzvlərinin, tanışlarının şagird haqqında rəyləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tərəddüd etmədən demək olar ki, şagirdin fənlər üzrə marağını, bacarıq və qabiliyyətini müəllimdən, onun boş və asudə vaxtlarını necə, nə ilə keçirməsini, dərsdən kənar vaxtlarda nə ilə məşğul olduğunu və nəyə maraq göstərdiyini ata-anadan, ailə üzvlərindən və yaxınlardan yaxşı heç kim bilməz. Buna görə də peşəyönümü işinin elmiliyinin və optimallığının təmin edilməsi baxımından bu üsuldan da səmərəli istifadə edilməsi tələb olunur.

Müsahibə və intervülər fərdin imkanları, meyli və marağının aşkarlanmasında müəyyən yer tutan üsullardandır. Müşahidə nəticəsində toplanmış məlumatların bir daha dəqiqləşdirilməsi və bu prosesdə məlum olmayan bir sıra məsələlərin ətraflı öyrənilməsi üçün müsahibə və intervüdən istifadə edilir. Bu üsulun tətbiqi zamanı şagirdlərin peşələrə olan münasibəti, maraq və meyllərində olan inkişafın səbəbi, konkret olaraq hansı peşə və ixtisasla maraqlandığı və s. məsələlər daha qabarlıq şəkildə üzə çıxır. Müsahibə və intervü təkcə şagirdlərlə deyil, eyni zamanda məktəb və sinif rəhbərləri, müəllimlər və valideynlərlə də aparıla bilər. Bu üsuldan istifadə olunması şagirdlər haqqında daha obyektiv məlumatların əldə edilməsinə imkan yaradır.

Anketləşdirmə. Maraq və meyli müəyyənləşdirmək işində bu üsul xüsusi yer tutur və ona tez-tez müraciət edilir. Anketləşdirmə qısa müddət ərzində şagirdin peşə maraq və meyllərini, konkret olaraq hansı peşə sahəsi ilə maraqlandığını, peşə motivlərini, tələbatlarını aşkara çıxarmaqda bir sıra imkanlara malikdir.

Anket sorğusu müəyyən bir məsələni aydınlaşdırmaq üçün aparıldığından onda konkret məqsəd olmalıdır. Bu üsulun xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, verilən suallar kompleks xarakter daşımali, şagirdlərin verdikləri cavablar maraq və meyli haqqında konkret təsəvvür yaratmalıdır. Belə sorğu zamanı şagirdlər müstəqil olaraq müəyyən suallar sırasında düşünür və bu suallara yazılı şəkildə cavab verirlər. Buna görə də anketdə verilən suallar həm düşündürücü, həm də elə olmalıdır ki, şagirdlər ona aydın və konkret cavab verə bilsinlər.

Peşeyönümü işində istifadə edilən üsullar içində xüsusi yer tutan üsullardan biri **testləşdirmədir**. Test üsulu şagirdlərin peşə yararlılığını, meyllərini və qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək işində əlverişli üsullardandır. Bu üsulun faydalı cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, test sualları özünün dərinliyi, çevikliyi və dəqiqliyi ilə şagirdlərin meyl və qabiliyyətlərini daha dərindən eks etdirə bilmək xüsusiyyətini özündə daşıyır.

Lakin bu əlverişli üsuldan uzun illər bir çox xarici ölkələrdə geniş istifadə edilsə də, təəssüf ki, bizim respublikamızda ona birtərəfli formada yanaşılır. Testlərdən yalnız şagirdlərin fənlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərinin üzə çıxarılması işində istifadə edilir ki, bu da şagirdlərin peşeyönüünü müəyyənləşdirmək üçün çox az əhəmiyyət daşıyır. Bunun bir səbəbi də respublikamızda psixoloq və pedaqoqların bu sahəyə az diqqət yetirməsi və bu tip testlərin tərtibinə laqeyd yanaşmalarıdır. Düzdür, bu çox çətin bir prosesdir. Lakin xarici ölkələrdə buna aid kifayət qədər təcrübənin olduğunu unutmaq olmaz. Məsələn, İngiltərədə Britaniya psixologiya cəmiyyətləri, İstehsalat psixologiyası Milli institutu və xüsusi nəşriyyatlar tərəfindən peşeyönü müəqsədirilə testlər çap olunur. Testlər onların funksiyasından asılı olaraq belə təsnif edilir: a) əqli qabiliyyətlərin ölçülməsi üzrə testlər; b) bilik və vərdişlərin üzə çıxarılması testləri; c) meyl və bacarıqların aşkarlanması testləri; ç) maraqların aşkarlanması testləri; d) şəxsiyyət keyfiyyətlərinin müəyyənləşdiril-məsi testləri [146, s.70].

Nümunə üçün şagirdin aktyorluq peşəsinə maraq və meylini aşkarlamaq üçün tərtib edilmiş belə bir testə diqqət yetirək:

1. «Ton» və «nūans» sözlərinin fərqi varmı?
2. Fərqiñə varmadan darisqal və səliqəsiz mənzildə yaşaya bilərsinizmi?
3. Rəsm çəkməyi xoşlayırsınız mı?
4. Siz şəxsi zövqünüzə, yoxsa modaya əsasən geyinirsiniz?
5. Aşağıdakı adlar sizə bir şey deyirmi? Mane, Van Deyk, Xose de Ribera, Falkone?
6. Yازınız çoxmu pisdir?
7. Çalışırsınızmı geyiminiz bir rəngli olsun?
8. Muzeylərə getməyi xoşlayırsınız mı?

9. Qürub çağına baxarkən xoşhal olursunuzmu?
10. Həndəsi fiqurlar çəkməyi sevirsinizmi?
11. Bədii salonlara tez-tezmi gedirsiniz?
12. Küçələrdə uzun müddət dolaşmağa meyliniz çıxdurmu?
13. Təkliyi sevirsinizmi?
14. Kimsə şer oxumağa başlayanda, bu sizə mənasız görünmürmü?
15. Musiqini yalnız əylənmək xatırınə sevirsinizmi?
16. Gözəl mənzərəni uzun müddət yadda saxlaya bilirsinizmi?
17. Dəniz daşları sizə çoxmu gözəl görünür?
18. Yeni görüşləri və tanışlıqları sevirsinizmi?
19. Ucadan şer oxumaq xoşunuza gəlirmi?
20. Otağınızdakı divar mənzərələrini silmək arzunuz olubmu?
21. Saçınızın formasını tez-tezmi dəyişirsiniz?
22. Mənzilinizdə mebelin yerini dəyişirsinizmi?
23. Mahnı bəstələmək üçün özünüzü sınamısınızmı?
24. Şer yazırınsızmı [69, s.146].

Göründüyü kimi, belə testlər aktyorluq peşəsi seçmək üçün bir-başa bir şey «deməsə də», buradaki balları ümumiləşdirməklə həmin şəxsin artistliyə qarşı gözəllik duyumunun olub-olmamasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, şagirdlərdən alınan cavabların hər birinə bir bal verilir və nəticə hesablanır: 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24-cü suallara – «hə», 2, 6, 10, 14, 15, 18-ci suallara isə – «yox» cavabı düzgün cavab – seçim hesab olunur. Əgər şagird 16 baldan artıq yiğibsa, onda onun artistlərə məxsus gözəllik duyumu var, əgər 8–16 bal yiğibsa, o, xəyalpərvərdir, gözəlliyyə biganə deyildir. Əgər şagirdin topladığı bal 4-dən azdırsa, onun gözəllik duyumu və aktyorluğa meyli yoxdur [69, s.146–147].

Lakin unutmaq olmaz ki, bir testlə və ya bir dəfə test yoxlamaları aparmaqla şagirdlərin peşə meylinin yararlığını təyin etmək olmaz. Bunun üçün müxtəlif səpgili bir neçə test nümunələrindən istifadə edilməlidir.

Təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, hər bir peşə və ya peşə qrupları üzrə şagirdlərin müəyyən qabiliyyət və bacarıq səviyyəsini, onların növlərini müəyyənləşdirmək, sonra isə bunlar əsasında

müəyyən testlər hazırlamaq mümkündür və lazımdır. Bu baxımdan aşağıdakı sahələr üzrə xüsusi qabiliyyətlərin bir neçə xarakterik göstəricilərinə diqqət yetirək.

1. Bədii-linqvistik qabiliyyətlər: yaxşı inkişaf etmiş nitq; zəngin lügət biliyi; ədəbiyyatın öyrənilməsinə və dillərin mənimsənilməsinə maraq; insanların daxili aləminə maraq; başqasının dərdinə şərik olmaq bacarığı; müşahidəçilik və s.

2. Riyazi qabiliyyətlər. Bu, təfəkkürün riyazi metodlarının mənimsənilməsidir. Riyaziyyata maraq; məntiqi düşünmə bacarıqları; riyazi materialları təhlil etmə və ümumiləşdirmə bacarığı; riyazi bilikləri tez mənimsəmə (müəllimin izahını tez başa düşmə, riyazi materialları tez və uzun müddət yadda saxlama).

3. Texniki qabiliyyətlər. Bu, texnikanı mənimsəmək və texniki elmlərdən baş çıxarmaqdır: texnikaya və texniki yaradıcılığa maraq; maşınlarla və programla idarə edilən dəzgahlarda işləməyə meyl göstərmək; qrafik materialı (çertyoj, sxem, cədvəl və s.) yaxşı başa düşmək; məkan təsəvvürünün inkişafi; riyaziyyat, fizika, kimya fənlərini müvəffəqiyyətlə mənimsəmə; texniki ədəbiyyata maraq.

4. Pedaqoji qabiliyyətlər. Bu, təlim-tərbiyə məqsədilə başqa adamlara təsir etmək qabiliyyətləridir: pedaqoji fəaliyyətə maraq; uşaqlara məhəbbət; uşaq kollektivini təşkil etmək bacarığı; kiçik yaşı uşaqlarla işləmək meyli; uşaqlara rəhbərlik etmək; nitqin aydınlığı və inandırıcılığı; tələbkarlıq; vicdanlılıq.

5. Təşkilatçıhq. Bu və ya digər işi və adamları öz ətrafında təşkil edə bilmə qabiliyyəti: başqa adamlarla asanlıqla əlaqə yarada bilməyi bacarmaq; müxtəlif uşaq təşkilatlarında fəal olmaq meyli; öz yaşıdlarının psixologiyasını dərindən bilmək; müxtəlif situasiyalarda tez istiqamət müəyyənləşdirə bilmək; adamların fərdi keyfiyyətlərinə görə işləri onların arasında bölgüsdürlə bilmək bacarığı; məsuliyyəti bütünlükə öz üzərinə götürə bilməyə hazır olmaq.

6. İncəsənət qabiliyyətləri: yüksək emosionallıq, yaradıcı təxəyül, obrazlı təfəkkür; gələcək musiqiçilər üçün: musiqini düzgün qavrama qabiliyyəti; ritm hissiyatı, musiqi yaddaşı. Gələcək

rəssam üçün: aydın görmə qavrayışı; obrazlı yaddaş, formanı, rəngi, məkanı, perspektivi hiss etmək. Gələcək aktyorlar üçün: qabiliyyətlər, təsirli mimika, ahəngdarlıq [169, s. 94].

Bunlara və digər bir sıra qabiliyyətlərə əsaslanaraq abituriyentlərin qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün testlərin tərtib olunması və qəbul imtahanları zamanı onların da imtahan siyahısına salınması, fikrimizcə, gələcək mütəxəssislərin peşəyönü müəyyənləşdirilməsində ən real addım olardı. Düzdür, bir neçə ali məktəblərdə bir sıra ixtisaslar üzrə belə qabiliyyət imtahanları tətbiq edilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunu bütün ixtisaslara tətbiq etmək faydalı olardı. Əks halda, bu günü qəbul imtahanlarında olan qeyri-dəqiqliklər gənclərimizin gələcək peşə, ixtisas seçimlərində yenə də yanlışlıqların qalmasına və dərinləşməsinə səbəb olacaqdır.

«İqtisadiyyat» və «Pedaqoji» sahələr üzrə tərtib etdiyimiz iki test nümunəsini nəzərdən keçirək:

a) İqtisadiyyat peşələri üzrə:

1. «Maliyyə», «iqtisad» və «kredit» sözləri, sizcə, eyni mənalıdır-mı?
2. Bəzi misalları kağız və qələmdən istifadə etmədən (şifahi) həll etməyi xoşlayırsınızmı?
3. Diqqətinizi uzun müddət bir obyekt üzərində saxlamaq sizi yormurkı?
4. Müəyyən bir hesablama apardıqdan sonra onun düzgünlüyünü yenidən yoxlayırsınızmı?
5. Sizi əhatə edən mühitdə baş verən hadisələrə nəzarət etmək istərdinizmi?
6. Evinizə bazarlıq etməyi xoşlayırsınızmı?
7. Necə varlanmaq sizi düşündürürmü?
8. Müəyyən miqdar pul xərclərindən sonra onun haqq-he-sabını aparmaq məqsədə uyğundurmu?
9. Kompüterlə saatlarla işləməyi xoşlayırsınızmı?
10. Mağazadan alacağınız şeylərin siyahısının əvvəlcədən tərtib

edilməsi sizi qane edirmi?

11. Lotereya biletləri vasitəsilə bəxtinizi tez-tezmi sınayırsınız?
12. Pullarınızın əmanət banklarında saxlanılmasını istərdinizmi?
13. Gün ərzində gördüğün işlər barədə özünə hesabat verir-sənmi?
14. Müxtəlif xasiyyətli adamlarla ünsiyyətdə olmağı xoşlayırsınız mı?
15. Ailədə pul gəlirinin və xərclərinin dəqiq haqq-hesabını aparmaq vacibdirmi?
16. Sizə lazım olmayan, lakin xoşunuza gələn bir şeyə pul verirsinizmi?
17. Qənaətçilik xəsislik deyilmi?
18. Əsəbi və hövsələsiz adamlarla münasibətdə olarkən nə-zakətli olmağı bacarırsınız mı?
19. İqtisadi hesablamlar və təhlillər aparmaq xoşunuza gəlirmi?
20. Uzun müddət bir yerdə oturub işləmək sizi yormur ki?
21. Riyazi qayda, qanun, işaret və düsturlar yadında asan qalırımı?
22. Diqqətinizi eyni vaxtda bir neçə məsələyə yönəldə bilirsinizmi?
23. Müqayisələr aparmağı və nəticələr çıxarmağı xoşlayırsınız mı?
24. Hadisə və proseslərin gedisi rəqəmlərlə ifadə etmək məqsədə uyğundurmu?
25. Bir-birinin əksi olan məlumatları təhlil edib, nəticə çıxarmağı xoşlayırsınız mı?

Bu testdə şagirdlərin cavablandırıldığı hər suala bir bal verilir. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 24 və 25-ci suallara «hə», 1, 3, 10, 11, 12, 16, 17 və 20-ci suallara «yox» cavabı düzgün cavab sayılır. Əgər şagird 17 baldan artıq yığıbsa, onun iqtisadiyyat sahəsində müəyyən peşə və ixtisas seçməyə meylinin düzgün olduğunu qiymətləndirmək olar. Şagird 9–17 bal toplayıbsa, bu sahədə müəyyən təsəvvürləri var və onları genişləndirmək mümkündür. Əgər yığılan ballar 9 baldan

aşağıdırısa, şagirdin bu sahədə heç bir təsəvvür və meyli olmadığı qənaətinə gəlmək olar.

b) Pedaqoji peşələr üzrə:

1. Özündən kiçik uşaqlarla söhbət etməyi, gəzintiyə getməyi xoşlayırsanmı?
2. Çətin vəziyyətlərdə özünə, danışığına, hərəkət və davranışına nəzarət edə bilirsənmi?
3. Şer, hekayə və başqa mətnləri ifadəli oxumağı xoşlayırsınız mı?
4. Xeyirxahlıqla obyektivlik, humanizmlə prinsipiallıq keyfiyyətləri bir yerdə mümkündürmü?
5. Boş vaxtlarımızda mütaliə ilə məşğul olursunuzmu?
6. Adamlarla ünsiyyətə tez giriə bilirsinizmi?
7. Təşkilatlılıq etməyi, tələblər və komanda verməyi xoşlayırsınız mı?
8. Gördüyüümüz işlərdə rejimə əməl etməyi xoşlayırsınız mı?
9. Radio və televiziyyada məktəb, müəllim, şagird və tərbiyə məsələlərinə həsr olunmuş verilişlərə baxırsınız mı?
10. Səhnədə olmaq, adamlar qarşısında çıxış etmək istərdinmi?
11. Adamların üz ifadələrindən onun əhvali-ruhiyyəsini təyin edə bilirsənmi?
12. Çətin anlarda tez qərar qəbul edə bilirsinizmi?
13. Bir işlə məşğul olduqda diqqətinizi başqa bir işə, obyekte yönəldə bilirsınız mı?
14. Geyiminizə qarşı çoxmu diqqətlisiniz?
15. Bildiyiniz məsələlər haqqında başqalarına məlumat verməyi xoşlayırsınız mı?
16. Yenilikləri tez qəbul edirsınız mı?
17. Hər günün sonunda gördüğünüz işlər haqqında özünüzə hesabat verirsiniz mi?
18. Sabah və ya bir neçə gün sonra görəcəyiniz işləri əvəlcədən planlaşdırırsınız mı?
19. Yoldaşlarınızla ünsiyyətdə əl, üz ifadələrindən, təsirli baxışlardan istifadə edirsınız mı?

20. Musahibə vasitəsilə adamlar haqqında fikir söyləməyi düzgün hesab etmək olarmı?
21. Yumor hissiniz varmı?
22. Yenilikləri öyrənməyə, hər gün bir yenilik haqqında məlumat əldə etməyə həvəsiniz varmı?
23. Gündəlik yazırısınızmı?
24. Başqa adamların taleyinin sizə etibar edilməsini istərdinizmi?
25. Xəttinizi yaxşılaşdırmaq üçün əlavə təmrinlərdən istifadə edirsınız?

Bu testdə də şagirdlərin cavablarında hər suala bir bal verilir. Bütün suallarda «hə» cavabı müsbətdir. Yəni düzgün cavab hesab edilir. Əgər şagird 17 baldan yuxarı toplayıbsa, deməli, onun pedaqoji sahəyə – müəllimliyə həvəsi və meyli yüksəkdir. Əgər müsbət cavablar 9–17 bal toplayıbsa, onun müəllimlik peşəsinə meylinin zəif olduğu görünür. Əgər şagird 9 baldan aşağı toplayıbsa, onun bu sahədə maraq və meylinin olmadığı üzə çıxır.

Fikrimizcə, bu tipli testlər və onlara alternativ cavablar tərtib edib şagirdlərin (abituriyentlərin) maraq göstərdikləri peşələr və ixtisaslara nə səviyyədə – psixoloji, fizioloji, əqli, intellektual və mənəvi cəhətdən hazır olub-olmadığını yoxlamaq və öyrənmək olduqca faydalı olardı. Bunun üçün suallara düzgün cavab tərtib etmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Peşə məsləhəti və peşəseçmə üçün tibbi məsləhətlərin aparılması heç də yuxarda sadalanan üsullardan və işlərdən az əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin çox təəssüf ki, bu işin respublikamızda bir növ formalizmə çevrilməsi demək olar ki, peşəseçmə işində tibbi göstəricilərin nəzərə alınmamasına gətirib çıxarmışdır. Bu da şagirdlərin peşə yararlılığı haqqında, şagirdin psixofizioloji imkanları və sağlamlığı haqqında ətraflı məlumatların toplanmamasına və nəzərə alınmamasına, nəticədə peşəseçmə işinin optimal şəkildə həll edilməməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də peşə məsləhəti və peşəseçmə üçün müxtəlif istiqamətlərdə tibbi müayinələrin aparılması, müxtəlif peşələrin insana verdiyi tələblər üzrə tibbi göstəricilərin həmin tələblərə müvafiq gəlib-gəlməməsini üzə çıxarmaq tələb olunur. Tibbi göstəricilərin hər-

tərəflı şəkildə nəzərə alınması peşəseçmə işində şagirdlərin sağlamlıq vəziyyəti ilə seçdiyi peşənin uyğunluğunu təmin edir. Məsələn, gözü zəif olanın sürücü, əsəbi, nitqi qüsurlu olanların, tez-tez mütəəsirlənlərin müəllim, lamisə duyğuları zəif inkişaf edənlərin həkim və s. kimi peşələri seçməsinin qarşısını alır və belə şəxslərin bunlara qarşı tibbi əks göstəricisi olmayan peşələrə getməsi haqqında məsləhətlər verilir. Bu da peşəseçmə işinin daha da elmi şəkildə aparılmasını və nəticələnməsini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda təsnif edilən, məzmun və xarakterinə toxunulan üsullardan əlavə digər bir sıra üsullar vardır ki, onlardan tədqiqatlarda [51;56;91;124;1140 və s.] geniş bəhs edilmişdir.

4.5. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının pedaqoji texnologiyaları

Görkəmli pedaqoq A.S. Makarenko hələ keçən əsrin 30-cu illərində özünün məşhur «Pedaqoji poema» adlı əsərində yazdı ki, bizim pedaqogikamızda aparıcı rola mənəvi nəsihət məntiqi oynadığından, texnoloji məntiq əsas yer tutmamış və buna görə də pedaqoji istehsalın ən mühüm şöbələri olan texnoloji proses, əməliyyatların qeyd olunması, müxtəlif konstruktur ləvazimatlarının tətbiqi, normalaşdırma, nəzarət, buraxılış, keyfiyyətə nəzarət və saf çürük etmə kimi əməliyyatlar aparılmış (22, s.618).

Keçmiş pedaqogikamızda və praktik pedaqoji prosesdə olan bu çatışmazlığın tənqidindən 70 ildən artıq bir vaxt keçir. Son 8-10 ilə qədər bu vəziyyət elə belə də qalmışdır desək bəlkə də səhv etmərik. Lakin son illər istər yaxın və uzaq xaricdə, isrərsə də bizim respublikamızda bir sıra maraqlı tədqiqatlar aparılmış, məqalələr və iri həcmli əsərlər yazılmışdır (23, s.103–111; 24; 25, s. 317–340; 26).

Bu tədqiqatlarda pedaqoji prosesin müxtəlif istiqamətlərində – həm təlim, həm tərbiyə, həm də məktəbin idarə edilməsi məsələlərində mövcud və mümkün olan texnoloji proseslərdən

bəhs edilmiş və pedaqoji texnologiyaların təhsilimizin müasir inkişaf yönümüzdə zəruriliyi və mahiyyəti əsaslandırılmışdır. Respublikamızda bu sahədə ilk və maraqlı tədqiqatlardan biri olan «Pedaqoji texnologiyalar» adlı monoqrafiya bu baxımdan diqqəti cəlb edir (24). Monoqrafiyada deyilir: «Çevik təhsil sistemləri müasir pedaqoji yanaşmalar tələb etdiyindən, birinci növbədə yalnız təhsil verməyi əsas götürən ənənəvi texnologiyalardan uzaqlaşmaqla şəxsiyyətin inkişafını təmin edən, yaradıcılığını stimullaşdırın, yaradıcı təfəkkürün inkişafına şərait yaradan pedaqoji və təlimi texnologiyalarına üstünlük verilməlidir (24, s.333). Təlim-tərbiyə prosesinin mühüm tərkib hissəsi olan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması problemi də bu proses-lərdən kənarda qalmır.

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması problemi texnoloji proseslərlə zəngindir. Bu proseslərin ardıcıl və sistemli şəkildə aparılması şagird şəxsiyyətinin özünü reallaşdırmasında və peşə özünü təyinində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Texnoloji proseslər peşə seçmənin daxili mahiyyətindən irəli gəldiyindən onun ayrı-ayrı mərhələləri, bu mərhələlər üzrə işin istiqamətləri və məzmunun öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Peşə yönümü işində pedaqoji texnologiyalar şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının həllinə yönəlmış, ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət sistemi və bu fəaliyyətin reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu baxımdan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının **texnoloji ardıcılılığını** aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Şagirdlərin peşə seçmə haqqında hərtələfli və müxtəlif biliklər əldə etməsi.
2. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə sistemli, ardıcıl peşəyönümü işlərinin aparılması.
3. Diaqnostik nəticələrin təhlili, müqayisəsi, dəqiqləşdirici işlərin aparılması, tövsiyə və məsləhətlərin təşkili.

Bunların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Şagirdlərin peşələr və peşə seçmə haqqında hərtərəfli məlumat və biliklərə yiyələnmələri peşə seçmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən və peşə yönümü sisteminin ilk komponenti olan peşə maarifi işində xüsusi yer tutur. Prosesin düzgün təşkili

şagirdlərin aşağıdakı sahələr üzrə **biliklər** və **məlumat** əldə etməyə geniş im-kanlar yaradır:

1. Şəxsi məlumatlılıq.
2. Peşələr aləminin araşdırılması.
3. Yekun qərarın qəbulu.

Şəxsi məlumatlıq maraqlar, qabiliyyətlər və dəyərlər haqqında məlumat toplamaqdır. Bu, peşə seçmək astanasında olan hər bir şəxsə aşağıdakı bir sıra vacib **suallara_cavab** tapmağa imkan yaradır:

- mən kiməm və özüm haqqında nəyi birlərəm?
- hansı növ iş görməkdən zövq alıram?
- mənim maraq və qabiliyyətim nəyədir?
- hansı bacarıqlara malikəm?
- gələcək peşəmlə bağlı hansı qərara gələ bilərəm?
- öz maraq, bacarıq və qabiliyyətlərimi dərinindən öyrənmək üçün
hansı yenilikləri əlavə edə bilərəm?
- maraqla qabiliyyətim arasında uyğunluq hansı səviyyədədir
və s.

Şagirdlərin şəxsi məlumatlıq səviyyəsinin dinamikası bir sıra pedaqoji texnologiyaların həyata keçirilməsi ilə six sürətdə əlaqədardır. Bu məqsədlə şagirdlərə aşağıdakı **tapşırıqlar** üzərində fikirləşməyi və işləməyi tövsiyə etmək faydalıdır.

- təlim müvəffəqiyyətinə nəzər salaraq hansı fənnin sənin üçün daha asan, hansınınsa çətin oldubunu aydınlaşdırmaq;
- öz asudə vaxtını necə keçirdiyinə nəzər salmaq və onu təhlil etmək;
- şəxsi marağını izləmək, qeydə almaq və gələcəkdə kim, nəçi olacağını aydınlaşdırmaq;
- valideynlərinin sənin peşə niyyətlərinə münasibətini öyrənmək;
- arzu etdiyin peşə və ixtisasa uyğun yiylənəcəyin işləri müəyyənləşdirmək.

Məktəb pisikoloqu və sinif rəhbərlərinin şagirdlərlə bu istiqamətlərdə geniş iş aparması olduqca faydalıdır. Belə vaxtlarda şagirdlərə verilən məsləhətlər və edilən yardımalar onların özlərini

daha yaxşı tanımlarında, peşə özünüdərkində və özünütəyinində əlverişli rol oynayır.

Peşələr aləminin tədqiqi (araşdırılması) – şəxsin maraqlarına uyğun ola biləcək reşə, ixtisas və iş növü haqqında məlumat toplamaq prosesidir. Bu zaman aşağıdakı bir sıra suallar meydana çıxır ki, şagirdlər bu suallar üzərində düşünməyə istiqamətlənməlidirlər.

- seçmək istədiyiniz və ya seçdiyiniz hər hansı bir peşən və ya ixtisas üzrə işdə hansı təhsil tələb olunur;
- seçəcəyin peşə və ixtisas üzrə işin mənfi və müsbət cəhətləri hansılardır;
- kənardan baxdıqda seçmək istədiyin konkret peşə haqqında ilkin təsəvvürlərin necədir;
- seçmək istədiyin peşə, ixtisas və ya konkret iş növünün şəxsiyyətə verdiyi tələblər nələrdən ibarətdir;
- bu sahə (peşə, ixtisas) üzrə əmək haqqı necədir;
- seçdiyin reşə, ixtisas və ya iş növü üzrə iş şəraiti necədir və s.

Bu suallara cavab tapmaq üçün şagirdlərə aşağıdakı bir sıra tövsi-

yələrin verilməsi məqsədə müvafiqdir:

1. Peşələr haqqında, o cümlədən seçmək istədiyiniz peşələr haqqında mümkün qədər çox və ətraflı məlumat topla.
2. Bu peşələr üzrə işləyən insanlarla görüş və onlara müvafiq suallar ver, məlumatlar əldə et.
3. Bu peşədə sizin məsuliyyətiniz nədən ibarət olacağını aydınlaşdır.
4. Başqa peşə sahəsində də işləyərsənmi?
5. Seçəcəyin peşədə xoşuna gələn və ya gəlməyən nədir?
6. Bu sahədə hansı bacarıqlar tələb olunur, bunlar sizdə varmı?
7. Seçəcəyin peşənin çətinlikləri nədir, bunlar səni qorxutmur ki?
8. Seçəcəyin peşənin gələcək perspektivlərini (imkanlarını) nədən görürsünüz?
9. Bu peşə üzrə işləmək istəyənlərə hansı məsləhətlər verərdiniz?

Şagirdlər bu məsləhət və tövsiyələri götür-qoy etdikdən və yeri-nə yetirdikdən sonra onların yekun qərar qəbul üzərində düşünmələrinə və bu qərarı qəbul etmələrinə çalışmaq lazımdır.

Yekun qərar qəbulu – müxtəlif alternativlərii, mümkün variantları nəzərdən keçirərək düzgün peşə seçimini kömək edən prosesdir. Bunun üçün şagirdlərə aşağıdakı **tövsiyələri** yerinə yetirmək tapşırılır:

1. Müxtəlif variantlara bax və hansı problem meydana çıxarsa onun həll edilməsi üçün hansısa digər yol və vasitələrin olub-olmadığın müəyyən et.

2. Öz qərarının üzərində düşün. Onun real və yekun qərar olub-olmadığını yaqın et.

3. Başqa adamların (valideynlərin, müəllimlərin, həkimlərin, tanış və qohumların) məsləhətini dinlə.

4. Öz seçimini nəzərdən keçirərkən müxtəlif variantların və alternativlərin üstün və mənfi cəhətlərini müqayisə et.

5. Yekun qərar qəbul et və bu istiqamətdə bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini dəqiqləşdir.

II. Qərar qəbulu və peşəseçmə sərbəstliyi şagirdin özündə qalsada, onların peşə seçməyə hazırlanması və problemin şüurlu surətdə, elmi əsaslarla həll edilməsi valideynlərin, müəllimlərin-məktəbin işidir. Şagirdlərin ailə və ictimai tərbiyəsinin düzgün təşkili, peşə seçməyə hazırlanma üzrə işlərin ardıcılılığı və sistemliliyi onların bu işə şüurlu yanaşmasına, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq olan peşə və ixtisas seçimlərinə səbəb olur. Bunun üçün məktəbdə peşəyönümü işlərinin məqsədyönlü şəkildə təşkili və aparılması lazım gəlir.

Məktəbdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə işlərin aparılmasında sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu problemin həllinin səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. İşlərin bu şəkildə təşkili həm nəzəri, həm də praktik formada aparılan tədbirlərdə şəagirdlərin aldıqları bilik, bacarıq və vərdişlərin müəyyən sisteminin, məntiqi əlaqəsinin və varisliyin gözlənilməsinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən də, aparılan işlərin mövzusu, məqsədi, kimlərlə, nə vaxt, harada keçiriləcəyi və s. haqqında tərbiyəçilərdə aylın təsəvvürülər

olur. Fasiləsizlik gözlənilir, peşəyönümü işinin ayrı-ayrı komponentlərinin sistem halında, bir-biri ilə əlaqəli və kompleks şəkildə reallaşması özünü göstərir.

Məktəbdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə işlər əsasən iki yolla: a) fənlərin tədrisi və b) dərsdən kənar tədbirlər prosesində həyata keçirilir.

Fənlərin tədrisi prosesi bilavasitə müəllimlərin fəaliyyəti, fəaliyyət texnologiyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu məqsədlə müəllimlərin fəaliyyət texnologiyasını aşağıdakı kimi konkretləşdirmək olar:

1. Ayrı-ayrı tədris fənlərinin müvafiq mövzularının peşələrlə tanışlıq və peşəyönümü imkanlarının üzə çıxarılması, onların planlaşdırılması. Bu məqsədlə tədris zamanı bir sıra **ardıcılığın** goz�ənilməsi zəruridir:

- program və dərsliklərin araşdırılması, peşəyönümlü mövzuların seçilməsi, aparılacaq işlərin qeyd olunması;
- peşəyönümü işlərinin dərs prosesinin hansı mərhələsində aparılmasının müəyyənləşdirilməsi;
- təlim metodunun seçilməsi və s.

Təlim prosesində peşəyönümü imkanlarının reallaşdırılması üzrə işlərin təşkili və aparılması (müvafiq mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərin peşələr aləmi ilə tanış edilmələri). Bunun üçün dərsin müəyyən mərhələsində mövzunun imkan və xüsusiyyətlərinə müvafiq işlərin: söhbətlərin aparılması; müsahibələrin keçirilməsi; mü-vafiq slaydların, vizual vasitələrin göstərilməsi və s.

2. Dərsdən kənar təlim-tərbiyə prosesində peşə yönümü işlərinin aparılması.

Hər bir dərsin tərbiyəvi funksiyasının həyatı keçirilməsi ilə yanşı, dərsdən kənar təlim-tərbiyə işlərinin aparılması vacibdir. Bu işdə sinif rəhbərlərinin, məktəb psixoloqlarının fənn və özfəaliyyət dərnəkləri rəhbərlərinin üzərinə mühüm işlər düşür.

Peşəyönümü üzrə təşkil edilən dərsdən kənar təlim-tərbiyə işləri özünün rəngarəngliyi və imkanlarının geniş olması ilə fərqləndidir. Yindən bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi olduqca

faydalıdır. Bunun bir üstün cəhəti də aparılan işlərin bilavasitə şagirdlərin praktik fəaliyyəti ilə bağlı olmasıdır. Belə işlərə nümunə olaraq maraqlar üzrə dərnəkləri, təcrübəçilik işlərini, peşələr üzrə müəyyən klubların təşikli, peşəyönümü məqsədli müsabiqələrin aparıl-ması, diyarşunaslıq işlərini və s. göstərmək olar ki, məhz bu zaman şagirdlərin peşə niyyətlərinin formalasdırılması bilavasitə onların praktik fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir ki, bunun da əhəmiyyəti ol-duqca böyükdür. Belə işlər:

- şagirdlərin peşələr haqqında məlumat və biliklərini genişləndirir;
- müəyyən peşələr üzrə əmək prosesləri və iş şəraiti ilə yaxın-dan tanış olmağa imkan yaratır;
- şagirdlərin seçdikləri peşələr üzrə ilkin bacarıqlara yiyələnmələrinə kömək edir;
- seçilmiş peşə profili üzrə şagirdlərin malik olduqları bacarıq və vərdişləri üzə çıxarır;
- ilkin peşə adaptasiyasının yaranmasına səbəb olur;
- şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinin ilkin sınavaqdan keçirilməsinə şərait yaratır.

Bu baxımdan peşəyönümü məqsədilə aparılan işlərin ayrı-ayrı növlərinin elə sistemi və ardıcılılığı nəzərə alınmalıdır ki, bu tədbir-lər təlim-tərbiyə prinsiplərinin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsinə yönəlmüş, kiçikdən böyüyə, sadədən mürəkkəbə, təhlildən tərkibə doğru hərəkət, iş sistemi, xarici və daxili hərəkətlər toplusu kimi özünü göstərsin.

3. Peşəyönümü baxımdan şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi – peşə diaqnostikası işlərinin aparılması peşəyönümü sisteminin başlıca komponentlərindən biri olub, bir sıra **texnoloji ardıcılığa** əməl edilməsini tələb edir:

- şagird şəxsiyyətinin sturukturunu, xüsusən peşə motivlərinin,
- maraq və meyllərinin real vəziyyətinin qabaqcadan öyrənilməsi;
- şagirdlərin fəaliyyət prosesində öyrənilməsi;
- şəxsiyyətin təşəkkül prosesində (dinamikada) öyrənilməsi;

şagird şəxsiyyətinin bu istiqamətlərdə öyrənilməsi sinif rəhbəri və məktəb psixoloquna aşağıdakı bir sıra **suallara cavab tapmaqdə** kömək edir:

➤ Şagirdlər hansı əmək sahəsinə və peşəyə maraq göstərirlər. Onların maraq və meyllərinin real vəziyyəti necədir. Kim hansı peşəni seçmək istəyir?

➤ Şagirdlər müxtəlif fəaliyyət: dərs, dərnək məşğələləri, praktik işlər, sinifdən kənar tərbiyə işləri və s. prosesində hansı əmək və peşə sahələri ilə maraqlanırlar?

➤ Şagirdlərin fənn maraqları ilə peşə, ixtisas maraqlarının uyğunluq səviyyəsi necədir?

➤ Ötən müəyyən müdəttələ müqayisədə şagirdlərin peşə maraq və motivlərində hansı dəyişikliklər olmuşdur. Şəxsiyyətin təşəkkülü prosesində peşə niyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi necə olmuşdur?

Diaqnostika sisteminin bu ardıcılıqla aparılması sınaqdan keçirilən şagirdlərin həyat mövqeyinin bir sıra: a) şəxsi (özünə); b) işgüzar (məsələyə, iş prosesinə) və c) kollektivçilik (qarşılıqlı təsirlərə) yönümünü (yönəlişliyini) müəyyənləşdirməyə səbəb olur.

Peşə diaqnostikası işlərinin aparılması şagirdlərin peşələr aləmi və əmək sahələri haqqında məlumat və biliklərinin səviyyəsini üzə çıxarmaq, peşə motivlərin öyrənmək, onların maraqları ilə bacarıq və qabiliyyətlərinin müvafiqlik səviyyəsini aşkarlamaq və s. məqsədi daşıyır. Buna görə də onun dərs ilinin müxtəlif vaxtlarında – ilin əvvəllində (qabaqcadan), yarıml ilin və dərs ilinin sonlarında aparılması həm dinamikanın izlənməsi, həm də aparılan işlərin səmərəli olub-olmadığının öyrənmək baxımından faydalıdır.

Şagirdələrin peşə seçməyə hazırlanması bu prosesin həm düzgün layihələşdirilməsi, həm də onun sistemli şəkildə həyata keçirilməsi kompleksindən ibarətdir. Məhz bu iki istiqamət, yəni, ayrı-ayrı proseslərin sistemli, ardıcıl layihələşdirilməsi və onun reallaşdırılması bu problemin həllini pedaqoji texnologiyaların tələblərin səviyyəsinə qaldırır. Bu da sosial əhəmiyyətli belə bir problemin elmi şəkildə həll edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb

edir.

4.6. İstedadlı şagirdlərinin peşə seçməyə hazırlanması üzrə işin təşkili

Müasir dövrdə ölkəmizdə gələcəyimiz olan yeniyetmə və gənc-ləri həyata hazırlamaq işinə dövlət səviyyəsində diqqət yetirilməsi aşkar görünür. Bu mənada gələcəyinə ümid bəslədiyimiz gənclərə, xüsusən də istedadlı gənclərə yeni təfəkkür baxımından yanaşma tələb olunur. Təsadüfi deyil ki, Respublika Prezidenti cənab İlhamiyyevin «Xüsusi istedadda malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2006–2010-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında» 17 aprel 2006-cı il tarixli 1414 nömrəli sərəncamı və bununla bağlı Təhsil Nazirliyinin 3 iyul 2006-cı il tarixli 536 nömrəli əmri ilə təsdiq edilən «Fəaliyyət Planı» məhz belə bir ümummilli məqsədə istiqamətləndirilmişdir. Bu mühüm dövlət əhə-miyyətli bir vəzifənin həllinə istiqamətlənən «Dövlət Proqramı» və «Fəaliyyət Planı»nın reallaşmasına təkcə təhsil orqanlarının və işçilərinin deyil, bütün ictimaiyyətin, əla-qədar strukturların fəaliyyətinin yönəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstedadlı uşaqlar (gənclər) kimlərdir, onlar yaşıdlarından nə ilə, hansı keyfiyyətləri ilə fərqlənirlər? İstedadı müəyyən edən kriteriya nədən ibarətdir?

Bu sualların cavabı psixoloqlar tərəfindən müxtəlif məzmunlu açıqlansa da, onları birləşdirən belə bir ideya daha qabarıq şəkildə vurgulanır ki, istedadlı uşaqlar özlərinin yüksək qabiliyyət və bacarıqlarına uyğun əməli fəaliyyətləri ilə daha böyük göstəricilərə nail olan uşaqlardır. Belə istedadlı uşaqları (gəncləri) vaxtında aşkarlamaq, üzə çıxarmaq və onda olan keyfiyyətləri qiymətləndirib inkişaf etdirmək, xalqımızın tərəqqisi, inkişafı naminə onları istiqamətləndirmək pedaqoji peşə sahibləri və

ictimaiyyət qarşısında duran ən ümdə problemlərdəndir. Prof. Ə.Əlizadənin yazdığı kimi: «Qabiliyyət və istedad şəxsi məsələ deyil, milli sərvətdir. Onu göz-bəbəyi kimi qorumaq, xalqa qaytarmaq valideynin də, tərbiyəçinin də, müəllimin də ən şərəflə missiyasıdır» [29, s. 22].

Psixoloji ədəbiyyatlarda istedadlı uşaqların tipologiyası, onu müəyyən edən meyarlar geniş işıqlandırıldığından burada yeniyetmə və gənclərlə aparılacaq pedaqoji işlərin sistemini müəyyənləşdirməyi məqsədəməvafiq hesab edirik.

Təcrübə göstərir ki, istedadlı şagirdlərin istər üzə çıxarılib seçilməsində, istərsə də onlarla sistemli fərdi işlərin aparılmasında ümumtəhsil məktəblərimizdə aparılan işlər heç də ürəkaçan deyil. Olsa-olsa burada aparılan işlər fənn olimpiadalarına hazırlıq və onun keçirilməsində iştirakdan ibarətdir. Aydın məsələdir ki, bu da istedadlı şagirdlərlə işləməyin pedaqoji əsaslarını heç də özündə ehtiva edə bilmir. Digər tərəfdən isə ümumtəhsil məktəblərində çox və ya az dərəcədə özünün qabiliyyəti, bacarığı ilə seçilən şagirdlərin əksəriyyətinin xüsusi məktəblərə – liseylərə, gimnaziyalara transfer etmələri geniş vüsət almaqdadır. Bu da səbəbsiz deyil. Çünkü belə məktəblər özünün maddi-texniki bazası, yüksək peşə hazırlığına malik müəllim kontingenti, təlimdə ixtisaslaşma və diferensiallaşmaya daha çox yer vermələri və digər üstünlükleri ilə seçilir. Burada həm də spesifik bilik və bacarıqlara üstünlük verilməsi şagirdlərin malik olduqları qabiliyyət və istedadi üzə çıxararaq onun daha da inkişaf etməsinə, möhkəmlənməsinə səbəb olur. Buna görə də ənənəvi məktəblərlə müqayisədə nəticələr eyni olmur. Bunun səbəbi hər şeydən əvvəl belə məktəblərdə müəllimlərin ümumtəhsil məktəblərinə nisbətən daha az şagirdlərlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmasıdır. Digər tərəfdən burada tədris prosesinin məzmunu, metodları və vaxtı, vaxta müvafiq sürəti şagirdlərin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır ki, bu da tədris prosesində şagirdin fəaliyyət istiqamətini, inkişaf dinamikasını ardıcıl izləməyə, müəyyənləşdirməyə imkan yaratır. Həmçinin burada vaxtdan səmərəli istifadəyə, onu qənaətlə işlətməyə daha çox fikir verilir. Bunların da nəticəsində şagirdlər da-ha məhsuldar, daha səmərəli məşğul olurlar. Qeyd edək ki, respub-

likamızda fəaliyyət göstərən türk liseylərinin böyük uğurlar qazanmasının əsas səbəbi bununla yanaşı, kontingençin düzgün seçməsi və pedaqoji prosesdə müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə edilməsindədir.

Beləliklə, biz – «Necə və hansı metodlarla istedadlı uşaqlar seçilməlidir və onun kriteriyası nədir?» sualına cavab axtararkən bunun psixoloji, pedaqoji, sosioloji və s. digər faktorlardan asılı olduğunu müəyyənləşdirməliyik.

İstedadlı uşaqların seçilməsi və müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi və vacibliyini dərk edərək, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bu işin sistemli, ardıcıl aparılmasından asılı olduğu aşkarlanır. Bu baxımdan aşağıdakı **komponentlərin** nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1) şagirdlərin intellektual və yaradıcılıq potensialının öyrənilməsi məqsədilə psixoloji-pedaqoji müşahidənin, test tapşırıqlarının, müşahibə, anket sorğusu və eksperimentlərin aparılması;

2) özünün qeyri-adi fikirləri ilə yaşıdlarından fərqlənən, onlardan daha dərin düşüncəsi, iti ağılı və hazırlıcağılılığı ilə seçilən şagirdlərin müəyyənləşdirilməsi;

3) riyazi, texniki və bədii yaradıcılıq, idman, musiqi, təsviri incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə xüsusi qabiliyyət

və istedadı olan şagirdlərin üzə çıxarılması;

4) məktəbdə istedadlı şagirdlər assosiasiyanın yaradılması və onun vasitəsilə istedadlı şagirdlərin aşkar edilməsi və s.

İstedadlı şagirdlərin müxtəlif göstəricilərinə görə müəyyənləşdirilməsi və seçilən vacib məsələdir. Lakin bu hələ işin başlangıcıdır.

İstedadlı şagirdlərin müəyyənləşdirilməsində və seçilənində müxtəlif diaqnostik metodlardan — xüsusilə analitik, məntiqi, riyazi, intellektual və s. testlərdən istifadə edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Analitik qabiliyyətlərin yoxlanılması üzrə bir neçə test nümunəsinə baxaq:

1. Aytən, Güllər, Sənan, Ləman bu ardıcılıqla soldan sağa əyləşiblər. Aytən yerini Sənanla dəyişir.

- a) Sağdan kim axırındır?
b) Sənandan solda kim əyləşib?
2. Samirin səkkiz yaşı var. Onun yaşı qardaşı Aqilin yaşıının yarısı qədərdir. Jalə Samirdən iki yaş kiçikdir və o, Kamrandan bir o qədər yaşı böyükdür.
- a) Ən böyük kimdir? (Samir, Aqil, Jalə, Kamran);
  - b) Ən kiçik kimdir? (Samir, Aqil, Jalə, Kamran);
  - c) Kamranın neçə yaşı var? (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9);
  - ç) Jalə Aqildən neçə yaş kiçikdir? (4, 6, 7, 8, 9, 10, 12);
3. Sinifdə Həqiqət Rənadan yaxşı oxuyur, lakin Azərdən geri qalır. Firuzə Ruslanı qabaqlaya bilmir, amma Azərdən üstündür.
- a) Şagirdlərdən hansı nisbətən zəifdir? (Həqiqət, Rəna, Azər, Firuzə, Ruslan);
  - b) Şagirdlərdən hansı üçüncü yerdədir? (Həqiqət, Rəna, Azər, Firuzə, Ruslan).

Bu səpkili testlərlə bərabər şagirdlərin digər qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq üçün riyazi, işarəli-simvollu, musiqi, pedaqoji, təsviri-sənət və s. qabiliyyət testlərindən istifadə etmək mümkündür və lazımdır.

İkinci və başlıca mərhələ istedadlı şagirdlərlə – onların istedad və qabiliyyətlərinin inkişafı istiqamətində işlərin aparılmasıdır. Bu, həm vacib, həm də məsul mərhələdir. Çünkü onun səmərəli təşkili şagirdlərin istedadının daha da inkişaf etdirilməsinə və peşə, ixtisas seçiminin düzgün reallaşmasına səbəb olan amildir.

Şərqi böyük ədəbi abidələrindən biri olan «Kəlilə və Dimnə» əsərində deyilir: «İstedad, əql və kamal iki növdür: biri fiziki, yəni anadangəlmə, digəri əməli, yəni təcrübə vasitəsilə əldə edilən. İnsanlarda olan fitri istedad taxtadakı yanma qabiliyyətinə bənzər. Taxtaya od dəyməmiş yana bilmədiyi kimi, fitri istedad, əql və kamal da təcrübə və vərdiş olmadan özünü göstərə bilmir... təcrübə insanda əql və kamal oyadır» [46, s.54].

İstedadlı uşaqlar qabiliyyət və bacarıqlarına görə fərqlənsə də, onların köməyə həmişə ehtiyacları olur. Belə bir deyim vardır: «İstedadlılara kömək edin, istedadsızlar özlərinə yol açacaqlar». Burada müəyyən həqiqət özünü göstərir. Bəzən istedadlı gənclər kimlərinsə laqeydliyi ucbatından bir maneə qarşısında harada isə

«ilişib qalırlar». Başqaları üçün asan keçilə bilən yol onlar üçün keçilməz olur. İstedadsız irəliləyir, istedadlı isə bir kömək, yardım olmaması, kimlərinsə kömək əlini uzatmaması nəticəsində «itibbatır». Buna görə də istedadlı uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə müəyyən şərait yaradılması, kömək edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqların peşə seçməyə hazırlanması üzrə işin **sistemini** aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) İstedadlı yeniyetmə və gənclərin istedad və qabiliyyətləri üzrə professional yaradıcılıq fəaliyyətinə və peşə seçməyə hazırlanması istiqamətində diferensial fəaliyyətə cəlb edilməsi;
- 2) İstedadlı yeniyetmə və gənclərlə əlavə məşğələlərin təşkili, onların yeni elmi nailiyyətlərilə, elmi-texniki tərəqqinin son nəticələrlə müntəzəm tanış edilmələri;
- 3) Xüsusi istedada malik yuxarı sinif şagirdlərinin qabiliyyətlərinə müvafiq ixtisaslarla və əmək sahələri ilə daha yaxından tanış olmaları məqsədilə onların belə obyektlərə (ali məktəblərə, müəssisələrə və s.) ekskursiyanın təşkili;
- 4) İstedadlı yeniyetmə və gənclər arasında müsabiqə, yarış və olimpiadaların keçirilməsi;
- 5) İstedadlı şagirdlərin müvafiq elmi-kütləvi, tədris və xüsusi ixtisas fənni üzrə ədəbiyyatlar, audio və video materialları ilə təmin olunmalarına kömək göstərmək;
- 6) İstedadlı yuxarı sinif şagirdlərini müxtəlif pilləli – rayon, şəhər, respublika və dünya olimpiadalarına hazırlamaq;
- 7) İstedadlı şagirdlər üçün stimullaşdırma tədbirlərdən, təltiflər-dən, mükafatlardan, təqaüdlərdən və s. istifadə edilməsi;
- 8) Xüsusi istedada malik şagirdləri maraq göstərdikləri peşə və ixtisaslarla daha yaxından tanış etmək məqsədilə onlarla fərdi məsləhətlərin, məşğələlərin aparılması;
- 9) İstedadlı yeniyetmə və gənclərin dərinləşdirilmiş təhsil alması, tərbiyələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədilə onların xüsusi məktəblərə göndərilməsinə nail olunması və s.

İstedadlı uşaq və gənclər çox vaxt özlərinin qeyri-adi xüsusiyyətləri, «qeyri-normal» görünən hərəkətləri və düşüncə tərzləri ilə böyükələr-yaşlılar tərəfindən çox vaxt birmənalı qar-

şilanmır. Bu da bəzən belə uşaqlara qarşı düzgün olmayan münasibətlərə gətirib çıxarıır ki, bunun da zərbəsi məhz elə həmin uşaqlara dəyir. İtirən isə hər kəsdən əvvəl cəmiyyət olur. Çünkü istedadlar heç də tez-tez, hər vaxt yaranmır. Büyük şairimiz S.Vurğun demişkən: «Böyük təbiətlər yaranır az-az, hər yerdə hər zaman inci tapılmaz». Bu incilərin qədrini bilmək, onu qorumaq isə təkcə məktəbin, müəllimlərin deyil, bütün cəmiyyətin doğma işi olmalıdır.

Xüsusi istedadada malik olan şagirdlərin istedad və qabiliyyətlərinin xüsusiyyətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi istedadada malik olan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində məktəb və ailənin birgə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi vacib məsələlərdəndir. Bunların hər ikisi uşağın istedadının xüsusiyyətini, tipologiyasını nəzərə almaqla onun özünün marağına dəstək verməlidirlər. Lakin bəzən bunun əksi də özünü göstərir: istedadlı uşaq özünün coşgunluğu, qaynarlığı ilə «aşıb-daşan» istedadının istiqamətini özü də müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkdiklərindən vali-deynlər onların həyat yollarını uşağın yox, özlərinin istəklərinə əsa-sən müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Nəticə isə çox vaxt uğursuz olur.

Professor Ə.Əlizadə yazır: «Bir çox ailələrdə, istər imkansız, istər-sə də imkanlı ailələrdə uşaqların təhsilinə qabiliyyət problemi kimi deyil, peşə problemi kimi baxırlar. Başqa sözlə, psixoloji ölçülərlə deyil, sosial ölçülərlə yanaşırlar. Dövrün prestijli peşələri haqqında güzəran təsəvvürləri bu sahədə özünün neqativ təsirini həmişə hiss etdirir» [29, s. 150].

Bəzən valideynlər övladlarının qabiliyyətli və istedadlı olduğunu görür, bilir, lakin uşağın səmimi istəklərinə zidd gedərək onun istədiyi, arzuladığı sahədən yayındırmağa – öz istədikləri sahəyə istiqamətləndirməyə çalışırlar. Bu da təbii ki, öz mənfi nəticəsini göstərir. Büyük ümidiłr və arzularla qurulan «fikir dünyası» birdən-birə uculub dağılır.

Xüsusi istedadada malik şagirdlərin istedadının inkişaf etdirilməsi və onların sənət-peşə seçiminin uşağın istək və arzularına uyğun reallaşdırılmasında pedaqoji və psixoloji aspektlərin ön

plana çəkməsi vacib şərtdir. Buna görə də müəllimlərin, valideynlərin, məktəb psixoloqların şagirdlərin istedadının tipologiyasını müəyyənləşdirmələri və onların peşə seçimini bu əsaslar üzərində qurmaları daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxarar.

Harvard Universitetinin təhsil professoru H.Qardner XX əsrin 80-ci illərində insanlarda qabiliyyətlərin çoxşaxəli olduğunu göstərərək bunları aşağıdakı 7 qrup üzrə sistemləşdirmişdir:

1. Verbal-linqvistik qabiliyyət.
2. Məntiqi-riyazi qabiliyyət.
3. Vizual-fəza qabiliyyəti (Məkanla bağlı).
4. Bədən-kinestetik qabiliyyət.
5. Musiqi-ritmik qabiliyyət.
6. Şəxsiyyətlərarası qabiliyyət.
7. Şəxsiyyətdaxili qabiliyyət.

Sonralar H.Qardner təbiət, mənəvi və digər qabiliyyətlərin də olduğunu bildirmişdir. Bu qrupların hər birinə daxil olan ayrı-ayrı xüsusiyyətləri qeyd edən müəllif göstərir ki, heç bir qabiliyyət təcrid olunmuş formada mövcud deyildir. O, qarşılıqlı asılılıq şəklində fəaliyyət göstərir. Onun fikrincə, hər bir şəxs ruhlandırıldıqda, dəstək və düzgün təlimat alıqdə, bu qabiliyyətləri lazımı səviyyədə inkişaf etdirə bələr [147, s. 214–215].

Qardner sübut etməyə çalışır ki, hər bir şəxs bu yeddi qabiliyyətin təkrarolunmaz kombinasiyasına malikdir: bəzi insanlarda bütün qabiliyyətlər çox yüksək səviyyədə inkişaf etmiş olur. Çox az insanlarda qabiliyyətlərin hamısı aşağı səviyyədə olur. Əksər insanlar isə orta səviyyədə yerləşərək onların az sayda qabiliyyətləri yaxşı, çox qabi-liyyətləri orta, bir-iki qabiliyyəti isə zəif inkişaf etmiş olur.

Bizcə, başlıca məsələ uşaqlarda daha yaxşı inkişaf etmiş – istedad səviyyəsində özünü göstərən qabiliyyətləri aşkar edib, inkişaf etdirmək, onlar üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Görkəmlı pedaqoq V.A.Suxomlinski yazırıdı: «Hər kəsə sevimli işdə özünü tapmaqda, özünü göstərməkdə kömək etmək lazımdır. Bu fərdi yanaşmanın, şəxsiyyət və kollektiv tərbiyəsinin alfa və

omeqasıdır» [79, s. 348]. Bu, eynilə istedadlı uşaq və gənclərə də aiddir.

İstedadlı gənclərə seçdiyi, arzu etdiyi sahədə özünü reallaşdırmağa çalışmaq, ona nail olmaq olduqca vacibdir. İstedad da, istedadlılar da qayğı tələb edir. Bunsuz o get-gedə zəifləyir, bəzən də yox olur. Dahi Nizami bu münasibətlə çox gözəl demişdir:

Cox iti zehinlər yatan oldular,

Axırda saxsı qab satan oldular [75, s.135].

Müəllimlərdən çox hallarda belə bir şikayət eşidilir: «Filan şagird çox qabiliyyətli, istedadlıdır, amma heyif ki, tənbəldir, oxumağa fikir vermir». Belə həqiqətlər vardır. Elə burada da istedad yavaş-yavaş sönübü gedir. Bəs bunu qorumaq, inkişaf etdirmək olarmı? Əlbəttə olar. Bunun üçün bütün məktəb, hər bir müəllim əlindən gələni etməli və onun daha da düzgün aparılmasına kömək etməlidir, çünkü istedad xalqındır. X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, S.Vurğun, Ü.Hacıbəyov, T.Salahov, F.Əmirov və onlarla, yüzlərlə elm, incəsənət xadimlərimiz, öz peşə və sənətləri ilə tarixdə şöhrətlənən şəxsiyyətlərimiz vardır ki, onlar öz adları ilə bütöv bir xalqın – Azərbaycanın adını ucaldıb, onu təmsil ediblər. İstedadlı uşaqlar xalqımızın qızıl fondu, potensial qüvvəsidir. Buna görə də hələ kiçik yaşlarından onları müəyyənləşdirmək və onların inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması ümumxalq işi olmalı, buna bütövlükdə müəllimlər də, valideynlər də məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

İstedadlı yeniyetmə və gənclərin peşə-ixtisas seçməyə hazırlananının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu hər şeydən əvvəl belə işlərin fərdiliyi, fərdi xarakter daşımıası ilə də bağlıdır.

Bunun üçün aşağıdakı bir sıra pedaqoji **amillərin** nəzərə alınması vacibdir:

- hər bir şagirdin istedadının xarakterik xüsusiyyətini nəzərə almaqla pedaqoji prosesin fərdi modelinin yaradılması;
- hər bir şagirdin inkişafını nəzərdə tutan pedaqoji-psixoloji şəraitin yaradılması;
- tədris prosesinin bütün komponentlərinin — məqsəd, məzmun, metod və vasitələrinin dinamik bir sistem kimi şagirdin istedadı istiqamətinə yönəldilməsi;

- şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların idrak maraqlarının daha da inkişaf etdirilməsi;
- tədris motivləri ilə peşəseçmə motivlərinin əlaqələndirməsinə və bir istiqamətə yönəldilməsinə nail olunması və s.

İstedadlı gənclərin fərdiləşdirilməsində ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran ən ümdə və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri pedaqoji peşə istedadına malik şagirdlərin seçilməsi və onlarla işlərin aparılmasıdır. Mənə elə gəlir ki, məktəb ən ümidverici, ən istedadlı, uşaqlarla işləmək qabiliyyətinə malik olan yetirmələrini məhz pedaqoji peşəyə – müəllimliyə istiqamətləndirməlidir. Çünkü cəmiyyətin necəliyi, gənc nəslin gələcək həyata hazırlanmasının səviyyəsi sözün həqiqi mənasında müəllimlərdən çox asılıdır. Müəllimləri savadlı, işgūzar, qabiliyyətli, öz işinin vurğunu və ustası olan cəmiy-yətin, dövlətin gələcəyi etibarlı əllərdə olur. Belə dövlət özü də güclü olur. Buna görə də hər bir məktəbdə pedaqoji istedadada malik şagirdlərin seçilməsi, onlarla fərdi və ya seçilmiş qruplarda sxemli iş aparılmalı, belə şagirdlərin istedadının daha da inkişaf etdirilməsi üçün geniş pedaqoji-metodik tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu işləri konkret olaraq aşağıdakı kimi **səciyyələndirmək** olar:

- pedaqoji peşəyə, pedaqoji işin xüsusiyyətlərinə, pedaqoji gerçəkliyə aid söhbətlərin təşkili;
- pedaqoji situasiyalar və məktəb həyatından maraqlı hadisələrlə şagirdlərin tanış edilməsi;
- pedaqoji dərnəklərin təşkili və bu dərnəklərdə pedaqoji proseslərə aid məşğələlərin aparılması;
- şagirdlərin rollu oyunlara cəlb edilməsi və mürəkkəb pedaqoji vəziyyətlərdən çıxış yollarının axtarılması;
- şagirdlərə pedaqoji ünsiyyətin əsasları haqqında məlumatların verilməsi və bu sahədə praktik fəaliyyətin təşkili;
- şagirdlərin pedaqoji fəaliyyətə cəlb edilməsi, kiçik pedaqoji şuraların təşkili, pedaqoji konsliumlarının aparılması;
- məktəb həyatından bəhs edən pedaqoji-psixoloji əsərlərlə şagirdlərin tanış edilməsi;
- şagirdlər arasında müsabiqələrin və yarışların təşkili,
- «Mənim sevimli müəllimim» mövzusunda inşa yazı müsabi-

qəsi və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji istedada malik şagirdlərdə peşə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi prosesində onların fənn maraqları ilə ixtisas meylləri əlaqələndirilməli, pedaqoji isteda-dın, konstruktiv, kommunikativ, təşkilatçılıq və s. pedaqoji qabiliy-yətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə çalışmalıdır. Həm də təkcə pedaqoji istedad sahəsində deyil, şagirdlərin digər sahələr üzrə olan istedadlarının inkişafı və reallaşdırılması üzrə sistemli və məqsəd-yönlü işlər aparılmalıdır.

Mövzuya aid suallar

1. Peşəyönümü işində şagird şəxsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətinin nəzərə alınması nə üçün vacibdir?
2. Şagird şəxsiyyətini peşə özünütəyinində obyekt və subyekt kimi necə xarakterizə etmək olar?
3. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşəyönümü işlərinin məzmununa daxil olan başlıca məsələlər hansılardır?
4. Peşəyönümü işinin ən əlverişli və müasirliklə səsləşən prinsip və üsulları hansılardır?
5. Peşəyönümü üçün xarakterik olan pedaqoji texnologiyalar nələrdən ibarətdir?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Ayrı-ayrı yaş dövrləri üzrə aparılan peşəyönümü işlərinin spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə edin.
2. Pedaqoji prosesin ümumi prinsip və üsulları ilə peşəyönümü işinin spesifik prinsip və üsullarının səciyyəvi cəhətlərini göstərin.
3. Şagirdlərin gələcək həyat planlarını öyrənmək üçün hər bir yaş dövrünə müvafiq testlər hazırlayın.
4. İstedadlı şagirdlərlə peşəyönümü işlərinin aparılmasının başlıca prinsiplərini və xüsusiyyətlərini əsaslandırın.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006.
2. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər: esselər və etüdlər. Bakı: ADPU, 2005.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). 3 cilddə. Bakı: Pedaqogika, 2003.
5. Mehrabov A.O., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
6. Professionalığnaə orientaüiə molodej /Nauç.red. K.K.-Platonova. M.: Vissəə şkola, 1978.

V FƏSİL

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDE ŞAGİRLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜ İŞİNİN SİSTEMİ

Peşəyönümü cəmiyyətin sosial inkişafı ilə dəyişilən və daim inkişafda olan bir prosesdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, bu problem də inkişaf edir, genişlənir, yeni mahiyyət və məzmun kəsb edir. Bu da özünü hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə tərbiyənin məqsəd və məzmununun yeniləşməsində, sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasında və elmi-texniki tərəqqinin məktəbin bütün sahələrinə getdikcə daha çox nüfuz etməsində göstərir. Bu baxımdan məktəbdə peşə-yönümü işinin sisteminin təkmilləşdirilməsi onun məzmun, forma və üsullarının cəmiyyətimizin indiki tələbləri səviyyəsində təşkilində və respublikamızın təhsil islahatının tələblərinə müvafiq qurulmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Peşəyönümü işinin sisteminin düzgün təşkili və bu sistemin komponentlərinin məzmunlu şəkildə həyata keçirilməsi məktəbdə onun müvəffəqiyətini təmin edən başlıca amillərdən biridir. Bu işdə nədən, hansı məsələlərin həllindən başlamağı, hansı məzmunda və istiqamətlərdə iş görməyi aydın dərk etmək problemin həllində sistem sizliyin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadığından hər bir müəllim, tərbiyəçi, pedaqoji kollektiv onun sistemi haqqında ətraflı biliyə malik olmalıdır. Məktəbdə peşəyönümü işinin sistemli təşkili və aparılması həmçinin şagirdlərlə aparılacaq işlərin səviyyəsini və növünü aydınlaşdırmağa imkan verdiyindən onun optimal sisteminin yaradılmasına ciddi diqqət yetirilməlidir.

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatlarda və mütəxəssislər arasında bu işin sisteminə müxtəlif münasibətlər və baxışlar özünü göstərir. Tədqiqatçıların bir qismi bu sistemə daha geniş sahədən yanaşaraq onu «məktəb, ailə, ictimaiyyət və əmək kollektivləri» əhatəsində götürürler.

Bəzi müəlliflər buna başqa nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq, ümumi orta təhsilin strukturunu əsas götürməklə, yəni şagirdlərin

yaş səviyyələrinə əsaslanmaqla, əslində ayrı-ayrı yaş dövrlərindəki işin məzmununu sistem kimi verməyə çalışır və məktəbin hər üç pilləsində aparılan işlərin məzmununu sistem kimi qəbul edirlər.

S.N.Çistyakova peşəyönümünün strukturuna daxil olan komponentləri aşağıdakı kimi sistemləşdirir: peşə maarifi (peşə məlumatı), profesioqrafiya, peşə məsləhəti, peşələr üzrə seçmə və peşə adaptasiyası [172, s.7].

Başqa bir vəsaitdə peşəyönümü işinin sisteminin əsasən yuxarı-dakı mənbədə göstərildiyinə uyğun, lakin bir qədər fərqli olan dörd komponentdən (və mərhələdən) ibarət olduğu qeyd edilir: peşə maarifi (peşə məlumatı), şagirdlərin müxtəlif növ ictimai-faydalı və məhsuldar əməkdə praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi, peşə məsləhəti, peşə adaptasiyası [135, s.277].

N.Kazimov yazır: «Peşəyönümünə aid işin ayrı-ayrı mərhələlərində getdikcə mürəkkəbləşdirilərək ardıcıl həyata keçirilən tədbirlərə peşəyönümü üzrə işin sistemi deyilir» [44, s.364].

Digər bir mənbədə peşəyönümünün sistemi bu işin bütün mərhələlərini əhatə edən daha konkret şəkildə verilir və onun komponentlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğu göstərilir: peşə maarifi, qabaqcadan peşə diaqnostikası (peşəyönümü məqsədilə şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi), peşə məsləhəti, peşələr üzrə seçmə və peşə adaptasiyası [125, s.20].

Bu fikir pedaqogika üzrə mövcud olan dərsliklərdə də öz ifadə-sini tapır. 2006-ci ildə L.P.Krivşenkonun redaktorluğu ilə Moskvada nəşr olunan «Pedaqogika» dərsliyində peşəyönümü-nün sistemi beş mərhələdən – peşə maarifi, peşə diaqnostikası, peşə məsləhətləri, peşələrə seçmə və peşə adaptasiyasından ibarət olduğu göstərilir [144, s. 116].

İstər respublikamızda, istərsə də respublikamızdan kənarda olan regionlarda və dövlətlərdə peşəyönümü üzrə mütəxəssilərin və tədqiqatçıların əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu beş komponent – peşə maarifi, qabaqcadan peşə diaqnostikası (peşəyönümü məqsədilə şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi), peşə məsləhəti, peşəseçmə (peşələr üzrə seçmə), peşə adaptasiyasından ibarət olan peşəyönümü sistemi daha məzmunlu və hərtərəfliliyi ilə seçilir.

Lakin son dövrün tədqiqatları və məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərlə peşə tərbiyəsi üzrə geniş işlər aparmadan, yəni onlarda seçdikləri peşələrə qarşı bir sıra şəxsi keyfiyyətləri – peşə borcu, peşə məsuliyyəti, peşə etikası, peşə vicdanı, peşə ləyaqəti və s. formalasdırmadan bu sistem tamamlanmır və peşəyönümü problemi həll edilməmiş qalır. Buna görə də bu sistemə «Şagirdlərin peşə tərbiyəsi» komponentinin əlavə edilməsini lazımlı bildik və onu bu sistemin sonuncu komponenti kimi tədqiqata cəlb etdik. Bizcə, bu, problemin müvəffəqiyyətlə həll edilməsinə və peşəyönümü sisteminin tamamlanmasına səbəb olacaqdır.

Bu baxımdan məktəbdə peşəyönümü işinin **sistemini** və onun ayrı-ayrı **komponentlərini** aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Peşə maarifi.
2. Peşə diaqnostikası və ya peşəyönümü məqsədilə şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi.
3. Peşə məsləhəti.
4. Peşələr üzrə seçmə.
5. İlkin peşə adaptasiyası.
6. Peşə tərbiyəsi.

Bunların hər birini ayrı–ayrılıqda nəzərdən keçirək.

5.1. Peşə maarifi – peşəyönümü sisteminin əsas komponentlərindən biri kimi

Təhsil sisteminin bütün pillələrində gedən yeniləşmə prosesi təlim–tərbiyə işinin başlıca tərkib hissələrindən olan şagirdlərin peşəyönümü işinin sistemini də təkmilləşdirməyi tələb edir. Buna həm peşəyönümü işinin qarşısına qoyulan sosial əhəmiyyətli vəzifələr, həm də məktəblərimizdə bu işin elmi–texniki tərəqqinin müasir səviyyəsindən geri qalması zərurət yaradır.

Sistemli yanaşma peşəyönümü probleminin düzgün həll olunması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sistemin başlıca tərkib hissələrindən biri və ilk mərhələsi şagirdlər və onların valideynləri ilə peşə maarifi işlərinin təşkili və aparılmasından ibarətdir.

«Məktəbdə peşə seçmək, peşəyönümü işini düzgün təşkil etmək üçün şagirdlərə mövcud peşələr haqqında ətraflı məlumat vermək zəruridir... Peşələr haqqında məlumatdan məqsəd şagirdləri müxtəlif peşələr haqqında biliklərlə silahlandırmaq, hər bir peşə üzrə əmək fəaliyyətinin məzmunu, peşələrin insanlara nə kimi tələblər verməsi və s. haqqında ətraflı elmi dəlil və sübutlara əsaslanan məlumatlar verməkdir» [3, s. 143].

Peşə maarifi işinin başlıca **məqsədi** şagirdləri geniş və rəngarəng peşələr aləmi ilə tanış etməkdən, bu peşələrin xüsusiyyətləri, insana verdiyi tələblər, cəmiyyətimizdə istehsalatın iqtisadiyyatı və təşkili, ölkəmizin iqtisadi quruluşu haqqında şagirdlərin biliyini dərinləşdirməkdən və onlarda xüsusən qabiliyyətlərinə müvafiq peşələr haqqında dolğun təsəvvürlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Şagirdlərdə peşələr haqqında geniş və ətraflı məlumat və təsəvvürlərin yaradılması onlarda peşə niyyətlərinin formalaşmasına yaxından kömək etdiyindən məktəbdə peşə maarifi işlərinin sistemli təşkiliనə və müntəzəm aparılmasına ciddi fikir vermək lazımdır.

İqtisadiyyat geniş və çoxsahəli bir təsərrüfat sistemidir. Demək olar ki, istehsalatın və əməyin bütün sahələri, yəni həm maddi istehsal sahələri, həm də elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahələri bura daxildir. Şərti olaraq bunları aşağıdakı kimi sahələrə ayırmaq olar:

1. Maddi istehsal: kənd təsərrüfatı, tikinti, meşə təsərrüfatı, yük daşıma, rabitə və s.

2. Mənəvi istehsal: elm, incəsənət, təhsil, tərbiyə.

3. İnsanlara xidmət üzrə faydalı istehsalat fəaliyyəti: səhiyyə, fiziqi tərbiyə, sosial təminat, ticarət, ictimai iaşə, mədəni-kütləvi müəssisələr (klublar, mədəniyyət evləri, kinoteatrlar, kitabxanalar), tikinti kommunal və xidmət təsərrüfatı, sərnişin nəqliyyatı, kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, radio, televiziya, kino).

4. Sosial proseslərdə qayda-qanun orqanları (cəmiyyətin idarə edilməsi): icra hakimiyyəti orqanları; rəhbərlik (eyni zamanda maliyyə orqanları); ictimai qayda-qanun gözləyən təşkilatlar [127, s. 153].

Bura yeni xidmət sahələri olan kompüter və internet sahələrini də daxil etmək mümkündür. İqtisadiyyatın göstərilən bu sahələri bir-biri ilə sıx əlaqədə olan təsərrüfat sahələridir.

Bunların bir-biri ilə sıx əlaqəsi və birinin digərinə təsiri olduğu kimi, həmçinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Xalq təsərrüfatının bu sahələrinin hər biri nəhəng və mürəkkəb bir sistemdir. Bunların da hər biri özlüyündə müxtəlif sahələrə bölünür. Bütün bu mürəkkəb struktur təkcə özünün istehsal prosesləri ilə deyil, həmçinin bu istehsal sahələrində olan peşə və ixtisasların, əmək sahələrinin rəngarəngliyi, müxtəlifliyi ilə də nəzər-diqqəti cəlb edir.

İqtisadiyyatın yuxarıda adını çəkdiyimiz sahələrindəki peşə və ixtisaslara nəzər saldıqda aydın olur ki, bu peşələrin hər birinin (belələri onlarcadır, yüzlərcədir) təsərrüfatın bu və ya başqa sahəsində özünəməxsus yeri, rolu və funksiyası vardır. Düzdür, bunların bir çoxu bu günkü əmək məzmununa müvafiq olaraq yeni məzmun və mahiyyət daşıyaraq yeniləşmiş, müasirləşmiş və istehsalatın müasir tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bununla belə, bir sıra yeni istehsal sahələrinin yaranması ilə əlaqədar olaraq yeni məzmunlu peşələr də meydana gəlmişdir.

Peşələr çox və rəngarəngdir. Təxminən hesablamalara görə 3 mindən artıq peşə, 40 mindən çox ixtisas vardır. Bu peşə və ixtisasların hər birinin özünəməxsus cəlbediciliyi, romantikası və çətinliyi vardır. Təkcə şagirdlərlə deyil, həmçinin tələbələrlə apardığımız sorğular göstərir ki, onların bir çoxu cəmiyyətimiz üçün daha vacib və bilavasitə maddi istehsal sahələri ilə bağlı olan bir çox peşələrin adlarını çəkməkdə belə çətinlik çəkirər. Peşə seçmək astanasında olan yeniyetmə və gənclər çox vaxt 10–15-dən artıq peşənin adını çəkə bilmirlər. Hətta şagirdlərin xeyli hissəsi nəinki digər peşələr, bilavasitə seçmək istədikləri peşələrin xüsusiyyətləri, onun məzmunu, imkanları, insandan tələb etdiyi psixofizioloji xüsusiyyətlər və s. haqqında da ətraflı məlumatata malik deyildir. Bu nöqsanların aradan qaldırılmasında şagirdlərin müasir informasiya texnologiyaları ilə təmin olunmalarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, 2004-cü ildə qəbul edilən «Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin

informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005–2007-ci illər)» [12, s. 748–757] gənc nəslin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından yüksək səviyyədə istifadə edə bilmələri və bu sahədə bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri vəzifələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmüşdir. Bizcə, bu «Proqram»ın reallaşması şagirdlərin müasir peşə və ixtisaslar, onların növləri, xüsusiyyətləri və onlara yiyələnmək imkanları haqqında informasiyaların əldə edilməsində də mühüm irəliləyişlərə səbəb olacaqdır.

Şagirdlərin peşələr haqqında təsəvvürlərinin məhdudluğu peşə seçmə probleminin elmi şəkildə həll edilməsini çətinləşdirir və onun şüurlu surətdə həyata keçirilməsinə mənfi təsir edir. Bütün bunlar məktəbdə peşə maarifi işinin səmərəli təşkilini və yüksək səviyyədə aparılmasını aşağıdakı iki cəhətdən zəruri edir:

1. Peşə maarifi işi şagirdlərin fərdi maraq və qabiliyyətlərinə müvafiq müxtəlif peşələr, onların məzmunu, xalq təsərrüfatında rolu, əhəmiyyəti, əmək şəraiti, peşələrin tələb etdiyi şəxsi keyfiyyətlər, peşəyə yiyələnməyin yolları, əmək haqqı sistemi haqqında məlumat və biliklərini genişləndirir və dərinləşdirir. Peşə maarifi işinin səmərəli təşkili həmçinin şagirdlərin ümuməmək və iqtisadi dünyagörüşlərinin, əmək mədəniyyətinin formallaşmasına yaxından təsir göstərir.

2. Peşə maarifi şagirdlərin daha çox peşə haqqında məlumat almasına, bu əsasda peşə istiqamətinin müəyyənləşməsinə və peşə niyyətlərinin formallaşmasına yaxından təsir göstərir. Şagirdlər peşələr haqqında daha çox məlumat qazandıqca, müxtəlif peşələrlə tanış olduqca qabiliyyətlərinə müvafiq müəyyən bir peşəyə daha yaxından bələd olur və 4–5 peşə deyil, onlarca peşələr tanıyıb birini seçirlər.

Bir sırada tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, peşə maarifi işi şagirdləri yalnız peşələrlə tanış etmək məqsədi daşılmamalıdır. Burada həmçinin şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun və birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən peşələr üzrə şagirdlərin maraq və meylinin formallaşmasına ciddi fikir vermək lazımdır. Başqa cür desək, həm də peşə təbliğatına geniş yer verilməlidir. Bu baxımdan şagirdlərlə aparılan peşə maarifi

isləri iki: – peşə məlumatı və peşə təbliğatı mərhələləri üzrə aparılmalıdır.

Peşə məlumatı şagirdlərə peşələr haqqında məlumat vermək xarakteri daşıyır. Bunda başlıca məqsəd şagirdlərin daha çox peşələr üzrə məlumat və təsəvvürlərini genişləndirməkdir. Lakin bu yeganə məqsəd deyildir. Peşə məlumatları zamanı həmçinin şagirdlərə xalq təsərrüfatı peşələrinin təsnifatı, ayrı-ayrı peşələrin xüsusiyyətləri, dövlət müəssisələri, əmək birlikləri, istehsalatda əməyin məzmunu və xüsusiyyətləri, qabaqcıl əmək adamları və s. haqqında məlumatlar verilməlidir. Peşə məlumatlarının belə xarakterdə təşkili bir tərəfdən şagirdlərin peşələr haqqında dünyagörüşlərini, digər tərəfdən isə peşə maraq və meyllərini, əqli və fiziki əməyin xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürlərini, əməyə və müxtəlif peşə adamlarına hörmət və məhəbbət hissələrini artırır və inkişaf etdirir. Məsələn, Amerika pedaqaqları belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu və ya digər peşə adamları ilə görüşlər, digər formada aparılan peşəyönümü işlərinə nisbətən uşaqlara daha güclü emosional təsir göstərir [146, s.59].

Peşə təbliğatı xüsusən regionun istehsalat xüsusiyyətlərinə və kadr tələbatına müvafiq peşələrin təbliğ edilməsi məqsədi ilə aparılır. Peşə marifi işinin bu mərhələsinin yüksək səviyyədə təşkili şagirdlərin maraq və meylini onların bacarıq və qabiliyyətinə müvafiq olaraq peşələrə yönəltməkdə, bunlara müvafiq olmayan peşələrin seçilməsinin qarşısını almaqda və şagirdlərə maraq, meyl, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq peşələrin seçilməsində yaxından kömək edir.

Peşəyönümü işində **qabiliyyətlərin** nəzərə alınması mühüm məsələdir. Buna görə də aparılan peşəyönümü işində şagirdlərin peşəyönüminin onların qabiliyyətləri əsasında təşkili məsələsinə diqqət yetirilməli və bu işdə məhz qabiliyyətlərə istinad edilməlidir.

Müşahidə və sorğularımız göstərir ki, şagirdlərin bir çoxu peşə seçərkən onun qabiliyyətlərinə müvafiq olub-olmadığını heç də həmişə nəzərə almırlar. Bunun bir səbəbi də şagirdlərin öz qabiliyyətləri haqqında düzgün, dəqiq məlumata malik olmamalarıdır. Buna görə də hazırda peşə maarifi işinin apa-

rılmasında peşə diaqnostikası materiallarından da geniş miqyasda istifadə edilməsi tələb olunur. Belə ki, şagirdlərlə peşə maarifi işində onların qabiliyyətləri və bu qabiliyyətlərə müvafiq peşələr haqqında geniş məlumat verilmə-lidir. Peşə məlumatının genişiliyi, dərinliyi peşə seçmək məsələsində şagirdlərin sərbəstliyini və müstəqilliyini artırır və onun elmi şəkildə həll edilməsinə xaxından kömək edir.

Peşə maarifi işinin aparılmasında məktəbin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Məktəb həm peşə maarifi işinin aparılmasına rəhbərlik etməli, həm də onu məktəbdən kənar müəssisələrin bu sahədə işi ilə əlaqələndirməlidir.

Məktəbdə peşə maarifi təkcə əmək təlimi müəlliminin işi ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu iş yalnız o zaman müvəffəqiyyətlə həll edilmiş olar ki, buna pedaqoji kollektivin bütün üzvləri cəlb edilsin, müəllimlər, sinif rəhbərləri, usaq və gənclər təşkilatları onun aparılmasına fəal surətdə qoşulsunlar. Bu baxımdan məktəbdə peşə maarifi işləri aşağıdakı iki istiqamətdə: fənlərin tədrisi prosesində və sinifdən və məktəbdən kənar tərbiyəvi tədbirlər prosesində aparılmalıdır.

Tədris prosesi geniş tərbiyəvi funksiyaya və imkanlara malikdir. Məhz bu prosesdə şagirdlər onun tərbiyədici funksiyasının obyektiyinə çevrilir, planlı və mütəşəkkil tərbiyə prosesinə cəlb edilirlər. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində fənlərin tədrisi prosesi şagirdlərlə peşə maarifi işlərinin aparılmasında geniş imkanlara malikdir. Şagirdlər həm təbiət və cəmiyyət haqqında elmi biliklərə, həm də bir çox peşə və ixtisas üzrə ətraflı məlumat və təsəvvürlərə məhz təlim prosesində iyülənirlər. Müxtəlif fənlərin müvafiq mövzularının tədrisi zamanı müəllimin yeri göldikcə müəyyən peşələr, onların məzmunu, mahiyyəti, xalq təsərrüfatında rolu və s. haqqında verdiyi məlumatlar şagirdlərin peşələr üzrə təsəvvür və görüşlərini genişləndirir və onların peşə seçmək sərbəstliyini daha da inkişaf etdirir. Buna görə də hər bir fənn müəllimi tədbis etdiyi fənnin peşəyönümü imkanlarını araşdırmalı, ayrı-ayrı mövzuların hansı peşələr haqqında məlumat verə biləcəyini əvvəlcədən aydınlaşdırmalı və tədris prosesində bunlardan yaradıcılıqla istifadə etməlidir.

Tərbiyə işinin əvəzolunmaz amili olan tədris prosesində peşə maarifinin aparılması üçün bir sıra **formadan** istifadə etmək olar. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- nəzəri məşğələlər prosesində peşə maarifi;
- praktik və laborator məşğələlər prosesində peşə maarifi;
- çalışma xarakterli məşğələlər prosesində peşə maarifi;
- ictimai-faydalı, məhsuldar əmək prosesində peşə maarifi;
- tədris məqsədli ekskursiyalar zamanı peşə maarifi və s.;

Xatırladaq ki, ayrı-ayrı ümumtəhsil fənlərinin peşə maarifi imkanları müxtəlif tədqiqat əsərlərində kifayət qədər araşdırılmış və kitablar, məqalələr şəklində çap edilmişdir. Buna görə də biz burada ayrı-ayrı fənlərin imkanlarını deyil, bu prosesdə tədris fənlərinin rolu və funksiyalarını qeyd etmək istəyirik.

Təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, hər bir müəllim tədris etdiyi fənlər üzrə nəzəri və praktik məşğələlərdə, ekskursiyaların gedişində şagirdləri müasir istehsalatın əsas sahələri ilə tanış etdikcə peşə maarifi işinə də yer verməlidir. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində müəssisələr, istehsalatda əməyin məzmunu və xarakteri, texnologiya və texnikanın əsasları və s. məzmunlu mövzular tədris edilərkən müvafiq peşələr, mühəndis-texniki işçilərin əməyi, ayrı-ayrı müəs-sisələrdə çalışan işçilərin əməyinin məzmunu, peşələrin xüsusiy-yətləri haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. İqtisadiyyatın idarə edilməsi və təşkili, istehsalatda elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mövzuların tədrisində müasir peşələr üzrə şagirdlərin təsəvvürləri genişləndirilməlidir.

Respublikamızın iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə nəzər yetirdikdə bu peşə sahələrini aydın görmək olar.

Sənaye sahəsi. Respublikamızın sənaye sahələri olduqca çox və rəngarəngdir. Onun başlıca sahələri aşağıdakılardır:

Elektroenergetika; yanacaq sənayesi; qara və əlvan metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesi, maşınqayırma və metal emalı; meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız sənayesi; şüşə və çini-saxsı sənayesi; yüngül sənayesi; yeyinti məhsulları sənayesi.

Xatırladaq ki, bu sənaye sahələrinin hər birində istehsal olunan müxtəlif növlü və çeşidli onlarca məhsullar vardır ki, onların da hazırlanması işçi qüvvəsindən, kadrlardan, onların

hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Demək olar ki, bu sahələr yaxın gələcəkdə tam gücü ilə işləyərsə respublikamızda xeyli kadrlar hazırlanmasına zəruri ehtiyac da yaranır.

Daha vacib olan digər bir sahəyə – nəqliyyat sahəsinə baxaq. Aydındır ki, nəqliyyat xalq təsərrüfatının və əhalinin daşınmalara olan tələbatını ödəmək üçün əsas vasitələr sistemindən ibarətdir. Respublikamızda bu sahənin əsas növləri aşağıdakılardır:

Dəmiryolu nəqliyyatı: neft kəməri nəqliyyatı; avtomobil nəqliyyatı; dəniz nəqliyyatı; hava nəqliyyatı; su kəməri nəqliyyatı; çay nəqliyyatı; qaz kəməri nəqliyyatı; metropoliten və s.

Nəqliyyatın hər bir növünün özünəməxsus iş xüsusiyyətləri olduğunu xəyalımızda canlandırsaq təkcə bu sahədə neçə-neçə peşə növünün olduğunu görərik.

Respublikamızın müstəqillik və suverenlik qazanması onun bütün sahələrdə yüksək hazırlıqlı elmi kadrlara tələbatını gücləndirir. Bu sahəyə respublikamızda həmişə maraq güclü olmuş və bu gün də güclüdür. Bu sahəyə diqqət yetirək.

Məlum olduğu kimi, **elm sahəsi** çox geniş və mürəkkəbdir. Müstəqil inkişaf yolunda elm və texnikanın rolü getdikcə artır və artacaqdır.

Elmin inkişaf etməsi, elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətin idarə olunmasının yaxşılaşdırılmasına, təbii sərvətlərdən xalqın xeyrinə daha səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır. Yeni enerji mənbələri, yeni növ maddələr və materiallar elmin və texnikanın köməyi ilə aşkarla çıxarılır və s. Buna görə də elmin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi respublikamızı dünyanın sivil ölkələrinin səviyyəsinə çatdırmaq üçün ən başlıca sahələrdən biri hesab olunur.

Elmin müxtəlif sahələri – istər ictimai-humanitar elmlər (tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə, iqtisadiyyat və s.), istərsə də təbiət-texnika elmləri (kimya, biologiya, riyaziyyat, fizika və s.) hazırda elə bir inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur ki, vətənimizin tərəqqisi üçün onun nai-liyyətlərindən hərtərəfli şəkildə istifadə edilməlidir. Vətən tarixinin açılmamış səhifələri, vətəndaş tərbiyəsinin nəzəri və praktik məsələləri, xalqın həyat tərzini əsaslı surətdə yaxşılaşdırıa biləcək iqtisadi konsepsiyaların yaranması, yeni enerji mənbələrinin tapılması, elektron-hesablama texnikasının

respublikanın bütün sənaye sahələrinə tətbiq olunması kimi problemlər bu sahədə yüksək səviyyəli kadrlara ehtiyacı gücləndirir.

Ümumtəhsil fənləri peşə maarifi işi aparılmasında, həmçinin şagirdlərə həyat yolunu, peşə planını müəyyənləşdirməkdə, peşə seçməkdə yol veriləcək nöqsanların qarşısını almaqda, bir sıra peşələrin tələb etdiyi psixofizioloji xüsusiyyətləri öyrənməkdə onlara yaxından kömək etmək üçün geniş imkanlara malikdir. Müəllim bu imkanlardan səmərəli istifadə etməklə şagirdlərin peşələr haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə və dərinləşməsinə nail olmalıdır.

Tədris prosesi ilə yanaşı, peşə maarifi məqsədilə aparılan sinifdən və məktəbdənkənar tədbirlər də çox faydalıdır. Buna görə də peşə maarifi işinin aparılmasında məktəbdə sinifdən və məktəbdənkənar tədbirlərin aparılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu məqsədlə aşağıdakı **iş formalarından** istifadə etmək olar:

- peşələr haqqında söhbət və mühazirələr;
- peşələr və peşə adamları haqqında televiziya verilişlərinə baxış;
- elmi-texinki və tədris filmlərinə baxış;
- məktəb radiosu ilə silsilə verilişlər;
- müvafiq qəzet və jurnal məqalələrinin oxunması və müzakirə edilməsi;
- texniki yaradıcılıq dərnəklərinin aparılması;
- müxtəlif peşə adamları ilə görüşlər, onların söhbətləri;
- peşələr haqqında referatlar yazdırılması;
- disputlar, tematik və peşə müdafiəsi axşamlarının təşkili və s.

Bəzi tədqiqatlarda [51;91;117;122 və s.] bu formalar üzrə aparılan peşəyönümü, o cümlədən peşə maarifi işlərindən müəyyən qədər bəhs edildiyindən biz bunların üzərində bir daha dayanmağı lazım bilmir, yalnız imkanlarını xatırlamaqla kifayətlənir və bəzi xarakterik məsələləri qeyd etməyi zəruri hesab edirik.

Məktəbdə peşə maarifi məqsədilə aparılan sinifdən və məktəbdənkənar tədbirlər prosesinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Cünki təlim prosesinə nisbətən sinifdən və məktəbdənkənar tədbirlər prosesi istehsalatın əsasları, regionun peşə tələbatı, müxtəlif peşələr, onların məzmunu, xalq təsərrüfatının iqtisadi xüsusiyyətləri və s. haqqında daha rəngarəng və çoxşaxəli işlər aparmaq üçün geniş imkanlara malikdir. Şagirdlər belə tədbirlərdə fəal təşkilatçı və iştirakçı olduqlarından onların peşələr haqqında məlumatları daha da genişlənir və belə tədbirlər onların peşə maraq və meyllərinin inkişafına yaxından təsir edir. Bu səbəbdən də peşə maarifi işini yalnız peşələrlə tanışlıqla məhdudlaşdırmaq olmaz. Onu elə təşkil etmək, elə aparmaq lazımdır ki, burada şagirdlərin peşə maraq və meyllərinin, peşə motivlərinin formalaşmasına da zəmin yaranmış olsun. Buna görə də məktəbdə aparılan peşə maarifi işlərinin rəngarəngliyinə və məzmunlu olmasına ciddi fikir verilməlidir.

Sinifdən və məktəbdənkənar tədbirlər prosesində aparılan peşə maarifi işini təkcə məktəbin üzərinə atmaq olmaz. Bu işə həmçinin ali məktəb müəllimilərini, müxtəlif peşə sahibi olan mütəxəssisləri, psixoloq və pedaqoqları, istehsalat müəssisəsi nümayəndələrini də cəlb etmək lazımdır. İşin belə təşkili şagirdlərin peşə maarifi sahəsində məktəbin işinin daha da maraqlı və məzmunlu olmasına səbəb olar.

Apardığımız tədqiqat işinin nəticəsi göstərir ki, peşə maarifi üzrə müxtəlif istiqamətlərdə aparılan işlər şagirdlərin peşə seçmə probleminin elmi surətdə həll edilməsində mühüm texnoloji proseslər kimi əhəmiyyətlidir. Lakin, yekun qərarın qəbulundan əvvəl peşəyönümü problemi üzrə görkəmli mütəxəssis, psixoloq E.A.Klimovun «**Peşə seçimədə səkkiz bucaq situasiyası**»nın da nəzərdən keçirilməsi, peşə seçimimə bu bucaqlardan baxılması və bunların bir-biri ilə hansı səviyyədə uyğun gəlib-gəlmədiyini aydınlaşdırmaq olduqca faydalıdır. E.A.Klimovun göstərdiyi **bucaqlar** aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ailənin yaşlı üzvlərinin mövqeyi.
2. Yoldaşların, rəfiqələrin, dostların mövqeyi.
3. Müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin mövqeyi.
4. Şəxsi peşə planı (özünün planı).
5. Qabiliyyətlər.

6. İddia səviyyəsini ictimaiyyətə tanıtma.

7. Məlumatlılıq.

8. Meyllilik [127, s. 121–128].

Buradan aydın olduğu kimi, peşə seçmə probleminin həllində peşə maarifi işlərinin aparılması nə qədər zəruri və faydalı olsa da, onu peşəyönümü sisteminin digər komponentləri ilə əlaqələndirmədən yüksək nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. Burada növbəti komponent kimi peşəyönümü baxımdan şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsinə də diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5.2. Peşəyönümü işində şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi və peşə diaqnostikası işlərinin aparılması

Pedaqogika və psixologiya elmi belə hesab edir ki, şagird şəxsiyyətini hərtərəfli öyrənmədən onlarla aparılan peşəyönümü işi heç də elmi ola bilməz. Çünkü şagirdləri öyrənmədən, onların şəxsiyyətinin xarakterik cizgilərini bilmədən aparılan peşəyönümü işi birtərəfli olur və bu prosesin nəticəsi heç bir səmərə vermir. Onların elmi dünyagörüşünün, peşə maraq və meyllərinin inkişaf etdirilməsi, bu sahədə nəzərə çarpan nöqsanların aradan qaldırılması və təshih edilməsi işi çətinləşir. Bu baxımdan məktəbdə peşə diaqnostikası üzrə işlərin təşkili və aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Diaqnostika (diaqnostikos) – yunan sözüdür. Mənası «müəyyən edən» deməkdir. Tibb elminin bir sahəsi olub, xəstəyə diaqnoz qoymaq üçün müayinə üsullarından bəhs edir. Lakin bu anlayış son dövrlər psixoloji və pedaqoji tədqiqatlarda da özünə yer tapmış «psixiodiaqnostika», «peşə diaqnostikası» və s. kimi yeni mənə kəsb etmişdir.

Peşə diaqnostikası – şagirdlərə düzgün peşə məsləhəti vermək və peşə istiqamətini müəyyənləşdirmək məqsədilə onların şəxsiyyətini hərtərəfli öyrənmək, hansı peşəyə maraq göstərdiyini, bacarıq və qabiliyyətlərinin səviyyəsini aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilən öyrənmə üsullarından bəhs edir.

Peşə diaqnostikası peşəyönümü işinin strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin idrak və peşə maraqlarını, gələcək həyat planlarını, hansı peşə və əmək fəaliyyətinə qabiliyyəti olduğunu bilmədən onların arzu və niyyətlərini cəmiyyətimiz üçün daha vacib olan sahələrə yönəltmək mümkün deyildir.

Görkəmli Ukrayna pedaqoqu V.A.Suxomlinski bu münasibətlə yazırıdı: «Həkim insanın sağlamlığının asılı olduğu amilləri necə tədqiq edirsə, pedaqqoq da uşağın ruhi aləmini elə tədqiq etməlidir» [167, s.51].

Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi, bir tərəfdən, şəxsiyyətin bir sıra başlıca xüsusiyyətlərini – tələbatlarını, peşə motivlərini, marağını, meylini və müəyyən sahə üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərini dərinindən öyrənməyə, digər tərəfdən isə bir sıra fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini – hissini, xarakterini, temperamentini və s. müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunlarsız isə şagirdlərin şəxsiyyəti haqqında ətraflı təsəvvür əldə edilməsi və peşəseçmə işinin elmi cəhətdən aparılması mümkün deyildir. Buna görə də müəllimlər hər bir şagird şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini – təmayülünü, qabiliyyətini, marağını, meylini, motivini, yaddaşının xüsusiyyətlərini, diqqətini, nitqini, təfəkkürünü, temperamentini yaxşı bilməlidir. Bunlarla yanaşı, şagirdlərə özlərini dərk etməkdə kömək göstərmək lazımdır. Peşəyönümü işinin məqsədi şagirdlərin şüurlu, maraq, bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun peşə seçməyə hazırlanması olduğundan bu, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb təcrübəsi və peşəyönümü məqsədilə şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsinə hərs olunmuş bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, bu işdə çox vaxt şagirdlərin peşəyə olan maraq və meylləri, həmçinin gələcək həyat planları öyrənilməklə kifayətlənir və peşə diaqnostikası işi məhdudlaşdırılır. Təkcə gələcək həyat planlarının öyrənilməsi hesabına alınmış məlumatlar isə çox vaxt şagirdlərin şəxsiyyəti haqqında ətraflı bilik vermədiyindən aparılan peşəyönümü işində səmərəli nəticələr almaq mümkün olmur. Bəzən də məktəbililərin bacarıq və qabiliyyətləri haqqında ətraflı məlumatlar alınmadığından səhv'lərə yol verilir və onlar

haqqında düzgün olmayan «nəticələr» çıxarılır.

Məsələn, qabiliyyətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi nəticəsində görkəmli bioloq Karl Linney, fiziklər Franklin və Pyer Kuri, ixtiraçılar Uatt, Morze və Edison, filosoflar Spenser, Gertsen, Belinski, yazıçı və şairlər Valter Skott, Bayron, Qoqol, nəhayət Nyütun, Darwin, Lobaçevski məktəbdə qabiliyyətsiz şagirdlər hesab edilmişlər. Eynşteynin müəllimi Mankovski tələbəlik illərində onu riyaziyyatdan qabiliyyətli olmayan hesab etmişdir. Şalyapini «qabiliyyətsizliyinə görə» xora qəbul etməmişlər və s. [149, s.111].

Buna görə də məktəbdə peşə diaqnostikası üzrə aparılan işləri bir-iki göstərici ilə və ya şagirdlərin gələcək həyat planlarının öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu proses şagirdlərin peşə maraq və meyllərini, peşəsəçmə motivlərini və onun dinamik inkişafını, cəmiyyətimizə, eyni zamanda bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə münasibətlərini, maraq göstərdikləri peşəyə nəzəri-psixoloji, əməli və fizioloji cəhətdən hazırlığının səviyyəsini müəyyənləşdirməklə sıx surətdə bağlıdır (bax: 2.4.).

Faktlar göstərir ki, ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin bir qismi maddi istehsal sahəsi, xüsusən fiziki əməklə bağlı olan peşələrin zəruriliyini dərk etsələr də, bu sahədə peşə seçməyə heç də ürəklə qoşulmurlar. Bəzən də elə peşələri seçmək istədiklərini bildirirlər ki, bu sahədə onların məlumatları, bacarıq və vərdişləri ya çox aşağı səviyyədədir, ya da həmin peşələr onların fiziki imkanlarına uyğun deyil. Bu baxımdan şagirdlərin peşəyə nəzəri, əməli və fizioloji cəhətdən hazırlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi peşə diaqnostikası işinin əsas tərkib hissələrindən biri hesab edilir. Buna görə də şagirdlərin hansı peşəyə aid daha çox məlumatla malik olmaları, peşələr haqqında nəyi bilmələri, nəyi bacarmaları, qabiliyyətlərinin hansı peşəyə müvafiq olması, öyrəndikləri fənlərə münasibətləri və peşə yararlılığı (bunda məktəb həkiminin xarakteristikası əsas götürülür) səviyyəsinin hərtərəfli öyrənilməsinə daha çox diqqət verilməlidir.

Görkəmli pedaqqoq V.A.Suxomlinski yazırıdı: «Uşağı öyrənmədən məktəb yoxdur, tərbiyə yoxdur, həqiqi mənada peşəq və pedaqqoji kollektiv yoxdur» [167, s.51]. Lakin unutmaq

olmaz ki, nəyi öyrənmək, necə öyrənmək və hansı üsullarla öyrənmək məsələlərini həll etmədən öyrənmə prosesində həqiqi müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyildir. A.S.Makarenko bu münasibətlə yazırırdı: «Tərbiyəçi tərbiyə edilən uşağı sadəcə laqeyd şəkildə öyrənmək prosesində deyil, uşaqla birlikdə işləmək və ona yaxından kömək etmək prosesində öyrənib tanımalıdır. Tərbiyəçi tərbiyə etdiyi uşağa öyrənilməsi lazım gələn obyekt kimi deyil, tərbiyə edilməsi lazım gələn obyekt kimi baxmalıdır» [60, s. 90]. Bu baxımdan peşəyönümü məqsədilə şagirdlərin öyrənilməsi prosesi nə qədər dərindən, hərtərəfli və kompleks şəkildə aparılırsa, alınan nəticələr də bir o qədər dəqiq və elmi olar. Buna görə də şagirdləri müxtəlif – dərs, ictimai-faydalı əmək, sinif-dənkənar məşğələlər və s. proseslərdə öyrənmək və onların peşələr üzrə nəzəri və əməli bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək olduqca zəruridir. Bu baxımdan aşağıdakı bir sıra pedaqoji tədqiqat metodlarından istifadə edilməsi mühümdür: a) müşahidə; b) müsahibə və intervyü; c) anket sorğusu; ç) testlər; d) sənədlərin və şagirdlərin fəaliyyət məh-sullarının təhlili; e) pedaqoji eksperiment və s. (bax: 2.5.2.).

Lakin öyrənmə metodları nə qədər müxtəlif olsa da, onun müvəffəqiyyəti bu metodların düzgün, müntəzəm və məqsədyönlü şəkildə tətbiqindən asılıdır. Buna görə də peşə diaqnostikası üzrə müxtəlif metodların tətbiqi hər şeydən əvvəl geniş hazırlıq tələb edir.

Məlum olduğu kimi, peşəyönümü işinin müvəffəqiyyəti təkcə onun şagirdlərin maraq və meylləri əsasında aparılmasında deyil, həm də cəmiyyətin kadrlara olan tələbatını əsas götürməklə aparılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan öyrənmə prosesində şagirdlərin: a) özləri haqqında (hansı peşəyə maraq göstərirler və nəyi bacarırlar), b) peşələr haqqında (hansı peşələri tanıyor və onlar haqqında nə bilirlər), c) yaşadıqları regionun kadrlara olan tələbatı haqqında biliklərinin peşə niyyətləri ilə qarşılıqlı münasibətdə müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Bu mənada öyrənmə prosesinin aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmasını məqsədəməvafiq hesab etmək olar:

1. Şagirdlərin peşə niyyətləri ilə həmin peşələr üzrə məlumat və

bilikləri arasında uyğunluq səviyyəsinin öyrənilməsi.

2. Şagirdlərin peşə marağı ilə qabiliyyət və bacarığı arasında uyğunluq səviyyəsinin öyrənilməsi.

3. Şagirdlərin peşə niyyətləri ilə məktəbdə (və ya ailədə) ona məsləhət görülən peşələr arasında əlaqə səviyyəsinin öyrənilməsi.

Birinci istiqamət üzrə şagirdlərin öyrənilməsi onların maraq göstərdikləri peşələr sahəsində malik olduqları məlumat, təsəvvür və biliklərinin həcmini – səviyyəsini öyrənməyə imkan verir və bunların bir-birinə uyğun gəlib-gəlmədiyini aşkarır. Buradan da şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələr sahəsində biliklərini genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün onlarla aparılacaq işlərin xarakterini müəyyənləşdirmək imkanı yaranır.

İkinci istiqamət üzrə şagirdlərin peşə niyyəti ilə bacarıq və qabiliyyəti arasında olan münasibət aydın olur. Belə ki, bəzən şagirdlər elə peşələrə maraq göstərir ki, onların malik olduqları psixofizioloji qabiliyyətləri və bacarıqları bu peşələrlə səsləşmir, onlara uyğun gəlmir. Şagirdlər özləri isə çox vaxt bunları hiss etmir və müəyyən bir peşəyə maraq göstərərkən bacarıq və qabiliyyətlərinin buna uyğun gəlib-gəlmədiyinə fikir vermirlər. Bunun da nəticəsində bəzən şagirdlər peşə seçdikdən sonra qabiliyyətlərinin bu peşəyə deyil, digər bir peşəyə daha çox müvafiq olduğunu görür və peşəsini dəyişmək məcburiyyətində qalır. A.S.Makarenko bu münasibətlə yazdı: «Yollar çoxdur, imkanlar genişdir. Çox vaxt gənc oğlan və ya qız geniş üfüqlər qarşısında özünü itirib qalır, müəyyən bir tərəfə atıldıqdan sonra daha cəlbedici bir sahə görür. Sonra məlum olur ki, öz istedadına görə o, təyyarəçi deyil, mühəndis deyil, musiqişunas, yaxud həkimdir. Ona görə də hazırda valideynin və tərbiyəçinin yardımına daha böyük əhəmiyyətə malikdir» [59, s.24]. Məhz belə yardım şagirdlərin peşə marağı ilə qabiliyyət və bacarığı arasında münasibətin hərtərəfli öyrənilməsinə və göstərilən tərəflərin birinin digərinə uyğunluğu şəraitində peşə seçməyə imkan yaradır.

Öyrənmə prosesinin **üçüncü istiqaməti** şagirdlərin onlara məsləhət görülən peşələrə münasibətləri ilə bağlıdır. Bu çox mühüm əhəmiyyətə malik olub, şagirdlərin ümumtəhsil mək-

təbində və ailədə onlara məsləhət görülən peşələrə və ixtisaslara münasibətini aydınlaşdırır və peşə diaqnostikası işinin aparılmasında əsas mərhələlərdən birini təşkil edir.

Faktlar göstərir ki, məktəblərdə və ailələrdə peşəyönümü işlərinin yüksək səviyyədə təşkili nəticəsində şagirdlər özlərinin arzu etdikləri peşə və ixtisaslara dərin maraq göstərirlər. Onların marağı məhz bu peşələr sahəsində reallaşmış olur. Lakin çox hallarda isə bunun əksi müşahidə olunur. Şagirdlər valideynlərin arzusu ilə hesablaşmalı olur və onların arzu və marağına əsasən peşə seçirlər. Məhz buna görə də peşəyönümü baxımından şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsində onların maraq göstərdikləri peşələrə münasibətlərini aydınlaşdırmasına və peşəyönümü işinin bu istiqamətdə aparılmasına daha çox ehtiyac duyulur.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda və peşəyönümü praktikasında şəxsiyyətin yönəlişliyinin diaqnostikası üzrə müxtəlif metodikalar mövcuddur. Bunlardan biri çex pedaqqoqları V.Smekal və M.Kuçer tərəfindən hazırlanmışdır [154, s.409–414]. Bu metodikanın əsasında B.Bassın bir qədər dəyişdirilmiş anketi durur. Smekal—Kuçer metodikası insanların işi və ya iştirakı ilə bağlı ehtimal edilən situasiyalarda sınaqdan keçirilmənin sözlü reaksiyalarına əsaslanır. Sınaqdan keçirilənin cavabları onun hansı rəğbətləndirmə növlərinə üstünlük verməsindən asılıdır. Sınaq əslində sınaqdan keçirilənin əsas həyat mövqeyini öyrənməyə imkan verir.

Tədqiqatın təyini insanın: 1) şəxsi (özünə); 2) işgüzər (məsələyə) və 3) kollektivçilik (qarşılıqlı təsirlərə) yönəlişliyinin müəyyən edilməsidir.

Şəxsi yönəlişlik (özünə yönəlişlik – ÖY) öz rifah motivlərinin, şəxsi birinciliyə can atmağın üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Belə şəxs daha çox öz hissəleri ilə maraqlanır və ətrafdakı insanların tələbatlarına reaksiya vermir. İşi o, ilk növbədə öz iddialarını təmin etmək imkanı kimi qiymətləndirir.

Kollektiv yönəlişlik (və ya qarşılıqlı təsirlər – QT) yönəlişində insanın hərəkətləri ünsiyyətdə olan tələbatı şərtləndirir. Belə insan birgə fəaliyyətə çox böyük maraq göstərir.

İşgüzər yönəlişlik (məsələyə yönəlişlik – MY) fəaliyyətin özünün doğurduğu motivlərin üstünlük təşkil etməsini eks etdirir. Adətən belə insan kollektivlə əməkdaşlıq etməyə can atır və qrupun məhsuldarlığının artmasına nail olur. Odur ki, o, qoyulmuş məsələnin həlli üçün faydalı hesab etdiyi nöqtəyi-nəzəri sübut etməyə çalışır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan yönəlişliyin hər üç növü sərbəst şəkildə deyil, bir-biri ilə uzlaşaraq mövcud olur. Odur ki, diaqnostika nəticəsində şəxsiyyətin yeganə deyil, üstünlük təşkil edən yönəlişliyindən danışmaq daha düzgün hesab edilməli və onun üzə çıxarılmasına nail olmaq lazımdır. Şagirdlərə aşağıdakı sorğu mətni təqdim edilir:

Sorğu mətni

1. Həyatda Sizi ən çox razı salan:

- A. İşimə verilən qiymət.
- B. İki yaxşı yerinə yetirdiyimi dərk etmək.
- C. Dostlar arasında olduğumu dərk etmək.

2. Mən futbol oynasayıdım, olmaq istərdim:

- A. Məşqçi.
- B. Tanınmış oyuncu.
- C. Komandanın kapitani.

3. Ən yaxşı müəllimlər:

- A. Fərdi yanaşmaya malik olanlardır.
- B. Öz fənnini sevən və ona maraq oyadanolardır.
- C. Kollektivdə heç kimin qorxmadığı atmosferi yarananlardır.

4. Şagirdlərin gözündə ən pis müəllimlər:

- A. Bəzi insanlardan xoşlarının gəlmədiyini gizlətməyənlərdir.
- B. Hamiya yarış ruhunu formalasdırınlardır.
- C. «Tədris etdikləri fənn onları sanki maraqlandırmır» təessüratını yarananlardır.

5. Mən şadam:

- A. Dostlarım başqalarına kömək etdikdə.
- B. Dostlarım həmişə sədaqətli və etibarlı olduqda.
- C. Dostlarım geniş maraq dairəsinə malik olduqda.

6. Ən yaxşı dostlar:

- A. Qarşılıqlı münasibətlərimizin yarandığı insanlardır.
- B. Məndən çox bacaranlardır.
- C. Etibar etdiyimiz insanlardır.

7. Mən məşhur olmaq istərdim:

- A. Həyatda uğur əldə etmiş insan kimi.
- B. Güclü məhəbbətlə sevən insan kimi.
- C. Mehribanlılığı ilə fərqlənən insan kimi.

8. Seçmək iqtidarında olsaydım, olmaq istərdim:

- A. Elmi işçi.
- B. Şöbə müdürü.
- C. Təcrübəli təyyarəçi.

9. Uşaqlıqda mənim xoşum gəlirdi:

- A. Dostlarımla oynamaqdan.
- B. İşimdə uğur qazanmaqdan.
- C. Məni tərifləməkdən.

10. Mənim ən xoşlamadığım:

- A. Üzərimə qoyulan məsələnin həlli yolunda maneə ilə rastlaş-
- mağım.
- B. Kollektivdə yoldaşlıq münasibətinin pozulması.
- C. Rəhbərimin məni təqid etməsi.

11. Məktəbin əsas rolü:

- A. Şagirdləri ixtisas üzrə işləməyə hazırlamaqdır.
- B. Fərdin qabiliyyət və müstəqilliyini inkişaf etdirməkdir.
- C. Şagirdlərdə insanlarla birgəyaşayış üçün lazımı olan keyfiyyətləri təribyə etməkdir.

12. Mənim xoşuma gəlməyən kollektivlər:

- A. Qeyri-demokratik sistemi olan.
- B. Ümumi kütlədə insanın öz fərdiliyinin itirdiyi.
- C. Öz təşəbbüsünü göstərmək imkanını verməyən.

13. Mənim vaxtim çox olsayıdı, onu həsr edərdim:

- A. Dostlarımla ünsiyyətə.
- B. Sevdiyim işə və özünütəhsilə.
- C. Qayğısız istirahətə.

14. Mənə elə gəlir ki, mən maksimum nailiyyətlərə qadir olunram:

A. Səmimi insanlarla işlədikdə.

B. İşdən razı qaldıqda.

C. Səylərim kifayət qədər mükafatlandırıldıqda.

15. Mənə xoşdur:

A. Dostlarımıla vaxt keçirməyim.

B. Ətraflakların məni yüksək qiymətləndirməsi.

C. Yerinə yetirdiyim işdən razı qalmağım.

16. Mənim haqqımda qəzetlərdə yazsaydırılar, istərdim ki:

A. Mənim yerinə yetirdiyim işi qeyd etsinlər.

B. Yerinə yetirdiyim işə görə məni tərifləsinlər.

C. Mənim şuraya və ya komitəyə seçilməyim haqqında məlumat versinlər.

17. Mən daha yaxşı oxuyardım, əgər müəllim:

A. Mənə fərdi yanaşma tətbiq etsəydi.

B. Daha maraqlı işə məni təhrik etsəydi.

C. Araşdırılan məsələlər üzrə diskussiya yaratsayıdı.

18. Ən pis şey:

A. Şəxsi ləyaqətin alçaldılmasıdır.

B. Mühüm məsələnin həllində uğursuzluqdur.

C. Dostları itirməkdir.

19. Mənim ən yüksək qiymətləndirdiyim:

A. Şəxsi uğur.

B. Ümumi iş.

C. Praktiki nəticələrdir.

20. Cox az sayıda insanlar:

A. Yerinə yetirdiyi işə həqiqətən sevinir.

B. Kollektivdə məmuniyyətlə çalışır.

C. İki sözün əsl mənasında yaxşı yerinə yetirirlər.

21. Mənim xoşuma gəlmir:

A. Mübahisələr.

B. Yeni olan hər bir şeydən imtina etmə.

C. Özlərini digərlərindən yüksəkdə qoyan insanlar.

22. Mən istərdim:

A. Ətrafdakılar məni özünə dost hesab etsinlər.

B. Ümumi işdə başqalarına kömək etmək.

C. Başqalarında fərəh hissi doğurmaq.

23. Rəhbərliyi mən sevirəm:

- A. Tələbkar olduqda.
- B. Nüfuzu olduqda.
- C. Ona çıxış asan olduqda.

24. İşdə mən istərdim ki:

- A. Qərarlar kollektiv şəkildə qəbul olunsun.
- B. Problemin üzərində müstəqil çalışmaq olsun.
- C. Müdir mənim üstünlüklerimi təsdiq etsin.

25. Mən oxumaq istərdim:

- A. İnsanlarla birləşməyə çalışıb incəsənəti haqqında kitab.
- B. Tanınmış insanın həyatı haqqında kitab.
- C. «Özün et» tipli kitab.

26. Məndə musiqi qabiliyyətləri olsaydı:

- A. Dirijor olmaq istərdim.
- B. Solist olmaq istərdim.
- C. Bəstəkar olmaq istərdim.

27. Boş vaxtında məmənuniyyətlə:

- A. Detektivə baxardım.
- B. Dostlarımıla ünsiyyət edərdim.
- C. Maraqlı göstərdiyim şeylərlə məşğul olardım.

28. Maliyyə uğuru bərabər olmaq şərtilə mən:

- A. Maraqlı müsabiqə fikirləşərdim.
- B. Müsabiqədə qalib gələrdim.
- C. Müsabiqəni təşkil edib ona rəhbərlik edərdim.

29. Mənim üçün çox vacibdir:

- A. Nə etmək istədiyimi bilmək.
- B. Məqsədə necə çatmalı olduğunu bilmək.
- C. Başqalarını öz məqsədinə nail olmağa cəlb etmək.

30. İnsan özünü elə aparmalıdır ki:

- A. Başqaları ondan razı qalsınlar.
- B. İlk növbədə öz vəzifəsini yerinə yetirsin.
- C. Onu işinə görə tənqid etmək lazımlı gəlməsin.

Sınaq zamanı şagirdlərə aşağıdakı göstərişlər verilir: Anketin hər bəndinə Siz A, B, C ilə işaretlənən 3 cavab verə bilərsiniz. Hər bənddə verilən cavablardan Sizin fikrinizi daha yaxşı ifadə edən

və ya həqiqətə daha yaxın (uyğun) olan cavabı seçin. Cavabınızın hərfini «Cavablar vərəqəsi»ndə (Cədvəl 3.2.1). «Daha çox» sətrində sualın nömrəsi ilə üzbaüz yerdə yazın. Sonra elə həmin suala verilən cavablardan ən əlverişsiz variantı seçin. «Müvafiq hərfi sualın qarşısında, lakin «Daha az» sütununda yazın. Hər bir sual üçün yalnız iki hərfdən istifadə edin, qalan cavabı isə heç yerdə yazmayın. Suallar ətrafında çox fikirləşməyin. Adətən birinci seçim ən dəqiq seçim olur. Vaxtaşırı cavabları düzgün, lazımı sətirlərə yazıb-yazmadığınızı, hərfləri yerində qoyub-qoymadığınızı yoxlayın. Əgər səhv aşkar etmişsinizsə, onda onu düzəldin, lakin onu elə edin ki, o aydın görünüşün.

Cədvəl 3.2.1.

Cavablar vərəqi (Forma 1)

№№	Daha çox	Daha az	№№	Daha çox	Daha az	№№	Daha çox	Daha az	№№	Daha çox	Daha az
1			9			16			24		
2			10			17			25		
3			11			18			26		
4			12			19			27		
5			13			20			28		
6			14			21			29		
7			15			22			30		
8						23					

Şagirdlər sorğu vərəqələrindəki tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra aşağıdakı açar (cədvəl 3.2.2) üzrə nəticələrin təhlili aparılır.

Cədvəl 3.2.2.

Smekal-Kuçerin sorğu anketi açarı

Yönüllilik											
ÖY (özünə yönəlmişlik)				QT (qarşılıqlı təsir-lərə)				MY (məsələyə yönəlmişlik)			
1	11	B	21 C	1 C	11 C	21 A	1 B	11 A	21 B		
2	12	B	22 C	2 C	12 A	22 A	2 A	12 C	22 B		
3	13	C	23 B	3 C	13 A	23 C	3 B	13 B	23 A		
4	14	C	24 C	4 B	14 A	24 A	4 C	14 B	24 B		
5	15	A	25 B	5 A	15 C	25 A	5 C	15 B	25 C		
6	16	B	26 B	6 A	16 C	26 A	6 B	16 A	26 C		
7	17	A	27 A	7 C	17 C	27 B	7 B	17 B	27 C		
8	18	A	28 B	8 B	18 C	28 C	8 A	18 B	28 A		
9	19	A	29 A	9 A	19 B	29 C	9 B	19 C	29 B		
10	20	C	30 C	10 B	20 B	30 A	10 A	20 A	30 B		

Açarda göstərilən hərf «**Daha çox**» rubrikasına daxil edilərsə, onda sınaqdan keçirilən yönəlişliyin bu növü üzrə «+» (müsbat) işaret qoyulur. Əgər o «**Daha az**» indeksi altında yerləşirsə, onda ona «-» (mənfi) işaret qoyulur. Sonra «+» və «-»-lərin miqdarı hesablanır və hansı açarın istifadə olunmasından asılı olaraq müvafiq ÖY, QT və MY sütunlarında yazılır (Cədvəl 3.2.3). «-»-lərin sayı belə hesablanır. Müsbətlərin sayı ilə mənfilərin sayı cəmlənir (işarələri nəzərə alaraq). Alınmış nəticəni yekun cədvəlində «Cəmi» sətrinə yazırlar. Nəhayət, alınmış rəqəmə 30 əlavə edilir (Yenə də işarələr nəzərə alınmaqla).

Cədvəl 3.2.3.

Yekun cədvəli (forma 2)

	ÖY	QT	MY
Müsbətlərin sayı «+»			
Mənfilərin sayı «-»			
Cəmi			
+ 30			

Nümunəyə diqqət yetirək. Əgər müsbətlərin sayı «özünəyonəlişlik»də 8, «qarşılıqlı təsir»də 10, «məsələyə yönəlişlik»də 12, mənfilərin sayı «özünəyonəlişlik»də 11, «qarşılıqlı təsir»də 11, «məsələyə yönəlişlik»də 8-dirə, onda yekun cədvəlini aşağıdakı kimi hesablamaq lazımlı gəlir (Cədvəl 3.2.4). Bu göstərici yönəlişliyin ifadəlik səviyyəsini səciyyələndirir. Yönləşliyin bu üç növü üzrə bütün bunların ümumi cəmi 90-na bərabər olmalıdır.

Cədvəl 3.2.3.

Yekun cədvəli (Nümunə)

	ÖY	QT	MY
Müsbətlərin sayı «+»	+ 8	+ 10	+ 12
Mənfilərin sayı «-»	— 11	— 11	— 8
Cəmi	— 3	— 1	+ 4

+ 30	+ 27	+ 29	+ 34
------	------	------	------

Nümunələrdən göründüyü kimi, respondentin ən çox topladığı bal (34) «Məsələyə yönəlislik» motivlərinin üstünlük təşkil etdiyi qrupa müvafiqdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, bu şəxs kollektiv işə daha çox üstünlük verir və qarşıya qoyulan problemin həlli üçün özünün baxışlarını üstün tutur. Bu isə həmin şagirdin peşə təmayülü haqqında məlumatlar əldə etməyə geniş imkan verir.

Peşə diaqnostikası üzrə işləri təsadüfdən-təsadüfə deyil, konkret vaxtlarda, planlı və mütəşəkkil surətdə aparmaq lazımdır. Bunun üçün onun müəyyən mərhələlərlə aparılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünkü iş mərhələlər üzrə aparıldığda alınan nəticələr daha dəqiq olur və bu nəticəni müqayisə etmək, dinamikanı öyrənmək və faktları ümumiləşdirmək daha asan olur. Bu baxımdan aşağıdakı şərtlərin gözlənilməsinə və onların vəhdətdə aparılmasına nail olmaq lazımdır:

- a) şagird şəxsiyyətinin, xüsusən peşə motivi, marağı və meyllərinin (faktik vəziyyətinin) qabaqcadan öyrənilməsi;
- b) şagirdlərin fəaliyyət prosesində öyrənilməsi;
- c) şəxsiyyətin təşəkkül prosesində (dinamikada) öyrənilməsi və peşə məsləhətlərinin aparılması.

Şagirdlərin peşə motivi, marağı və meyllərinin (faktik vəziyyətinin) qabaqcadan öyrənilməsi onların müəyyən bir peşəyə olan maraq və meyllərinin davamlılığını və dərinliyini bilmək üçün vacibdir. Bu, həm də ona görə vacibdir ki, şagirdlərlə peşəyönümü üzrə bir sıra işlər apardıqdan sonra onların gələcək həyat planlarında, peşəyə bələdlik səviyyəsində, bacarıq və qabiliyyətində əmələ gələcək dəyişiklikləri müəyyən etmək, fərqləri öyrənmək mümkün olsun. Bundan sonra isə şagirdlərin fəaliyyət prosesində öyrənilməsinə başlanılmalıdır.

Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, müəyyən bir peşə üçün zəruri olan psixi xassələr peşə fəaliyyətinin öz daxilində və bu peşə sahəsində çalışmaq prosesində yaranır. Şagirdlərin müəyyən praktik fəaliyyətə cəlb olunması onların politexnik dünya-görüşlərini genişləndirməklə bərabər, onlarda müstəqilliyə, tədqiqatçılığa, yaradıcılıq axtarışlarına, yeni biliklər öyrənməyə və

seçdikləri peşələrə maraq və meyllər inkişaf etdirdiyindən şagirdlərin fəaliyyət prosesində öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Fəaliyyət prosesində öyrənilmə şagirdlərin peşə maraq və meyllərinin faktik vəziyyətdə üzə çıxmayan bəzi xassələrin qabarıq şəkildə müəyyən edilməsinə səbəb olur. Onların xüsusi məşğul olduqları fəaliyyət sahəsində olan peşələrə münasibətləri daha çox aşkarlanır və bu sahədə bacarıq və qabiliyyətləri daha dəqiq öyrənilir.

Şəxsiyyətin təşəkkül prosesində (dinamikada) öyrənilməsi əldə edilmiş faktların və materialların əvvəlkilərlə müqayisə edilməsində və ümumiləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman şagirdlərin maraq və meyllərində, peşə motivlərində müəyyən zaman ərzində hansı keyfiyyət dəyişikliyi baş verdiyini öyrənmək mümkün olur. Bu isə, eyni zamanda, şagirdlərlə peşəyönümü üzrə aparılmış təlim-tərbiyə işlərinin nəticəsini də öyrənməyə səbəb olur.

Peşə diaqnostikası işinin düzgün təşkili nəticəsində əldə edilmiş fakt və materialların ümumiləşdirilməsi və təhlili peşə məsləhətlərinin aparılmasında zəngin mənbə yaratmış olur. Müasir mərhələdə peşəyönümü işinin elmi şəkildə həll edilməsində bu mənbədən yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi və peşə məsləhəti üçün istiqamətin buradan götürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5.3. Peşə məsləhətlərinin aparılması yolları

Məktəbdə peşəyönümü işinin müvəffəqiyyətlə həll edilməsində və onun elmi surətdə həyata keçirilməsində peşəyönümü işinin başlıca tərkib hissələrindən biri olan peşə məsləhətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Peşə məsləhətləri – şagirdlərə öz fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla şüurlu surətdə peşə seçməkdə kömək göstərmək məqsədilə mütəxəssislərin (psixoloqların, pedaqoqların, həkimlərin) verdikləri məsləhət və tövsiyələrdir.

İstər keçmiş Sovet, istərsə də mütərəqqi Avropa psixologiya və pedaqogika elmində peşə məsləhətləri yeni məsələ deyildir. Lakin bununla belə, xüsusən təhsil sisteminin yenidən qurulduğu indiki mərhələdə bu problem yenə də aktual və tədqiq edilməsi vacib olan bir məsələ olmuşdur.

Peşəseçmə işində peşə məsləhətlərinin rolu mühümdür. Onun sistemli, planlı və məqsədyönlü təşkili peşə seçmə probleminin müvəffəqiyyətlə həll edilməsinə əlverişli dərəcədə təsir edir. Buna görə də məktəbdə aparılan peşə məsləhətləri peşəseçmə işinin optimal variantda yerinə yetirilməsi məqsədinə yönəldilməlidir. Yəni bu məsləhətlər elə bir elmi əsasda aparılmalıdır ki, burada şagirdlərin peşə niyyətləri (maraq və meylləri), bacarıqları, qabiliyyətləri və cəmiyyətin peşə tələbatı (daha çox ehtiyac olan peşə) müəyyən bir nöqtədə (peşədə) üst-üstə düşsün. Daha doğrusu, bunların hər üçü bir peşənin üzərində cəmləşə bilsin. Bunların üçünün də nəzərə alınması ilə həyata keçirilən peşəseçmə ən optimal seçmə hesab edilir ki, peşə məsləhətlərinin əsas ideya-istiqamətini də məhz bunlar təşkil etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, peşə seçmək astanasında olan yeniyetmə və gənclərin bir qismi öz peşə maraqlarını, bir qismi bacarıq və qabiliyyətlərini, bəziləri daha çox vacib olan peşələri, bir qismi isə bunların hamısını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirələr. Belə şagirdlər maraq göstərdikləri peşələrə qabiliyyətlərinin uyğun olub-olmadığını, maraq göstərdiyi peşənin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını müəyyənləşdirə bilmirlər. Nəticədə peşəseçmə işi çətinləşir, təsadüfən bu və ya digər bir peşə seçilir. Buna görə də həyatın astanasında dayanan, özünə ömürlük xoşbəxtlik gətirə biləcək bir peşə seçmək istəyən yeniyetmə və gənclərin inandırıcı, ağıllı və əsaslandırılmış peşə məsləhətlərinə həmişə ehtiyacları vardır. Bu baxımdan peşə məsləhətləri şagirdlərə öz psixofizioloji xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirməyə, qabiliyyət və bacarıqlarını obyektiv qiymətləndirməyə kömək etməlidir. Bu məqsədlə peşə məsləhətləri K.K.Platonovun göstərdiyi bir-birini tamamlayan aşağıdakı üç mərhələ üzrə aparılmalıdır:

1) hazırlıq mərhələsi;

- 2) tamamlayıcı mərhələ;
- 3) dəqiqləşdirici mərhələ [149, s. 155].

Hazırlıq mərhələsində başlıca vəzifə şagirdlərə peşəseçmə işinin sosial mahiyyətini dərk etdirmək, şüurlu sürətdə peşə seçməyin başlıca şərtləri ilə onları silahlandırmaq, öz arzu və istəkləri, qüvvə və bacarıqları haqqında şagirdlərdə dolğun təsəvvürlər yaratmaqdan ibarətdir.

Peşə məsləhətləri inkişafetdirici xarakterdə olmalıdır. Verilən hər bir məsləhət, aparılan hər bir iş şagirdlərdə özünə inam yaratmalı, peşəyönümünün formalaşmasında irəliləyişə şərait yaratmalıdır. Buna görə də hazırlıq mərhələsində peşə məsləhətləri bütün tədris illəri ərzində aparılmalıdır.

Tamamlayıcı mərhələdə aparılan peşə məsləhətləri əsasən tövsiyə xarakteri daşıyır və bu məsləhətlər peşə diaqnostikası nəticəsində alınmış öyrənmə materiallarına əsaslanır. Bu mərhələdə şagirdlərin gələcək peşə planları, maraq və meylləri, peşə motivləri, bacarıq və qabiliyyətlərinin səviyyəsi, cəmiyyətin peşə tələbatına münasibəti və s. materiallar ümumiləşdirilir, təhlil edilir və bundan sonra konkret peşə məsləhətləri verilir.

Adından göründüyü kimi, bu mərhələ tamamlayıcı, yəni peşənin seçiləməsi ilə nəticələnə biləcək məsləhət xarakteri daşımalıdır. Lakin, unutmaq olmaz ki, müəllim yalnız məsləhət verə bilər, şagirdin gələcək həyat yolları haqqında onunla söhbət apara bilər. Yekun söz demək, peşənin seçiləməsi isə şagirdin öz öhdəsinə buraxılmalıdır.

Dəqiqləşdirici mərhələdə peşə məsləhətləri yeniyetmə və gəncin tədris müəssisələrinə və ya istehsalata daxil olmasına, yəni ixtisas seçməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır. Məktəbin və müəllimlərin köməyi ilə şagirdlər öz gələcək iş yerləri və ya daxil ola-caqları tədris müəssisələri ilə tanış olur, tədris müəssisəsində oxumağa və ya bilavasitə istehsalatda çalışmağa hazırlanırlar.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda peşə məsləhətlərinin müxtəlif növləri göstərilir. Lakin bir çox metodik ədəbiyyatlarda bu barədə fikirlər ziddiyyətlidir. Hətta bəzi müəlliflər məsləhətin mərhələləri ilə növlərini eyniləşdirirlər. Xatırladaq ki, bunların adları və vəzifələri arasında uyğunluq görünən də, əslində biri

digərini şərtləndirir. Yəni müəyyən bir mərhələdə müvafiq məsləhət növlərindən, müəyyən bir məsləhət növündə isə müvafiq mərhələlərdən istifadə etmək lazımlı gəlir. Bu baxımdan peşə məsləhətlərinin aşağıdakı **növlərini** göstərmək olar:

1. Sorğu-məlumat xarakterli peşə məsləhətləri.
2. Diaqnostik peşə məsləhətləri.
3. Tibbi peşə məsləhətləri.
4. Təshihedici peşə məsləhətləri.

Bunların hər birinin öz məqsədi və spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Sorğu – məlumat xarakterli peşə məsləhətlərinin başlıca məqsədi bir tərəfdən şagirdlərin hansı peşə sahəsinə, əmək növünə, ixtisasa maraq göstərdiyini aşkarla çıxarmaq, ikinci tərəfdən isə bu peşələr üzrə onlara məlumat verməkdir. Bu zaman şagirdlərə maraq göstərdiyi peşəyə yiyələnməyin imkanları, təhsil müəssisələri, peşəyə yiyələnmə müddəti, işə düzəlmə imkanları, əmək haqqı sistemi, bu peşənin gələcək perspektivləri və s. haqqında məlumat verilməlidir. Bu növ peşə məsləhətlərindən dəqiqləşdirici mərhələdə daha çox istifadə edilir.

Diaqnostik peşə məsləhətləri şagirdlərin peşə maraqlarını, meyllərini, bacarıq və qabiliyyətlərini, maraq göstərdikləri peşələr üzrə bilik səviyyələrini üzə çıxarmaq üçün aparılır. Onun başlıca məqsədini şagirdlərin hansı əmək və peşə sahəsində daha məhsuldar fəaliyyət göstərəcəyini və cəmiyyət üçün harada daha çox fayda verəcəyini müəyyənləşdirmək təşkil edir. Bu baxımdan diaqnostik peşə məsləhətləri peşə diaqnostikası üzrə aparılan işlərlə six əlaqədardır. Şagirdlərin gələcək həyat planları, onların bir sıra psixofizioloji xüsusiyyətləri haqqında dəqiq məlumat əldə etdikdən sonra peşə məsləhətləri aparılır. Bu zaman şagirdin peşə marağı və istəyinin onun bacarığı, qabiliyyəti və cəmiyyətin peşə tələbatı ilə uyğunluğu aşkar edilir və buna uyğun məsləhətlər aparılır.

Tibbi peşə məsləhətləri şagirdlərin peşə yararlığını müəyyən etmək məqsədilə aparılır. Belə məsləhətlər həkim tərəfindən verilir və şagirdlərin seçdiyi peşə ilə sağlamlıq vəziyyəti arasında olan uyğunluq səviyyəsi öyrənilir. Əgər şagirdin sağlamlıq vəziyyəti

seçdiyi peşə ilə uzlaşırısa, yəni onun fiziki göstəriciləri peşənin tələblərinə cavab vermirə, onda həkim həmin peşənin onun sağlamlığına gətirəcəyi zərər haqqında məlumat verir və başqa peşə seçməyi təklif edir.

Şagirdlərin peşə niyyətləri ilə onların imkanları (bilik, bacarıq və qabiliyyətləri) bir-birinə uyğun gəlmədikdə, uzlaşmadıqdə təshihedici peşə məsləhətləri aparılır. Belə peşə məsləhətlərinin məqsədi şagirdlərə peşə planını öz imkanlarına uyğun şəkildə tərtib etməyə kömək etməkdən ibarətdir. Məktəblərimizdə yuxarıda göstərilən peşə məsləhətləri müntəzəm aparıldığda təshihedici peşə məsləhətlərinə ehtiyac da az olur. Lakin çox vaxt bunun əksi müşahidə olunduğundan, belə məsləhətlərə ehtiyac artır. Belə ki, məktəblərimizin bir çoxunda şagirdlər öz bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almadan hər hansı bir peşənin xarici tərəflərinə, romantikasına aludə olaraq onu seçəcəyini bildirir. Lakin bu aludəcilik çox vaxt ona öz imkanlarını götür-qoy etməyə imkan vermədiyindən, şagirdlər bu peşə üçün zəruri olan psixofizioloji qabiliyyətlərini hesaba almırlar. Buna görə də müəllimlər hər bir şagirdin peşə planları ilə ətraflı tanış olmalı və lazımlı gəldikə təshihedici peşə məsləhətlərindən istifadə etməlidirlər.

Peşə məsləhətlərinin başlıca amillərindən biri onun qrup və fərdi formalarda aparılmasıdır.

Qrup formasında aparılan peşə məsləhəti özü də müxtəlif formalarda aparıla bilər. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) sinif səviyyəsində peşə məsləhətləri;
- b) maraqlar üzrə peşə məsləhətləri;
- c) ayrı-ayrı peşələr üzrə məsləhətlər.

Sinif səviyyəsində aparılan peşə məsləhətlərinin aparılmasında əsas məqsəd şagirdlərə cəmiyyətin başlıca tələbatı ilə bağlı olan peşələr, onların spesifikasi, bu peşələrin tələbləri və s. haqqında məsləhət verməkdən ibarətdir. Bu səpkidə aparılan peşə məsləhətləri cəmiyyətdə daha çox tələbat duyulan peşələr üzrə şagirdlərdə elmi biliklərin formallaşmasına səbəb olur. Belə məsləhətlər həmçinin gələcəkdə az əhəmiyyət daşıyan, tələbatın az olduğu peşələrə yiylənmənin də qarşısını alır.

Maraqlar üzrə təşkil edilən peşə məsləhətləri şagirdlərin maraqları üzrə ətraflı məlumatlar əldə edildikdən sonra aparıla bilər. Belə ki, şagirdlərin müəyyən peşəyə maraqlarının səviyyəsi və dərinliyi həmişə eyni şəkildə olmur. Bəzilərinin marağı stabil, bəzilərininki isə keçici xarakter daşıyır. Buna görə də şagirdlərin peşələr üzrə maraqlarının səviyyəsi müəyyənləşdirilməli və sonra onlarla həmin maraqların daha da dərinləşməsi üzrə işlər görülməlidir.

Ayrı-ayrı peşələr üzrə aparılmış peşə məsləhətləri sinifdə kimin hansı peşəyə maraq göstərdiyi aşkar edildikdən və dəqiqləşdirildikdən sonra aparılır. Belə məsləhətlər zamanı şagidlər qruplaşdırılır və peşə məsləhətləri bir növ ixtisaslı xarakter alır. Qeyd edək ki, belə məsləhətlər şagirdlərə daha tez-tez verilməli və onlar hər məsləhətdən sonra seçdikləri peşələr haqqında nə isə yeni bir şey öyrəndiklərini hiss etməlidirlər.

Peşə məsləhətləri elmi xarakter kəsb etməli, məqsədli və düşünnülmüş şəkildə aparılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, bəzən şagirdə valideynləri, sinif və ya məktəb yoldaşları, tanışları və ya qohumları peşə məsləhətləri verirlər. Əlbəttə, əgər belə məsləhətlər ağıllı, fərdin marağı, bacarığı və qabiliyyəti, sağlamlıq vəziyyəti nəzərə alınmaqla verilsə, onda onun faydası da olur. Lakin faktlara, məktəb təcrübəsinə müraciət etdikdə bunun əksini görürük. Belə şəxslər tərəfindən verilən məsləhətlər şagirdin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanmayıb, həmin şəxsin onu necə görmək istəməsindən irəli gəlir ki, bunun da istər şagirdin özü, istərsə də cəmiyyətimiz üçün faydası çox az olur. Buna görə də peşə məsləhətlərinin verilməsi zamanı onun şagirdin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunluğuna, cəmiyyətimiz üçün gərəkliliyinə, şagirdin maraq dairəsinə və s. əsaslanmaq lazımdır. Belə məsləhətlər isə aydındır ki, təsadüfi şəxslər tərəfindən deyil, yuxarıda dediyimiz kimi, ixtisaslı mütəxəssislər – pedaqoqlar, psixoloqlar, həkimlər tərəfindən aparıla bilər. Lakin məktəblərin əksəriyyəti belə imkanlara malik olmadıqından peşə məsləhətlərinin bütün ağırlığı müəllimlərin – pedaqoji kollektivin və ailənin üzərinə düşür.

Peşə məsləhətləri apararkən bir peşənin üzərində dayanmaq və

şagirdi mütləq həmin peşəni seçməyə məcbur etmək olmaz. Çünkü, hələ qarşidakı təhsil illərində şagirdlərin ola bilsin ki, ilk baxışda nəzərə çapmayan bir sıra şəxsi keyfiyyətləri, bacarıq və qabiliyyət-ləri üzə çıxsın. Buna görə də peşə məsləhətləri apararkən onu yalnız bir peşə üzrə məhdudlaşdırmaq düzgün deyildir. Burada şagirdin bacarıq və qabiliyyətinə nikbin nəzərlə baxmaq və onların müəyyən peşələr üzrə inkişaf edə biləcəyini də nəzərdə saxlamaq lazımdır.

Peşə məsləhətlərinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi onun necə, hansı metodika əsasında verilməsindən də çox asılıdır. Peşə məsləhətləri şagirdlərə qrup halında yüksək səviyyədə verilərsə, fərdi məsləhətlərə ehtiyac qalmaz. Lakin unutmaq ki, xüsusən yuxarı siniflərdə həmişə qrup halında, kütləvi şəkildə verilən məsləhətlər bir o qədər də səmərəli olmur. Bu siniflərdə diferensiallaşdırılmış şəkildə aparılan məsləhətlər şagirdlərə daha emosional və inandırıcı təsir bağışlayır. Çünkü belə məsləhətlər zamanı həmin şagirdin fərdi xüsusiyətləri diqqət mərkəzində olur və bir sıra spesifik cəhətlər nəzərə alınır.

Peşə məsləhətlərinin aparılmasında fənlərin tədrisi prosesi başlıca mənbədir. Müəyyən peşələrlə bağlı məsləhətlər şagirdlərə bilavasitə nəzəri və praktik məşğələlər prosesi ilə əlaqəli şəkildə verildikdə daha səmərəli olur. Bununla yanaşı, bir sıra sinifdən və məktəbdən kənar tərbiyəvi tədbirlər də peşə məsləhətlərinin aparılmasında geniş imkanlara malikdir. Bunların içərisində tədris və istehsal müəssisələrinə ekskursiyalar, görkəmli adamlarla görüşlər, peşələr üzrə müsabiqələr və s. mühüm rol oynayır.

Peşə məsləhətlərinin aparılmasında bir sıra metodlardan istifadə edilir. Bu baxımdan söhbətlər, mühazirələr və nümunə öz imkanlarına və inandırıcılığa görə daha geniş yer tutur.

Nümunə üçün Bakı şəhəri Nizami rayonundakı 129 sayılı orta məktəbin pedaqoji peşəyə maraq göstərən bir qrup VIII sinif şagidləri ilə aparılan söhbətin planına baxaq.

1. Hansı tədris müəssisəsi seçilmişdir?
2. İxtisas.
3. Peşə tələbləri.
4. Peşə motivləri.

5. Peşəyə yiylənmək üçün hazırlıq işləri.
6. Hansı dərnəkdə iştirak edilir.
7. Məktəbdə sevdiyi fənn.
8. Asudə vaxtlarda görülən işlər, məşğuliyyət.
9. Valideynin peşəsi və məsləhəti.
10. Məktəbin (sinif rəhbərinin, fənn müəllimlərinin) peşə məsləhətləri.
11. Məktəb həkiminin məsləhəti.
12. Peşə diaqnostikası üzrə alınmış məlumatlar və onların müqayisəli təhlili.
13. Peşənin münasibliyi.
14. Tövsiyə və təkliflər.
15. Peşəyə yiylənməyin yolları.

Bu səpgidə aparılan peşə məsləhətləri həm sorğu-məlumat, həm də diaqnostik xarakter daşıyır. Belə məsləhətlər aparmazdan əvvəl həmin şagirdlərin gələcək peşə planları, sağlamlıq vəziyyəti, maraqları ilə qabiliyyət və bacarıqlarının uyğunluğu və s. haqqında diaqnostik məlumatlar toplanılmalı, sonra həmin söhbətlər keçirilməlidir. Belə olduqda söhbət həm inandırıcı görünər, həm də çox təsirli olar.

Peşə məsləhətləri uzunmüddətli bir prosesdir. Onun aparılması üçün geniş hazırlıq və müəyyən vaxt tələb olunur. Ümumtəhsil məktəblərində bunun üçün tədris-metodik işlərdən geniş miqyasda istifadə edilməlidir. Bu, bir tərəfdən də məsləhət üçün müvafiq materiallardan — əyani vəsaitlərdən, professioqram-lardan, referat və məruzə mətnlərindən, müxtəlif sorğu-məlumat xarakterli ədəbiyyatlardan istifadə etməyə geniş imkan yaradır. Buna görə də, peşə məsləhətləri apararkən bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək və aparılan məsləhətlərin peşə seçmə probleminin uğurlu həllinə kömək etməsinə nail olmaq lazımdır. Bunlar həmçinin şagirdlərin müəyyən peşələr üzrə seçiləsinə də əlverişli imkan yaradır.

5.4. Şagirdlərin peşələr üzrə seçiləsi

Həyatın astanasında dayanan hər bir gəncə cəmiyyətin quruculuq əməyində öz yerini tapmaqdə kömək etmək hazırlı dövrdə məktəbin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir. Bu vəzifələrin müasir tələblər baxımından yerinə yetirilməsi ən əvvəl hər bir gəncin fərdi bacarıq və qabiliyyətlərinin aşkar çıxarılması, həmin bacarıq və qabiliyyətlərə müvafiq təlim-tərbiyə işi aparılması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan qabiliyyətli uşaqların aşkar çıxarılması, onların təlim-tərbiyə sisteminin yaradılması məktəb və müəllimlər qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi elmi və yaradıcı ziyahıların intellektual potensiala malik nəslini yetişdirmək, şagirdlərin və tələbə gənclərin fərdi qabiliyyətini aşkar çıxarmaq və onların yaradıcılıq imkanlarından istifadə etmək üçün maksimum şərait yaradır. Belə bir şəraitin yaradılması şagirdlərin peşəyönümü işinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan məktəblı gənclərin peşələr üzrə seçilməsi probleminin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində həllədici əhəmiyyətə malikdir.

Təcrübə belə bir fikri aydın təsdiq edir ki, hazırda peşəyönümü işinin yerində saymasının başlıca səbəblərdən birini bu işdə məhz şagirdlərin fərdi bacarıq və qabiliyyətlərinə istinad edilməməsi təşkil edir. Belə ki, həddindən artıq kütləviliyə yer verilməsi, peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılmış şəkildə aparılmaması və peşə diaqnostikası işlərinə zəif diqqət yetiriliməsi şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərinin öyrənilməsinə və gənclərin peşələr üzrə seçilməsi-nə imkan vermir. Bu da peşəsəçmə işində ciddi nöqsanlara gətirib çıxarır.

Peşə qabiliyyətə müvafiq şəkildə seçildikdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında hər kəsin bacarığına və qabiliyyətinə müvafiq fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur, eyni zamanda insan üçün fərəh mənbəyinə çevirilir. Sevdiyi və qabiliyyətinə uyğun sahədə çalışmaq insanı nəcibləşdirir və ucaldır. İnsan belə peşədən, onun nəticələrində yüksək zövq alır, daha yüksək nəticələr əldə etməyə, peşəsi üzrə yaxşı mütəxəssis olmaq üçün bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışır. Şərqi böyük əxlaq nəzəriyyəçisi, dahi Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi yazırıdı: «İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğuna nəzər yetirmək,

ağıl, fərasətinə fikir vermək, müşahidə nəticəsində onun fitrətindən hansı sənətə və elmə çoxlu meyl olduğunu müəyyən-ləşdirmək, sonra isə həmin işlə də məşğul etdirmək vacibdir, çünki hamının bütün peşə və sənətə qabiliyyəti eyni olmaz, yoxsa insanların hamısı ən şərafətlə sənətlə məşğul olardı...Kimin nəyə qabiliyyəti varsa, onunla məşğul olsa, tez nəticə verər, böyük sənətkar olar; əks təqdirdə zəhmət hədər gedər, ömür puç olar» [74, s.160–161]. Buna görə də məktəbdə peşəyönümü işinin qabiliyyətə müvafiq şəkildə aparılması bu işin əsas xəttini təşkil etməlidir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, insanda müəyyən bir sahəyə, bir peşəyə olan qabiliyyət heç də onun gələcəkdə həmin peşəni seçəcəyinə tam təminat vermir. Bunun üçün xüsusi hazırlıq işləri aparmaq, qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə çalışmaq lazımdır. Bu məqsədlə xüsusən yeniyetməlik yaşlarından başlamış hər bir şagirdin peşə qa-biliyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsinə və peşə maraqları ilə qabi-liyyətlərin uzlaşmasına nail olmaq lazımdır. Bu, hər kəsə öz qabiliyyətlərinə müvafiq sahədə fəaliyyət göstərməyə imkan verdiyindən hazırkı dövrdə həlli vacib olan problemlərdən birinə çevrilir.

Peşə seçmək passiv və birtərəfli proses deyildir. Hər bir peşənin insana verdiyi özünəməxsus tələbləri vardır. Deməli, təkcə insanlar peşələri seçmir, həm də peşələr özləri də insanları «seçirlər». Buna görə də peşəseçmə həm də fəal, ikitərəfli bir prosesdir. Burada ikinci tərəfin, yəni seçiləcək peşələrin xüsusiyyətlərini, tələblərini nə-zərə almamaq olmaz (qeyd edək ki, peşəseçmə işində meydana çıxan geriliyin əsas səbəblərindən birini məhz bu məsələ – peşələrin insana verdiyi fərdi psixofizioloji tələblərin nəzərə alınmaması təşkil edir).

Məktəbli gənclərin peşələr üzrə seçiləsi hər iki həm seçən, həm də seçilən tərəflər haqqında aydın, dəqiq və obyektiv məlumatlara əsaslanmalıdır. Burada belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, peşəyönümü işi aparan hər bir sinif rəhbəri, fənn müəllimi həm şəxsiyyətin psixofizioloji xüsusiyyətləri, həm də peşələrin insana verdiyi tələbləri hərtərəfli öyrənməli və bilməlidir. Deməli, məsul şəxs seçiləcək peşənin bir sıra vacib,

zəruri tələblərini fərdin psixofizioloji xüsusiyyətlərində axtarmalı və seçim peşəyə müvafiq aparmalıdır. Bu iş həm nadir peşələr, həm də digər peşələr üzrə aparılmalı, istisnalıq olmamalıdır.

Aydın məsələdir ki, heç kim müəyyən bir peşə üzrə hazır qabiliyyətlərlə doğulmur. Lakin bu da inkaredilməz həqiqətdir ki, heç də hamı bütün peşələr üzrə işləməyə, fəaliyyət göstərməyə eyni dərəcədə yararlı ola bilməz. Buna onun bir sıra psixofizioloji xüsusiyyətləri imkan verməz. Buna görə də gənclərin peşələr üzrə seçiləməsi hər kəsin öz qabiliyyətlərinə və bacarığına görə fəaliyyət göstərməsinə əlverişli dərəcədə imkan yaradan mühüm yoldur. Bu baxımdan gənclərin peşələr üzrə seçiləməsi – xüsusi metodlardan istifadə etməklə hər bir fərdin arzu etdiyi müəyyən təhsil, əmək və peşə sahəsində fəaliyyət göstərməyə yararlı olduğunu aydınlaşdırmaq və onun psixofizioloji xüsusiyyətlərinin hansı peşəyə daha çox müvafiq olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır.

Peşələr üzrə seçmə o zaman düzgün aparıla bilər ki, bu prosesdə psixoloqlar, fizioloqlar, tibb işçiləri və peşələr üzrə mütəxəssislər yaxından iştirak etsinlər və kömək göstərsinlər. Məktəb psixoloqla-rının bu işdə fəallıq göstərməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb psixoloqları ilə yanaşı, təhsil menecerlərinin də bu prosesdə böyük rol ola bilər. Respublikamızda təhsil menecmentliyi sahəsində hələlik tam bir sistem yaradılmasa da, müəyyən uğurlu addım atılmaqdadır.

Təhsildə menecment fəaliyyəti bilavasitə kadr seçiminiə istiqamətlənsə də, bu sahənin şagirdlərin peşə maraqlarının, motiv və tələbatlarının öyrənilməsində, bunların bacarıq və qabiliyyətlərlə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük imkanları vardır.

S.Seyidov bu münasibətlə yazır: «Psixologiya və menecment bu və ya digər işi yerinə yetirmək üçün seçilən insanlarla bağlı məsələlərin təhlil edilməsi və öyrənilməsində bir-biri ilə daha sıx əlaqədə olur. Əgər seçimin psixoloji aspekti insanın psixoloji motivlər və metodikalar vasitəsilə bu və ya digər peşə fəaliyyətini uğurla yerinə yetirmək üçün lazımlı olan xarakteristikalar, xüsusiyyətlər, keyfiyyətlər və qabiliyyətlərin müəyyən edilməsinə yönəlmüşdürə, menecment baxımdan isə seçimi insanların peşə

fəaliyyətinin özünün tələbləri vasitəsilə axtarmaq və aşkar etmək mümkündür» [161, s.199–200].

Məktəbli gənclərin peşələr üzrə seçilməsi peşəyönümü işinin elə bir mühüm mərhələsidir ki, onun düzgün aparılması hər bir peşənin öz kamil sahibinin, «ustasının» hələ məktəb partası arxasından tapılıb müəyyənləşdirilməsinə əlverişli dərəcədə təsir göstərir və gənclərin öz qüvvə və bacarıqlarını düzgün qiymətləndirməsinə səbəb olur. Lakin çox vaxt ali və orta ixtisas məktəblərinə sənəd verən abituriyentlər və onlara məsləhət verən müəllimlər, valideynlər bu məsələyə səthi yanaşır, yalnız marağa əsaslanırlar. Qəbul imtahanlarının mövcud test üsulu isə abituriyentin bilik və bacarıq səviyyəsini üzə çıxarmaq məqsədi daşıdığından imtahan vaxtı onların peşə yararlığını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Buna görə də ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul zamanı tətbiq edilən imtahan testlərinə abituriyentlərin peşə marağını, meylini və yararlılığını müəyyən edən xüsusi sualların daxil edilməsi yalnız işin xeyrinə irəli atılmış addım olardı. Bu, həm də ali təhsil almaq xatirinə hər hansı ali məktəbdə yer tutmaq istəyənlərin qarşısını vaxtında almağa kömək edərdi.

Məktəblilərin peşələr üzrə seçilməsi peşə yararlılığına əsasən aparıldığından bu proses geniş, hərtərəfli və məqsədyönlü iş tələb edir. Burada bir-iki xüsusiyyət və göstərici ilə kifayətlənərək nəticə çıxarmaq olmaz. Bunun üçün şagirdlərin arzu etdiyi peşənin tələblərinə əqli, psixoloji və fiziki cəhətdən nə dərəcədə yararlı olmasını müəyyənləşdirən tədbirlər müəllimlər, psixoloqlar, həkimlər tərəfindən hazırlanmış xüsusi programla aparılmalıdır. Bu zaman şagirdlərin şəxsiyyətinin xarakterik cizgiləri, temperament xüsusiyyətləri, hissələri, yaddaşı, diqqəti, tez qərara gələ bilmək bacarığı, emosional xüsusiyyətləri, marağı, motivləri və sağlamlıqları haqqında kompleks məlumatlar əldə edilir və bu məlumatlar ümumiləşdirilərək maraq göstərdikləri peşələrin tələbləri ilə müqayisə edilir, bu xüsusiyyətlərin arzu edilən peşənin tələblərinə cavab verib-verə bilmədiyi dəqiqləşdirilir. Bu baxımdan peşələrin insanlara verdiyi tələbləri aşağıdakı kimi **üç qrupa** bölmək olar:

- 1) əqli tələblər;
- 2) psixoloji tələblər;
- 3) fizioloji tələblər.

Peşə seçən gənclərdə bu tələblərin üçünə də cavab olmalıdır. Daha doğrusu, onların əqli qabiliyyətləri, psixoloji hazırlığı, yəni maraqları, meylləri, temperamentləri, bacarıqları, qabiliyyətləri və fizioloji imkanları – yəni sağlamlığı, fiziki möhkəmliyi seçmək istədikləri peşələrin tələblərinə müvafiq olmalıdır.

Peşələrin insanlara verdiyi tələblər hər şeydən əvvəl həmin peşələrin məzmunundan irəli gəlir. Buna görə də sinif rəhbərləri, müəllimlər, mütəxəssislər şagirdlərin tanış ediləcəkləri bir sırada peşələrin tələb etdiyi keyfiyyətləri və əks göstəriciləri dərindən bilməli və şə-girdləri bunlarla tanış etməlidirlər. Şagirdlər bu tələblərlə dərindən tanış olduqda özlərinə qarşı daha tələbkar olur və arzu etdikləri peşənin tələblərinə hazır olmağa çalışırlar. Bu proses gücləndikcə özündərketmə və özünüqiyəmləndirmə kimi mühüm keyfiyyətlər formalaşmağa başlayır. Şagirdlər seçmək istədiyi peşənin tələblərinə özlərində cavab tapdıqda, bacarıq və qabiliyyətlərinin bu peşəyə müvafiq olduğunu dərk etdikdə sevinir, peşə maraq və meylləri daha da güclənir. Nəticə əksinə olduqda, yəni şagird arzu etdiyi peşənin tələblərinə özündə cavab tapmadıqda peşəyə daha ciddi münasibət bəsləyir. Öz psixofizioloji qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışırlar. Maraq dərin və davamlı deyildirsə və ya şagird həmin peşənin tələblərinə özünün uyğunsuzluğunu dərk edirsə, onda öz psixofizioloji imkanlarına müvafiq gələn peşələr haqqında düşünmək məcburiyyətində qalır.

Məktəb təcrübəsində özünü göstərən çətinliklərdən biri müxtəlif peşələrin insanlara verdiyi konkret tələblərin haradan, hansı mənbə vasitəsi ilə öyrənilməsi və şagirdlərə çatdırılmasıdır. Belə mənbələrdən biri və ən mühümü professioqramlardır.

Professioqram – mütəxəssisin ilkin keyfiyyətli təsviri modelidir. O, mütəxəssis üçün zəruri olan qabiliyyət, bilik və bacarıqları özündə əks etdirməklə bir növ peşənin pasportu rolunu oynayır və bu pasportda müəllimin (eyni zamanda başqa mütəxəssislərin də – M.I.) şəxsiyyətinə verilən ictimai-siyasi, psixoloji-pedaqoji və

xüsusi-metodik tələblər eks olunur [32, s.10].

Professioqram – peşələr, peşə qrupları və ya təqdim edilən müəyyən ixtisasların insana verdiyi tələblər sisteminin siyahısından ibarətdir. Çox vaxt professioqramlar psixoqramlardan – konkret mütə-xəssisə lazımlı olan bacarıqların insan psixikasına verdiyi tələb-lərin qısa siyahısından ibarət olur [149, s.137].

Professor N.D.Levitovun tikişçi–motorcu peşəsi üçün tərtib etdiyi psixoqram nümunəsini nəzərdən keçirək:

I. Sensor sahə:

1. Gözlə ölçmə (rəngli parçalarla haşiyəli tikiş əməliyyatlarında);
2. Rəng həssaslığı (müxtəlif rənglərə və onların çalarlarına);
3. Zərif toxunmaqla əl barmaqlarının həssaslığı;
4. Xüsusilə sağ əlin əzələlərinin zərif estetik hissəyyatı.

II. Diqqət:

1. Paylanması.
2. Diqqətin asan keçirilməsi.

III. Məkan təsəvvürləri:

Fiqur və forma təsəvvürlərinin dəqiqliyi və canlılığı.

IV. Maşının sazlanması zamanı zəruri zirəklik.

V. Hərəkətlilik:

1. İşin tənzimlənməsi və həyata keçirilməsinin köməyi ilə görmə və hərəkətin əlaqələndirilməsi.
2. Əl hərəkətlərinin forma və istiqamətinin dəqiqliyi (tikiş zamanı müəyyənləşmiş istiqamətin saxlanılması);
3. Kollektivin sürətinə uyğunlaşdırılmış tez sürətli hərəkət [149, s.147].

Qeyd etmək lazımdır ki, peşəyönümü problemi üzrə Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda və Azərbaycan dilində olan pe-daqoji ədəbiyyatlarda psixoqram termininə rast gəlinmir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu tədqiqatlarda psixoqramlarla professio-qramlar eyniləşdirilir və psixoqramlar professioqramların daxiliində verilir [57, s.47–54]. Bizcə, müəyyən bir peşə və ya ixtisas üzrə peşəyönümü işlərinin aparılmasında psixoqramların profes-sioqramlardan ayrı–ayrılıqda təqdim edilməsini bir o qədər də müsbət hal hesab etmək doğru deyi-lidir. Buna görə də peşələr üzrə

professioqramlar tərtib edərkən onların kompleks halda, yəni psixogramla professioqramların bir yerdə tərtib olunması daha faydalı hesab edilməlidir.

Professioqramların tərtibində peşələrin kompleks şəkildə təhlil edilməsi olduqca vacibdir. Belə təhlillər zamanı hər bir peşənin iqtisadi və sosial əhəmiyyəti daha aydın görünməklə yanaşı, təqdim edilən peşələrin xarakterinin bütün aspektlərdən öyrənilməsinə əlverişli imkan yaranır. Prof. K.K.Platonov istənilən peşənin xüsusiyyətlərinin kompleks təhlili sxemini aşağıdakı kimi təqdim edir:

I. Peşənin istehsalat xarakteristikası və onun ixtisasları.

II. Peşənin iqtisadi əhəmiyyəti.

III. Peşənin sosioloji xarakteristikası.

IV. Sosial-psixoloji xarakteristika: onun sosial nüfuzu, kollektivin xüsusiyyətləri, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusiyyətləri.

V. Pedaqoji xarakteristika: peşə ustalığını müəyyən edən və peşə əməyinin müvəffəqiyyəti üçün zəruri olan bilik və bacarıqların həcminin siyahısı; irəliləyiş marşrutunun və hazırlığın müddəti və formasının xarakteristikası.

VI. Əmək şəraitinin gigiyenik xarakteristikası (xüsusilə zərərli iş şəraitii).

VII. Psixogramma [149, s. 140–141].

Professioqramlar peşələr haqqında ən mükəmməl və ətraflı məlumat mənbəyi olduğundan peşəyönümü işinin bu mərhələsində onlardan geniş istifadə edilməlidir. Professioqramlarda təkcə peşənin məzmunu deyil, həmçinin peşənin insana verdiyi başlıca tələblər (insandan tələb olunan psixofizioloji xüsusiyyətlər), zəruri bacarıq və qabiliyyətlərin xarakteri, peşənin əks göstəriciləri və s. haqqında geniş məlumatlar verilir. Lakin təəssüf ki, məktəblərimizin bir çoxunda şagirdlərə ətraflı məlumat verə biləcək mükəmməl professioqramlar demək olar ki, çox azdır. Bir sıra məktəblərdə isə bunlara heç rast gəlmək mümkün deyildir. Orta məktəb müəllimlərinin bir çoxu bunu peşəyönüminə, peşələr haqqında ensiklopedik məlumatlara və professioqramlar tərtibinə aid ana dilində olan kitabların, ədəbiyyatlarının azlığı və bir çox

hallarda isə olmaması ilə əlaqələndirirlər. Bunlar haqlı iradlar olsa da, məktəblərin özündə bu boşluğu doldurmaq üçün müəyyən işlər görmək mümkündür. Belə ki, bu sahədə səriştəsi olan müəllimlər, sinif rəhbərləri müəyyən peşələrin professioqramlarını hazırlayıb peşəyönüümü üzrə tədris–metodik guşələr vasitəsilə şagirdlərə çatdırı bilirlər. Bunu nəzərə alaraq aşağıda peşə professioqramlarının tərtib edilməsinə aid bir **sxem** nümunəsi veririk:

- peşənin adı;
- cəmiyyətdə bu peşənin əhəmiyyəti və yeri;
- əməyin növü: əl, mexanikləşdirilmiş və ya avtomatlaşdırılmış;
- əməyin obyekti və məhsulu;
- işi yerinə yetirmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlar;
- əmək şəraiti, iş yeri;
- əmək rejimi, istirahət;
- tibbi əksgöstərici;
- şəxsiyyətə olan iradi, iş və digər keyfiyyət tələbləri;
- peşənin şəxsiyyətə təsiri: ümumi mədəni səviyyəsinin formalasdırılması, zehni qabiliyyətlərinin inkişafı, xarakterin formalasdırılması;
- peşəyə yiyələnməyin yolları, təhsil müəssisələrinin xarakteri və ona daxil olma şərtləri;
- peşə üzrə yüksəlmək perspektivi;
- yaxın olduğu peşələr;
- əmək haqqının səviyyəsi və s.

Bu sxem əsasında müəllim peşəsi üzrə hazırladığımız bir professioqram nümunəsinə baxaq:

Peşə: Müəllim.

Cəmiyyətdə bu peşənin əhəmiyyəti və yeri: Müəllim gələcək cəmiyyətin memarı və qurucusudur. Müəllim gənc nəslin tərbiyə olunması, onların gələcək həyata hazırlanması kimi nəcib və şərəfli bir işi yerinə yetirir. Müəllim bu gün yaşayır, işləyir, bu işi ilə gələcəyi qurur. Yaxşı deyilmişdir: «Bağ bağbansız keçinə bilmədiyi kimi, bəşəriyyət də müəllimsiz keçinə bilməz» (S.M.Qənizadə). Cəmiyyət öz gələcəyini məhz onlara etibar etdiyindən, müəllim peşəsi cəmiyyətdə ən şərəfli və ali məqsədlərə xidmət edən peşələrdən biri sayılır.

Vətənimizin insanlıq tarixinin gələcək səhifələrinin yazılımasında müəllimin öz yeri və rolü vardır. Çünkü gələcək cəmiyyətin necəliyi müəllimdən çox asılıdır. Bu baxımdan müəllim peşəsi ən məsuliyyətli peşələrdən biridir. Məhz buna görə də dövlətimiz hər vasitə ilə müəllimlərin sosial və mədəni həyatını diqqət mərkəzində saxlayır və bu sahəyə qayğını artırır.

«Təhsilin mərkəzində dayanan başlıca sima yalnız müəllim olaraq qalır. Bizim əldə etmək istədiyimiz bütün nəticələrin, apardığımız islahatların, ilk növbədə keyfiyyətli təhsilin taleyi məhz müəllimlə bağlıdır. Bu səbəbdən müəllimin cəmiyyətdə statusunun, onun nüfuzunun bərpası əsas vəzifələrimizdən biri olmalıdır» [67, s. 276].

Əmək növü: Müəllim peşəsi «insan-insan» peşələr qrupuna daxildir. Bu qrupun əsas əlaməti nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsidir. Burada «əmək aləti» rolunu müəllimin nitqi oynayır. Bu qrupda fəaliyyət insanların ünsiyyəti əsasında qurulur.

Əməyin obyekti və məhsulu: Müəllim əməyinin obyekti böyüüməkdə, inkişaf etməkdə olan insanlar – şagirdlərdir. Müəllim onlarla təlim-tərbiyə işləri apararaq onları elmlərin əsasları ilə silahlandırır, onlarda dünyagörüşü və şəxsiyyət üçün zəruri olan bir sıra mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır. Müəllim əməyinin məhsulu onun necə vətəndaşlar yetişdirib tərbiyələndirməsidir.

İşi yerinə yetirmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlar:

- öz ixtisasını dərindən bilmək və onun tədrisi;
- biliyinə inam və bu inamı şagirdlərə çatdırmaq;
- pedaqoji talant və təxəyyül;
- dövlətin təhsil siyasəti və müəllimlərin qarşısında duran məsuliyyətin ağırlığını;
- uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri, yaş və pedaqoji psixolojiyanın əsaslarını bilmək;
- müasir pedaqoji texnologiyalarına, təhsil, təlim və tərbiyə nəzəriyyələrinin xarakterinə və əsaslarına yiyələnmək.

Əmək şəraiti və iş yeri: Gigiyenik tələblərə və normal həyat şəraitinə uyğun, estetik cəhətdən müəyyən tərtibata malik, xüsusi avadanlıqlar və vəsaitlərlə təmin olunmuş iş yeri məktəb və digər

təhsil ocaqları.

Əmək rejimi və istirahət: Ayda 48 saat (həftədə 12 saat) dərs yükü. Hər həftə 2 gün (altinci və bazar günləri) istirahət. Hər bir saatdan (45 dəqiqədən) sonra tənəffüs və ildə 48 iş günü haqqı ödənilməklə məzmuniyyət.

Tibbi əksgöstərici: Nöqsanlı nitq, əsəb zəifliyi, təmkin və səbrliyi bacarmamaq.

Şəxsiyyətə olan iradə, iş və digər keyfiyyət tələbləri:

- peşəsinə maraq, uşaqları sevmək və onlarla işləməyə həvəs;
- yüksək müşahidəçilik qabiliyyəti və pedaqoji sayıqlıq;
- ünsiyyət mədəniyyətinə malik olmaq, ünsiyyətə girməyi bacarmaq;
- tələbkarlıq keyfiyyətlərinə malik olmaq;
- işgüzarlıq, əməksevərlik, yeniliyə can atma;
- ciddilik və incə humor hissiniətə malik olmaq;
- pedaqoji incəsənətə yiyələnmək;
- öyrətməyə həvəs;
- yüksək ziyalılıq, əxlaqi və intellektual keyfiyyətlərin ahəngdarlığı;
- emosional və ifadəli nitqə, səsə, mimikaya, jestə, pedaqoji texnika və takta malik olmaq;
- cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi əxlaqi-etik davranış qaydalarına yiyələnmək;
- səmimilik, saflıq, düzgünlük;
- sözü ilə hərəkətləri arasında ahəngdarlıq;
- geniş elmi, siyasi dünyagörüş və erudisiya;
- kollektivçilik və kollektivlə əməkdaşlıq;
- təşkilatçılıq bacarığı;
- özünənəzarət və özünü ələ alma bacarığı, emosional vəziyyətini idarə edə bilməsi, səbrlilik;
- təmkinlilik və möhkəmlilik;
- ünsiyyətdə olduğu şəxsə və ya qrupa qarşı diqqətlilik;
- psixoloji mədəniyyətə malik olmaq.

Peşənin şəxsiyyətə təsiri: Müəllim peşəsi incəsənətdir. Bu peşə onu seçeneklərdən bir sıra keyfiyyətlərin olmasını tələb etməklə yanaşı, bu peşə sahibinin ümumi mədəniyyətinin formalaşmasına da

ciddi təsir göstərir. Müəllim öz şəxsiyyətinin nümunəvi təsirə malik olduğunu dərk etdikdə onun öz şəxsiyyətinə qarşı tələbkarlığı da artır. Özünənəzarət, özünün hərəkət və davranışına tənzimləyici münasibət onu nəcibləşdirir, yüksək mədəniyyətə və ziyanlılıq keyfiyyətlərinə yiyələnməyə səbəb olur.

Müəllimin öz fənnini, ixtisasını dərinindən bilməsi, yüksək elmi dünyagörüşə malik olması tələbi onun əqli qabiliyyətlərinin inkişafına, dərin və geniş elmi biliklərə malik olmasına imkan yaradır.

Müəllim peşəsinə yiyələnmə həmçinin möhkəm xarakterin, əqidə və ideyalılığın da formallaşmasına mühüm təsir göstərir.

Müəllimlik peşəsinə yiyələnməyin yolları: Cəmiyyət ən qiymətli kapitalı olan uşaqları müəllimə etibar etdiyindən, bu peşəyə yiyələnmək istəyənlər də yüksək elmi biliyə və bir sıra keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Respublikamızda müəllimlik peşəsinə yiyələnmək üçün kifayət dərəcədə geniş yollar – təhsil müəssisələri mövcuddur. Bunlar həm ali təhsil ocaqları – universitet və institutlar, həm də orta ixtisas məktəbləri – kolleclər formasında fəaliyyət göstərir. Ali pedaqoji təhsil verən universitetlərdə² təhsil iki pillədə – bakalavr (təhsil müddəti əyanidə 4 il, qiyabidə 5 il) və magistr (əyani – 2 il, qiyabi – 2 il 6 ay) pillələrində aparılır. Ali məktəblərə qəbul tam orta təhsil əsasında, test üsulu ilə müvafiq ali məktəblər üzrə müəyyən olunmuş fənlərdən qəbul imtahanları verməklə aparılır. Orta ixtisas məktəblərinə (kolleclərə) qəbul isə 2 – natamam orta və orta təhsil bazaları əsasında aparılır və təhsil müddəti müvafiq olaraq 4 və 2 ildir. Respublikamızda iki təhsil forması – əyani və qiyabi formaları mövcuddur. Yeganə meyar bilikdir.

Peşə üzrə yüksəlmək perspektivi: Müəllim peşəsi üzrə yüksəlmək imkanları çox genişdir. Bu, 2 istiqamətdə mümkündür: 1) elmi yaradıcılıq yolu ilə (aspiranturaya daxil olmaq, dissertasiya müdafiə etmək və elmi adlara, dərəcələrə yiyələnmək); 2) məktəbdə, təhsil şöbələrində və nazirlikdə müvafiq vəzifələrə irəli

---

² Qeyd: Professioqramların bu bölümündə ayrı-ayrı ali məktəblərin adlarını, ünvanlarını və oradakı ixtisasların adlarını da göstərmək olar.

çəkilmə yolu ilə. Hər ikisi müəllimdən gərgin əmək, zəhmətsevərlik, işgüzərlilik və qabiliyyətlər tələb edir.

Yaxın olduğu peşələr: Müəllim peşəsinin «insan-insan» peşələr qrupuna daxil olan bir sıra peşələrlə – həkimliklə, rejisorluqla, akt-yorluqla, mədəni-maarif peşələri ilə müəyyən sahələrdə yaxınlığı vardır.

Əmək haqqının səviyyəsi: Təhsil sistemi bütcdən maliyyələşən iqtisadiyyat sahəsinə aiddir. Dövlətimiz müəllimlərin əmək haqqının artırılmasına daim qayğı ilə yanaşır. Son on ildə müəl-limlərin əmək haqqının 10 dəfə artırılması, kənd məktəbləri müəllimlərinə verilən imtiyazlar buna bariz nümunədir. Respublikamızda müəllimlər minimum əmək haqqından 1,5–2 dəfə çox əmək haqqı alırlar. Ali pedaqoji təhsilli gənc müəllimin 1 stavka dərs yükü həzirdə 123 manatdır. Lakin bu son hədd deyildir. Müxtəlif vaxtlarda dövlət tərəfindən müəllimlərin maaşı artmaqla yanaşı, müəl-limlərin stajları artdıqca maaşları da yüksəlir.

Müxtəlif sorğu kitablarından, «Peşələr aləmi» adlı ensiklopediyadan və digər kitablardan istifadə etməklə hər bir peşəyə aid belə professioqramlar hazırlamaq olar və bu, vacibdir.

B.Əhmədov [20, s.45], Ə.Əlizadə, F.Rüstəmov və K.Quliyeva [31, s.4–9] professioqram hazırlayarkən üç mühüm tələbin – ümumi, xüsusi və spesifik tələblərin nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər. Belə professioqramlar şagirdlərə maraq göstərdikləri peşələr haqqında ətraflı və inandırıcı məlumatlar almaqdə yaxın-dan kömək edə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir peşə üzrə daha dərin və ətraflı məlumat almaq üçün təkcə professioqramlar (nə qədər məzmunlu olsalar da) peşələrin praktik xarakteri haqqında ətraflı məlumat verə bilmir. Buna görə də burada müəllimlərin, tərbiyəcılərin, psixoloqların, həkimlərin əsaslandırılmış məsləhətlərinə geniş yer verilməlidir.

Məktəbli gənclərin peşələr üzrə seçilməsi müəllim və tərbiyəcılərin şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat toplamaq, obyektivlik, xeyirxahlıq, şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinin dinamikliyini nəzərə ala bilmək bacarığı və s. tələb edir.

Bu iş eyni zamanda müəllimlərdən, tərbiyəcılardan və valideyn-

lərdən geniş müşahidə bacarığı və diqqətlilik tələb edir. Burada nə tələsikliyə, nə də qeyri-dəqiqliyə yol vermək olmaz. Çünkü, tələsik, bir-iki göstəriciyə görə nəticə çıxarmaq çox vaxt peşənin başlıca tələblərinə cavab verən xüsusiyyətlərin öyrənilməməsinə səbəb olur. Peşənin əsas tələblərinə müvafiq xüsusiyyətlər olmadıqda isə (yardımcı xüsusiyyətlər varsa da) optimal peşə-şəcmədən danışmağa belə dəyməz.

Məsələn, müəllimlik peşəsi bir şəxsin başqasına (və ya adamlar qrupuna) təlim-tərbiyə məqsədilə pedaqoji təsir bacarığı ilə əlaqə-ləndiyindən şəxsiyyət qarşısında pedaqoji fəaliyyətə maraqlı, uşaqlara məhəbbət, uşaq kollektivini təşkil etmək bacarığı, kiçik uşaqlarla işləmək arzusu, onlara rəhbərlik, aydın və inandırıcı nitq, tələbkarlıq, obyektivlik, doğruluq, ədalətlilik kimi xüsusi tələblər qoyur. Bu tələblərə müvafiq gələ bilməyən şəxslən müəllim ola biləcəyinə zəmanət vermək çətindir. Buna görə də hər bir müəllim, sinif rəhbəri məktəbdə peşəyönümü işi apararkən şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin arzu etdiyi peşələrin spesifik tələblərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsini – yəni peşə yararlılığını xüsusi metodlarla yoxlamalı və alınan nəticələr əsasında məqsədyönlü iş aparmalıdır.

Məktəbdə gənclərin peşələr üzrə seçilməsində qarşıya çıxan başlıca çətinliklərdən biri də bu işin məhz hansı metodika üzrə aparılması ilə bağlıdır. Əksər pedaqoji ədəbiyyatlarda məktəblilərin peşələr üzrə seçilməsinin iki mərhələdə – müəyyənləşdirici və təşkiledici mərhələlərdə aparılması göstərilir. Fikrimizcə, işin hərtərəfliliyi və obyektivliyi üçün bunlar azdır. Buna görə də bu mərhələlərdən əvvəl axtarıcı, sonunda isə dəqiqləşdirici mərhələlərin tətbiq edilməsi və beləliklə, işin **4 mərhələdə:** axtarıcı, müəyyənləşdirici, təşkiledici və dəqiqləşdirici mərhələlərdə aparılması daha obyektiv nəticəyə səbəb olardı.

Axtarıcı mərhələdə şəxsiyyətə aid aparılan diaqnostik məlumatlar, verilən peşə məsləhətləri ümumiləşdirilir, şagird və onun peşəyə yararlılığı haqqında ümumi nəticəyə gəlinir.

Müəyyənləşdirici mərhələdə bu və ya digər şəxsin hansı əmək və peşə sahəsinə yararlı olduğu, daha doğrusu, nəyə «yararlı», nəyə «yararsız» olduğu aydınlaşdırılır.

Təşkiledici mərhələdə şəxsiyyətin peşə yararlılığı üzrə fərdi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir və bir sahə üzrə yox, bir neçə əmək və peşə sahəsi üzrə onun şəxsiyyət göstəriciləri üzə çıxarılır, qiyamətləndirilir.

Dəqiqləşdirici mərhələdə peşə üzrə seçmə konkretləşdirilir, şəxsiyyətin malik olduğu psixofizioloji xüsusiyyətlər konkret peşənin tələbləri ilə uzlaşır və şagirdlərin istəyi və bacarığı arasında uyğunluq optimal həddə yaxınlaşır və beləliklə, peşə üzrə seçmə işi başa çatır.

Məktəbli gənclərin peşələr üzrə seçilməsi peşə maarifi, peşə diaqnostikası və peşə məsləhətləri mərhələlərinin davamı olub, bu işlər prosesində alınan məlumatlara əsaslanmalı və onlardan istifadə etməlidir. Şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin hansı peşəyə müvafiq olduğu dəqiqləşdirildikdən sonra ona məsləhət vermək və bu sahədə peşə adaptasiyasının ilk elementlərinin formalasdırılmasına nail olmaq lazımdır. Lakin yaddan çıxarılmamalıdır ki, bu məsələlər peşəseçmənin elmi səviyyədə həll edilməsi məqsədi daşımali və peşəseçmə sərbəstliyinin karşısını almamalıdır.

5.5. Peşə adaptasiyası üzrə işlərin təşkili xüsusiyyətləri

Adaptasiya — uyğunlaşma, bələdləşmə deməkdir. Peşəyonumü işi sisteminin əsas komponentlərindən olan peşə adaptasiyası gənclərin seçdiyi peşəyə uyğunlaşması, bələdləşməsi məqsədi daşıyır.

Peşə adaptasiyasının ilk elementləri məktəbdə yaranır, istehsalatda inkişaf edərək formalasılır. Buna görə də, bu işə məktəbdə ciddi yanaşılmalı və gənclərin seçdiyi peşəyə bələdləşməsinə hər cür şərait yaradılmalıdır.

Peşə adaptasiyası hər bir şəxsin seçdiyi peşəyə psixoloji və praktik hazırlığı üzrə olan müvəffəq və nöqsan cəhətlərin üzə çıxməsində da mühüm rol oynayır. Buna görə də bu iş bilavasitə praktik fəaliyyətlə əlaqədar olur. Şagirdlər seçdiyi peşə üzrə

praktik işlə məşğul olur, peşənin əmək şəraiti və xüsusiyyətləri, işin çətinlikləri və s. ilə ətraflı tanış olduqca, bu peşənin incəliklərinə yiylənir və ona bələdləşirlər. Belə bələdləşmə peşə maraq və meyllərinin dərinləşməsində və gələcək iş yerlərindən kadr axiciliğinin qarşısını almaqda əlverişli vasitədir. Peşə bələdliyi hərtərəfli aparılmadıqda yeniyetmə və gənc peşə marağının arxasında gedir, müəyyən bir peşəni seçir, az müddət-dən sonra bu peşənin xüsusiyyətləri ilə hərtərəfli tanış olur və müəyyən səbəblər nəticəsində peşəsindən uzaqlaşır. Bir iş yerindən digərinə dəyişilir. Belə kadr axiciliği isə həm həmin şəxsin özünə, həm istehsalata, həm də cəmiyyətin özünə xeyli ziyan vurur. Buna görə də peşəyönümü işinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün peşə adaptasiyası işinə hərtərəfli yanaşmaq lazımdır.

Peşəyönümü sisteminin digər komponentləri kimi peşə adaptasiyası da mürəkkəb bir prosesdir. Bu, ilk növbədə aparılacaq işlərin, fəaliyyət növlərinin ayrı-ayrı peşələrin xarakter xüsusiyyətlərinə müvafiq diferensiallaşdırılmış şəkildə aparılmasında özünü göstərir. Kütłəvi və xüsusən yüksək ixtisas hazırlığı tələb etməyən peşələrdən və peşə qruplarından fərqli olaraq, xüsusi ixtisas hazırlığı tələb edən peşələrdə bu vəziyyət daha da mürəkkəbləşir. Belə ki, ayrı-ayrı siniflərdə və qruplarda şagirdlərin peşə meylləri müxtəlif peşələrə istiqamətləndiyindən, hər sahə üzrə xüsusi bələdləşmə, uyğunlaşma işləri aparmaq tələb olunur və bu da müəllimin, tərbiyəçinin işini çətinləşdirir. Bu baxımdan peşə adaptasiyası işinin hər bir peşəyə müvafiq tərzdə aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir çox tədqiqatçıların təsdiq etdiyi kimi (inkar edənlər də az deyil), peşə adaptasiyasının ilk elementlərinin formalasdırılmasına məhz məktəb illərində başlamaq lazımdır. Çünkü, şagirdlərin maraq göstərdikləri peşə ilə daha yaxından tanış olması, onun bir çox cəhətlərini mənimseməsi bu illərdə həmin peşəyə daha çox bağlanmasına və ya əksinə, onun özünə müvafiq olmadığını yəqinləşdirməsinə müsbət təsir göstərir.

Şagirdlər orta məktəbdə tədris prosesində, istehsalat eks-kursiyalarında, sinifdənkənar tədbirlərdə və digər fəaliyyət

növlərində bir sıra peşələrlə müəyyən qədər tanış olur və onlara bələdləşə bilirlər. Lakin belə bələdlilik lazımi səviyyədə olmadığından və şagidlərin maraq dairəsində olan bütün peşələri əhatə etmədiyindən məktəbdə peşə adaptasiyası işinə ciddi ehtiyac duyulur.

Peşə adaptasiyası iki – **peşə-ixtisas** və **sosial istiqamətləri** əhatə etməlidir. Hər iki istiqamət ayrı-ayrı məzmunu malik olsa da, mahiyyət etibarı ilə biri digərini tamamlamalı və əlaqəli formada aparılmalıdır.

Peşə-ixtisas istiqamətində aparılan işlər şagirdləri bilavasitə seçdikləri peşənin xarakterik xüsusiyyətləri ilə tanış etmək, bu sahədə fəaliyyətin məzmununu öyrətmək, orada olan iş şəraitini öyrənmək məqsədi daşımalıdır. **Sosial** istiqamətli işlər isə peşəyə və onun obyektiyinə psixoloji cəhətdən uyğunlaşmaq, iş şəraitinə, kollektivə, əmək ahənginə, sosial mühitə alışdırmaq məqsədilə aparılmalıdır [125, s.97].

Peşə adaptasiyası fəal bir prosesdir. Belə ki, şagirdlərin bilavasitə fəaliyyət prosesinə daxil olması, buradakı əmək, iş şəraiti, peşənin xüsusiyyətləri, əsas məzmunu ilə tanışlıq onların bu prosesdə fəal iştirak etməsinə səbəb olur.

Qabaqcıl məkətblərin təcrübəsi göstərir ki, müntəzəm olaraq ixtisas təhsili müəssisələri ilə, istehsalatla qarşılıqlı əlaqə saxlaşdırıqda gənclərin sosial-peşə adaptasiyası daha əlverişli və fəal formada gedir. Şagirdlər maraq göstərdikləri peşə sahələri üzrə əmək, iş şəraiti, sosial dairələr ilə daha yaxından tanış olduqca, adaptasiya üçün əlverişli şərait yaranır. İş prosesində yaranan situasiyalara qarşı şəxsiyyətin orqanizmində bir sıra mürəkkəb reaksiyalar baş verir və bunlar, orqanizmdə analizatorların həssaslığını artırır. Belə həssaslıq şagirdlərin maraq göstərdikləri peşənin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə bələdləşmə reaksiyalarını gücləndirir. Peşə seçən gənc artıq onun bir sıra xüsusiyyətlərinə – çətinliklərin növlərinə, peşənin orqanizmə və bütövlükdə şəxsiyyətə verdiyi tələblərə, əməyin alət və vasitələrinə müəyyən səviyyədə uyğunlaşmış, bələdləşmiş olur. Bu zaman, şəxsiyyətin maraq göstərdiyi peşəni seçməsi ya tamamilə reallaşır, ya da o, başqa peşəyə maraq göstərməli olur.

Sosial-peşə adaptasiyası birdən-birə formalaşır. Bu iş şagirdlərin seçdikləri peşələr və ya ixtisaslarla uzun müddətli yaxınlığı və tanışlığı prosesində formalaşır. Və bu formalaşma müxtəlif mərhələləri adlayaraq baş verir. Həmin mərhələləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I mərhələ – peşə və ixtisasla ilkin tanışlıq. Şagirdlər bu mərhələdə peşənin müəyyən xüsusiyyətləri və əmək şəraitini öyrənir, seçdikləri peşə üzrə əmək, peşə adamları ilə yaxından temasda olur, onların işini müşahidə edirlər.

II mərhələ – peşə və ixtisasla qısamüddətli yaxınlıq. Bu mərhələdə şagirdlər seçdikləri peşə ilə məşğul olmağa başlayır və müəyyən müddət ərzində yaşlıların, mütəxəssəslərin nəzarəti və rəhbərliyi altında ilkin peşə bacarıqlarına yiyələnirlər.

III mərhələ – peşə və ixtisasla qısamüddətli məşğul olma. Şagirdlər peşə adaptasiyasının bu mərhələsində seçdiyi peşə və ixtisasın müxtəlif nəzəri və əməli cəhatlərini mənimşəyir, müəyyən peşə fəaliyyəti ilə məşğul olur, onun bir sıra xüsusiyyətlərini öyrənirlər (məsələn, maraqlar üzrə təşkil edilən dərnəklərdə və bölmələrdə).

Gənclərin sosial-peşə adaptasiyası bu prosesə diqqətlə və müntəzəm yanaşılmasından çox asılıdır. Belə bir yanaşma şagirdlərlə aparılan bu işin yaxşılaşmasına götərib çıxarır ki, bu işdə də məktəb, ailə, ixtisas təhsili müəssələri, əmək müəssələri və ictimayyətin birgə fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Bu müəssələrin hər birinin özünün xüsusi yeri və rolunu qeyd etməklə yanaşı, onların əlbir iş metodlarını təkmilləşdirmək də zəruridir. Bu baxımdan gənclərin sosial-peşə adaptasiyasının formalaşması üçün aşağıdakı birgə **iş formalarını** əlverişli hesab etmək olar:

1. Şagirdlərin maraq göstərdikləri peşə və ixtisaslara müvafiq tədris müəsisəsələrinə və istehsalat obyektlərinə ekskursiyalar.
2. Müvafiq istehsalat və tədris müəsisələrində seçilmiş peşəyə uyğun təcrübi-əməli fəaliyyət.
3. Marağa müvafiq olaraq müxtəlif dərnəklərdə iştirak.
4. Məktəbdən kənar tərbiyə müəsisələrində marağa və bacarığa uyğun ilk əmək hazırlığı.
5. Seçilmiş peşə üzrə praktik fəaliyyət və s.

Bu formaların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəssisə əməkdaşlarından işə məsulliyyət və ciddi münasibət tələb edir.

Hər bir təhsil müəssisəsinin şagirdlərin peşə adaptasiyasında xüsusi rolü və imkanları vardır. Bunlar şagirdlərin müxtəlif vaxtlarda tədris və istehsalat müəsisiələrinə ekskursiyalarının təşkilində, onların təhsil və əmək obyektləri ilə yaxından tanış olmalarında, əmək və peşələrin məzmunu ilə bilavasitə yaxınlıqlarında özünü göstərir. Bu imkanlardan müntəzəm və səmərəli istifadə etmək şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrə münasibətlərin yaranmasına, dərinləşməsinə, peşəyə psixoloji və praktik hazırlığın vəhdətinin formallaşmasına yaxından kömək edir. Şagirdlər bu prosesdə iş şəraitinə, buradakı sosial mühitə, əmək ahənginə yaxınlaşır və uyğunlaşırlar. Belə uyğunlaşma isə peşə adaptasiyasının dərinləşməsinə yaxından təsir göstərir. Hələ məktəb partası arxasında oturan şagirdlərin seçidləri peşələrin xüsusiyyətlərinə belə yaxından bələdləşmələri gələcək çətinliklərin karşısını almağa da zəmin yaradır.

Gənclərin sosial-peşə adaptasiyasının müvəffəqiyyətlə aparılması və müsbət nəticələnməsi peşəyönümü işinin səmərəliliyinin real qiyməti kimi xarakterizə edilməlidir. Şagirdlərin maraq göstərdiyi sahə üzrə aparılan peşəyönümü işi həmin peşənin seçilməsi və adaptasiya mərhələsi ilə davam etdirilirsə, onda bu, peşəseçmənin yekun və həqiqi nəticəsi kimi qeyd edilməlidir. Yalnız belə olduqda peşəseçmənin şüurlu surətdə həll edilməsi və müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi mümkündür. Buna görə də, hər bir məktəb, pedaqoji kollektiv, məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələri və əmək, tədris, istehsalat müəssisəsi, ailə və ictimaiyyət peşə adaptasiyasının səmərəliliyinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Adaptasiya məqsədi ilə aparılan bütün fəaliyyət və iş növləri şagirdlərin seçidləri peşələrə ürəkdən bağlanması, ona daha ciddi münasibətlər göstərməsinə imkan ya-ratmalı, peşə adaptasiyasının yüksək nəticəsi peşəyönümü işinin səmərəlilik meyari kimi qiymətləndirildiyindən onun müvəffəqiyyətələ aparılmasına nail olunmalıdır.

5.6. Şagirdlərin peşə tərbiyəsi işlərinin təşkili

Pesəsəcəmə probleminin həlli elə bir mürəkkəb və kompleks ya-naşma tələb edən prosesdir ki, onu müəyyən bir peşənin seçilməsi ilə məhdudlaşdırmaq və tamamlamaq mümkün deyildir. Peşəy-önümü işində elə vacib və mürəkkəb cəhətlər vardır ki, onları nə-zərə almadan bu işdə həqiqi müvəffəqiyyətə nail olmaq çətindir. Belə məsələlərdən biri şagirdlərlə aparılan peşə tərbiyəsi işləridir.

Peşə tərbiyəsi — məktəbdə aparılan peşəyönümü işi sistemində tamamlayıcı mərhələ olub, peşə ilə bağlı olan bir sıra şəxsi keyfiyyətlərin – peşə borcu, peşə məsuliyyəti, peşə şərəfi, nüfuzu və ləyaqəti, peşə təmkinliyi, peşə vicdanı, peşə etikası və s. formalas-ması məqsədi daşıyır. Bunlar elə keyfiyyətlərdir ki, peşə sahəsində qazanılmış bir çox bilik, bacarıq və vərdişlərin daha geniş miqyasda özünü göstərməsinə, peşəsini ürkəkdən sevən, ondan zövq alan, sənətinin vurğunu olan kamil mütəxəssisin – şəxsiyyətin formalasmasına səbəb olur.

«Alim olmaq asandır, insan olmaq çətin» – kimi müdrik bir kəlam söyləmiş aqil bəbalar, «Tərbiyəsiz istedada heyf» – deyən Şərqiñ böyük Şeyx Sədisi, «Adamı vəzifə böyüdüb şərəfli edə bilməz, bəlkə adamina görə vəzifə böyük və şərəfli hesab edilir» – deyən Ə.Cami, «Faydalı vətəndaş olmaq üçün əvvəlcə insan olmayı öyrənməli» – deyən N.İ.Piroqov və onlarla, yüzlərlə əql sahibləri, müdriklər peşə, sənət seçməyin faydası ilə bərabər, hər bir şəxsin öz peşəsinin kamil uстası olması ilə yanaşı, bir sıra insani keyfiyyətlərə, mənəvi dəyərlərə yiyələnməsini vacib saymış, bu keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirmiş, bütün peşə sahiblərinin ləyaqətli, mənəviyyatlı, şərəf və izzət sahibi olmalarını dönə-dönə qeyd etmişlər.

Lakin müşahidə və həyatı faktlar göstərir ki, yüzlərlə, minlərlə sənət və peşə adamları vardır ki, onların şəxsiyyətləri ilə peşələri müəyyən təzad təşkil edir. Yəni yüksək ixtisaslı mütəxəssis olan belə insanlar peşələrinin bütün incəliklərinə yaxşı bələd olsalar da, bir sıra şəxsi və peşə keyfiyyətləri, məsələn, məsuliyyəti, ləyaqəti, peşə borcunu dərk etməsi, peşə etikası çox aşağı səviyyədə olur. Belə hallar isə onun haqqında mənfi ictimai rəyin

formalaşmasına səbəb olur. Bütün bunlar peşəyönümü işi sisteminin əsas komponentlərindən biri kimi məktəbdə peşə tərbiyəsi işlərinin aparılmasının vacibliyini irəli sürür.

Peşəyönümü probleminə həsr olunmuş bir çox elmi-pedaqoji tədqiqatlarda bu işin iki istiqamətdə aparıldığı göstərilir:

1. Şagirdlərin peşə maraqlarının, meyllerinin, imkan və qabiliyyətlərinin, peşə yararlılığının pedaqoji cəhətdən aşkarlanması ilə əlaqədar diaqnostik istiqamət.

2. Şəxsiyyətin istiqamətləndirilməsi, peşə marağının, meylinin, qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və inkişafının daxil olduğu tərbiyəvi istiqamət.

Bu müddəalarla mütləq mənada razılaşmaq mümkün deyildir. Əvvəla, ona görə ki, birinci istiqamət üzrə şagirdlərlə tərbiyəvi işlərdən daha çox diaqnostik işlər aparılır. Onların psixoloji, fizioloji xüsusiyətləri öyrənilir. Yəni yalnız öyrənmə prosesi həyata keçirilir, şagirdlərin peşə niyyətləri və fizioloji qabiliyyətləri aşkarlanır. İkincisi, bu istiqamətlər üzrə aparılan işlərdə yuxarıda sadalanan bir sıra kriteriyaların aşkarlanması üçün geniş imkanlar yarana bilmir. Buna görə də məktəbdə şagirdlərin peşə tərbiyəsi üzrə işlərin aşağıdakı **istiqamətlər də** aparılmasını daha əlverişli hesab edirik.

1. Peşənin bacarıq və qabiliyyətə müvafiq seçilməsinin mahiyyəti haqqında şagirdlərdə aydın təsəvvürlərin formalaşdırılması.

2. Peşə borcu, peşə məsuliyyəti, peşə etikası və s. kimi kateqoriyalar haqqında şagirdlərin geniş və dərindən məlumatlandırılması.

3. Şagirdlərdə əməyə və peşəyə yaradıcı münasibət tərbiyə edilməsi.

4. Əməyə, əmək və peşə adamlarına hörmət və məhəbbət hisslerinin tərbiyə edilməsi.

5. Şagirdlərdə əməksevərlik və seçdiyi peşəyə bağlılıq hissinin formalaşdırılması.

Bu istiqamətlərdə aparılacaq işlərin forma və metodlarını nəzərdən keçirək.

Peşənin bacarıq və qabiliyyətə müvafiq seçilməsi haqqında an-

layışların formalaşması işi peşəyönümünün bütün mərhələlərində aparılmalıdır. Şagirdlər belə bir həqiqəti dərindən dərk etməlidirlər ki, seçilən peşə adamın bacarıq və qabiliyyətinə, imkanlarına uyğun olduqda həmin peşə sahəsində daha çox müvəffəqiyyət qazanmaq, irəliləmək mümkün olur. Peşə qabiliyyət üzrə seçildikdə insana daha çox sevinc, fərəh bəxş edir və bu sahədə həm də uzun müddət işləmək mümkün olur. Belə peşə insanı yormur, onun tituluna çevirilir.

Peşə borcu. Hər bir peşənin məzmunu ilə bağlı olaraq peşə borcu yüksək əxlaqi vəzifə və şəxsiyyətin öz peşəsinə münasibəti kimi təzahür edir. Peşəsi üzrə öz borcunu başa düşmək, bu borca müsbət münasibət göstərmək şəxsiyyəti daim bu peşənin yüksək səviyyədə icrasına istiqamətləndirir. Peşə borcunu dərk edən şəxs özünü bu peşəni yüksək səviyyədə icra etməyə, tapşırılan işi vicdanla yerinə yetirməyə məcbur edir və çox vaxt bu məcburiyyət daxili arzu ilə bağlı olur.

Peşə borcunu dərk edən şəxs peşəsi, ixtisası ilə bağlı olaraq öz qarşısında yüksək vəzifələr qoyur və bu vəzifələri yerinə yetirməyə səy göstərir. Belə şəxslər heç bir mükafat, təltif, hədiyyə, əvəz gözləmədən öz işini yerinə yetirir. Buna görə də peşəyönümü işində borc hissinin tərbiyə edilməsi peşə bacarıq və vərdişləri ilə paralel aparılmalı, peşə borcuna təhrik edən motivlər tərbiyə olunmalıdır.

Peşə borcu peşənin əxlaqi, etnik mahiyyəti ilə bağlı olub, şəxsiyyətin cəmiyyət qarşısında öz fəaliyyətinin nə səviyyədə dərk edilməsində ifadə olunur, həmçinin, şəxsiyyətin öz peşəsinə münasibətini eks etdirir. Borcun yüksək səviyyədə dərk edilməsi görülən işin daha məzmunlu, cəlbedici və hamının xoşuna gələn səviyyədə olmasına səbəb olur.

Peşə borcu peşə məsuliyyətinin səviyyəsini və dərəcəsini müəy-yən edir.

Peşə məsuliyyəti. Peşə məsuliyyətinə malik olan şəxs öz peşəsi-nə, üzərinə düşən vəzifənin həllinə vicdanla yanaşır, təkcə öz vic-danı deyil, ayrı-ayrı vətəndaşlar və cəmiyyət qarşısında da özünü məsuliyyətli hesab edir. Buna görə də peşə məsuliyyəti peşə tərbiyəsi işinin vacib komponentlərindən biri hesab edilir.

Peşə məsuliyyəti şəxsiyyəti öz peşəsinə səhlənkar, başdansovdu, laqeyd yanaşmadan çəkindirir və ona müsbət münasibət bəsləməyə təhrik edir. Bu baxımdan da peşəyönümü işi aparıllarkən onlarda peşə məsuliyyəti hisslerinin yaranmasına ciddi fikir verilməlidir. Peşə məsuliyyətinin tərbiyə edilməsi şagirdlərin hansı peşəni seçməsindən asılı olmayaraq onların əxlaqi, mənəvi dəyərləri kimi peşə vəzifəsinin həllində özünü göstərməlidir. Məsuliyyət peşəni sevməklə, ondan zövq almaqla, peşəsinə müsbət münasibət bəsləməklə six bağlı olduğundan onu peşənin məzmunundan doğan tələblərlə, peşə-nin müxtəlif cəhətləri ilə six surətdə əlaqələndirmək lazımdır. Peşə seçən gənc onun məzmunu haqqında biliklərə yiyələndikcə, bu peşənin məsuliyyətini də bilməli, dərk etməlidir.

Məsuliyyət hissi olmadan peşə sahəsində yüksək müvəffəqiyyət mümkün deyildir. İnsan peşəsi sahəsində o vaxt tanınmış, yaxşı mütəxəssis, işçi olduğunu sübut edir ki, o, öz peşəsinin məsuliyyətini anlasın və işində bu münasibəti gözləsin. Yalnız bu halda hər kəsin cəmiyyətdəki öz yerini tapması mümkündür.

Peşə şərəfi, nüfuzu və ləyaqəti. Peşə seçərkən onun şərəfi, nüfuzu, ləyaqəti haqqında, bu peşənin peşələr aləmində tutduğu yeri, mövqeyi haqqında məlumata yiyələnməyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər hər bir peşənin şərəfli, nüfuzlu və ləyaqətli olduğunu dərk etməlidir. Peşəni ləyaqətli, şərəfli eyləyən də, onu şərəfsiz, ləyaqətsiz peşə kimi tanıdan da onun sahibi, insanın özü olduğunu anlamalıdır. Papaqçı peşəsinin palançılıqdan daha şərəfli, daha yüksək peşə, sənət olmasına baxmayaraq, Nizami Gəncəvi öz sənətini kamil bilən palançını sənətini yarımqıq bilən papaqçılıqdan üstün hesab edir. Bu baxımdan öz peşəsini kamil bilmək, ona xəyanət etməmək, onun sirlərinə yiyələnmək, ona vicdanla, namusla xidmət etmək peşə nüfuzuna səbəb olan amillər olduğunu şagirdlərə aşılamaq lazımdır.

Şagirdlərlə peşə tərbiyəsi üzrə işlər aparıldığca onlarda seçdikləri sahənin şərəf və ləyaqətini qorumaq kimi hisslerin formallaşmasına diqqətlə yanaşılmalıdır. Həkim, hüquqşunas, müəllim kimi peşələr nə qədər şərəfli və ləyaqətli osla da, onların sahiblərinin heç də hamisi bu şərəf və ləyaqəti qorumur və

peşələrinin adına, şərəfinə ləkə vuran hərəkətlərə də yol verirlər. Təcrübə göstərir ki, belə hallar heç də şəxsiyyətin bu peşəyə münasibətindən irəli gəlmir. Bəzən yaxşı mütəxəssislər belə, öz peşəsinin və sənətinin şərəfini qorur, ləyaqətsiz hərəkətlər edir, onun nüfuzunu aşağı salırlar. Buna görə də şagirdlərlə peşə tərbiyəsi işi aparıllarkən peşə şərəfi və ləyaqəti məsələlərinə də diqqət yetirilməli, şagirdlər buna hazırlanmalıdır.

Uzun illər kök salmış totalitar rejim başqa sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də mənfi nəticələr verən ayrıseçkilik prinsipinin kök salmasına səbəb olmuşdur. Peşənin bir qismi nüfuzlu, bir qismi isə adı, sadə peşələr sırasında özlərinə yer tutmuşlar. Keçmiş ittifaqın bir sıra regionlarında heç də böyük nüfuzlu malik olmayan hüquqsūnas, hüquq-mühafizə orqanı işçiləri, ticarətçi və s. kimi peşələr respublikamızda nüfuzlu peşələr hesab edilmiş və bu sahələrə axın güclü olmuşdur. Lakin bu axın onunla əlaqədar deyildir ki, bu peşə sahibləri xalqa daha çox lazımdır. Yaxud, bu sahədə daha çox əmək haqqı qazanılır. Yox, bu nüfuz bunlarla deyil, əməkdən əlavə qazancın, zəhmətsiz gəlirin çox olması ilə bağlı olmuş və yaranmışdır.

Şərəf, nüfuz, ləyaqət hecdən yaranmır. O anadangəlmə də deyildir. Peşə nüfuzu da belədir. O, peşənin üstündə olan etiket deyildir və insana hazır şəkildə və ya diplomla birgə təqdim olunmur. Bu, sonradan, peşə fəaliyyəti ilə birlikdə yaranır, formalasır. Buna görə də peşəyə nüfuz və şərəf qazandırmaq həmin peşə sahibinin işində, əməllərində öz əksini tapmalı və qorunub gözlənilməlidir.

Bələ bir faktı nəzərdən qaçırmıq olmaz ki, xalqımız ta qədimdən sənəti, peşəni müqəddəs bilmış və bu müqəddəsliyi qoruyub saxlamağa çalışmışlar. İndi də bəzi sənətkarlardan «bu dəzgah haqqı», «bu stol haqqı» – kimi eşidilən andlar məhz bu müqəddəslikdən gələn inancların, inamların ifadəsidir. Bu baxımdandır ki, xalq insanlara öz sənətinə, peşəsinə xəyanət etməməyi tövsiyə etmiş və belə bir halın, vəziyyətin olmasını məqbul saymamışlar.

Peşə üzrə maraq və meyl formalaşdırılarkən məhz həmin peşənin nüfuzu haqqında da şagirdlərə məlumat verilməsi bu

baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də məktəbdə şagirdlərə aşilanması tələb olunan keyfiyyətlərdən biri seçdikləri peşənin nüfuzunu qorumaq, onun nüfuzluluğunu yüksəltmək sahəsində müəyyən işlərin aparılmasıdır.

Peşə təmkinliliyi. Peşəni xarakterizə edən amillerdən biri də peşə təmkinliliyidir. Hər işdə, hər hərəkətdə təmkinlilik tələb olunduğu kimi, hər sənət də təmkinlilik sevir. Təmkinlilik peşəni, peşə adamını daha da şərəfləndirir, onu sanballı edir. Dahi Nizami yazdı:

*İşə kömək etsə təmkinlik əgər,
Sonunda daima işlər düzələr [75, s.101].*

Təmkinlilik bütün peşələr üçün zəruri əlamətdir. Səbrli olmaq, təmkinlilik göstərmək, hər işdə təmkinli hərəkət etmək peşə sahəsində müvəffəqiyyət qazanmağın, öz işini layiqincə, yüksək səviyyədə yerinə yetirməyin, həmçinin adamlara qarşı münasibətdə nəzakətliliyin əsas şərtlərindəndir. Buna görədir ki, peşəsində təmkinlilik göstərən şəxs öz peşəsinin incəliklərini öyrənməkdən yarulmur, onun bütün sırlarınə vaqif olmağa çalışır. Müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqda belə öz istəyindən çəkinmir, işini yarımcıq qoymur, səbr-lə, inadla ona bələd olmağa can atır.

Peşə təmkinliliyi peşə tərbiyəsinin elə bir mühüm qoludur ki, o, peşəyə yiyələnmə prosesi ilə başlasa da, peşənin icrası müddətində də davam edir.

Peşə vicdanı. Vicdan elə bir əxlaqi kateqoriyadır ki, bunsuz heç nədən – nə ləyaqətdən, nə düzlükdən, nə ədalətdən, ümumiyyətlə bir çox insanı keyfiyyətlərdən danışmaq olmaz. Peşədə də belədir. Yüksək peşə vicdanı olmadan, belə bir keyfiyyətə yiyələnmədən peşəkar mütəxəssis olmaq və səmərəli nəticə əldə etmək mümkün deyildir. Peşə vicdanı şəxsiyyətin daxilində olan, onun işinə, peşəsinə, fəailiyətinə nəzarət edən əxlaqi kateqoriyadır. Alman filosofu L.Feyerbach yazdı: «Vicdanlı olmaq ədalətli, namuslu, doğruçu, səmimi olmaq deməkdir».

Fəaliyyət prosesində peşəsinə vicdanla yanaşan şəxs öz işini elə səviyyədə icra etməyə çalışır və daxilən buna təhrik olunur ki, işi tələb olunan səviyyədə yerinə yetirə bilsin. Peşə vicdanının tərbiyə

edilməsi nəticəsində adamlarda ona tapşırılan işi yüksək mənəvi məsuliyyətlə yerinə yetirmək hissələri formalaşır.

Öz peşəsinə vicdanla yanaşmaq bir tərəfdən insanı hörmətli, iz-zətli, nüfuzlu edir, onu yaxşı bir mütəxəssis kimi tanıdır, digər tərəfdən də ona öz işindən, peşəsindən zövq almaq, əməyinin faydasını dərk etmək kimi daxili emosional hissələr bəxş edir ki, bunu da heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan şagirdlərdə peşə vicdanı kimi yüksək əxlaqi hissələrin tərbiyə edilməsi peşə marağı, peşə bacarıqları ilə birlikdə aparılmalı və hansı peşə, hansı ixtisas olursa-olsun, ona vicdanla qulluq etmək ideyası aşılanmalıdır.

Peşə vicdanının tərbiyə edilməsi peşənin özünün öyrədilməsindən az əhəmiyyət daşıdır. Lakin bu elə bir mürəkkəb prosesdir ki, ona təkcə sözlə, nəsihətçiliklə nail olmaq olmaz. Bunun üçün, ilk növbədə, şəxsiyyətin bütövlükdə vicdanlı olmasına, bütün həyatı boyu vicdanının səsinə qulaq asmasına çalışılmalı, sonra isə konkret peşə vicdanı tərbiyələndirilməlidir. Dahi Nizami Gəncəvi yazırı:

*Dəmiri aynatək parladan insan,
Pasi silməlidir öz vicdanından.
O qədər saf qəlbli, pak vicdanlı ol,
Mənəvi sirləri edəsən qəbul [75, s.246].*

Peşə vicdanının tərbiyələndirilməsi üçün peşənin, ixtisasın dərindən, hərtərəfli öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ümumtəhsil məktəblərində peşə tərbiyəsi üzrə iş aparıllarkən bu amil nəzərdən qaçırlıkmamalı və seçilmiş peşələr üzrə konkret bir sıra işlər: söhbətlər, müzakirələr, yarışlar, müsabiqələr və s. aparılmalı, nümunələrdən geniş istifadə edilməlidir.

Peşə etikası. Etika – əxlaq, adət mənası daşıyan – yunan sözü «ethos» sözündən yaranmışdır. Bu gün etika daha geniş məna kəsb edərək bir sıra sahələrə ayrıılır. Bunlardan biri peşə etikasıdır.

Peşə etikası – ayrı-ayrı peşə, ixtisas sahiblərinin peşə fəaliyyəti prosesində əxlaqi şüurunun və davranışının təzahür xüsusiyyətləridir. Buna görə də hər bir peşənin özünəməxsus etik

xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər də həmin peşə sahibinin təmasda olduğu cəmiyyət üzvlərinə münasibətlərində, hərəkət və davranışında özünü göstərir. Bu baxımdan müxtəlif peşə adamlarının ümumi etik normalar çərçivəsində hərəkət etməsi ilə yanaşı, öz peşəsi üçün səciyyəvi olan etik normaları bilməsi və ona uyğun hərəkət etməsi vacibdir. Məsələn, müəllim etikası, həkim etikası, mühəndis etikası, sürücü etikası, jurnalist etikası, satıcı etikası və s. haqqında danışdıqda bu peşələrin hamisinin «İnsan-insan» peşə qrupuna daxil olmasını əsas götürməklə yanaşı, bunların hər birinin özünəməxsus etik norması olduğu yaddan çıxarılmamalıdır. Çünkü peşə etikası xüsusən o peşələrdə özünü göstərir ki, burada insan onların fəaliyyət obyekti kimi çıxış edir.

Peşə etikası iş prosesində, fəaliyyət zamanı daha çox özünü göstərir və şəxsiyyətin öz peşəsinə, ixtisasına münasibəti ilə sıx əlaqələnir. Peşəsinə bağlı, ixtisasını ürəkdən sevən, ondan zövq alan və qabiliyyətinə müvafiq peşə sahəsində çalışan şəxslər yüksək əxlaqi keyfiyyətlər nümayiş etdirməklə yanaşı, peşəsinin əxlaqi, etik tələblərinə də ciddi riayət edir, peşəkarlıqlarını sübut edirlər. Qarşısındaki şəxslə etik normalar çərçivəsində davranışmaq, əsəbiləşməmək, özündən çıxmamaq, qaba hərəkətdən çəkinmək, ədəblə, mərifətlə, təmkinlə hərəkət etmək, özünü qarşısındaki şəxsin yerində təsəvvür etmək, onu xoş üzlə qarşılıyıb, ədəblə yola salmaq peşə etikasının zəruri keyfiyyətlərindəndir. Buna görə də şagirdlərlə peşə etikası üzrə işlər apararkən seçilmiş peşə üzrə etik qayda-qanunlar, normalar haqqında şagirdlərdə təsəvvür formalasdırmaq lazımdır. Hər bir şagird gələcək peşəsi üçün zəruri olan etik tələbləri də bilməli, öyrənməlidir. Bunun üçün peşəyönümü işi aparan müəllim, təribiyəçi peşələr üzrə müvafiq etik xüsusiyyətləri də şagirdlərə aşıla-mağça çalışmalıdır.

Yalnız ayrı-ayrı peşə qruplarının deyil, eyni zamanda hər bir peşənin də öz etik normaları olduğunu bilən müəllimlər peşəyönümü işi apararkən bunları şagirdlərə çatdırmağı və təlqin etməyi bacarmalıdır. Buna görə ilk növbədə müəllim özü yüksək pedaqoji etika nümayiş etdirməlidir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətdə insanpərvərlik prinsiplərini əks etdirərək, hər bir peşə sahibinin, mütəxəssisin insana və insanlığa xidmət etməsinin əxlaqi məzmununu özündə birləşdirən peşə etikası müəyyən peşələr üçün kodekslər, əxlaqi normalar yığını olmayıb, peşə fəaliyyəti prosesində şəxsiyyətin bir-birinə münasibətindən və ünsiyyət mədəniyyətindən ibarətdir.

Şagirdlərə öyrətmək lazımdır ki, peşə etikası normalarının pozulması, məsələn, müəllimin şagirdin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaması, onun leyaqətinə etinasızlığı, jurnalıstin faktları təhrif etməsi, prinsipsizliyi, qərəzkarlığı, həkimin xəstəni ümidsiz etməsi, sərr hesab edilən tibbi məsələləri açıqlaması, rəhbər adamin öz işçilərinə qarşı nəzakətsizliyi, kobudluğu təkcə peşə sahibinin deyil, həm də həmin peşənin nüfuzunu aşağı salır, peşəkarlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasına mane olur və mütəxəssisin öz peşə borcunu, peşə məsuliyyətini azaldır.

Hər bir məktəbdə, peşəyönümü işi aparan müəllimdə, tərbiyəçidə peşə professioqramının olması zəruri olduğu kimi, hər bir peşənin etik normalarını əks etdirən normativ, peşə etikası nümunələri də vacibdir. Bu göstəricilər resept xarakteri daşınamamalı, hər bir peşə ilə bağlı etik xüsusiyyətləri və tövsiyələri əks etdirməlidir.

Məktəbdə aparılan peşə tərbiyəsi işində əsas istiqamətlərdən biri şagirdlərdə əməyə yaradıcı münasibət tərbiyə edilməsidir. Əməyə yaradıcı münasibət tərbiyəsi əməyin özünə münasibətlə, əməyə maraqla six surətdə əlaqədardır. Əmək fəaliyyətinə maraq, əməyin məzmununun cəlbədiciliyi, həmçinin şəxsiyyətin özünün peşəsinə və fəaliyyət göstərdiyi əmək sahəsinə münasibəti əməyə yaradıcı münasibət göstərməyin başlıca amilləridir. Belə şərtlərin olmaması şəxsiyyətin öz əməyinə yaradıcı münasibət göstərə bilməsini şübhə altına alır. Buna görə də peşə tərbiyəsi üzrə iş prosesində şagirdlərdə əməyə yaradıcı münasibət tərbiyə etmək üçün hər şeydən əvvəl, əmək şəraitinin şagirdlərin marağınə müvafiq olmasına və maraqlandıqları əmək, peşə sahəsi ilə məşğul olmalarına nail olmaq lazımdır.

Şagirdlərdə əməyə yaradıcı münasibət tərbiyə edilməsi çətin psixoloji, pedaqoji və iqtisadi prosesdir. Burada əmək prosesinin

özünün cəlbediciliyi və yaradıcılıq üçün təhrikədici stimulların yaranmasına təsir etməsi mühüm psixoloji amildir. Yaradıcılığa təhrikədici stimullar yaranması isə bir sıra digər amillərlə – yaradıcılığın qiymət-ləndirilməsi, işin özünə maraqlı, inkişaf etmək arzusu və s. ilə şərt-ləndiyindən onun ilk elementlərini məhz peşə tərbiyəsi prosesində formalasdırmaq zəruridir.

«Cəmiyyət xeyrinə pulsuz əmək – kommunist əməyindən» fərqli olaraq müasir dövrdə əməyin elə mühüm formaları seçilməli və tapılmalıdır ki, bu prosesin özü əməyə yaradıcı münasibətin formallaşmasına təkan verə bilsin. Peşə və əmək sahəsi insanın öz marağı, arzusu ilə seçildikdə və iş sahəsi onun ürəyincə olduqda, həmin işlə məşgül olmaq əməyə yaradıcı münasibət üçün əsas stimullardan birinə çevirilir. Belə fəaliyyət və ona təhrik edən stimullar təkcə əməyə yaradıcı yanaşma tərzi ilə məhdudlaşdır. Həmçinin şəxsiyyətin özünün formallaşmasına, onun yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsinə səbəb olur. Yaradıcı əmək şəxsiyyətin özünü «cılalayır», nəcibləşdirir.

Əməyə yaradıcı münasibət peşə tərbiyəsi işində mühüm həlqələrdən biri olduğundan məktəbdə bu sahədə xüsusi iş tələb olunur. Müəllimlər, tərbiyəçilər, valideynlər şagirdlərin seçdikləri hər bir peşənin imkanları haqqında söhbət aparmaqla yanaşı, onlarda əməyə yaradıcı münasibət tərbiyə edilməsi üzrə də kompleks iş aparmalıdır. Şagirdlər seçdikləri əmək sahəsi üzrə imkan daxilində müəyyən fəaliyyət prosesinə cəlb edilməli, bu sahədə yaradıcı iş xüsusiyyətləri ilə tanış edilməlidirlər. Şagirdlərə belə bir həqiqəti dərk etdirmək lazımlı gəlir ki, əməyə yaradıcı münasibət peşənin, əmək sahəsinin şüurlu, maraqlı və qabiliyyətə müvafiq seçiləməsi ilə six surətdə bağlıdır. Buna görə də məktəbdə bu işin uğurlu nəticələnməsi üçün hər seydən əvvəl peşənin düzgün seçiləməsinə nail olmaq lazımdır.

Peşə tərbiyəsində əsas istiqamətlərdən biri də **əməyə düzgün münasibət, əmək adamlarına hörmət və məhəbbət** tərbiyəsidir. Əməyə psixoloji hazırlığı təmin edən bu keyfiyyəti aşılamanadan peşə tərbiyəsi işində bütövlüyü nail olmaq mümkün deyildir.

Professor Z.Qaralov şəxsiyyətə verilən əsas tələblər sırasında halal əmək məsuliyyətinə mühüm əhəmiyyət verərək – yalnız

azad, halal əmək və zəhmət hesabına yaşamağı öyrənməyi, başqalarının da bu cür yaşamasına səy göstərməyi, ən müasir texnologiyalar, texnika yaratmaq amalı ilə fəaliyyət göstərməyi, əliboş gəzməməyi, özgələrinin hesabına yaşamağı rəzillik hesab etməyi, həddi-buluğa çatana qədər hərə öz istədiyi və qadir olduğu peşə-sənət seçməyi ən vacib keyfiyyətlərdən hesab edir [49, s.81–82].

Əməyə düzgün münasibət, əmək adamlarına hörmət və məhəbbət tərbiyəsi – şagirdlərdə əməksevərlik, əməyin, əmək adamlarının qədrini bilmək, onların zəhmətilə düzəldilmiş əşyalara qayğıxəs münasibət bəsləmək, əməyə, əməkçilərə xor baxmamaq, hər bir peşə adamının sənətinə hörmət bəsləmək və, nəhayət, həyatın əmək üzərində qurulması haqqında həqiqəti dərk etmək kimi keyfiy-yətlərin formallaşmasını nəzərdə tutur. Buna görə də istər məktəbdə, istərsə də ailədə əmək tərbiyəsi üzrə iş apararkən əmək prosesinin təşkilinə, əmək şəraitinə elə diqqət yetirmək lazımdır ki, uşaqlarda əməyə müsbət münasibətlər formallaşa bilsin, əmək prosesi ona nifrət, eks münasibət yaratmasın.

Amerikada müəssisə rəhbərləri (sifarişçilər) buna münasibəti belə ifadə edirlər: «Mənə əməyə düzgün münasibəti olan adam verin, mən ona bütün qalanını verərəm». Bu tələblə əlaqədar olaraq Amerika məktəblərinin qarşısında şagirdləri əmək və peşələr üzrə biliklərlə silahlandırmadan çox, zəruri keyfiyyətlər və münasibətləri formallaşdırmaq durur [146, s.62].

Məktəbdə əməyə müsbət münasibət, əmək adamlarına hörmət və məhəbbət tərbiyəsində bir sıra tədbirlərdən – söhbətlərdən, müsahibələrdən, nümunədən, müzakirələrdən, ekskursiyalardan, görüşlərdən, təlim və tərbiyə xarakterli əmək tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən və s. istifadə etməkdə müəllimlərin geniş imkanları vardır. Bu tədbirlərin məqsədönlü təşkili və keçirilməsi şagirdlərdə əmək prosesi, əmək adaminin şərəfi, ləyaqəti, nüfuzu və s. haqqında düzgün təsəvvür formallaşdırır.

Düzdür, iqtisadi həyatımızda son dövrlər baş verən köklü dəyişikliklər belə bir illüzyalı təsəvvürə imkan yaradır ki, əmək «şan-söhrət mənbəyi» və ictimai dəyərin meyarı funksiyasını getdikcə itirir və əmək adamları cəmiyyətin ən zəif, az təminatlı şəxsləri

sırasına daxil olurlar. Belə bir təsəvvürün dərinləşməməsi və inkişaf etməməsi üçün halal zəhmət, şəxsi əmək və faydalı fəaliyyətlə məşğul olmağın vacibliyi, əməyin «bütün insan həyatının ilk əsas şərti» (F.Engels) olması ilə bağlı şagirdlərlə məktəbdə və ailədə müntəzəm iş aparılmalı, əməyin bütün növlərinin (istər fiziki, istər-sə də zehni əmək) insanın inkişafı və bir şəxsiyyət kimi zəngin-ləşməsində başlıca amil olması onlara dərk etdirilməlidir.

Beləliklə, məktəbdə peşə tərbiyəsi işinin vacibliyi və mürəkkəbliyi haqqında gəldiyimiz qənaət belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, peşəyönümü işinin səmərəliliyi və faydalılığı peşə tərbiyəsi üzrə yuxarıda qeyd etdiyimiz bir çox işlərin aparılması ilə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də peşəyönümü işində bu keyfiyyətlərin hər birinin formalasdırılması müəllim, tərbiyəçi və valideynlərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Mövzuya aid suallar

1. Peşəyönüminin nə üçün mürəkkəb və dinamik bir sistem olduğunu necə izah etmək olar?
2. Məktəbdə peşəyönümü işinin sistemi və onun əsas komponentləri hansılardır? İzah edin.
3. Ümumi, politexnik və peşə təhsilinin peşəyönümü sisteminin həyata keçirilməsinin əsası olduğunu necə xarakterizə etmək olar?
4. Müasir dövrdə məktəbdə peşəyönümü işinin sistemini təkmilləşdirmək üçün hansı təklifləri verərdiniz?
5. Peşə tərbiyəsinin peşəyönümü prosesində tutduğu yer nədən ibarətdir?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Lazım olan materialları toplamaqla və mövcud meyarlara əsaslanmaqla bir peşənin professoqramını hazırlayın.
2. E.A.Klimovun «Peşə seçmədə səkkiz bucaq situasiyası»na əsaslanmaqla tanığınız bir nəfər şagirdin peşə meylinin səviyyəsini

müəyyən edin.

3. Şəxsiyyətin peşə yönəlişliyinin diaqnostikası üzrə mövcud metodikalardan birinə əsaslanmaqla sorğu mətni hazırlayın.
4. Bir peşə və ya ixtisas üzrə profesioqram hazırlayın.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2009.
2. Quliyeva K.R. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi. Bakı: Nurlan, 2003.
3. Klimov E.A. Putğ v professiö. L.: Lenizdat, 1974.
4. Saxarov V.F. Sistema professionalğnoy orientaüii uçahixsə srednix şkol. Kirov: Volqa-Vət, kn.izd., 1977.
5. Mudrik A.V. Sozialgnaə pedaqoqika /Pod red. V.A.Slastenina. M.: İzdatelşkiy üentr «Akademiə», 2005.

VI FƏSİL

PEŞƏYÖNÜMÜ PROBLEMİNİN HƏLLİNDE MÜASİR MEYLLƏR

6.1. Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması və peşəseçmə

«**Sosiallaşma**» anlayışı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif anlam-larda izah edildiyindən onun birmənalı izahı çətindir. Məsələn, Amerika sosioloqlarından T.Parsons onu insanın sosial sistemə uyğunlaşması və bu sistemə integrasiyası prosesi kimi izah edir [142].

Humanist psixologianın nümayəndələrindən olan A.Maslow isə sosiallaşmanın özünü aktuallaşdırma prosesi kimi şəxsiyyətin öz potensial imkanlarının və yaradıcı bacarıqlarının realizə olunması kimi xarakterizə edir [134].

İnsanın sosial sistemə (cəmiyyətə) uyğunlaşması, yəni sosial adaptasiyası kimi sosiallaşma anlayışını qəbul edən nəzəriyyəyə görə bu proses insanın cəmiyyətdə mövcud olan sosial təcrübəni mənimsəməsi, dəyərləri, normaları, cəmiyyətə və ayrı-ayrı adamlara və sosial qruplara xas olan bütün cəhətləri nəzərdə tutur. Bunlar da adaptasiya və integrasiya ilə həyata keçir [136, s.168-171].

Burada digər bir tendensiya, meyl də özünü göstərir. Bu, sosiallaşmanın ikili xarakter daşımışı kimi dərk olunmasıdır. Q.M.Andreyeva onu ikitərəfli proses kimi belə xarakterizə edir: «**Sosiallaşma – ikitərəfli proses olmaqla, bir tərəfdən, fərdin sosial təcrübəsinin onun sosial mühitə, sosial əlaqələr sisteminə daxil olmasını və mənimsəməsini; digər tərəfdən isə (bu cəhət tədqiqatlarda heç də lazımlıca qeyd olunmur) bu fərdin fəal fəaliyyəti hesabına onun sosial mühitə qoşulması və fərdi sosial əlaqələr sistemini fəal şəkildə yenidən yaratması prosesidir» [93, s.269].**

Bu izah və yanaşmalardan göründüyü kimi, insanın sosiallaşması onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında başlıca amillərdən birini təşkil edir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması uzunmüddətli bir prosesdir. A.V.Mudrik ona insanın bütün həyatı boyu davam edən proses kimi yanaşaraq, onun ayrı-ayrı yaş dövrləri üzrə bir sıra mərhələlərdən ibarət olduğunu göstərir [136, s.10].

Sosiallaşma ayrı-ayrı yaş dövrlərində özünü müxtəlif formalarda göstərir. Lakin yetkinlik çağlarında daha mütəşəkkil xarakter alır və şəxsiyyətin özünü müəyyənləşdirməsi, özünü aktuallaşdırması və özünü təsdiqi ilə əlaqələnir. A.Maslounun qeyd etdiyi kimi, bu zaman «özünü aktuallaşdırma» tələbatları yaranır ki, bu da şəxsiyyətin özünü ifadə etməsi, öz potensialını artırması tələbatları kimi təzahür edir [134, s.48–57].

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, şəxsiyyətin sosiallaşması insanın müəyyən sosial qrupa daxil olması və bu qrupun fəal iştirakçısı olmasından ibarətdir. Lakin bu elə mürəkkəb, çoxsahəli və çoxamilli prosesdir ki, onun müəyyən bioloji və psixoloji tərəfləri bu konteksdə nəzərdən qaçırlıkmamalıdır. Buna görə sosiallaşmanın insanın təkcə sosial mühitə daxil olması ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Belə ki, sosiallaşma təkcə sosial bir hadisə deyil, həm də biososİoloji bir məsələ kimi insanın temperament tipi, genetik xüsusiyyətləri, ünsiyyət səviyyəsi, sərvət meylləri, xarakteri, ailədə aldığı tərbiyənin necəliyi və s. ilə əlaqələnir və çox vaxt onlardan asılı olaraq özünü bu və ya digər səviyyədə göstərir. Sosial dərkətmə, sosial ünsiyyət və sosial davranışın səviyyəsi onun necə getməsinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Sosiallaşma nəticəsində insan müəyyən sosial biliklərə, əməli bacarıq və vərdişlərə, sosial həyatın müəyyən qayda və qanunlarına yiyələnir. Cəmiyyət daxilində birgəyaşayış qaydalarını, insanın mənəvi və hüquqi borc və vəzifələrini öyrənir, onları mənimsəyərək sosial həyatın fəal iştirakçısına çevirilir. Qarşısına qoymuş məqsəd və vəzifəyə uyğun hərəkət edir. Beləliklə, şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlayır. Bu proses onun həm də mənəvi yetkinliyinə gətirib çıxarır və o, cəmiyyətin bir üzvü kimi sosial həyatda müəyyən mövqe tuta bilir.

Sosiallaşmanın belə təzahürü şagirdlərin, bütövlükdə insanın həyatında həllədici əhəmiyyət daşıyan problemlərdən biri kimi peşəseçmə mərhələsində özünü daha bariz şəkildə göstərir.

Peşəseçmə insanın həyat və fəaliyyətində həm məsuliyyətli, həm də çətin bir məsələ olduğundan onun şəxsiyyətin sosiallaşmasının bir tərəfi və peşəseçmənin sosiallaşmanın məzmun komponenti kimi götürülməsi, ona sosiallaşma kontestindən yanaşılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd edək ki, rus pedaqogika elmində son dövrlərdə aparılan bir sıra tədqiqatlarda şəxsiyyətin sosiallaşmasını onun əmək fəaliyyətinə olan münasibətindən asılı olaraq üç mərhələsini — əməyə qədərki, əmək və əməkdən sonrakı mərhələlərini fərqləndirirlər [136, s.273–277].

Peşəseçmə birinci – əməyəqədərki mərhələnin «payına düşdüyündən» bu mərhələyə daha diqqətlə yanaşmaq zərurəti meydana çıxır. Bu dövr həm də şəxsiyyətin bir çox mənəvi keyfiyyətlərinin təşəkkül taplığı, həmçinin ilkin sosiallaşma mərhələsi olduğundan onun düzgün aparılmasına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaq tələb olunur.

Həyati təcrübə göstərir ki, insanın sosial dünyaya daxil olması müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Kimi bu prosesdə daha fəal, kimisi normal, bir qismi isə olduqca zəif iştirakçı olur. Burada başlıca rolu insanın qabiliyyətləri və bacarıqları oynadığından çox vaxt sosiallaşmanın səviyyəsi onlardan asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Burada insanın peşə qabiliyyəti və bacarıqları, peşənin düzgün seçilib seçilməməsi də mühüm rol oynayır. Ona görə də məktəbdə və ailədə şagirdlə peşəyönümü işlərinin aparılması elə təşkil edilməlidir ki, burada tərbiyə sosiallaşmaya düzgün istiqamətverici və nəzarətedici funksiya daşıya bilsin. Başqa sözlə, bu məqsədlə aparılan təlim-tərbiyə işləri sosiallaşma prosesini idarə edən mexanizm kimi çıxış edə bilsin.

Şagirdlərin peşə seçməyə istiqamətləndirilməsi sahəsində bir sıra tədqiqatların müəllifi olan psixoloq E.A.Klimov peşə seçməni insanın ikinci doğuluşu adlandırır [129, s.3]. Bu ifadə çox mətləblərdən xəbər verir. İnsanın doğulması, dünyaya gəlişi

mühüm bioloji hadisə olmaqla yanaşı, həm də göyük sosial hadisədir və bu hadisə şəxsiyyətin böyüməsi, inkişafı, sosiallaşması ilə daha da dərinləşir və sosial mahiyyət kəsb edir. Uşaq böyüür, boy-a-başa çatır. Həyatın astanasında dayanır və bu astanada ilk pillə peşə, sənət, ixtisas seçmədən başlayır. Onun uğurlu olması, yəni düzgün seçilməsi sonrakı pillələrlə daha inamlı, ürəklə, yorulmadan və nailiyyətlər qazanmaqla addımlamağa səbəb olur. Bu birinci addımın insanın ikinci doğuluşu kimi qiymətləndirilməsi məhz peşəseçmənin bu xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

İnsan bütün həyatı boyu bir sıra amillərin təsir dairəsində olur: A.V.Mudrik bu amilləri üç qrupa – makroamillər, mezoamillər və mikroamillərə ayıır və göstərir ki, mikroamillər bütün və ya çoxlu insanların sosiallaşması şəraitindən ibarətdir. Mezoamillər əhalinin tipləri və etnoslardan ibarətdir. Mikroamillər isə sosiallaşmasının getdiyi müxtəlif göstəricilər üzrə ayrılan böyük və ya kiçik qrup insanlardır. Bunlar insanların bilavasitə qarşılıqlı təsirdə olduqları (ailə, məktəb, dini cəmiyyətlər və s.) sosial institutlardır [137, s.7].

Qeyd edək ki, bu amillər insanın peşə seçimsinə də mühüm təsir göstərən amillər olduğundan onların roluna, təsir səviyyəsinə də diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. Çünkü, sosiallaşma adətən kortəbii – ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir şəraitində getdiyindən bu amillər şəxsiyyətin formallaşmasında müəyyən təsirlər yaradır və bu təsirlər heç də hər zaman müsbət xarakterli olmur. Peşəseçmə isə planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil bir proses olduğundan təlim-tərbiyənin sosiallaşmanı tənzimləyən, onun məqsədyönlü və şüurlu şəkildə getməsinə istiqamətlənən, bir növ onu idarə edən fəaliyyət kimi çıxış etməsinə nail olmaq olduqca vacibdir. Bu baxımdan peşə yönü müqsədilə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin şəxsiyyətin həm də sosiallaşmasına istiqamətləndirilməsi və yarana bilən qeyri-elmi situasiyaların (məsələn, qabiliyyət və bacarığa əsaslanmaması, yalnız marağa istinad edilməsi və ya təsadüfi seçim və s.) qarşısının alınması nəzərdən qaçırlıkmamalıdır.

Peşə seçmə müəyyən sosial-psixoloji vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bunlar şagirdlərin özünümüdrik etməsi, özü-nümüəyyənləşdirməsi, özünüfəallaşdırması, özünüqiyətləndirməsi və özünütəsdiqi ilə müşayət olunan vəzifələr kimi özünü göstərir. Şəxsiyyətin strukturunda mühüm yer tutan bu vəzifələr peşəseçmə prosesində istiqamətverici təsir funksiyasına malik olmaqla yanaşı, həm də seçiləcək peşənin sosial statusunun dərk edilməsinə də əsaslı təsir göstərir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif təsirlər altında baş verən prosesdir. Bunlar da fəaliyyət prosesi ilə sıx bağlıdır. Fəaliyyət həm də şəxsiyyətin sosiallaşmasına səbəb ola bilir. Başqa sözlə, şəxsiyyətin sosiallaşması fəaliyyət prosesində və çox vaxt onun nəticəsində baş verir. Burada şagirdlərin peşə seçməsinə istiqamətlənən fəaliyyət prosesi də xüsusi yer tutur. Buna görə də şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması üçün ilk önce müəyyən tərbiyədici və inkişafetdirici mühit yaradılmalı və bu mühitdə uşağın peşələr aləminə münasibəti, marağı, motivləri nəzərə alınmalıdır, onların seçimində hörmət edilməli, bacarıq və qabiliyyətlərinə inam bəslənilməli, imkanlarının reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Aparılmış çoxsaylı tədqiqatların nəticəsi sübut edir ki, insanları fəal fəaliyyətə qoşmaqla onlara təsir etmək, yəni onları təlim-tərbiyə etmək olar. Məhz belə şəraitdə onların bir fərd kimi şəxsi fəallığı yaranır və onlar başqa adamlarla ünsiyyətdə olur. Bunlar isə onun bir şəxsiyyət kimi formallaşmasına, sosial şəxsiyyətə əvərilməsinə səbəb olur. Beləliklə, biz sosiallaşma anlamına A.Maslounun konsepsiyasından yanaşsaq, onda şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması prosesində özlərini fəallaşdırma bilməsi, potensial imkanlarını və yaradıcı bacarıqlarını üzə çıxara bilməsi faktorunu nəzərdən qaćırmamalıyıq. Peşə seçmək astanasında olan məktəbli özünü bu prosesə hazırlayırsa, bu məqsədlə seçəcəyi peşənin, ixtisasın tələblərinə müvafiq özünütəhsil və özünütərbiyə ilə dərindən məşğul olursa, özünün bacarıq və qabiliyyətini düzgün qiymətləndirirse və nəhayət potensial imkanlarını üzə çıxarmaqla özünüfəallaşdırırsa bu, onun şəxsiyyətinin

sosiallaşması, sosial mühitə adaptasiyası istiqamətində gedən proses kimi qiymətləndirilməlidir.

Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması elə bir prosesdir ki, bu zaman həlli vacib olan bir sıra vəzifələr meydana çıxır. Bunların vaxtında və düzgün həll edilməsi sosiallaşma prosesinin daha da məzmunlu və düzgün getməsinə səbəb olur. Burada tərbiyə tənzimləyici və korreksiyaedici funksiya kimi çıxış edərək peşənin seçilməsi, peşəözünütəyini və özünütəsdiqi problemlərinin düzgün getməsini isti-qamətləndirir. Beləliklə, peşəyönümü məqsədilə aparılan təlim-tərbiyə işləri şəxsiyyətin sosiallaşması işinə də əsaslı təsir göstərərək şəxsiyyətin sosial dəyərinin daha da artmasına, peşəsəçmə işinin şəxsi maraq səviyyəsindən sosial müstəviyə keçməsinə gətirib çıxa-rır.

6.2. Təhsildə yeni dəyərlər və onların peşə seçimnə təsiri

Azərbaycan cəmiyyətinin müasir inkişaf mərhələsində təhsil siyasetinin əsas vəzifəsi təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi, onun şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin perspektiv maraqlarına uyğunlaşdırılmasıdır. Öz imkanlarını reallaşdırmağa qadir olan, sosial cəhətdən davamlı, eyni zamanda da çevik olan, adaptasiya etməyi bacaran, dəyişkən həyat şəraitində öz strategiyasını dəyişdirməyə qadir olan şəxsiyyətin formalasdırılması müasir təhsilin əsas məqsədidir.

Müasir təhsil sistemi ictimai həyatın ən mühüm sferalarından biridir. Burada baş verən dəyişikliklərin məzmunu, mənası və məqsədi təhsilin dəyərləri ilə müəyyən olunur. Təhsil sistemində baş verən transformasiyalar göz önündədir. Onlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi sferalarında gedən irimiqyaslı dəyişikliklərdən irəli gəlmüşdür. Bu fundamental dəyişikliklərin təsiri altında təhsilin rolu və strukturu dəyişir: o, iqtisadi artımın törəməsi yox, onun həllədici amilinə çevrilir. Təhsil artıq ictimai tələbatları ödəməkdən çox gələcək ictimai imkanları formalasdırır.

Bizim fikrimizcə, dəyərlər şəxsiyyətin daxili strukturunun ən mühüm elementlərini təşkil edir. Bu elementlər fərdin həyat təcrübəsində, onun bütün təəssüratları toplusunda möhkəmlənir. Dəyərlər insan üçün vacib olanla vacib olmayan arasında həddlər çəkir. Bu səbəbdən də insanın dəyərlərinin yönəlişliyi şəxsiyyətin davranış və hərəkətlərinin motivasiyasını şərtləndirən mühüm amil kimi çıxış edir.

Sosiooji konsepsiyalarda dəyərlərin istiqaməti sosiallaşma prosesində şəxsiyyət tərəfindən ötürülən və davranışlı tənzimləyən sosial dəyərlər kimi şərh olunur (L.P.Buyeva, T.İ.Zaslavskaya, R.V.Rıvkina və b.).

Kulturologiyada «dəyərlər» anlayışının köməyi ilə hər bir insan üçün şəxsi məna və cəmiyyət üçün gerçəkliyin müəyyən predmet və hadisələrinin sosial-tarixi əhəmiyyəti xarakterizə olunur (V.S.Davidoviç, F.İ.Hüseynov, A.A.Raduqina və b.).

Pedaqogikada dəyərlər problemi tərbiyə kontekstində nəzərdən keçirilir (T.V.Borovikova, Q.P.Vijletsov, B.T.Lixaçev və b.)

Rusiayının S.F.Anisimov, L.P.Buyeva, P.S.Qureviç, A.Q.Zdravomislov, V.A.Yadiv kimi nüfuzlu alımlarının əhəmiyyətlilik, normativlik, faydalılıq, zərurilik əlamətlərinə malik olan, habelə insanın müəyyən bilik, informasiya və şəxsi təcrübəsindən asılı olan dəyərlər haqqında fikirlərinə əsaslanaraq onların strukturunda aşağıdakı üç elementi qeyd etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik:

- vahid biliklər sisteminin mənimsənilməsinə, biliklərin əhəmiyyətliliyinin dərkinə yönələn **informasiya** elementi;
- biliklərin qavranmasına emosional-hissi sferanı qoşmaqla, mənəvi dəyərləri, fəaliyyətə dəyər kimi yanaşmanı və şəxsiyyətin sosial məsuliyyətini formalasdırmaqla sosial-mənəvi norma və prinsiplərin mənimsənilməsini şərtləndirən **mənəvi** element;
- fəaliyyəti şərtləndirən tələb və maraqların mənimsənilməsini nəzərdə tutan **motivasiya** elementi.

Bu günü postsoviet məkanının səciyyəvi cəhətlərindən biri ondadır ki, son illər cəmiyyətin həyatında yeni sosial və siyasi dəyərlər formallaşmağa başlamışdır. Bunlara demokratiya, hüquqi dövlət və qanunun aliliyi, siyasi plüralizm, xüsusi mülkiyyət və sahibkarlıq, bazar iqtisadiyyatı və gəlir əldə etmə, maddi uğur və nailiyyətlər kimi dəyərlər aid edilə bilər. Təhsil sistemi iqtisadiyyat, siyaset, elm, ailə kimi digər sosial institutların fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Ayrındır ki, burada yaranan dəyərlər ilk növbədə siyasetdə və iqtisadiyyatda mənim-sənilməli, təhsil institutu və onun vasitəsilə yeni nəsillər tərəfindən qavranılmalıdır. Özü də gənc nəsil yaşlı nəsilərə nisbətən bu dəyərləri daha asanlıqla mənimşəyir. Əhalinin digər təbəqələri ilə müqayisədə gənclər innovasiyalara daha həssasdırlar.

Spesifik sosial qrup kimi gənclər cəmiyyətə xüsusi tərzdə integrasiya edir. Gənclər müstəqil həyata qədəm qoyarkən istehsalat təcrübəsinə yox, təlim və tərbiyə prosesində qazandığı biliklərinə əsaslanır. Gənclərin sosial integrasiyası bir tam olan cəmiyyətlə onun hissəsi olan və sosial struktura qoşulan gənclərin arasında xüsusi xarakterli əlaqələrin olmasını ehtiva edir. Onların problemləri sosial inkişafın istiqaməti və templərinin, ictimai və dövlət quruluşunun dəyişdiyi şəraitdə daha kəskin özünü biruzə verir. Bu şəraitdə nəsil-lərarası qarşılıqlı təsirlərin xarakterində, ailədaxili, qrupdaxili münasibətlərin məzmununda, dəyərlərin yönümünü, gənclərin həyat planlarını, davranışları tənzimləyən normaların mahiyyətində dəyişikliklər baş verir. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, sosiallaşması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-əmək motivasiyası məsələləri özünü yeni tərzdə biruzə verməyə başlayır. Gənclər keçid dövrünün çətinliklərinə nisbətən asanlıqla adaptasiya etsələr də, onların sosial-əmək potensialını məhdudlaşdırın, qarşılıqlı ictimai təsirləri tam dolğunluğu ilə duymağa imkan verməyən də elə məhz bu çətinliklər olur. Transformasiya etməkdə olan cəmiyyətdə gənclər seçim qarşısında durmuş olurlar. Cəmiyyətə hansı normalar əsasında integrasiya etməli: qəbul olunmuş dəyər və normalar əsasında

(təhsil, əmək, peşə və s.) yoxsa təkcə əxlaqi dəyərləri deyil, həmçinin deviant davranışa da bərəət qazandıran gənclər submədəniyyətinin bəzi normaları (narkomanlıq, cinayətkarlıq və s.) əsasında? Tədqiqat nəticəsində əl-də etdiyimiz məlumatə əsasən, gənclərin iqtisadi islahatlara və əməyə münasibəti, onların bazar şəraitində yaşamağa hazır olmasına təsir göstərən amillərdən biri odur ki, bu gün gənclər əməyə dəyər kimi yanaşır. Onlar daha çox maddi təminata, maddi uğurlara üstünlük verirlər.

Tədqiqatımız Azərbaycanın ümumtəhsil orta məktəblərinin məzunlarının böyük əksəriyyətinin orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək niyyətində olduğunu göstərdi. Bu, sübut edir ki, ictimai şüurun dəyərləri sistemində ali təhsil yenə də kifayət qədər yüksək yer tutmaqdə davam edir. Azərbaycanda ali təhsilə tələb sürətlə artır ki, bu da tələbə ordusunun sayının artmasında özünü biruzə verir. Lakin cəmiyyətimizdə baş verən transformasiya prosesləri müasir gənclərin peşə seçimində ziddiyyətli təsir göstərir. Təxminən on il ərzində bəzi peşələrin nüfuzu çox aşağı düşmüş, digərlərinin isə kəskin şəkildə artmışdır. Məsələn, yaxın keçmişdə ölkəmizdə texniki ali məktəblərin nüfuzu yüksək idi. Mühasib peşəsi isə bir qədər saymazlıqla qarşılanırdı. İndi isə orta məktəb məzunlarının həyat və peşə planlarının təhlilindən aydın olur ki, Azərbaycan gənclərinin peşə yönümü istiqamətini dəyişərək müasir bazar peşələrinə üz tutur. İqtisadi, o cümlədən mühasibatçı, menecer, hüquqşunas və s. peşələrin nüfuzu kəskin şəkildə artmışdır. «Hələ on il bundan öncə populyar olan bir çox peşələrə bu gün praktiki olaraq tələb yoxdur, çünki peşə karyerasının yeni-yeni növləri meydana gəlməkdədir» [99, s.5]. Gənclərin əksəriyyəti özünü gələcəkdə iqtisadçı, malliyəçi, hüquqşunas görmək istəyir. Gənclər çox vaxt öz gələcəyini sahibkarlıq funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlayırlar. Onların fikirlərinə görə, sahibkarlıq özünürealizə və maddi tələbatların ödənilməsi üçün daha çox imkanlar verir. Buna görə də bu peşə gənclər üçün cazibəli görünür. Nəticədə gənclər ali məktəbə sənəd verərkən çox vaxt seçidləri peşəyə ma-

rağı yox, bu peşənin təmin edə biləcəyi sosial nemətləri (nüfuz, yüksək əmək haqqı və s.) rəhbər tuturlar.

Bu cür seçimnin neqativ nəticələri maliyyə-iqtisadi, idarəetmə və hüquqşunas profilli mütəxəssislərin həddindən artıq çox buraxılmasında, onların əksiryyətinin ixtisası üzrə iş tapa bilməməsində, habelə bazarda tələb olunan, amma çox da nüfuzlu olmayan peşə mütəxəssislərinin az olmasında özünü biruzə verir.

Gənclərin müasir cəmiyyətə integrasiyasının perspektivlərini biz aşağıdakı iki məsələnin həlli ilə əlaqələndiririk: 1) təhsilin yeni, əx-laqi cəhətdən bəraət qazandırılmış, eyni zamanda da cəmiyyətin, iq-tisadiyyatın inkişaf tələblərinə cavab verən dəyərlər sisteminin for-malaşdırılması; 2) peşəyönümü işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Birinci məsələ ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində təhsilin yeni dəyərlərini əksər pedaqoqlar təhsilin humanistləşdirilməsi, təlimdə müxtəlif variantda şəxsiyyətə yönümlü təlimin tətbiqi ilə əlaqələndirirlər. Təhsilin humanist paradiqması «sadəcə bəşəriyyətin sosial-mədəni təcrübəsinin mənimsənil-məsini yox (söz yox ki, bu da çox vacib məsələdir), şəxsiyyətin özü-nü formalasdırılması prosesini, təcrübəni (bilikləri) istehsal etməklə bəşəriyyətin fərdi-şəxsi və sosial-mədəni təcrübəsindən ibarətikili təbiətli özünürealizə prosesini nəzərdə tutur» [138, s.120]. Təhsil sistemində yeni dəyərlərin formalasdırılması dəyərlər əsasında davamlı münasibətləri, sosial əhəmiyyətli hərəkətlərin yerinə yetiril-məsinə meylliliyi kəsb edən «şagirdlərin səriştəliliyinin» formalasdırılması məsəlesi ilə sıx bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «səriştəlilik» anlayışı bizim təhsil sistemimizə Avropa təhsil dəyərlərinin təsiri altında daxil olur. O, dünya təhsil praktikasında geniş yayılmışdır. Almaniya, Böyük Britaniya, Şotlandiya, İsvəç, Fransa kimi ölkələrdə səriştəlilik peşə hazırlığı prosesində əldə olunmalı olan məqsəd kimi çıxış edir. Rusiya elmində səriştəlilik problemi A.M.Novikovun, V.Y.Kriçevskinin, Q.S.Suxobskoyun,

V.S.Bezru-kovanın, V.Q.Afanasyevanın və b. əsərlərində araşdırılır.

Şagirlərin səriştəliliyini biz qabiliyyətlər və bacarıqlar səviyyəsində peşə məsələlərinə yiyələnməyə motivasiya və meyllilik kimi şərh edirik.

Lakin gerçeklikdə hər şey istədiyimiz kimi deyil. Azərbaycanın orta məktəblərinin müəllimləri arasında apardığımız sorğudan məlum oldu ki, məktəblərdə «koqnitiv yanaşma», yəni şagirdlərdə möhkəm biliklərin formalaşdırılmasına, «qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə», «nəhəng mədəni yük»ün formalaşdırılmasına meyllilik üstünlük təşkil edir. Bu, ondan xəbər verir ki, müəllimlər arasında təhsilin yeni dəyərlərinə dönüş həddindən artıq ləng gedir ki, bu da təhsil sisteminə xas olan konservativizmlə, yəni mədəni standartların ötürülməsinə və mənimsənilməsinə yönəlişliklə izah olunur. Beləliklə, məktəbdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata uyğun yeni tipli şəxsiyyətin formalaşdırılması hələ lazımı səviyyədə dərk olunmamışdır.

İndi də ikinci məsələyə nəzər salaq. Peşəyönümü – ümumbaşəri mədəniyyətin tərkib elementlərinin biri olmaqla cəmiyyətin yetişməkdə olan nəslin peşə cəhətdən qərarlaşmasına qayğısını əks etdirən, insana öz tələbatları və imkanlarına, habelə əmək bazarındakı sosial-iqtisadi situasiyaya uyğun peşə seçimində köməklik tədbirləri kompleksini ifadə edən üümüniləşdirilmiş anlayışdır. Tədqiqarçular tərəfindən o, gənclərin arzu, meyl və formalaşmış qabiliyyətlərinə uyğun olaraq, habelə mütəxəssislərə olan tələbi nəzərə almaqla onla-rın işlə təmin olunması prosesinin optimallaşdırılmasına yönəldilmiş psixoloji-pedaqoji və tibbi tədbirlər kompleksi kimi nəzərdən keçi-rilir. Rusiya elm və praktikasında peşə yönümünə təriyəvi yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu yanaşmaya görə, peşə seçimi təkcə insanın təbii imkanları ilə şərtlənmir, həm də xüsusi təriyə və təhsilin məqsədi kimi çıxış edir.

Yaxın keçmişdə peşə yönümündə diqqət şagirdlərin əsasən fəhlə peşələrinə istiqamətləndirilməsi məsəlesi üzərində cəmləşirdi.

Bu gün peşə yönümün istiqaməti əsasən əmək bazarının vəziyyəti ilə şortlənir. Müvafiq olaraq peşəyönümü nəzəriyyəsini ümumiləşdirilmiş şəkildə peşə yönümü fəaliyyətinin məzmunu və texnologiyalarını, habelə diaqnostik apparatını əsaslandıran ideya, baxış və təsəvvürlər kompleksini əks etdirən konsepsiya və anlayışlar toplusu kimi səciyyələndirmək olar.

Peşə yönümü təkcə pedaqoji-psixoloji problem deyil. Çoxaspektli olan bu problem varlığın sosial-mədəni sferası, təhsil sferası, digər aspektləri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də gənclərin peşə seçimində hazırlanırmaları gəncə həm gələcək peşə fəaliyyəti sferasının seçimində, həm də özündə lazımı vətəndaşlıq keyfiyyətlərini inkişaf etdirməkdə köməklik göstərəcək sosial-peşə yönümü kimi də səciyyələndirilir. Axı peşə seçimində şagird təkcə öz gələcək fəaliyyətinin hansısa bir sahəsinə yox, həm də müvafiq səsiomədəni həyat tərzinə, burada tutduğu mövqeyinə arxalanmalıdır.

Azərbaycan ekspertlərinin fikirlərinə görə, müsbət nəticələrinə baxmayaraq peşə yönümü müasir şəraitdə özünün əsas məqsədinə, yəni gənclərdə hər bir şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinə və cəmiyyətin tələblərinə uyğun gələn peşə özünüütəyinin formalasdırılması məqsədinə hələ də nail ola bilmir. Azzərbaycan məktəblərinin məzunlarının əksəriyyəti peşə haqqında hərtərəfli və dərin biliklərə malik deyil. Etiraf etmək lazımdır ki, indiyədək məktəblinin masasında, müəllimin masasında peşələrin psixoloji və pedaqoji təsvirlərini verən hansısa bir məlumat kitabçası (peşə əməyi aləmini əks etdirən massiv) yoxdur. Axı bir şeyi seçmək üçün əvvəlcə nəyin içindən seçməyin lazımlığını (seçim məkanından baş çıxarmaq) bilmək lazımdır. Buna görə də peşə və ya ixtisası seçərkən şagirdlər çətinliklərlə üzləşirlər. Peşə seçimini haqqında son qərar hansısa peşəyə maraqlan yox, tədris fənlərinə olan münasibətdən və maraqlan asılı olur. Bəzi insanların şüurunda həmçinin belə bir yanlıştəsəvvür kök salmışdır ki, guya bazar iqtisadiyyatı şəraitində peşə yönümü fəaliyyətinə ehtiyac ümumiyyətlə qalmır.

Təəssüf ki, bu cür fikirlər müəllimlər arasında da geniş yayılmışdır. Məktəblərdə aparılan peşə yönümü işlərinin səviyyəsinin aşağı olması bu gün cəmiyyətin əmək resurslarının itkisinə, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalindakı tarazlığının pozulmasına, əməyə motivasiyanın zəifləməsinə, həmçinin gənclərin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, nəticədə də mənəviyatsızlıq, sosial marginallaşma, fiziki və psixi sağlamlığın pozulması kimi neqativ hallara səbəb olan amillərdən birinə çevrilmişdir. Peşənin düzgün seçimi təkcə özünrealizəyə səbəb olmur. O, həmçinin yox-sulluğun, özü də onun ən ağır formalarından biri olan işləyən əhalii arasında yoxsulluğun aradan qaldırılması vasitəsi ola bilər. Deyilənlər bir daha şagirdlərin peşə yönümünün daha təsirli sistemini işləyib-hazırlamaq zərurətinin yetişdiyindən xəbər verir. Bu sistem şagird-lərin özlərinin peşə maraqlarının əmək bazarının tələbatları və sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyaları ilə uzlaşdırılmasına yönəlməlidir. Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulduğu bir şəraitdə bu, xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bələliklə, peşə yönümünün qanuna uyğunluqları və prinsipləri sübut edir ki, peşə yönümü ictimai həyat sferasında baş verir, ictimai hadisələrin təsirinə məruz qalır və buna görə də ictimai proseslərin idarə olunması qanuna uyğunluqları ona da şamil olunmalıdır.

6.3. Gənclərin peşə yönümünün formalasdırılmasında əməyə dəyər kimi yanışmanın rolu

Müasir informasiya cəmiyyəti sənaye cəmiyyətindən daha mürəkkəb bir sistemdir. O, elementlərinin qarşılıqlı asılılığı və yeni transformasiya mexanizmləri ilə seçilir. Burada sosial təsisatların qarşılıqlı təsirlərinə sistemli göstəricilər, yəni ictimai həyatın yeni keyfiyyəti və ənənəvi yarımsistemlərin – ekologiyanın, şəxsiyyətin psixikasının, qarşılıqlı sosial təsirlərin davamlılığının kritik səviyyəyə catması əlavə olunur. Bununla

əlaqədar iqtisadiyyat və cəmiyyətin «insan kapitalı» adlanan inkişaf amili xüsusi əhəmiyyət əldə edir. Bu anlayış ilk vaxtlar resurs kimi dərk olunan bilik və dərəcələrin məcmusu kimi şərh olunurdu.

«İnsan kapitalı» anlayışının banisi «Çikaqo məktəbinin» nümayəndəsi T.Şults olmuşdur. Onun irəli sürdüyü konsepsiyanın mahiyyəti onda ididir ki, insan kapitalı iqtisadiyyatın inkişafını həm mikro, həm də makro səviyyədə şərtləndirir. İşçi qüvvəsinin daşıyıcısı üçün insan kapitalının keyfiyyəti şəxsi gəlirin miqdarına təsir göstərir. Təkrar ictimai istehsal səviyyəsində isə insan kapitalının keyfiyyəti istehsalın səmərəliliyinə və iqtisadi artım templorinə təsir göstərir. Beləliklə, innsan kapitalına qoyulan investisiyalar milli iqtisadiyyata daha çox gəlir gətirir və onun inkişafına səbəb olur. Onlar cəmiyyətin yeni bilik və texnologiyalara həssaslığını təyin edir, inkişaf və tərəqqi üçün motivasiya yaradır. Buna görə də təhsilə qoyulan vəsaitlər bütün dünyada kapitalın yerləşdirilməsinin ən sərfəli forması hesab olunur.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, onun yiğimi müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Onlardan ən geniş yayılanı kapitalın (qabiliyyət və vərdişlərin inkişafı) məktəb illərində və məktəbdən sonrakı təhsil prosesində toplanması, habelə bilik və bacarıqların peşə fəaliyyəti prosesində əldə edilməsidir [171, s.10].

«İnsan kapitalı» anlayışı özündə dərin sosial məna daşıyır. Rəqabət və informasiya axınlarının genişləndiyi şəraitdə yeni, daha mürəkkəb integrasiya formaları meydana gəlir. Kommunikasiyaların inkişafı davamlı qarşılıqlı təsirlər normalarına olan tələbatı obyektiv olaraq artırır. Bununla əlaqədar transaksiya xərclərinin iqtisadi aspek-tinə əlavə olaraq onların sosial aspektini də, yəni sosial pessimizmi, deviant davranışını və s. irəli sürmək olar. Deyilənlərə uyğun olaraq insan kapitalı elementlərinə həmçinin xərclərin eliminasiyasına «işləyən» şəyləri də, yəni dəyərləri və sosial normaları, əməyə və təhsilə özünürealizə kimi münasibəti də aid etmək olar. Yetişməkdə olan

nəsil üçün insan kapitalının formalaşdırılması xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki o, keçmişlə gələcəyin arasında əlaqəni yaranan xüsusi sosial qrup kəsb edir. Bu nəslin dəyərlər sistemi cəmiyyətin tamlı-ğının təkrar istehsalının mühüm şərtini təşkil edir..

Psixoloq və pedaqoqların fikirlərinə görə, şəxsiyyətin fəaliyyətini və fəallığını şərtləndirən dəyərlərin, qiymətləndirmə və özünüqiyəmətləndirmə meyarlarının formalaşması yeniyetməlik dövründə baş verir. Gənclik şəxsiyyətin mərkəzi xassələrinin formalaşlığı dövrdür. Xarakter, dünyagörüş, həyat mövqeyi məhz bu dövrdə formalaşır. Kiçik məktəb yaşlarında şəxsi dəyərlər yalnız seçilməyə başlayır, onların emosional baxımdan mənimsənilməsi baş verir. Yuxarı məktəb yaşlarında şəxsiyyətin əsas psixoloji xassələri stabillaşmaya başlayır. İctimai hadisələrin rəngarəngliyi sistemləşdirilmiş, ümumi-ləşdirilmiş səciyyə alır və şüurda anlayışlar və dəyərlər halında əks olunur. Nəsillərin varisliyi elə məhz yeni nəsilə əsas dəyərlərin çatdırılmasında öz ifadəsini tapır. Dəyərlərin yönümü gənclərin sosial dəyərli münasibətlərinin formalaşmasına, təlimdən sonra sosial dəyərli fəaliyyətin seçimində, mənəvi fəallığının formalaşdırılmasına təsir göstərir. Buna görə də insanın yaşı xüsusiyyətləri ilə bağlı olan səmərəli vaxtı itirmək olmaz. Bu dövrdə ümumi, lakin davamlı yönüm halında gələcək peşə motivasiyasının binövrəsi qoyulmalı, insanların həyatında əməyin, zəhmətin əhəmiyyətinin dərki, əməyə hörmət və məhəbbət aşilanmalıdır. Sosial yönümlü iqtisadiyyatı olan, dəyərlərə yenidən baxan, yeni əxlaqi dayaqlara söykənən postindustrial cəmiyyət reallıqlarından çıxış edərək «yaradıcı əmək» anlayışından istifadə etməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Bununla da qeyd etmək istəyirik ki, bu cür əmək sadəcə təkrar istehsal xarakteri yox, yaradıcı xarakter daşıyır. «Yaradıcı əmək» kateqoriyası özündə «yaradıcılıq», «şəxsiyyətin yaradıcı potensialı», «ictimai əhəmiyyətli fəaliyyət» komponentlərini birləşdirən ümumiləşdirilmiş anlayışdır.

Müsbət nəticələrinə baxmayaraq peşə yönümü müasir şəraitdə özünün əsas məqsədinə, yəni gənclərdə hər bir şəxsiyyətin fərdi

xüsusiyyətlərinə və cəmiyyətin tələblərinə uyğun gələn peşə özünüütəyinin formalasdırılması məqsədində hələ də nail ola bilmir. Məktəb məzunlarının əksəriyyəti peşə haqqında hərtərəfli və dərin biliklərə malik deyil. Etiraf etmək lazımdır ki, indiyədək məktəblinin masasında, müəllimin masasında peşələrin psixoloji və pedaqoji təsvirlərini verən hansısa bir məlumat kitabçası (peşələr aləmini əks etdirən kütləvi) yoxdur. Axı bir şeyi seçmək üçün əvvəlcə nəyin içindən seçməyin lazımlığını (seçim məkanından baş çıxarmaq) bilmək lazımdır. Buna görə də peşə və ya ixtisası seçərkən şagirdlər çətinliklərlə üzləşirlər. Məktəblərdə aparılan peşə yönümü işlərinin səviyyəsinin aşağı olması bu gün cəmiyyətin əmək resurslarının itkisinə, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalındakı tarazlığının pozulmasına, əməyə motivasiyanın zəifləməsinə, həmçinin gənclərin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, nəticədə də mənəviyatsızlıq, sosial marginallaşma, fiziki və psi-xi sağlamlığın pozulması kimi neqativ hallara səbəb olan amillərdən birinə çevrilmişdir.

Əməyə dəyər kimi yanaşma problemləri, cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində bu cür yanaşmanın formalasdırılmasının şərtləri və tendensiyaları pedaqoji elm və praktikanın yeni vasitələri tələb edən ən mühüm məsələlərindən biridir. Şəxsiyyətdə əməyə dəyər kimi yanaşmanın formalasdırılması probleminin pedaqoji aspekti əmək dəyərlərinin şəxsiyyət tərəfindən dərk olunmasını, mənimsənilməsini və dəyərlər yönümlü fəaliyyət halında reallaşdırmasını nəzərdə tutur. Gənc-lərdə onların gələcəyinin yaradıcı əməklə bağlı olacağı haqqında təsəvvürlər tərbiyə etmək, peşə vasitəsilə özünütsəsdiq imkanlarının reallaşa biləcəyinə inam formalasdırmaq müəllərinin, valideynlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətində əsas ideyalardan birinə çevirilməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün maddi uğur, maddi təminat də-yərləri gənclərin şüurundan əməyə dəyər kimi yanaşmanı sıxışdıraraq çıxarmışdır. Maddi dəyərlər bütün başqa dəyərlər üzərində üstünlük təşkil etməyə başlayır, onlara nail olmaq üçün

isə gənclər hərdən etik cəhətdən şübhəli norma və davranışın strategiyalarına əl atırlar. Gənclər əməyə, zəhmətə əsasən maddi tələbatların ödənilməsi və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə nail olma vasitəsi kimi baxır. Aralarında sorğu apardığımız gənclərin əksəriyyəti ilk növbədə «yaxşı» maaşa can atır. Gənc oğlan və qızların tərəfindən maddi rifah yüksək statusa, yüksək istehlak səviyyəsinə nail olma vasitəsi kimi qavranılır. Beləliklə, gənclərin əməyə və təhsilə münasibəti instrumental xarakter almaqdadır. Ali məktəbə daxil olmaq istəyən əksər gənclər əsasən gələcək sosial statusunu planlaşdırırlar.

Təhsilə münasibət də insan kapitalının formalaşma dərəcəsini əks etdirir. Təəssüf ki, soruştuduğumuz tələblərin əksəriyyəti etiraf edirdilər ki, yalnız formal olaraq, diplom almaq üçün oxuyurlar.

Bu cür çəraitdə təhsil müəsissələri böyüməkdə olan nəsildə əməyə müstəqil dəyər kimi yanaşmanı formalaşdırmaqla dəyərlər vakuumunu aradan qaldırmaqdə onlara köməklik göstərməlidir. Bu, gənc qız və oğlanları əməyin bütün növlərinin guya eyni olmasına inandırmağı nəzərdə tutmur. Bu, əməyin sağlam cəmiyyətin həyatının əsası olduğuna, peşənin şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin, ideallarının, niyyət-lərinin ən mühüm özünürealizə sferasının olduğuna inamin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Peşənin, əməyin özünürealizə sferası olma-sı haqqında təsəvvürlər əməyin terminal dəyər kimi nəzərdən keçirilməsini ehtiva edir.

Peşəyə bu cür münasibətin formalaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri insanda əməyin bütün növlərinə eyni hörmətlə yanaşmanın tərbiyələndirilməsidir. Hansısa peşənin nüfuzlu, hansısa peşənin isə nüfuzsuz olması haqqında fikirlər yanlışdır. «Nüfuzsuz» peşələrə mənfi münasibət bu peşələrin seçimində çətinliklə yaradır. Gənclərin təhsil, əmək, maddi rifahla bağlı olan iddialarının səviyyəsi çox vaxt bu iddiaların reallaşdırılması ilə bağlı olan mümkün çətinliklər, qurbanlar haqqında təsəvvürlərdən kənar formalaşır. Çox şəylərə nail olmağa can atan şəxs çox vaxt unudur ki, bu, ondan əlavə səylər və müəyyən

qurbanlar tələb edəcəkdir. Peşə yönümü işi real həyat perspektiv-lərinin formalaşmasına, peşə və həyat planlarının uzlaşmasına səbəb olmalıdır, çünki qüvvə və enerji sərf etmədən həyatdakı məq-sdələrə çatmaq olmur. Məqsədlər və iddialar nə qədər yüksək olsa, insan da bir o qədər mürəkkəb şəraitə hazır olmalıdır.

Cəmiyyətin təhsilə verdiyi müasir sosial sifarişlə əlaqədar təhsilin yeni sosial-şəxsiyyətyönümlü paradigməsi formalaşmaqdadır. S.L.Rubinşteynin işlədiyi «yaratıcı özfəaliyyət» prinsipinə uyğun olaraq əsasını hazır nəticələrin passiv qavranılması, verilmiş nümu-nələrin təqlidi təşkil edən təhsil sistemi yaratıcı özfəaliyyəti inkişaf etdirmək məqsədini güdən yeni sistemlə əvəz olunmalıdır. Axı «subyekt fəaliyyətdə həm özünü biruzə verir, həm də özünü yaradır». Bu müddəadan çıxış etməklə müasir pedaqogikanın vəzifəsini «real yaratıcı hərəkətləri təşkil etməklə insan obrazını yaratmaq» kimi müəyyən edə bilərik. Ənənəvi paradigmə təhsil təsisatını böyükəndə olan insanın gələcək həyatda lazım olacaq biliklərə, bacarıqlara və vərdişlərə yiyələndiyi müstəqil müəsissə kimi nəzərdən keçirirdisə, yeni paradigmə onu real həyatın ətraf gerçəkliyin praktiki mənimsənilməsində yaxından iştirak edən şəxsiyyətin zəhmətlə tərbiyeləndirildiyi hissəciyi kimi nəzərdən keçirir.

Bazar sistemində şəxsiyyət özü özünə cavabdehdir. O, özü özünə iş tapmalı, həyatın mürəkkəb situasiyalarından çıxış yolu axtarmalıdır. İnsana zorla nəyisə qəbul etdirmək mümkün deyil. İnsanın bu və ya digər fəaliyyətə meyli, qabiliyyəti olmalıdır. Şəxsiyyət öz qabiliyyətləri ilə həmahəng olmalıdır. Bazar münasibətlərində əsas məsələ insanın konkret ixtisas üzrə hazırlanması yox, düzgün peşə seçimini etməyə hazır olan, elmi-tehniki tərəqqi və rəqabət şəraitində peşə funksiyalarının mobilliyinin əhəmiyyətini dərk edən şəxsiyyətin formalasdırılmasıdır. Şəxsiyyətdə elə keyfiyyətlər formalasdırmaq lazımdır ki, onlar əmək fəaliyyətində yeniliyi, yaratıcılığı təmin edə bilsin.

Mövzuya aid suallar

1. Şəxsiyyətin sosiallaşması nə deməkdir və onun peşə seçmə problemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi necədir?
2. Təhsil nə üçün ümumbəşəri dəyər hesab olunur?
3. Təhsildə yeni dəyərlər hansılardır və onların şagirdlərin peşə seçiminə nə kimi təsiri vardır?
4. Gənclərdə əməyə dəyər kimi yanaşmanın tərbiyə edilməsinin hansı səmərəli yol və vasitələrini göstərmək olar?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasının əlamətlərini göstərin və peşəyönümü işlərinin şəxsiyyətin sosiallaşmasına nə kimi təsiri olduğunu izah edin.
2. «Pedaqoji dəyərlər və şagirdlərin peşəyönümü» mövzusunda referat hazırlayın.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2009.
2. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007.
3. Barret D., Vilgəms D. Proverğ svoi sposobnosti. Perevod s anqliyskoqo əzika. Rostov na Donu: Feniks, 2006.
4. Neymatov Ə.M. Obrazovanie v XXI veke: tendenii i proqnozi. – M.: Alqoritm, 2002. – 480 s.
5. Parsons T. Sistema sovremennix obhestv. M.: 1998.
6. Maslou A. Novie rubeji çeloveçeskoy prirodi / Per.s anq. M.: Smisl, 1999.
7. Mudrik A.V. Sozialgnaə pedaqoqika /Pod red. V.A.Slastenina. M.: İzdatelgskiy üentr «Akademiq», 2005.
8. Mudrik A.V. Sozializaüiə i smutnoe vremə. M.: Znanie, 1991.
9. Andreva Q.M. Sozialgnaə psixoloqjə, 5-e izd., ispr. İ dop.: Aspekt – Press, 2004.
10. Pitökov V.Ö. Osnovi pedaqoqiçeskoy texnologii. Moskva, 1997.

VII FƏSİL

MƏKTƏBDƏ ŞAGİRLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜ İŞLƏRİNƏ RƏHBƏRLİK VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİ

Respublikamızda aparılan təhsil islahatlarının başlıca və zifələrindən biri məktəbdə təhsilin və tərbiyənin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi, yeni – demokratik idarəetmə sisteminə keçilməsidir. «Başlıca vəzifə mütərəqqi ənənələri saxlamaqla, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil idarəetmə təcrübəsinə öyrənməklə ölkəmizdə müasir idarəetmə sisteminə keçilməsinə nail olmaqdır» /67, s. 280/.

Məktəbdə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bu prosesdə mövcud təcrübə ilə yanaşı, yeni forma və metodların tətbiqi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan rəhbərlik və nəzarətin səmərəli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu istiqamətlərdə fəaliyyətin məqsədyönlü təşkili və müasir təlim-tərbiyə texnologiyalarından istifadə edilməsi faydalı nəticələrə səbəb olar.

Məktəbin təlim-tərbiyə işlərində peşəyönümü işlərinə rəhbərlik və nəzarət, şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi və bu işlərin peşəsəcəmə istiqamətinə yönəldilməsi, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında məktəbə ailənin qarşılıqlı əlaqəsi, məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərinin planlaşdırılması bu istiqamətlər içərisində daha əhəmiyyətlidir.

7.1. Təlim prosesində peşəyönümü işlərinə nəzarət və rəhbərliyin təşkili

Praktika belə bir həqiqəti sübut etmişdir ki, məktəbdə aparılan peşəyönümü işi o zaman daha müvəffəqiyyətli nəticələrə səbəb olur ki, bu iş məktəbin bütün təlim-tərbiyə prosesini əhatə etmiş olsun. Yəni, onun aparılması həm təlim, həm də tərbiyə prosesinin ayrılmaz hissəsini təşkil edə bilsin.

Təlim prosesində aparılan peşəyönümü işi özünün spesifik

xüsusiyyətləri və yaradıcı yanaşma tərzi ilə seçilir. Başlıca çətinlik isə bu prosesdə aparılan peşəyönümü işinə nəzarət və rəhbərliklə bağlıdır.

Təlim prosesində aparılan peşəyönümü işinə rəhbərlik və nəzarət çətin olduğu qədər də vacibdir. Çünkü apardığımız tədqiqat işi gös-tərir ki, şagirdlərin gələcək həyat yollarının müəyyənləşdirilməsində fənlərin tədrisi çox vaxt həlledici rol oynayır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kimya və biologiya fakültələrinin I kurs tələbələri ilə apardığımız sorğu belə bir fikri aydın təsdiq edir. Belə ki, sorğuda iştirak edən tələbələrin 70 faizə qədəri kimya-biologiya fənninə maraq göstərdiklərinə görə və bu fənlərin köməyi ilə peşə seçdiklərini bildirmişlər. Bu da onu sübut edir ki, peşəseçmə işi fənlərin tədris keyfiyyətindən, onun səmərəliliyindən müəyyən dərəcədə asılı olub, gənclərin həyat yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Buna görə də hər bir müəllim tədris etdiyi fənni əla səviyyədə bilmək, tədris etməklə yanaşı, onun bütün tərbiyəvi imkanlarından, həmçinin peşəyönümü imkanlarından səmərəli və ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan tədris prosesində peşəyönümü işinə nəzarət və rəhbərlik, məktəbin işinə nəzarət və rəhbərliyin tərkib hissələrindən olub, peşəyönümü işinin idarə edilməsində əsas yerlərdən birini tutur.

Məktəbdə peşəyönümü işinə nəzarət və rəhbərlik elmi şəkildə aparıllarsa, bu zaman nəinki məktəb rəhbərləri görəcəkləri işləri dəqiq müəyyənləşdirir, həmçinin hər bir fənn müəllimi, sinif rəhbəri tədris ili, rübü, həftəsi və günü ərzində görəcəkləri, aparacaqları işləri konkretləşdirir və onun aparılmasına çalışır. Məhz bunun nəticəsində də məktəbdə peşəyönümü işi canlanır və şagirdlərin qabiliyyətləri üzrə diferensiallaşdırılmış peşəyönümü işi aparılmasına imkan genişlənir. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi hər bir məktəblini şüurlu surətdə öz həyat yolunu düzgün müəyyənləşdirməyə aparıb çıxarır ki, bu da hər bir məktəbin karşısındadur.

Görkəmli pedaqqoq M.N.Skatkin qeyd etmişdir ki, günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, müəllimin bütün təlim-tərbiyə fəaliyyəti də onun dərsində əks olunmalıdır. Bu müddəə dərsin

təlim-tərbiyə prosesinin əsas təşkili forması olması fikrini möhkəmlətməklə yanaşı, həm də onun böyük tərbiyəvi funksiyaya malik olmasının ideyasını bir daha yada salır.

Dərs — məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin əsası, onun başlıca göstəricisidir. Dərs öyrədir, inkişaf etdirir, tərbiyə edir. Bu baxımdan o, məktəbdə aparılan peşəyönümü prosesində də böyük imkanlara malikdir.

A.Masloy yazır: «Humanist psixologiya təlimin, tədrisin və tərbiyənin yeni konsepsiyasını yaratmışdır. Sadə desək, bu konsepsiya təsdiq edir ki, təhsilin və tərbiyənin məqsədi və funksiyası – mənalı, insani, humanist məqsəddir. Bu, son nəticədə şəxsiyyətin «özünüaktuallaşdırılması», müəyyən fərd və ya insan nəslü üçün mümkün olan insanlığa tam yetişmə, daha yüksəkliyə malik olmaqdır. Sadə desək, səhbət ondan gedir ki, insan daha yaxşı olmaq üçün nə qədər bacarırsa ona kömək etmək lazımdır» [134, s. 65].

Bəzi tədqiqatlar, ümumtəhsil məktəblərində və ADPU-nun bir sıra fakültələrinin birinci kurs tələbələri ilə aparılan çoxlu miqdarda müsahibələr və anket sorğuları sübut etmişdir ki, şagirdlərin ilk peşə maraqlarının formallaşmasında dərs prosesi, müxtəlif fənlər xüsusi rol oynayır. Uşaq və yeniyetmələr çox vaxt peşələr haqqında məlumatları ilk dəfə olaraq dərsdə alırlar. Bəzən bu məlumatlar onların müəyyən peşəyə bağlanmasına və gələcək həyat yollarının müəyyənləşməsinə müsbət təsir göstərir. Şagirdlərdə bu və ya digər fənnə oyanan maraq həmin fənn sahəsində müəyyən peşə seçməsinə zəmin yaradır.

Dərsdə şagirdlərdə elmi biliklər, elmi dünyagörüşü formallaşır, peşə maraqları və meylləri yaranır. Bu maraq və meyllər həmçinin həmin peşənin aid olduğu fənlərin elmi əsaslarını daha mükəmməl, daha ətraflı öyrənməyə səbəb olur. Buna görə də dərs prosesində aparılan peşəyönümü işinə ciddi yanaşılmalı və onun sistemli və mükəmməl olmasına nail olunmalıdır.

S.Xəlilov yazır: «Biliklərin əsasında əməli fəaliyyət dayansa da, bilik də öz növbəsində fəaliyyət meydanını genişləndirməyə xidmət edir. Lakin hər bir konkret fəaliyyət üçün müəyyən konkret biliklər tələb olunur» [37, s. 295].

Təlim prosesində aparılan peşəyönümü işi vacib olduğu qədər də çətin və mürəkkəbdir. Bu isə onun təşkili və aparılması zamanı bir sıra **xüsusiyyətlərin** nəzərə alınmasını tələb edir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təlim prosesində aparılan peşəyönümü işi sistemli və ardıcıl olmalı və bu işdə mövzunun bütün imkanlarından istifadə edilməlidir.

2. Mövzunun məzmununa, onun məqsəd və vəzifəsinə xələl gətirmədən, məntiqi ardıcılığını pozmadan, müxtəlif didaktik üslublardan və priyomlardan istifadə edilməlidir.

3. Peşəyönümü işi zamanı fənnin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və müxtəlif forma və metodlardan istifadə edilməlidir.

4. Dərs zamanı peşəyönümü işi apararkən heç bir süni, qondarma əlaqəyə yol verilməməli və bu iş yalnız mövzunun imkanı verdiyi təqdirdə aparılmalıdır.

5. Fənlərarası əlaqənin potensial imkanlarından istifadə edilməlidir və s.

Orta ümumtəhsil məktəblərində tədris prosesi və hər bir fənnin tərbiyəvi funksiyaya malik olması belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, məktəbdə peşəyönümü işi aparmaq üçün hər bir fənnin geniş imkanı vardır. Bu imkanlardan düzgün, hərtərəfli və səmərəli istifadə etmək isə müəllimin öhdəsində qalır. Müəllim özü bu işə hazır olmalı və hər bir dərsin, hər bir mövzunun hansı imkanlara malik olduğunu əvvəlcədən üzə çıxarmalı və bilməlidir.

Fənn müəlliminin əsas bilik və bacarığı özünü onda göstərir ki, keçdiyi fənnə, bu fənnin əhatə etdiyi peşə və ixtisaslara (əlbəttə, hamısına yox) şagirdlərdə həvəs və maraq oyada bilsin. Bunun üçün hər bir fənn müəllimi keçəcəyi hansı mövzuda, hansı dərsdə hansı iş aparacağını öz dərs planında aydın göstərməli və dərsin hansı mərhələsində nə iş görəcəyini əvvəlcədən planlaşdırmalıdır.

Aşağıda bir sıra fənlərin peşəyönümü imkanlarını bir neçə mövzu nümunəsində nəzərdən keçirək.

IX sinifdə «İnsan» fənnindən müəllim «Qan dövrəni» mövzusunu keçərkən şagirdlərin diqqətini tibb sahəsinə yönəldərək terapevt, kardioloq, fizioterapevt ixtisaslarının adını çəkə bilər və şagirdləri qismən də olsa bu peşə sahələri ilə tanış edə bilər.

Yaxud: Ümumi biologiyadan «Biosfer və insan» mövzusunu keçirkən müəllim təbiətin mühafizəsi və onun sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək haqqında məlumat verməklə yanaşı, şagirdləri məşəbəyi, baliqçı, ixtioloq və s. peşələrlə və onların xüsusiyyətlərilə tanış edə bilər. Yaxud kimyadan «Silişim 4-oksid, şüşə alınması» mövzusunu keçirkən izahla yanaşı, «Şüşə istehsalı» tədris filmini nümayiş etdirmək və şagirdlərin nəzərdiqqətini burada çalışan işçilərin əməyinə cəlb etmək, şüşə istehsalının laborantı, əridici, şüşənin ölçüsünü müəyyənləşdirən, şüşə kəsən, şüşə şilifləyən peşələrinin adını çəkmək və onlar haqqında məlumat vermək faydalı olar.

Müəllim şagirdlərin diqqətini bu peşələrə yönəldərək onların iqtisadiyyatdakı rolundan və funksiyalarından danışaraq şagirdlərin peşələr haqqında məlumatlılıq səviyyəsini artırmağa çalışmalıdır.

Məktəb təcrübəsindən və mövcud pedaqoji ədəbiyyatlardan bu tipli nümunə və imkanların sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Xatırladaq ki, bir çox pedaqoji ədəbiyyatda [18, 24, 51, 104, 119, 120, 125 və s.] müxtəlif fənlərin peşəyönümü imkanları kifayət dərəcədə araşdırılmış və fənlərin imkanları üzrə çıxarılmışdır. Lakin məsələ təkcə bununla bitmir və əsas məsələ bu imkanlardan necə və hansı səviyyədə istifadə etməkdir. Buna görə də hər bir fənn müəllimi aşağıdakıları **bilməlidir**:

- 1) tədris etdiyi fənnin hər bir mövzusunun peşəyönümü imkanını;
- 2) dərs dediyi şagirdlərin peşə maraqlarını, meyllərini, bacarıq və qabiliyyətlərini;
- 3) şagirdlərdə peşəsəcmə motivlərinin formalasdırılması yollarını;
- 4) gələcək həyat yolunu necə müəyyənləşdirmək haqqında şagirdlərə məsləhət vermək metodlarını və s.

Fənn üzrə peşəyönümü işi aparmaq üçün hər bir fənn müəllimi müxtəlif iş planlarından (*Əlavə 3.2.3.*) və professioqram xarakterli peşəyönümü kartoçkalarından istifadə edə bilər.

Fənn müəlliminin keçəcəyi hər bir mövzu üzrə əvvəlcədən belə plan və kartoçkaların hazırlanması bu işin həm planlı, həm də

konkret aparılmasına yaxından kömək edən vasitələrdəndir. Əlbəttə, burada yuxarıda qeyd etdiyim bir fikri bir daha xatırlamaq yerinə düşər ki, müəllim fənnin bütün mövzularında belə bir imkanı tapa bilməyəcəyi üçün süniliyə yol verməməli, yalnız imkan olan hallarda bundan istifadə etməli və müəyyən priyomla onu şagirdlərə çatdıracağını bilməlidir. Bu da müəllimdən həm pedaqoji ustalıq, həm də peşəyonümü işinin metodikasına yiylənlənməyi tələb edir.

Apardığım uzunillik tədqiqatlar və məktəb təcrübəsi sübut edir ki, təlim prosesində aparılan peşəyonümü işi o vaxt öz məqsədinə nail olur ki, bu iş yüksək ixtisaslı mütəxəssis – əsl pedaqoq, müəllim tərəfindən aparılsın. Müəllim bu işi aparmaq üçün gərək müasir iqtisadiyyatın əsaslarını, xalq təsərrüfatının strukturunu, onun başlıca sahələrini, sosiologiyani, şagirdlərin tibbi-fizioloji xüsusiyyətlərini, psixologiyani, peşəyonümü işinin psixoloji-pedaqoji əsaslarını, onun aparılması metodikasını yaxşı bilsin və bu əsaslarda təlim prosesində onlardan yaradıcılıqla istifadə etmək bacarıqlarına yiylənlənmiş olsun.

Təlim prosesində aparılan peşəyonümü işinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinin başlıca amillərindən biri bu işə möhkəm, ardıcıl və məzmunlu **nəzarətdir**. Nəzarət peşəyonümü işinin həm keyfiyyətli və müntəzəm aparılmasına, həm də onun elmi səviyyədə təşkilinə yönəldiyindən həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Bəs təlim prosesində peşəyonümü işinin aparılmasına kim nəzarət etməli və bu nəzarət hansı formalarda həyata keçirilməlidir?

Təlim prosesində peşəyonümü işinə nəzarət hər şeydən əvvəl məktəbdaxili nəzarətin tərkib hissəsi hesab edilməlidir. Fikrimizcə, məktəb direktoru və onun təlim-tərbiyə işləri üzrə müavinləri müəllimin dərs planlarından başlamış onun dərslərinin müzakirə və təhlilinə kimi fənnin, mövzunun və ayrı-ayrı yarımmövzuların (dərslərin) peşəyonümü imkanlarından necə və hansı səviyyədə istifadə edildiyini diqqətdən yayındırma-malıdır. Bu zaman hər bir fənnin və mövzuların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və nəzarət hər bir mövzunun pe-

şəyönümü imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə edilməyə yönəldilməlidir. Buna görə də nəzarətçi (direktor və ya təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini) hər bir mövzunun məqsədinə uyğun olaraq onun peşəyönümü imkan-larından səmərəli istifadə edilib-edilmədiyini də izləməli və müəllimin nəzərinə çatdırmağlıdır. Belə nəzarət həm müəllimin bu işə vaxtında hazırmasına, həm də mövzunun imkanlarından səmərəli istifadəyə səbəb olduğundan məktəb rəhbərləri ona xüsusi diqqət yetirməlidir.

Təlim prosesində peşəyönümü işinə nəzarət və rəhbərlik üçün məktəb rəhbərlərinin aşağıdakı **formalardan** istifadə etməsi müümür:

1. Hər bir fənnin mövzular üzrə peşəyönümü imkanlarını yaxşı bilmək, dərsdə şagirdlərin peşəyönümü işinin forma və metodlarını müəyyənləşdirmək, qabaqcıl məktəb təcrübəsini öyrənmək, elmi-metodik ədəbiyyatları izləmək.

2. Tədris etdiyi fənnin məktəbin peşəyönümü sistemindəki yerini aydınlaşdırmaqdə və fənnin peşəyönümü imkanlarının reallaşdırılmasında müəllimlərə kömək etmək.

3. Tədris prosesinə differensiallaşdırılmış rəhbərliyi həyata keçirmək. Tədris vəziyyətini, fənlər üzrə dərslərdə peşəyönümü metodikasını və istiqamətini, hər bir fənnin şagirdlərin peşə seçməsinə etdiyi köməyi, onların bacarıq və meyllərini inkişaf etdirməyi yaxşı bilmək. Dərslərdə iştirak etmək, onun peşəyönümü imkanlarının müəllim tərəfindən hansı səviyyədə üzə çıxarıldığını, şagirdlərə çatdırıldığını müşahidə etmək, müəllimə metodik məsləhət göstərmək, qabaqcıl təcrübəni ümumiləşdirib yaymaq.

4. Şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilmək, onlara fərdi yanaşma prinsipinə ciddi əməl etmək.

5. Məktəbin istehsalat sahəsini: texinka, texnologiya, müəssisədə əmək şəraitinin təşkili, kadrlara olan tələbat və s. haqqında müəllim və sinif rəhbərlərinin verdiyi məlumatın səviyyəsi və dərinliyinini bilmək.

6. Müəllimlərin elmi-nəzəri və metodik səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onların praktik fəaliyyətləri üçün lazımı şəraitin yaradılmasına kömək göstərmək.

7. Müəllimlərin tədris prosesində apardıqları peşəyönümü işinə planlı nəzarəti həyata keçirmək [104, s.24–31].

Tədris prosesində peşəyönümü işinə nəzarət və rəhbərlik məktəb rəhbərliyini bir sıra çətinliklər qarşısında qoyur. Bu da hər şeydən əvvəl məktəb rəhbərlərinin tədris prosesini müntəzəm olaraq izləyə bilməməsi nəticəsində meydana gəlir. Buna görə də istər məktəb direktoru, istərsə də onun müavinləri hər bir müəllimin tədris prosesində bu işi hansı səviyyədə yerinə yetirdiyini öyrənmək üçün yuxarıda göstərdiyimiz bu müddəalarla yanaşı, nəzarətin müxtəlif növlərindən istifadə edərək müəllimin fəaliyyətinin bu sahəsi haqqında dolğun təsəvvür əldə etməlidir. Məsələn, direktor bunu bir müəllimin ardıcıl olaraq bir neçə dərsini müşahidə etməklə, yaxud müxtəlif vaxtlarda xəbərdarlıqsız yoxlamalar vasitəsilə müəyyən edə bilər. Bundan sonra müəllimlərlə aparılan istiqamətverici təhlillər, söhbətlər faydalı nəticəyə səbəb ola bilər. Buna görə də nəzarət normaları seçilərkən daha konkret və əhatəli formalara diqqət yetirmək lazımdır. Bu formaları tətbiq edərkən müəllimin apardığı peşəyönümü işində heç nə diqqətdən yayınmamalı və bu formada aparılan işlərin biri digərini tamamlamalıdır. Belə olduqda məktəbdə aparılan peşəyönümü təlim-tərbiyə işi sistemində öz həqiqi yerini tutar və şagirdlərin şüurlu surətdə peşəseçməsi işinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərər.

Təlim prosesində peşəyönümü işinə nəzarətin hansı **üsullarla** aparılması da xüsuslu əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarət forması kimi, nəzarət üsulları da dəqiq, aydın müəyyənləşdirilməli və rəngarəng olmalıdır. Bu üsullardan istifadə edərək təlimin müxtəlif təşkili formalarında – dərs prosesində, laborator-praktik məşğələlərdə, ekskursiyalarda, müxtəlif çalışmaların həllində peşələrin mahiyyəti, məzmunu, perspektivliyi, əmək şəraiti və s. haqqında şagirdlərə məlumat və biliklərin hansı səviyyədə çatdırıldığını öyrənmək lazımdır. Eyni zamanda, belə məlumat və bilikləri elə səviyyədə təşkil etmək tələb olunur ki, bu zaman şagirdlər təkcə peşənin adını eşitməklə kifayətlənib qalmasınlar. Çalışmaq lazımdır ki, aparılan peşəyönümü işi şagirdlərdə müəyyən bir peşəyə marağın və meylin oyanmasına və formalışmasına səbəb

olsun. Bunun üçün, yuxarıda dediyimiz kimi, məktəb direktoru və onun müavinləri peşəyonumü işinə nəzarətin səmərəli üsullarla aparılmasına da nail olmalıdırlar.

Bəs konkret olaraq nəzarət hansı üsullarla həyata keçirilməlidir?

Bələ bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji ədəbiyyatlarda ümumiyyətlə nəzarət üsulları haqqında geniş danişildiyinə baxma-yaraq, peşəyonumü işinə nəzarət nöqtəyi-nəzərindən spesifik üsul-lardan söhbət açılmır. Daha doğrusu, bir çox müəlliflər pedaqogikanın ümumi nəzarət üsullarını (müsahidə, müsahibə, anket sorğusu, şagirdlərə aid sənədlərin öyrənilməsi və s.) göstərməklə kifayətlənmiş və peşəyonumü işində xüsusi nəzarət üsullarına ətraflı diqqət yetirməmişlər. Maraqlıdır ki, məktəb təcrübəsində də belədir. Tədqiqat zamanı bir neçə məktəb rəhbəri ilə apardığımız söhbətdən də belə məlum oldu ki, məktəb rəhbərləri məktəbdə tədris prosesində peşəyonumü işinə nəzarət zamanı daha çox müsahibə, anket sorğusu və dərsin dinlənilməsi prosesində müsahidə üsullarına üstünlük verir və demək olar ki, heç bir xüsusi və ya spesifik üsul-lardan istifadə etmirlər.

Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda isə təlim prosesinə nəzarət və rəhbərlik üsulları ümumi, xüsusi və spesifik olmaqla 3 qrupa bölünür ki, bunlardan hər biri işlənmə yerinə və tərzinə görə müəyyən qruplar təşkil edir. Təlim prosesində aparılan peşəyonumü işinə nəzarət və rəhbərlik bilavasitə təlim prosesinə nəzarətin əsas tərkib hissəsi olduğundan belə bir təsnifata diqqət yetirmək faydalıdır. Lakin burada nəzarətçinin özünün seçəcəyi və istifadə edəcəyi üsulları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünkü, fənnin spesifikasından, mövzunun xarakterindən və şəraitdən asılı olaraq hər bir məktəb rəhbəri üsul seçməkdə sərbəst olduğundan burada hansı üsullardan konkret olaraq harada istifadə etmək onun özünün qabiliyyət və bacarığından asılı olur. Buna görə də təlim prosesində aparılan peşəyonumü işinə nəzarət və rəhbərlik üsulları ümumi nəzarət və üsullardan bir qədər fərqlənir və xüsusi məna daşıyır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, təlim prosesində peşəyonumü işinə nəzarət və rəhbərliyin aşağıdakı **üsullarını** qeyd etmək olar:

1. Dərslərin, maraq dərslərinin, dərnəklərin, çalışma və laborator məşğələlərin, ekskursiyaların müşahidəsi və təhlili.
2. Müəllim və şagirdlərlə müsahibə.
3. Şagirdlərlə anket sorğularının, testlərin, inşa yazılarının aparılması.
4. Şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsullarının öyrənilməsi.
5. Müəllim və şagirdlərlə söhbətlər, məsləhət və tövsiyələrin verilməsi.
6. Fənn müəllimlərinin hesabat və məlumatlarının dinlənilməsi.
7. Müəllimlərin dərs planlarının (gündəliklərinin) öyrəniməsi.

Təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesində peşə-yönümü işinə nəzarətin optimal olması üçün bu üsullardan səmərəli, müntəzəm və kompleks şəkildə istifadə edilməlidir. Üsulların düzgün seçilməsi aparılacaq peşə-yönümü işinin məzmunu ilə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də məktəb rəhbərləri təlim prosesində peşə-yönümü işinə nəzarət edərkən diqqəti təkcə işin məzmununa deyil, həmçinin müəllimlərin təlim üsulunu (peşə-yönümü baxımından) düzgün seçib-seçmədiyinə də yönəltməlidirlər. Hər bir işin xarakterinə, məzmun və məqsədinə görə üsulların düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün müəllimlərə məsləhətlər verməlidirlər.

Təlim prosesində peşə-yönümü işinə nəzarət və rəhbərlikdə üsulların düzgün müəyyənləşdirilməsinin qarşısında duran əsas məqsəd peşə-yönümü sahəsində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək və müşahidə edilən kəsirləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlərə məsləhət və təkliflər verməkdən ibarət olmalıdır.

7.2. Peşə-yönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyəti – peşəseçmə işinin başlıca vasitələrindən biri kimi

Bu gün parta arxasında əyləşən hər bir məktəblinin gələcək həyat yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün onların peşə-yönümü üzrə praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi xüsusi yer tutur. Həyat

sübut edir ki, təkcə nəzəri şəkildə aparılan söhbətlər, mühazirələr, didaktik təsirlər və təbliğat yolu ilə şagirdlərin peşəyönüünü bütövlükdə və elmi səviyyədə həll etmək mümkün deyildir. Bunun üçün praktik işlərə, **praktik fəaliyyətə** böyük ehtiyac vardır.

Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi inkişafla bağlı olaraq insanların əmək fəaliyyətinin növü, adı və məzmununda nəzərə çarpacaq dəyişikliklər özünü göstərir. «Ancaq əmək fəaliyyəti növünün adı və məzmunu dəyişsə də, bizim qəbul etdiyimiz intellektual proses dəyişilməz olaraq qalır. Deməli, yenilik məqamı həmin materialdan – əvvəlki nəsillərə tanış olmayan peşə fəaliyyəti növlərindən istifadədən ibarətdir» [99, s. 5].

Peşəyönümü məqsədilə şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi onların maraq göstərdikləri peşələr üzrə bir sıra əməli iş növləri ilə məşğul olmalarına, əmək şəraiti ilə tanış olmalarına və peşə adaptasiyası işinin ilk elementlərinin yerinə yetirilməsinə imkan verdiyindən, bu tipli işlərin planlı, sistemli və ardıcıl aparılmasına xüsusi vaxt və yer ayrılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu olduqca vacibdir. Lakin peşəyönümü işində şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb edilməsinə ayrıca bir mərhələ, fərdi bir qol kimi deyil, peşəyönümü məqsədilə aparılan bütün təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi və onlarla bağlı bir proses kimi baxmaq lazımdır. Buna görə də ixtisasından asılı olmayıaraq hər bir fənn müəllimi peşəyönümü işinin nəzəri əsaslarını bilməli, şagirdləri bu sahə üzrə praktik fəaliyyətə cəlb etmək bacarıqlarına malik olmalıdır.

Peşəyönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyətlərinin təşkili aşağıdakı **məqsədin** reallaşdırılmasına doğru yönəldilməlidir:

- şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələr üzrə əmək şəraiti və iş prosesləri ilə tanış edilməsi;
- seçilmiş peşə üzrə şagirdlərin ilk peşə bacarıqlarına yiylənməsi;
- şagirdlərin peşə adaptasiyasının ilk elementlərinə yiylənməsi;
- seçilmiş peşənin mütəxəssisə verdiyi tələblərlə şagirdlərin nişığı;
- şagirdlərin seçdikləri peşələr üzrə malik olduqları nəzəri

biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsi və s.

Bu məqsədin reallaşdırılması üçün bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi mühümdür. Həmin **vəzifələr** aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təlim-tərbiyə prosesinin maksimum imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin peşələr haqqında məlumat və təsəvvürlərini genişləndirmək.

2. Şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələr üzrə fəaliyyət sahəsi yaradılmasına nail olmaq.

3. Hər bir şagirdin peşə niyyətinin reallaşdırılması üçün secdikləri əmək obyekti ilə ətraflı tanışlıqlarını təmin etmək.

4. Seçilmiş peşə profili üzrə şagirdlərin malik olduğu bacarıq və vərdişləri üzə çıxarmaq, onları sinaqdan keçirmək.

5. İlkin peşə bacarıq və vərdişlərini genişləndirmək və artırmaq məqsədilə şagirdləri peşələr üzrə müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək və s.

Amerika pedaqoqlarının çoxu belə bir nəticəyə gəlmışlər ki, məktəb şagirdləri konkret peşələrə hazırlamalı deyildir. Onun vəzifəsi – ümumtəhsil hazırlığı, texnoloji, xüsusən kompüter savadı və cəmiyyətin iqtisadi qanunlarını dərk etməyi öyrətməkdir [146, s.62–63].

V.A.Suxomlinski yazırkı ki, uşaqların qabiliyyəti və istedadlarının mənbəyi barmaqlarının ucundadır. Barmaqlardan insanın təfəkkürünə gedən kiçik yaradıcılıq çayları axır. Bu çaylar yaradıcı fikrin mənbəyini qidalandırır... əlin təbiətlə, ictimai əməklə qarşılıqlı təsiri uşağın mənəvi həyatına nə qədər dərin daxil olmuşsa, uşağın fəaliyyətində müşahidəçilik, hər şeylə maraqlanmaq həvəsi, sayıqlıq, diqqətlilik, tədqiq etmək qabiliyyəti bir o qədər çoxdur [80, s. 290]. Büyük pedaqoqun bu fikrini eynilə peşəyönümü işində şagirdlərlə təşkil edilən praktik fəaliyyətə də aid etsək, bizcə, səhv etmərik. Çünkü bu prosesdə şagirdlərin müxtəlif əmək fəaliyyətinə qoşulması, maraq göstərdiyi peşə üzrə hər hansı bir işi (rolu), fəaliyyəti yerinə yetirməsi onlarda həmin bu «yaradıcılıq kanallarının», yaradıcı təfəkkürün, eyni zamanda həmin fəaliyyət sahəsi üzrə peşə bacarıq və vərdislərinin dərinləşməsinə və genişlənməsinə səbəb olur. Lakin praktik fəaliyyət təkcə praktik vərdişlər yaratmaqla məhdudlaşdırır.

Aparılmış bir sıra tədqiqatlar, o cümlədən bizim müşahidə və tədqiqatlarımız sübut edir ki, müəyyən bir peşə üzrə şagirdlər praktik fəaliyyətə daha çox yaxından qoşulduqca onlarda həmçinin bu peşələr üzrə nəzəri məlumatlar təsəvvürlər də genişlənir, peşə maraqları çoxalır, artır. Bunlar isə şagirdləri həmin peşələrə daha çox yaxınlaşdırır. Belə yaxınlıq isə peşə niyyətlərinin reallaşdırılması imkanlarını çoxaldır. Bu baxımdan şagirdlərin müəy-yən dərnəklərə və maraqlar üzrə bölmə və klublara cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesinin diferensiallaşdırılmasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi həyata keçirilməsi hazırkı dövrün təhsil sahəsində qarşıya qoyduğu başlıca məsələlərdən biridir. Təlim prosesinin **diferensiallaşdırılması** peşəyönümü işinin həyata keçirilməsi üçün elə bir əlverişli mərhələ, zəmindir ki, onu peşəyönümü işinin müvəffəqiyyətini təmin edən səbəblərdən biri kimi səciyyələndirək səhv etmərik. Belə diferensiallaşdırma: a) şagirdlərin hər birinin əsas təhsili başa vurduqdan sonra öz bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq olaraq təhsillərini davam etdirmək imkanını reallaşdırır; b) seçilmiş təlim fənni ilə peşə sahəsi arasında konkret əlaqə yaradır; c) hər bir şagirdə öz qabiliyyət və bacarığına müvafiq peşə seçməyə səbəb olur. Bu baxımdan bizcə, təlim prosesinin diferensiallaşdırılmasına orta təhsil pilləsində deyil, şagirdlər əsas təhsilə başladığı zamandan keçmək və hər bir şagirdin konkret bacarıq və qabiliyyətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu, peşəyönümü işinin elmi şəkildə aparılması ilə nəticələnən bir məsələ olduğundan şagirdlərin seçdikləri əmək və peşə profilləri hökmən nəzərə alınmaqla təşkil edilməlidir. Buna görə də xüsusilə yeniyetməlik dövründə hər bir şagird haqqında ətraflı diaqnostik məlumatlar toplamaq, əsas təhsilin axırıncı pilləsində şagirdlərin marağı, meyli, bacarıq və qabiliyyəti əsasında onlarla peşəyönümü üzrə müxtəlif növ fəaliyyət təşkil etmək lazım gəlir. Belə fəaliyyət içərisində diferensial şəkildə aparılan işlərə xüsusi fikir verilməlidir.

Bakı şəhəri, Binəqədi rayonundakı 283 sayılı orta ümumtəhsil məktəbinin iş təcrübəsi bu baxımdan maraq doğurur.

Məktəbdə tədris planı üzrə 1-ci sinifdən başlayan «Fakultativ fərdi və qrup məşğələləri» və 5-ci sinifdən başlayan «Seçmə fənlər»ə böyük diqqət yetirilir. Direktor Şükufə Axundovanın bila-vasitə nəzarəti ilə 1-ci sinifdən başlayaraq şagirdlər üzərində müntəzəm müşahidələr aparılır, müxtəlif test tapşırıqları həyata keçirilir. Hələ ibtidai siniflərdə ikən şagirdlərin fənn maraqları, bacarıq və qabiliyyətləri haqqında ilkin məlumatlar əldə edilir. Tədris planı üzrə «Fakultativ fərdi və qrup məşğələləri»nə ayrılan həftədə 2 sa-atlıq tədris yükü şagirdlərin maraq, meylləri və valideynlərin arzusu ilə müəyyən fənlərə (ibtidai siniflərdə çox vaxt ingilis dilinə) verilir.

İbtidai təlimin sonunda şagirdlərin marağı, meyli və sinif müəlliminin rəyi nəzərə alınmaqla şagirdlər təmayüllü siniflərə qəbul edilirlər.

5-ci sinifdən başlayan seçmə fənlər 10-cu sinifə kimi iki istiqamətdə «humanitar» və «təbiət-riyaziyyat» təmayüllərində olan fənlər əsasında müəyyənləşdirilir. Şagirdlərin natamam orta məktəblərdə də maraqları və meylləri, bacarıq və qabiliyyətləri haqqında dəqiq məlumatlar toplanır və onlar 9-cu sinfi bitirdikdən sonra öz ərizələrinə əsasən diferensiallaşdırılmış — «Dil – ədəbiyyat», «Humanitar» və «Təbiət – riyaziyyat» siniflərinə qəbul edilirlər. Bu siniflər bir çox məktəblərdə müşahidə edilən ayrı-ayrı siniflərdən deyil, müxtəlif siniflərdən (IX siniflər nəzərdə tutulur) ərizə verən şagirdlərin hesabına komplektləşdirilir. Bu da hər bir şagirdin öz arzu və marağının, eyni zamanda bacarıq və qabiliyyətinin daha da dərinləşməsinə real şərait yaradır.

Fakultativ məşğələlərə və seçmə fənlərə belə münasibət şagirdlərin peşəseçməyə hazırlanmalarında mühüm rol oynayır.

Respublikamızda bir sıra qabaqcıl məktəblərin təcrübəsi və pedaqoji ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, peşayönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyətinin bir çox rəngarəng forma və metodları mövcuddur. Bunlar təkcə məktəbdə deyil, eyni zamanda məktəb mikrorayonunda, məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələrində, ailələrədə və s. yerlərdə də təşkil edilir və həyata keçirilir. Duzdur, son illər respublikamızda həyata keçirilən təhsil

islahatları və yeni təhsil quruculuğu ilə əlaqədar olaraq keçmiş təhsil sisteminə xas olan bir sıra formalar – şagird istehsalat briqadaları, məktəb inşaat briqadaları, yay əmək və istirahət düssərgələri, məktəblərarası tədris istehsalat kombinatları, tədris sexləri və s. bu gün artıq mövcud deyildir. Lakin bu gün də özü-nün məzmunluluğu, faydası və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən elə formalar vardır ki, onlar yaxın keçmişimizdə – sovet dövründə də mövcud olmuş, bu gün də mövcuddur və onlardan səmərəli istifadə edilməsi şagirdlərin gələcək həyat yollarının seçilməsində əlverişli imkanlar yaradır.

Bu baxımdan aşağıdakı **fəaliyyət növlərinə** əlverişli hesab etmək olar:

- maraqlar üzrə dərnəklər ;
- təcrübəçilik işləri ;
- peşələr üzrə klublar ;
- məktəb meşəçiliyi ;
- peşəyonümü məqsədli müsabiqələr ;
- diyarşunaslıq işləri və s.

Bunların üzərində dayanaq.

Maraqlar üzrə dərnəklərin təşkili şagirdlərin seçdikləri peşələrin bir çox xüsusiyyətləri, daha çox isə praktik cəhətləri ilə yaxından tanışlıqlarında xüsusi yer tutur. Maraqlar üzrə dərnəklərin təşkili hər şeydən əvvəl şagirdlərin maraqları göstərdikləri peşələr üzrə praktik fəaliyyətə geniş yer verilməsini nəzərdə tutmalıdır. Onların müəyyən peşə üzrə malik olduqları az-çox nəzəri məlumatlar, biliklər praktik şəkildə sınaqdan keçirilməli və onların tətbiqi üçün müəyyən şərait və imkan yaradılmalıdır. Belə imkanlar hesabına şagirdlər müəyyən praktik bacarıqlara və vərdişlərə yiyələnməlidirlər.

Peşələr üzrə dərnəklərin təşkili kortəbii xarakter daşıma-malıdır. Burada üç mühüm mərhələnin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Dərnəklərin təşkili maraqlara əsaslandığından əvvəlcə şagirdlərin marağının öyrənilməsinə ciddi yanaşmali və operativ metodlarla maraqların real səviyyəsi aşkarılmalıdır.

Yeniyetmələrin marağı öyrənildikdən sonra ikinci mərhələdə həmin maraqların qruplaşdırılması üzrə iş aparılmalı və təşkil

ediləcək dərnəklər müəyyənləşdirilməlidir.

Üçüncü mərhələdə maraqlar üzrə dərnəklər yaradılır və şagirdlər həmin dərnəklərdə fəaliyyətə başlayırlar. Belə dərnəklərə nümunə olaraq «Gənc təbiətçi», «Diyarşunaslıq», «Gənc pedaqoq», «Filoloq», «Gənc texnik», «Gənc hüquqşunas» və s. misal göstərmək olar ki, burada şagirdlərə təkcə peşənin nəzəri əsasları deyil, çox vaxt onun praktik cəhətləri aşilanır. Şagirdlər müəyyən praktik fəaliyyətə cəlb edilməklə seçidləri peşələr üzrə praktik tapşırıqları yerinə yetirirlər. Bakı şəhəri N.Nərimanov rayonundakı 82 sayılı orta məktəbdə fəaliyyət göstərən «Gənc pedaqoq» dərnəyinin iş təcrübəsi bu baxımdan olduqca maraqlıdır.

Dərnəkdə şagirdlərin praktik fəaliyyəti **iki** istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin öyrənilməsi üzrə vəzifə və tapşırıqlar.

2. Pedaqoji tapşırıqların yerinə yetirilməsi.

Dərnək tədris ili ərzində fəaliyyət göstərir və hər ay dərnəyin iki məşğələsi həyata keçirilir. Hər məşğələdə nəzəri məsələlərlə, məsələn, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun müəyyən bölməsinin öyrənilib təhlil edilməsi, məktəbə aid digər sənədlərin öyrənilməsi və təhlil edilməsilə yanaşı, hökmən bir praktik tapşırığın yerinə yetirilməsinə də nail olunur. Bu baxımdan birinci istiqamət üzrə aşağıdakı **tapşırıqların** yerinə yetirilməsini məqsədəmüvafiq hesab etmiş və bu dərnəkdə onun həyata keçirilməsini dərnək rəhbərinə məsləhət bilmışık:

- ixtisas fənni üzrə tədris programının təhlili;
- məktəbin tədris planına verilən tələblərin öyrənilməsi, tədris planının quruluşu ilə tanışlıq;
- müxtəlif ixtisaslar üzrə dərslərin müşahidəsi;
- dərsdə şagirdlərin biliyinin yoxlanması üzərində müşahidə aparılması;
- ev tapşırıqlarının verilməsi metodikası üzərində müşahidə;
- təlim metodlarının tətbiqi üzərində müşahidənin aparılması;
- müəllimin əxlaq tərbiyəsi (əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyəsi və s.) üzrə tətbiq etdiyi iş metodlarının, təcrübənin öyrənilməsi;

- əxlaqi söhbətlərin aparılması planının tərtib edilməsi;
- şagirdlərin təbiətlə (əmək obyektləri ilə və s.) tanışlıqları məqsədilə ekskursiyaların hazırlanması və keçirilməsi;
- müəllimin tərbiyəvi iş planı ilə tanış olmaq;
- vaildeyn iclasının hazırlanması və keçirilməsi haqqında ümumi məlumat almaq və s.

Məşgələlər dərnək rəhbərinin (müəllimin) işə fəal münasibəti ilə müşayiət olunmalı və şagirdlərə müəllim peşəsinin müəyyən cəhətləri öyrədilməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu heç də şagirdlərə pedaqogika öyrətmək deyil, pedaqoji peşəyə maraq göstərən məktəbliləri bu peşənin incə, maraqlı, cazibəli, həmçinin müəyyən çətin tərəfləri ilə tanış etmək məqsədi daşımalı, şagirdlərin marağını daha da dərinləşdirməli və möhkəmləndirməlidir. Bu baxımdan dərnəkdə şagirdlərin praktik fəaliyyətinin ikinci istiqaməti üzrə təşkil edilən pedaqoji tapşırıqlar xüsusi yer tutur.

Dərnək üzvlərinə tapşırılan pedaqoji vəzifələr dərnək rəhbəri tərəfindən seçilməli və məşgələdə onlara çatdırılmalıdır. Şagirdlər vəzifələrlə tanış olduqdan sonra konkret suallar verilməli, dərnək üzvləri isə onlara cavab verməlidirlər.

Dərnək üzvləri ilə bu istiqamətdə aparılan aşağıdakı iş nümunələrinə baxaq:

Tapşırıq 1. Azərbaycan dili dərsində müəllim bir neçə dəfə uşaqlara ciddi iradlar tutur: «Yoldaşınızdan köçürməyin!», «Özün yaz, özgəsinin dəftərindən köçürmək lazım deyil!», «Köçürməyə adam tapdın! O özü bilmir ki, necə düzgün yazmaq lazımdır!».

Digər sinifdə riyaziyyat dərsində müəllim çox incə tərzdə, lakin ciddiyyətlə deyir: «Uşaqlar bir-birinizi gizləmək lazım deyil, bu yaxşı deyildir, heç kim sizdən köçürmür».

1. Müəllimlərdən hansının münasibətini pedaqoji cəhətdən daha düzgün hesab edirsiniz? Nə üçün?

2. Müəllimlərin bu baxışlarına görə onların pedaqoji ustalığı, uşaqlara münasibət səviyyələri, pedaqoji mədəniyyəti haqqında nəticə çıxarmaq olarmı? Bunların baxışlarının bir-birindən hansı prinsipial fərqləri vardır?

Tapşırıq 2. Birinci sinifdə oxuyan şagirdin xahişi və ona müxtəlif valideynlərin cavablarının variantları ilə tanış olun:

– Ana, xahiş edirəm, kompüterdə oynamamaq üçün mənə əlli qəpik ver!

Cavab variantları:

«Götür oğlum, bir manatdır. Qalığını qaytararsan!».

«Orada bir manat var, bilirsən haradadır. Qalığını özünə götür, bir şey alarsan».

«Yoxdur məndə, sənin bu oyunların zəhləmi tökdü».

«Oyunsuz da ötüşə bilərsən».

«Sən dünən məndən bir manat aldın? Yox? Bəs kim? Ciblərini göstər».

«Hər gün bir şey çıxacaq? Bir gün gəzinti, bir gün ekskursiya, bir gün saqqız».

1. Hər bir cavab variantlarını təhlil edin. Onlar hansı nöqtəyinə nümayiş etdirirlər?

2. Hansı cavabı düzgün qiymətləndirirsiniz? Nə üçün?

3. «Uşaq və pul» məsələsinə siz necə baxırsınız?

«Gənc pedaqqoq» dərnəyində şagirdlərin bu qəbildən olan vəzifə və tapşırıqlar üzərində işləmələri onlarda bir çox praktik bacarıqların yaranmasına səbəb olur ki, bu da onların gələcəkdə yiylənlənəcəkləri peşələrə daha çox bağlanmalarına zəmin yaradır.

Maraqlar üzrə olan dərnəklərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də uşaqların elmi-texniki yaradıcılığına şərait yaradılması və bunun əsasında onların müəyyən peşəyə maraq və meyllərinin inkişaf etdirilməsidir. Xüsusilə orta və yuxarı sinif şagirdləri ilə apa-rlan belə işlər texniki yaradıcılıq, konstruksiya etmə, səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq qabiliyyətlərinin formallaşmasına, onlarda mücərrəd təfəkkürün inkişafına imkan yaradır, peşə, həyat yollarının dəqiqləşdirilməsində olduqca mühüm rol oynayır. Respublikamızda özünün fəaliyyəti ilə çox yaxşı tanınan T.İsmayılov adına Uşaq və Gənclər Yaradıcılıq Sarayının, Gəncə şəhər Uşaq Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzinin, onlarca dərnəklərin adını çəkmək olur ki, bir sıra gənclərin peşə, ixtisas yolu məhz buradan başlamış və onlar burada fəaliyyət göstərdikləri dərnəklərdəki yaradıcılıq işlərini davam etdirərək peşə, ixtisas

seçmişlər.

Məsələn, hazırda 25 adda müxtəlif dərnəyi olan Gəncə şəhər Uşaq Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzinin də fəaliyyəti böyük olmuşdur. Vaxtilə burada müxtəlif dərnək və bölmələrdə fəaliyyət göstərən uşaq və yeniyetmələrin sonradan burada qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişlər onların gələcək həyat yollarının seçilməsində mühüm təsir imkanlarına malik olmuşdur. Fikrət Əmirov, Qənbər Hüseynli, Telman Hacıyev kimi bəstəkarlarımız, Adil İsgəndərov, Məmmədağa Şeyxzamanov, Şahmar Ələkbərov kimi səhnə ustalarının gələcək həyat yollarının müəyyən-leşməsində bu tərbiyə ocağının mühüm rolü olmuşdur [28, s.50].

Təcrübə göstərir ki, belə dərnəklər həm məktəbdə, həm də məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələrində yaradıla bilər və hər iki halda onların fəaliyyəti bir-biri ilə əlaqələndirildikdə daha səmərəli olur. Bu dərnəklərdə şagirdlər yalnız peşələrlə tanış olmur, həmçinin onlar haqqında biliklərə də yiylənir və lazımı bacarıqlar əldə edirlər. Belə bilik, bacarıq və vərdişlər isə onların bu sahəyə marağını daha da inkişaf etdirir və peşə seçimlərinə müsbət təsir göstərir. Qeyd edək ki, İngiltərədə şagirdlərin peşəyönüümündə məktəbdən kənar müəssisələr əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, hər şeydən əvvəl peşəseçməyə dövlət xidməti kimi özünü göstərir [146, s.66].

Peşəyönüümü işində maraqlar üzrə təşkil edilən dərnəklərdə, müxtəlif təcrübəçilik işlərində, eyni zamanda təlim prosesində şagirdlərin praktik bacarıqlara yiylənməsi mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan, xüsusən təlim prosesində bu sahədə bacarıq və vərdişlərin formallaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Misal üçün, biologiya dərslərində şagirdlər müxtəlif bitkilərə mineral və üzvi gübrələrlə edilən təsir nəticəsində onların inkişafı, böyüməsi, məhsuldarlığın artması, toxumların əkinçilik üçün hazırlanmasının bioloji əsasları və s. haqqında biliklərə və praktik bacarıqlara yiylənirlər.

Coğrafiya dərslərində şagirdlər müxtəlif bölgələrin sənayesi, kənd təsərrüfatı, iqtisadi xüsusiyyətləri ilə tanış olur, meteoroloji müşahidələr aparır, bir çox praktik təcrübələr aparırlar.

Fizika dərslərində, həmçinin əmək təlimi məşğələlərində

maşınlar, mexanizmlər, istehsalatın avtomatlaşdırılması haqqında biliklərə yiyələnir, maşın və mexanizmlərlə bilavasitə praktik şəkildə tanış olur, onlarla işləyir və bir çox bacarıq və vərdişlərə malik olurlar.

İnformatikanın əsasları ilə tanışlıq, şagirdlərin EHM-lərlə, kompüterlərlə işləməsi onlarda bir sıra müasir biliklər, programlaşdırma bacarıq və vərdişləri formalasdırır və nəticədə şagirdlər bu seriyadan olan peşələrlə yaxından tanış olurlar. Beləliklə, müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin yiyələnmiş olduqları bacarıq və vərdişlər həmçinin onların gələcək peşə və ixtisasları üçün də müəyyən zəmin rolü oynayır və bu bacarıq və vərdişlər peşəseçmə işinin elmi şəkildə reallaşmasına kömək edir.

Peşələr üzrə praktik fəaliyyətin təşkilində **təcrübəçilik** işləri də geniş imkanlara malikdir. Xüsusən şagirdlərin biologiya dərslərində, «gənc təbiətçilər» dərnəyində belə təcrübəçilik işlərinə cəlb edilməsinə diqqətlə yanaşılmalıdır. Bu prosesdə şagirdlər daha çox praktik fəaliyyətlə məşğul olduqlarından belə fəaliyyət onlarda peşə maraqlarının, peşə meyllərinin formalasmasına və əksinə, maraq və meyllər dərinləşdikcə peşələr üzrə praktik vərdişlərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Praktik fəaliyyət isə hər bir seçiləcək peşə üçün zəruri olduğundan şagirdlərlə peşəyönümü işi aparıllarkən bu cəhət nəzərdən qaçırlıkmamalı və hər bir nəzəri hazırlıq praktiki işlə tamamlanmalıdır. Peşəyönümdə bu məntiqi tamlıq onun reallaşması im-kanlarını daha da artırır və həyatın astanasında dayanan hər bir gəncdə seçiləcək peşənin insanlardan hansı bacarıqlar, vərdişlər və qabiliyyətlər tələb etdiyi haqqında əvvəlcədən təsəvvürler yaradır.

Peşəyönümü məqsədilə şagirdlərlə təşkil edilən praktik fəaliyyət formaları içərisində xüsusi yer tutan məsələrdən biri də məktəblərdə peşələr üzrə klubların təşkil edilməsidir. Belə klublarda işin düzgün planlaşdırılması və qurulması şagirdlərin peşəseçmə işində nə qədər əhəmiyyətə malikdirsə, klublarda fəaliyyətə düzgün istiqamət verilməsi, işlərin məzmunlu və məqsədyönlü aparılması da o qədər əhəmiyyətlidir. Buna görə də şagirdlərin peşə seçməsinə kömək edə biləcək klubların düzgün

təşkilinə ciddi fikir vermək tələb olunur. Nümunə olaraq «Gənc müəllim», «Gənc iqtisadçı», «Təbiətin dostları» və s. klublarını misal göstərmək olar.

Təcrübə göstərir ki, klub məşğələlərinin müntəzəm, plan əsasında, canlı və emosional səviyyədə həyata keçirilməsi klub üzvlərinin maraq göstərdikləri peşələr üzrə daha ətraflı, dərin və hərtərəfli bacarıqlara yiylənmələrinə səbəb olur.

Kənd məktəbləri şagirdlərinin praktik fəaliyyətlərində mühüm yer tutan formalardan biri də məktəb meşəciliyidir. Bu işin səmərəli təşkili şagirdlərin biologiya fənninə marağını artırmaqla yanaşı, onların bu sahə ilə bağlı olan bir sıra peşə və ixtisaslara – bioloq, meşəçi, coğrafiya müəllimi və s. maraq və meylini də inkişaf etdirir.

Məktəb meşəciliyi məktəbdə biologiya müəlliminin yaxından iştirakı və rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. Bu iş xüsusilə o yerdə həyata keçirilir ki, məktəbin daxil olduğu ərazi meşəyə yaxın, meşəcilik rayonu olsun.

Məktəbdə bu sahəyə marağı olan şagirdlər müəyyənləşdirilir və onlar bir dəstə, qrup şəklində təşkil edilərək meşə işçiləri ilə yaxından əlaqə saxlayır, meşənin quru ağac və kol-kosdan təmizlənməsində, yeni-yeni ağacların əkilməsində, onlara qulluq edilməsində, meyvələrin toplanmasında və s. proseslərdə iştirak edirlər. Meşənin qorunmasında fəal iştirak edən şagirdlər milli sərvətlərimiz olan meşənin faydasını, ekoloji əhəmiyyətini dərk edir və bu işə həvəslə qoşulurlar. Belə praktik fəaliyyətin müntəzəmliyi və məzmunlu olması şagirdlərin bu sahədə peşə seçməsini bir daha stimullaşdırır.

Təkcə respublikamızda deyil, onun hüdudlarından kənarda da yaxşı tanınan Yevlax rayonundakı Xaldan kənd orta məktəbində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən belə bir iş forması şagirdlərdə əmək-sevərlik tərbiyə etməklə yanaşı, həm də onların bu sahədə peşə maraq və meyllərinin inkişafına şərait yaradır.

Şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb edilmələri işlərində ən maraqlı və təsirli tədbirlərdən – iş formalarından biri də «**peşəsi üzrə ən yaxşı** müsabiqəsinin» və «**peşə müdafiə**» axşamlarının keçirilməsidir.

Belə tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi xeyli vaxt və gərgin zəhmət tələb edir. Xüsusilə yuxarı sinif şagirdləri arasında belə müsabiqə və axşamların keçirilməsi onların seçcəkləri peşə və ixtisaslara təkcə maraq göstərmələrinə deyil, bu peşələri nə üçün seçmələrini əsaslandıra bilmələrinə, onların sosial mahiyyəti, məzmunu, gələcək perspektiv imkanları və s. haqqında dərin və əsaslandırılmış biliklərə yiyələnmələrinə də səbəb olur.

Bu tipli tədbirlərə hazırlaşan şagirdlər gəlcək peşələri haqqında daha çox bilik və məlumatlar əldə etməyə çalışır və öz üzərində işləyirlər. Bu da onlarda məsuliyyət hissinin güclənməsinə səbəb olur.

Şagirdlər seçcəkləri peşə ilə əlaqədar əlavə ədəbiyyatlar əldə etməyə çalışır, onları oxuyur, lazımı qeydlər edirlər. Bütün bunlar isə onların seçdikləri peşə profilinə maraq və meyllərini daha da artırır.

Belə tədbirlərin məzmunlu, məqsədyönlü və tələsmədən hazırlanıb həyata keçirilməsi şagirdlərin həmçinin peşə tərbiyəsinə — onlarda peşə məsuliyyəti, peşə nüfuzu və ləyaqəti, peşə məhəbbəti kimi hisslerin formallaşmasına da müsbət təsir göstərir.

Bakı şəhəri N.Nərimanov rayonundakı 45 sayılı orta məktəbdə həyata keçirdiyimiz belə bir tədbir bu baxımdan təkcə iştirakçı şagirdlərin deyil, bütün məktəbin marağına səbəb olmuşdur.

Tədbirlər X–XI sinif şagirdləri ilə keçirilmişdir. Hazırkı məqsədilə direktor və sinif rəhbərinin köməyi ilə şagirdlərə müsabiqənin şərtləri açıqlanmış və burada kimlərin qalib ola biləcəyi onlara çatdırılmışdır.

Şagirdlərə maksimum sərbəstlik verilmiş və onların hər biri seçdikləri peşələr üzrə həm nəzəri, həm də praktik bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirmək, əsaslandırılmış cavablar vermək üçün bir ay müddətində ciddi hazırlıq işləri görmüş və öz üzərlərində çalışmışlar.

Müsabiqədə 11 nəfər şagird iştirak etmişdi. Bunların içərisində tibb, hüquqşünaslıq, pedaqoji, iqtisadçı peşələrini seçmək istəyənlər daha çox idi. Onlar məktəb direktoru, müxtəlif fənn müəllimləri və sinif rəhbərlərindən ibarət olan 5 nəfərlik münsiflər heyəti və şagirdlər sırasında çıxış edərək hər biri öz seçdiyi peşə

haqqında daha çox bilik nümayiş etdirməyə çalışırdılar.

Şagirdlərin demək olar ki, hamısı yaxşı hazırlaşmışdı. Verilən suallara ətraflı cavab verirdilər.

Münsiflər heyətinin daha yaxşı hesab etdikləri 3 nəfər şagird müsabiqənin qalibi hesab edilərək direktorluğun fəxri fərmanı ilə mükafatlandırıldılar.

Tədbir iştirakçıları ilə aparılan söhbətdən məlum olmuşdur ki, onlar öz peşə və həyat yollarını müəyyən etsələr də, bu tədbirə həzırlaşarkən daha çox və yeni biliklər kəsb etmişlər. Hətta onlardan bu peşə üzrə işləyənlərin işini dəfələrlə müşahidə edənlər də olmuşdur. Qazanılmış yeni biliklər şagirdlərin bu peşələrə daha da möhkəm bağlanmalarına və onların bu peşələr üzrə seçimlərinin qətiləşməsinə müsbət təsir göstərmışdır. Bu isə onu göstərir ki, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmalarında mühüm rol oynayan belə tədbirlərdən səmərəli istifadə edilməsi olduqca faydalıdır.

Gənc nəslin peşə seçməyə hazırlanmasında mühüm yer tutan vasitələrdən biri **diyarşunaslıq** materiallarından istifadə edilməsidir. Diyarşunaslıq ölkənin təbii-coğrafi şəraitinin, tarix, mədəniyyət və incəsənətinin, sosial-iqtisadi həyatının, etnoqrafiyasının öyrənilməsi məsələləri olduğundan, şagirdlərdə hələ kiçik yaşlarından bunlara maraq oyadılması və bu sahədə onların praktik fəaliyyətə cəlb edilmələri olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Diyarşunaslıq geniş anlayışdır. O, həm təlim prosesini, həm də tərbiyə prosesini əhatə edir. Təlim prosesinə nisbətən sinifdən və məktəbdənkənar tərbiyəvi tədbirlər daha çox praktik fəaliyyətə, şagirdlərin bu prosesdə bilavasitə iştirakına şərait və imkan yaratdıqdan onların peşə seçməyə hazırlanmalarında belə işlərə geniş yer verilməlidir.

Peşəyönümü məqsədilə aparılan digər iş növləri kimi, diyarşunaslıq işlərinin də düzgün və səmərəli təşkil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, bu işlərdə şagirdlərdə peşələrə maraq və meyllər oyadılması məqsədi nəzərdə tutulduğda şagirdlər həm öyrənir, müqayisələr aparır, təhlillər edir və materiallar toplayır, həm də bu işlər onları daha geniş, dərin fəaliyyətə stimullaşdırır, yeni-yeni axtarışlara sövq edir. Bunlar

isə çox hallarda peşəyönüminin ilk addımları kimi getdikcə daha da möhkəmlənir.

Respublikamız, dövlətimiz, dövlətçiliyimiz, vətənimizin tarixi keçmişinə dair aparılan diyarşunaslıq işləri olduqca mühüm yer turur. Belə işlər təlimlə tərbiyə, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsinin təmin olunmasında mühüm vasitədir. Bu tədbirlər hər şeydən əvvəl şagirdlərin fənn maraqlarının formalaşmasına və onların yaradıcı fəaliyyətə stimullaşdırılmasına mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda bu prosesdə yaxından fəaliyyət göstərmək şagirdlərin peşə seçmələrinə də təsirsiz qalmır.

Şagirdlər yaşadıqları kəndin, rayonun, regionun, ümumiyyətlə, vətənimizin tarixi keçmişini və bu günü haqqında materiallar topladıqca onlarda bu sahəyə daha dərin maraq yaranır. Onlar müstəqil olaraq axtarışlar aparır, arxiv materialları, eksponatlar toplayır, yaşlı adamlarla söhbət edir, onların xatirələrini yiğir, kitablar, əyani vasitələr üzərində işləyir, məruzələr, referatlar hazırlayır, çıxışlar edirlər.

Şagirdlərlə diyarşunaslıq işlərinin məzmunlu və məqsədyönlü şəkildə aparılması nəticəsində onların bu sahəyə maraq və meylləri dərinləşir, bütün bunlar isə peşəseçməyə yaxından kömək edir.

Təcrübə göstərir ki, tərbiyəvi və təhsil xarakteri daşıyan, peşəyönümü məqsədinin reallaşmasına istiqamətlənən belə diyarşunaslıq işləri şagirdlərin peşə maraq və meyllərini dərinləşdirməklə yanaşı, onlarda həm də vətənpərvərlik, vətəndaşlıq hissələrinin tərbiyə olunmasına güclü təsir göstərir. Şagirdlər bu prosesdə nəzəri və praktik biliklərə yiyələnir, keçmişə münasibətdə iftixar hissİNə malik olur, uğurlardan sevinir. Eyni zamanda bir sıra peşələrlə tanış olur, onlarla bilavasitə maraqlanırlar. Onlar müşahidəçilik qabiliyyətlərinə yiyələnir, apardıqları işlərin nə dərəcədə zəruri və faydalı olduğunu dərk edirlər. Bütün bunlar şagirdlərin tərbiyəsinə müsbət təsir etməklə bərabər, onların gələcək həyat yollarının seçilməsinə də təsir göstərir.

Burada görkəmli Azərbaycan folklorçusu, atalar sözlərinin toplanması, nəşr olunması sahəsində mühüm xidmətləri olan mərum alimimiz Əbülfəsəd Hüseynzadənin bir neçə illər bundan

əvvəl televiziyada etdiyi bir söhbəti xatırlamaq yerinə düşərdi. O, danışındı ki, hələ ibtidai məktəbdə oxuyarkən bir nəfər sinif yoldaşımıla valideynlərimizin məktəbdə yemək almaq üçün bizə verdikləri beş qəpik pulu məktəbin yanında olan mağazadan kağızlarında atalar sözləri, tapmacalar yazılmış konfetə verərdik. Mən atalar sözlərini, yoldaşım isə tapmacaları toplamağa başladığ. Sonralar yoldaşım bu işi davam etdirmədi. Mənsə sevdiyim bu məşgülüyyətdən əl çəkmədim və bir müddətdən sonra xeyli sayda atalar sözləri topladığımı gördüm. Bu maraq sonrakı illərdə də onu davam etdirməyimə səbəb oldu və bu iş mənim gələcək həyat yolum, sənətim oldu...

Qeyd edək ki, görkəmli folklorşunas alimin hələ uşaq ikən bu sahəyə yaranan marağı sonralar onun bu sahədə yorulmaz bir tədqiqatçı kimi formalaşmasına səbəb olmuş, onu atalar sözlərinə aid 7 kitabın, «El sözləri», «Müdrik sözlər», «Hikmətli sözlər» adlı kitabların və digər xalq yaradıcılığına aid nəşrlərin müəllifi kimi tanıtmışdır.

Bu nümunədən göründüyü kimi, uşaqların cəlb olunduqları ardıcıl və sistemli fəaliyyət çox vaxt onların gələcək peşə və sənət yollarının müəyyənləşməsinə müəyyən təsir göstərir və onların peşəseçmə probleminin müsbət həllinə yaxından kömək edir.

Məktəbdə diyarşunaslıq işlərinin müxtəlif **istiqamətləri** vardır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- təbii-coğrafi mühiti öyrənmək məqsədli diyarşunaslıq işləri;
- Azərbaycanın tarixi keçmişinin, qəhrəmanlıq səhifələrinin öyrənilməsi ilə bağlı diyarşunaslıq işləri;
- respublikamızın mədəniyyət və incəsənətinin öyrənilməsi məqsədi ilə aparılan diyarşunaslıq işləri;
- xalqımızın etnoqrafiyasının, folklorunun, adət-ənənəsinin öyrənilməsi məqsədi ilə aparılan diyarşunaslıq işləri;
- şagirdlərin yaşadığı regionun sosial-iqtisadi həyatının öyrənilməsi baxımdan aparılan diyarşunaslıq işləri və s.

Bu istiqamətdə aparılan hər bir işin, tədbirin səmərəli şəkildə təşkili şagirdlərin peşəyönümü işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu tədbirlər özünün təhsilləndirici vəzifəsi ilə yanaşı, həm də peşəyönümü baxımdan geniş potensial imkanlara malikdir.

Əsas məsələ müəllimlərin bu imkanlardan səmərəli istifadə edə bilmə-ləridir. Bunun üçün müəllimin aşağıdakı bir sıra **qaydaları** gözlə-məsi vacibdir:

- şagirdlərin ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə konkret tərkibinin müəyyən edilməsi;
- keçiriləcək tədbirlərin məqsədinin aydın dərk edilməsi;
- tədbirlərin sistemli və ardıcıl aparılması, fasiləsizliyin təmin olunması;
- toplanmış məlumat və eksponatların sərgisinin təşkil edilməsi;
- şagirdlərin fəaliyyətinin rəngarəngliyinin təmin olunması və getdikcə genişləndirilməsi;
- şagirdlərin hər birinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə onların qiymətləndirilməsi və s.

Ağcəbədi rayonundakı Hikmət Əliyev adına Boyat kənd orta məktəbində təşkil edilmiş «Tarix-diyarşunaslıq» dərnəyinin iş təcrübəsi bu baxımdan maraqlı doğurur.

Dərnəyin VI–XI sinif şagirdlərdən ibarət olan 12 nəfər üzvü vardır. Dərnəyə məktəbin tarix müəllimi rəhbərlik edir. Dərs ilinin əvvəlindən dərnəyin iş planı tərtib edilmiş və həmin plan əsasında dərnək fəaliyyət göstərmişdir. Dərnəkdə şagirdlərin əsas fəaliyyəti yaşadıqları kəndin tarixini öyrənmək, onun keçmiş haqqında tarixi faktları üzə çıxarmaq və buna aid eksponatlar toplamaqdan ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə şagirdlər dəfələrlə əsası Qarabağ xanı Pənah xan tərəfindən qoyulan «Boyat qalası»nın qalıqları olan əraziyə və kəndin yaxınlığında olan kurqanlara ekskursiyaya getmiş, yaşılı adamlardan və müvafiq ədəbiyyatlardan bu qalanın tikilməsi, kurqanların yaranması zərurəti və tarixi haqqında məlumatlar toplamış, onları məktəbin «Tarix-diyarşunaslıq» muzeyinə vermişlər. Bunlarla yanaşı, şagirdlər kəndin tarixi keçmişinə aid bir neçə sənət nümunələri, eksponatlar da toplamışlar.

Şagirdlər sadəcə olaraq bu materialları toplamaqla kifayətlən-məmiş, bunlar haqqında dərnək məşğələlərində çıxışlar etmiş, əldə etdikləri məlumat və eksponatların əhəmiyyətindən danışmışlar.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, şagirdlər kəndlərinin, yaşadıqları ərazinin tarixi-coğrafi keçmişinə aid faktlar və məlumatlar topladıqca yeni-yeni məlumatlarla öz biliklərini daha da genişləndirməyə çalışmışlar. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər diyarşünaslıq materialları ilə, onları öyrənməklə, toplamaqla daha çox məşğul olduqca onlarda bu sahəyə olan maraqlar və meyllər də genişlənir və yeni-yeni axtarışlara ruhlandırır.

Azərbaycan zəngin və çoxsərlik tarixə, mədəniyyətə, incəsənətə malikdir. Qədim tarix və mədəniyyət abidələri, memarlıq nümunələri, xalq musiqisi, nadir sənət inciləri, milli adət-ənənələri böyük tərbiyə məktəbi, zəngin xəzinədir. Bu elə bir mənbədir ki, o, vətəndaşlarımızda milli iftixar, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq kimi ali hissələr formalasdırmaqdə misilsiz təsir gücünə malikdir. Bunlarla bərabər, məktəblilərin bu istiqamətdə təlim-tərbiyəsinin düzgün qurulması və təşkili onların gələcəkdə tarixçi, arxeoloq, folklorçu, musiqi tədqiqatçısı, coğrafiyaçı, etnoqraf, mədəniyyətşünas və s. kimi peşə və ixtisaslar seçmələrinə mühüm təsir göstərir. Buna görə də müəllimlər, sinif və dərnək rəhbərləri bu istiqamətdə tərbiyəvi işlər apararkən tədbirlərin peşəyönümü məqsədinə də kömək etməsini unutmamalıdırılar.

Beləliklə, apardığımız tədqiqat işinin nəticəsi sübut edir ki, peşəyönümü məqsədli praktik fəaliyyətin təşkili şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində başlıca yerlərdən birini tutduğu üçün onun hərtərəfli aparılmasına dərindən fikir verilməlidir.

Lakin bu işlərin aparılmasında məktəblərimizdə hələ də nöqsan və çatışmazlıqlar çoxdur. Bunlar da gənc nəslə gələcək həyat yollarını düzgün müəyyənləşdirməkdə müəyyən çətinliklər yaradır. Buna görə də bu sahədə əsaslı dönüş yaradılmasına və məktəblərimizdə olan durğunluğun aradan qaldırılmasına nail olunmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı bir sıra **şərtlərin** yerinə yetirilməsini vacib hesab edirik:

- ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin praktik fəaliyyətinin təşkilində peşəyönümü istiqamətinin nəzərdə tutulması;
- şagirdlərin fəaliyyətində tərbiyəvilik, faydalılıq və nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi prinsiplərinin gözlənilməsi;
- şagirdlərin fəaliyyətində kollektivçilik və fərdi xüsusiyyətlərin

uzlaşdırılması;

- praktik fəaliyyətin düzgün planlaşdırılması və onun müntəzəmliliyi;
- praktik fəaliyyətin rəngarəngliyinin təmin olunması və onların vahid məqsədə istiqamətləndirilməsi;
- praktik fəaliyyətdə şagirdlərin maraq, meyl və peşə niyyətlərinin dərinləşdirilməsinə nail olunması;
- praktik fəaliyyətdə müəllimlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq və ona rəhbərliyin düzgün təşkili;

Bu şərtlərin gözlənilməsi şagirdlərin peşə seçməyə həzirlanmalarında müvəffəqiyyətli nəticələr əldə edilməsinə səbəb olar.

7.3. Peşəyönümü işində ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsi

Ailə ilk tərbiyəçi, ilk tərbiyə ocağıdır. Uşaq ilk tərbiyəsini də, ilk təhsilini də ailədə alır. Onun bir çox sahələrdə sonradan əldə edəcəyi müvəffəqiyyətlərin başlıca əsası ailədə qoyulur, zəmini ailədə hazırlanır (bunun əksi də belədir).

Ailə şəxsiyyətin sosiallaşmasının ən vacib institutudur. Bu baxımdan ailə elə güclü amildir ki, onun şəxsiyyətin formallaşmasına böyük təsirini heç nə ilə əvəz etmək olmaz. BMT-nin «Uşaq hüquqları konvensiyası», Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, elə-cə də «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda valideynlərin roluna, hüquq və vəzifələrinə əsaslı yer verilməsi də bu zərurətdən irəli gəlir. Bu baxımdan uşaq şəxsiyyətinin formallaşmasının ilk beiyi olan ailənin təsir imkanlarının intensivliyini gücləndirmək və şəxsiyyətin tərbiyəsinin bütün tərəf-lərini ailədə inkişaf etdirmək həzirdə mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur. Bunlardan biri də təlim və tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən olan şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işidir.

Peşələrlə ilk tanışlığın əsası ailədə qoyulur. Həyatı dərk etməyə başlayan uşaq ailə mühitində öz valideynlərinin peşələri, iş xüsusiyyətləri haqqında tez-tez söhbətlər eşidir və bir çox hallarda

onların işinin məzmunu ilə tanış olurlar. Hətta elə olur ki, sənətkarlıqla, xalq sənəti ilə bağlı bir sıra peşələrlə onlar artıq öz evlərində, ailədə tanış ola bilirlər. Bütün bunlar isə uşaq şəxsiyyətinə, onun gələcək həyat istiqamətinə güclü təsir göstərir. Müəyyən sənətkarlıq peşə və ixtisasları üzrə ailə ənənələrinin yaranması da bu təsirdən doğur. Bu gün respublikamızda minlərlə, on minlərlə sənətkar, peşə və ixtisas sahibini göstərmək olar ki, onlar öz peşə və ixtisaslarını məhz ailə ənənələri, ailə mühitinin təsiri ilə seçmişlər. Təcrübə göstərir ki, uşağın ailədə tez-tez ata və anasının, yaxın adamlarının öz peşələri, işlərinin xüsusiyyətləri haqqında söhbətlərinin şahidi olması onların gələcək həyat yollarının müəyyənləşməsinə öz təsirini göstərir. Bununla yanaşı, övladlarının peşə seçiməsində valideynlər bu gün də öz həlledici rollarını oynaya bilirlər. Bu da müəyyən dərəcədə xalqımızın milli xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Övladına mükəmməl təhsil vermək, onu layiqli bir sənət, peşə sahibi etmək, şərqi, o cümlədən Azərbaycan xalqının ən qədim və gözəl adət-ənənələrindən biri kimi qalmaqdadır. Hər bir valideynin bunu öz borcu kimi dərk etməsi bu gün də ata və anaları düşündürür, narahat edir və bu işlə məşğul etməyə vadar edir.

Övladlarının tərbiyəsi üçün öz məsuliyyətini dərindən dərk edən, onun taleyi üçün narahatlıq keçirən hər bir ata-ana onların nəinki bu günü, eyni zamanda gələcəyi və gələcək həyatı üçün narahat olur, uşaqlarının gələcək peşəsinin müəyyənləşməsində və hətta seçil-məsində öz valideynlik borcunu yerinə yetirməyə çalışırlar. Buna görə də yeniyetmə və gənclərin peşə seçiməsində valideynlərin təsiri və rolu bu gün də mühüm və həlledici yerlərdən birini tutur. Lakin, apardığımız tədqiqat işi göstərir ki, valideynlərin heç də hamısı bu cür düşünmür və bu işdə eyni mövqe tutmurlar. Valideynlərlə apardığımız söhbət, sorğu və eksperimentlər bu məsələdə valideynlərin aşağıdakı 4 qrup üzrə şərti bölgüsünün yaranmasına imkan verdi:

I qrup. Bu qrupa daxil edilən valideynlər övladlarının peşə seçiməyə hazırlanması işinə yüksək məsuliyyətlə yanaşır və ona böyük əhəmiyyət verirlər. Belə valideynlər məktəblə, müəllimlərlə

mün-təzəm əlaqə saxlayır, övladlarının fənn göstəriciləri və maraqları ilə tanış olmağa çalışırlar. Onlar övladlarının təkcə marağı deyil, həmcinin qabiliyyət və bacarıqlarını da qiymətləndirir, bunların inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən işlər aparırlar. Bu valideynlər üçün övladlarının qabiliyyət və bacarıqlarına müvafiq peşə, ixtisas seçimlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu qəbildən olan valideynlər övladlarının peşə seçimində öz məsləhət və köməklərini göstərməklə yanaşı, yekun sözü, yəni peşə seçimə sərbəstliyini övladlarının öz ixtiyarına verir, onlara təzyiq göstərmirlər.

II qrup. Bu valideynlər övladlarının peşə, ixtisas seçimlərində yalnız özlərinin rəyini əsas götürürler. Onlar uşaqlarının hansı peşə, ixtisas sahəsinə maraq göstərdiklərinin, bacarıq və qabiliyyətlərinin hansı peşə və ixtisasa uyğun gəlməsinin fərqi nə bir o qədər də varmir və bu istiqaməti özləri müəyyənləşdirirlər. Bu qrupda özünü daha qabarlıq şəkildə göstərən xarakterik hal ondan ibarətdir ki, valideynlərin seçdikləri, məsləhət göstərdikləri peşə və ixtisaslar ən çox nüfuzlu sayılan bir sıra peşə və ixtisasları – hüquqsünnətliq, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, iqtisadiyyat, tibb, ingilis dili və s. əhatə edir.

III qrup. Bu qrupa daxil olan valideynlər övladlarının peşə, ixtisas seçimlərini yalnız onların öz ixtiyarına buraxırlar. Uşaqlar özləri hansı peşə və ixtisas seçimə istəyirlərsə həmin sahə ilə məşğul olmayı məsləhət görür və ona istiqamət verirlər. Burada əsas diqqət uşaqların özünün marağı üzərində cəmlənir və onun bacarıq və qabiliyyətə uyğunluq səviyyəsinə bir o qədər də diqqət verilmir.

IV qrup. Bu valideynlər övladlarının gələcəkdə hansı peşə və ixtisas seçimləri məsələsi ilə dərindən maraqlanmır və bu sahədə özləri heç bir iş görmürlər. Hər şey uşaqların özləri tərəfindən həyata keçirilir. Cox vaxt da valideynlərdə bu işə laqeyd yanaşma özünü göstərir. Bu valideynlər üçün övladlarının hansı peşə və ixtisas seçiməsinin o qədər də fərqi yoxdur.

Bu qruplara daxil olan valideynlərlə apardığımız tədqiqat zamanı məlum oldu ki, hansı ata-ana öz övladının peşə və ixtisas yönümənə qayğı və diqqətlə yanaşırsa onların övladlarının həyat

yollarının düzgün müəyyənləşmələrində də müvəffəq nəticələr əldə edilir.

Gənc nəslin tərbiyəsinin bütün sahələrində olduğu kimi, peşəyonümü işinin müvəffəqiyyətlə aparılmasında valideynlərin müstəsna rolu vardır. Valideyn sözü ilə, ata–ana məsləhəti və şəxsi nümunəsi ilə qüvvətləndirilməyən tərbiyə işi olmadığı kimi, peşəyonümü işində də valideynlərsiz keçinmək mümkün deyildir. Təcrübə göstərir ki, ümumtəhsil məktəbləri məzunlarının hər 3–4 nəfərindən biri məhz valideynlərin nümunəsi əsasında və ya təsiri altında peşə seçirlər. Hətta bəzi tədqiqatlarda göstərilir ki, məzun oğlan və qızların 50 faizi öz valideynlərinin və böyük qardaş və bacalarının təsiri altında peşə seçirlər.

Aparğıımız tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, gənclər və onların valideynləri arasında peşəseçmə məsələlərinə münasibət heç də eyni səviyyədə deyildir. Bəziləri ona işə düzəlmə, bəziləri əmək haqqı, bəziləri də şəxsiyyətin sosiallaşması prizmasından yanaşırlar. Bu baxımdan **üç münasibəti** xüsusi qeyd etmək lazım gəlir:

1. İşsizliyin aradan qaldırılması, işlə təmin olunmanın asanlığı. Bu baxışların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, peşəseçməyə iqtisadiyyatın müasir axarı istiqamətindən yanaşılır və elə peşə və ixtisasların seçilməsi planlaşdırılır ki, bu sahədə işə, fəaliyyətə imkan və ehtiyac daha geniş olsun. Peşəyə yiyələndikdən sonra işsizlik problemi yaranmasın.

2. Əmək haqqının daha çox olması, bu peşə ilə daha çox qazanc əldə etmənin mümkünlüyü. Bu istiqamət üzrə meylin valideynlər arasında daha güclü olması nəzərə çarpır. Valideynlər çox vaxt elə peşələrin seçiləcəkini arzu və təklif edirlər ki, bu sahədə yüksək əmək haqqı vardır və daha çox qazanc əldə etmək mümkün-dür.

3. Peşənin şəxsiyyətin sosiallaşması amili olması. Bu istiqamət üzrə yanaşmanın mahiyyətində peşəyə şəxsiyyətin özünün mahiyyətinin zənginləşməsi, onun sosial statusunun yüksəlməsi vasitəsi olması durur. Peşə secməyə belə münasibətin tərəfdarları elə peşələrin seçiləcəkini arzu edirlər ki, bu peşələr onların cəmiyyətdəki nüfuzunun əsas amillərindən birinə çevrilə bilsin. Qeyd edək ki,

bu meyl valideynlərdən çox şagirdlər arasında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Övladlarının peşə seçməsinə valideynlərin münasibətlərinin belə müxtəlifliyi şagirdlərin bir sıra kütləvi peşələrə, o cümlədən, fiziki əmək tələb edən peşələrə istiqamətləndirilməsi işində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Valideynlərin daha çox hissəsinə xas olan belə bir ümumi xüsusiyyət özünü göstərir ki, onlar heç də övladlarının kütləvi fəhlə və kənd təsərrüfatı peşələri seçimlərinə müsbət münasibət bəsləmirlər. Valideynlərin eksəriyyəti övladlarının əqli əmək sahəsində fəaliyyət göstərməsinə daha çox meyl edir və onların orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsillərini ali məktəblərdə davam etdirməsini arzu edirlər [115, s.10] və ali məktəbləri də müəyyən kateqoriyalara bölrək daha çox nüfuzlu olan, «gələcəyi olan» peşələrə üstünlük verirlər. Bu baxımdan apardığımız anket sorğusunda müxtəlif peşə sahəsində çalışan, təhsil səviyyəsi müxtəlif olan 384 nəfər valideyndən 82 faizinin övladlarının orta təhsil alan kimi ali məktəblərə daxil olmasına arzu etmələri fikrimizi aydın təsdiq edir. Maraqlıdır ki, bu arzuetmənin arxasında çox vaxt şagirdlərin özlərinin arzusu, bacarığı, qabiliyyəti deyil, yalnız onların özlərinin istəkləri və arzuları dayanır.

Belə valideynlər övladları üçün «təmiz», «asan» və «gəlirli» peşələr axtarır tapır, bu prosesdə maddi istehsal sahələri ilə bağlı olan peşələrdən yan keçirlər. Bu isə gənclərin maddi istehsal sahəsində, eyni zamanda respublikamız üçün daha vacib olan peşələrin seçilməsi probleminin həllini çətinləşdirir və məktəbin bu sahədə apardığı işinin səviyyəsini xeyli aşağı salır.

Ə.Əlidəzə bu münasibətlə yazar: «Nüfuzlu peşənin seçilmesi uşağın özünün istedadı ilə bağlırsa, onu başa düşmək çətin deyildir. Lakin bir çox hallarda nüfuzlu peşələri şagirdlərin özləri deyil, valideynlər seçirlər. Bu zaman onlar görəsən «uşaqların» qabiliyyətlərini və istedadlarını nəzərə alırlar?... Valideynlərin bir çoxu «uşaqları» prestijli peşələrə istiqamətləndirərkən və bu yolda «dəridən-qabıqdan çıxarkən», təkcə «uşağın» gələcəkdə xoşbəxt olmasını deyil, həm də ailənin mənafeyini, onun statusunu və prestijini nəzərdə tuturlar. Bu, ilk baxışda xeyirxah

valideyn arzusudur, lakin onlar həyata keçirildikdə bu çox yaxşı nəticə vermir» [30, s. 296].

Nəsimi rayonundakı 44 sayılı orta məktəbin pedaqoji kollektivi bu çətinliyə yol verməmək üçün valideynlərlə müntəzəm iş aparır, onların bu sahədə pedaqoji maarifinə ciddi fikir verirlər. Məktəb rəhbərliyi və müəllimlər valideynlərlə apardıqları tədbirlərdə çalışırlar ki, onlar peşə seçmək məsələsinin sosial mahiyyətini dərindən dərk etsinlər və övladları ilə peşəyönümü işi apararkən onların maraqları ilə yanaşı, qabiliyyətlərini və cəmiyyətin peşə tələbatını da nəzərə alırlar. Bunun üçün valideynlərlə söhbətlər aparılır, onların qarşısında məruzə və mühazirələrlə çıxışlar edilir.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, gələcəkdə seçəcəkləri peşənin növündən, xarakterindən asılı olmayaraq övladlarını əməksevərlik, əməyə, əmək adamlarına hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək valideynlərin başlıca vəzifələrindən olmalıdır. Məhz belə olduqda peşəseçmə işi asanlaşır və şagirdlər «dəbdə» olan peşələrə deyil, elə peşələrə maraq göstərir ki, bu peşə sahəsində özünə və cəmiyyətə daha çox fayda verəcəyini görürler. Onlar qabiliyyətlərinə daha obyektiv qiymət verməyə və maraqlarını bacarıq və qabiliyyətləri ilə uzlaşdırmağa çalışırlar. Bu zaman şagirdlər müəllimlərin, valideynlərin, yaşılıların məsləhətlərinə daha çox ehtiyac hiss edirlər. Burada valideynlərin ağılli məsləhətləri, onların gələcək həyat yollarını aydın göstərə bilmələri həllədici əhəmiyyət kəsb edir.

Buradan göründüyü kimi, valideynlərin məsləhət və yardımı ilk növbədə uşağın bacarıq və qabiliyyətinə əsaslanmalı, onun müəyyənləşdirilməsindən, öyrənilməsindən sonra verilməlidir. Əlbəttə, burada uşaqların maraq və meyllərini, özlərinin hansı peşəyə daha çox maraq göstərdiyini nəzərə almamaq olmaz. Lakin unutmaq olmaz ki, uşaqların maraq və meyllərinin ardınca getmək heç də həmişə uğurla nəticələnmir. Bəzən uşaqlar müəyyən bir peşənin xarakter xüsusiyyətlərini, onun cəmiyyətimizdə tutduğu yeri, bu peşənin işcidiən tələb etdiyi psixofizioloji xüsusiyyətləri və s. bilmədən ona maraq göstərirlər. Bəzən də elə peşələr seçilirlər ki, tez bir zamanda hətta özləri də hiss edirlər ki, bu peşə onların bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun

deyildir. Bu isə çox vaxt belə gənclərin öz peşəsindən narazı qalmasına, bu sahədə yüksək nailiyyətlərə nail ola bilməməsinə, bütün həyatı boyu öz yerini tapa bilmədiyinə görə heyfsilənməsinə və nəhayət tez-tez iş yerlərini dəyişməsinə (kadr axiciliğinə) səbəb olur ki, bunun da həm işçinin özünə, həm də dövlətimizə xeyli zərəri dəyir. Məhz buna görə də valideynlər uşaqlarının hələ erkən yaşlarından maraq və qabiliyyətləri arasındaki uyğunluq və ya fərqləri görməyi bacarmalı və peşəyönümü işində bunların bir-birinə yaxınlaşmasına nail olmalıdır. Lakin aparılmış bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin heç də hamısı öz övladlarının maraq və meyllərini düzgün müəyyənləşdirə bilmirlər. Məsələn, valideynlərdən 20%-ə qədəri bu məsələni həll etməkdə çətinlik çəkirlər [115, s.11].

Şagirdlərin peşəyönübündə valideynlərin köməyindən, onların rolundan danışarkən belə bir cəhəti unutmaq olmaz ki, burada iş hansı peşəni məsləhət görməklə bitməməlidir. Çox təəssüf ki, elə valideynlərə təsadüf edilir ki, onlar peşəyönübü işində yalnız bu vəsitədən istifadə edirlər. Belə valideynlər çox vaxt övladlarının maraq və meylləri ilə hesablaşmadan, onların əksinə gedərək özlərinin xoşları gəldiyi peşələri məsləhət görür və həmin peşələri secdirməyə çalışırlar. Belə olduqda şagirdlər özlərinin deyil, valideynlərinin maraq və meylləri üzrə peşə seçməli olurlar. Bu isə həm peşə və ixtisas hazırlığı dövründə, həm də sonralar peşə fəaliyyəti zamanı öz mənfi nəticəsini göstərir.

Ailədə aparılan peşəyönübü işində şəxsi nümunədən, öz şəxsi əməkləri, işi ilə xalqın hörmət və etimadını qazanmış adamların, peşə sahiblərinin nümunəsindən istifadə edilməsi mühümdür. Bunuyla yanaşı, müxtəlif peşələrin təbliğatı, uşaqların maraq göstərdikləri peşələrə onlarda məhəbbət hissələrinin aşilanması, ən başlıcası isə onların müəyyən bir peşəyə ürəkdən bağlanmasına, maraq və meyllərinin həmin peşə üzərində cəmləşməsinə nail olmaq lazımdır. Bundan sonra həmin peşələr üzrə uşaqların görüş dairəsini genişləndirmək, bilik səviyyəsini yüksəltmək lazımdır. Peşəyönübü işinin bu mərhələsində məktəblə – sinif rəhbərləri və fənn müəllimləri ilə yaxından əlaqə saxlamaq, onlarla

məsləhətləşmək və bu prosesdə əlbir fəaliyyət göstərmək işin səmərəsini daha da artırır.

Bakı şəhəri, N.Nərimanov rayonundakı 82 sayılı məktəbin IX sinifin valideyn iclasında gündəlik məsələlərdən biri – «Uşaqların peşə seçməsinə necə kömək göstərməli» adlanırdı. Sinif rəhbəri Elmira Axundova söhbətə başlamazdan əvvəl kiçik bir anketə cavab verməyi valideynlərdən xahiş etdi. Anketdə aşağıdakı suallar qoyulmuşdu:

- a) övladınız hansı peşəni seçmək istəyir?
- b) Siz ona hansı peşəni məsləhət görürsünüz?
- c) uşaqlarınızla peşəseçmə ilə əlaqədar hansı işlər aparırsınız?

Valideynlərin cavablarından aydın oldu ki, onların bir qismi (37%) övladları hansı peşəni seçmək istəyirsə, həmin peşəni də onlara məsləhət görürler. Bu peşə üzrə onlara müxtəlif elmi və bədii kitablar oxumağı tövsiyə edir və müəyyən istiqamətlər verirlər. Valideynlərdən bəziləri (35%) övladlarının seçmək istədikləri peşələri deyil, digər peşələri məsləhət görürler, bununla əlaqədar qismən iş aparır və ya heç aparmırlar. Bir qrup valideyn isə (28%) uşaqlarının peşə maraqlarından xəbərsiz olduğunu və bu haqda hələ heç bir iş aparmadıqlarını bildirmişlər.

Bundan sonra sinif rəhbərinin «Uşaqların peşə seçməsində valideynlərin rolü» mövzusunda etdiyi məruzə valideynlər tərəfindən maraqla qarşılandı və geniş müzakirəyə səbəb oldu. Məruzədə əsas diqqət uşaqların hələ erkən yaşlardan hansı sahəyə daha çox meyl göstərdiklərinin öyrənilməsinə və bu sahədə onlara yaxından kömək göstərilməsinin zəruriliyinə verilmişdir. Valideynlər bundan çox faydalandıqlarını bildirirdilər.

Valideynlərlə aparılan belə tədbirlərin nəticəsində onlar övladlarının peşə seçməsi işinə yaxından maraq göstərir, peşəyönümü işində müəllimlərlə və sinif rəhbərləri ilə müntəzəm əlaqə saxlayırlar.

Müşahidə və tədqiqatlarımız göstərir ki, ailədə uşaqların peşə seçməsi işində ailə peşə sülalələri xüsusi yer tutur. Övladlar bu sülaləyə sadiq qalır və öz ata-analarının, baba-nənələrinin peşəsini davam etdirirlər. Təsadüfi seçdiyimiz və yaxından tanıldığım 85 ailənin nümunəsində bunu aydın görmək

mümkündür. Bu ailələrdə təlim-tərbiyə almış, müəyyən peşə və ixtisas seçmiş övladların peşə və ixtisasları ilə maraqlandıqda aşağıdakı bir sıra məsələləri aydın etdik.

Ailələrin peşə-ixtisas səviyyəsini araşdırıldıqda aşağıdakı **3 tip ailənin** olduğunu müəyyəndəşdirdik:

1. Övladlarının ata, baba, yaxud ana və nənənin peşəsini seçdikləri ailələr – 21 ailə.

2. Övladlarının 1–2 nəfərinin atanın və ya ananın peşəsini seçdikləri ailələr – 37 ailə.

3. Övladlarından heç birinin peşəsinin valideynlərin peşəsi ilə uyğun olmadığı ailələr – 27 ailə.

I-II qrupa daxil edilən ailələrin övladları ilə apardığım söhbət və müsahibələr göstərir ki, I və II qrupa daxil edilən ailələrdə həm ailə ənənələri, həm valideynlərin şəxsi nümunəsi, həm də övladların özlərinin bu peşələrə meylli olması uşaqların öz valideynlərinin peşələrini davam etdirmələrinə güclü təsir göstərmişdir.

III qrupa daxil edilən ailələrdə böyükən şəxslərlə söhbətimizdə isə bəzi paradoksal cavablar olduğu məlum oldu. Belə ki, bu ailələrdə böyükən müəyyən peşə və ixtisas sahiblərinin əksəriyyətinin öz valideylərinin peşə və sənətlərinə hörmət bəslədikləri aydın olsa da, onlar tamamilə başqa peşə və ixtisasa maraq və meyl göstərdiklərindən öz valideynlərinin yolunu davam etdirməmişlər.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, peşə seçimində ailənin rolü, təsir imkanları genişdir və başlıca məsələ bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etməkdən ibarətdir.

Düzdür, burada nəticə çıxarmaq çox çətindir ki, ailədə mövcud olan peşə – ixtisas ənənələri həllədicidir. Lakin müşahidələr və sorğular bunu deməyə imkan verir ki, ailədə mövcud olan peşə-ixtisas ənənələri uşaqların peşə seçimində müəyyən təsir imkanlarına malikdir və onlarla, yüzlərlə belə nümunələr göstərmək olar ki, hətta bir neçə nəsil öz ata-babalarının peşəsini seçilir, sənətini davam etdirir. Bu problemin qədimliyi və qan yaddaşı ilə əlaqələndiyini vurgulayan Ə.Əlizadə yazır: «Əslində bu problemin tarixi çox qədimdir: atalar öz sənətlərinin sırlarını illərin-əsrlərin axarında həvəslə övladlarına öyrətmışlər. Ali

məktəbin inkişafı zəminində bu problem daha kəskinləşmişdi: elm sahəsində də, sənət sahəsində də uşaqlar bir çox hallarda ataların yolu ilə getməyə başlamışlar.

«Ailə dinastiyasının» qeyri-adi bir sırrı var: bu dinastiyani, necə deyərlər, möcüzəli qabiliyyət və istedadın psixologiyası (və pedaqogikası) qan yaddaşı ilə yaranır. Genetik amillərlə mühit amilləri ağılagəlməz ölçülərlə bir-birinə qovuşur və parlaq istedadlar ailənin şəfa qaynaqlarında daha aydın görünür» [29, s. 101–102]. Yuxarıdakı sorğudan göründüyü kimi, bunun əksi də çoxdur. Bu da peşə seçməkdə digər amillərin də mühüm təsirə malik olduğunu göstərir.

Peşəyönümü elə bir mürəkkəb problemdir ki, onun müvəffəqiyyətli həll edilməsi valideynlərin bu işə qayğıkeş və müsbət münasibəti olmadan mümkün deyildir. Buna görə də hazırlı dövrdə bu işin daha da uğurla nəticələnməsi üçün valideynlərlə müntəzəm iş aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur.

Məktəb peşəyönümü işində valideynlərə hansı təsiri göstərə bilər? Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə pedaqogikada artıq çoxdan sübut olunmuş məktəbin ailə ilə əlaqə imkanlarına və məlum formalardan geniş istifadə etməyə nəzər yetirmək lazımlı gəlir. Uzun illər aparılmış bir çox tədqiqatlar sübut edir ki, bu əlaqə formalardan həm də peşəyönümü və valideynlərin bu sahə üzrə pedaqoji maariflənməsi məqsədi ilə istifadə edilməsi olduqca əhəmiyyətli nəticələr alınmasına səbəb olur. Bunlarla yanaşı, aşağıdakı bir sıra iş **formalarından** və **növlərindən** də istifadə edilməsini zəruri hesab edirik:

1) Məktəbdə şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələr üzrə «Peşə müdafiə» axşamları təşkil etmək və valideynləri bu yiğincəga dəvət etmək;

2) «XXI əsrdə respublikamızda lazım olacaq kadrlar» mövzusunda seminar-müşavirə keçirmək və burada valideynləri respublikamıza gələcəkdə lazım olacaq peşə adamları, onların fəaliyyətlərinin təxmini istiqamətləri və s. haqqında valideynlərə məsləhətlər vermək;

3) Məktəb psixoloqu tərəfindən şagirdlərin peşə maraqlarının və qabiliyyətlərinin öyrənilməsi nəticələri ilə valideynlərin tanış edilməsi;

4) Valideynlərlə övladlarının gələcək peşə istiqaməti üzrə fikir mübadiləsi edilməsi, onlara lazımı məsləhətlər verilməsi və s.

Müasir dövrdə valideynlərin öz övladlarının peşə seçməsinə münasibətlərində yeni meyllər və yeni istiqamətlər özünü göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl valideynlərin bu işə praqmatik baxımdan yanaşmaları ilə təzahür olunur. Belə ki, yeni iqtisadi və sosial şərait bəzi valideynlərin öz övladlarını daha tez qazanc gətirməyə yönəltməsinə, bəzilərinin isə daha nüfuzlu və daha çox qazanc gətirə bilən peşələrə istiqamətləndirməsinə güclü meyllər yaratmışdır. Bunlar da valideynlərin peşəyönümü işində öz övladlarının gələcək həyat yolu ilə daha ciddi maraqlanmasına gətirib çıxarır. Buna görə də peşəyönümü işində valideynlərlə daha yaxından və fəal iş aparılması hər bir pedaqoji kollektivin əsas işlərindən olmalıdır.

Apardığımız tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, məktəblərdə də bu işə eyni münasibət bəsləmirlər. Bəzi məktəb və müəllimlər bu sahədə valideynlərlə əlbir iş formalarından istifadə etməyə, onlarla əlbir fəaliyyət göstərməyə üstünlük verdikləri halda, bəzi məktəblərdə bu işin onlara sanki dəxli yoxmuş kimi yaxşılaşdırılması üçün heç bir əməli iş metodlarından istifadə etmirlər. Bu da məktəbin peşəyönümü işində valideynlərlə heç bir iş aparmamasına, nəticədə bu problemin elmi həllində müəyyən nöqsanların baş verməsinə səbəb olur.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq peşəyönümü işində məktəbin ailəyə kömək – **təsir imkanlarını** aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Sinif rəhbərləri və fənn müəllimləri ailə ilə müntəzəm əlaqə saxlayaraq şagirdlərin peşə maraq və meyllerinin öyrənilməsi, peşə bacarıq və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində hansı istiqamətdə işlər apardığını müəyyən etməlidirlər.

2. Sinif rəhbərləri və fənn müəllimləri ayrı-ayrı istedadlı və qabiliyyətli şagirdləri müəyyənləşdirməli, onların gələcək həyat yolu haqqında valideynlərlə fərdi işlər aparmalıdırular.

3. Sinif rəhbərləri və fənn müəllimləri müxtəlif vaxtlarda sorular keçirməli, məsləhətlər verməli və uşaqların peşə seçməsinə kömək məqsədilə valideynlərin pedaqoji maariflənməsinə kömək etməlidirlər.

4. Peşəyönümü işinə elmi yanaşmaq və ona elmi istiqamət vermək üçün məktəbdə valideynlərlə pedaqoji lektoriyaların təşkilinə nail olunmalıdır.

Ailədə valideynlərin ev işlərində iştirak edən uşaq, valideynlərinin işini, peşəsini müşahidə etmək, onun müəyyən elementlərini mənimseməklə yanaşı, onların əməyinə hörmətlə yanaşır, əməyin, zəhmətin nə olduğunu anlayır.

Ailədə uşaqların marağına, meylinə, qabiliyyət və bacarığına müvafiq seçimək istədiyi peşə sahəsi ilə yaxından tanışlığa ciddi fikir verilməlidir. Uşağı həmin sahəyə yaxınlaşdırmaq, bu sahədə mövcud olan ədəbiyyatlar oxumağa istiqamətləndirmək, vaxtaşırı olaraq onları bu barədə söhbətlərə cəlb etmək olduqca faydalıdır. Belə işlərin müntəzəm olaraq təşkil edilməsi uşaqlarda iradə və xarakter möhkəmliyinə də səbəb olur. Eyni zamanda bu sahədə çoxlu bilik əldə etmək və qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq səyi onlara həm də seçimək istədikləri peşələrlə daha yaxından tanış olmaq imkanı yaradır.

Ailədə uşaqların peşə seçməyə hazırlanmasında diqqət çəkən başlıca məsələlərdən biri uşaqların əqli və fiziki əməyi – nəzəriyyə ilə təcrübənin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə ciddi fikir verilməsidir. Belə olduqda bir tərəfdən təfəkkürlə praktik fəaliyyətin əlaqəsi yaranır, digər tərəfdən də onların yaradıcılıq qabiliyyəti, düşüncəsi, bilik və bacarığı inkişaf edib formalaşır.

Uşaqların ailədə peşəyönüminə rəhbirliliyin düzgün təşkili eyni zamanda əməyə və peşəyə məhəbbət, məsuliyyət və borc hissi, seçilən peşəyə bağlılıq kimi yüksək əxlaqi sıfətlər tərbiyə edir. Bundan sonra bərabər, həm də onlara əməli biliklər verir və bir sıra lazımı bacarıq və vərdişlər aşılıyor.

Ailədə uşaqların peşə seçməyə istiqamətləndirilməsində onların məişət və texniki əmək işlərinə cəlb edilmələri mühüm yer tutur. Uşaqlar məişət və texniki əməklə məşğul olduqca sadə əmək vərdişlərinə yiyələnir və bir sıra istehsal prosesləri ilə tanış

olurlar. Bu da uşaqların gələcək həyat yollarının, peşə-ixtisas seçimlərinin reallaşmasında əsaslı rol oynayır.

Ailədə uşaqların peşə seçməsinə yaxından və əməli surətdə kömək göstərilməsində uşaqların məktəbdən kənar təbiyə müəssisələrinə cəlb edilmələrinin və bu müəssisələrlə əbir fəaliyyət göstərmələrinin böyük əhəmiyyəti və rolu vardır. Uşaqların burada fəaliyyət göstərən dərnəklərə cəlb edilmələri və texniki yaradıcılıqla məşğul olmaları onlarda bir sıra texniki əmək vərdişlərinin yaranmasına, formallaşmasına və ixtiraçılıq həvəsinin oyanmasına müsbət təsir göstərir. Bu da uşaqlarda həm işləmək bacarıq və vərdişlərin, həm də müəyyən peşəyə həvəs və maraq yaranmasına səbəb olur. Buna görə də hər bir valideyn uşaqlarının texniki yaradıcılıq dərnəklərinə və bölmələrinə cəlb edilməsinə, onların maraq və qabiliyyətlərinin təmin olunmasına çalışmalıdır.

Valideynlər övladlarının maraq göstərdikləri peşəyə həvəs oyatmalıdır. Lakin bu o halda mümkündür ki, uşaqların bacarıq və qabiliyyəti onun maraq və meylinə müvafiq gəlmış olsun.

Peşəyönümü işində başlıca məsələlərdən biri bu sahədə ailədə aparılan işlərdə şüurluluq prinsipinə əmək edilməsidir. Şagird seçəcəyi peşənin sosial dəyəri, onun tələbləri, bu tələblərə özünün psixoloji xüsusiyətlərinin uyğunluq səviyyəsi və s. haqqında ətraflı məlumat və təsəvvürə malik olmalıdır. Bunun üçün valideynlər övladlarına məsləhət gördükleri peşələrin sosial dəyəri, əhəmiyyəti, cəmiyyət və onun özü üçün nə kimi faydalı olması, onun perspektivləri, bu peşə ilə yüksələ bilmə imkanları, əmək haqqı səviyyəsi və s. haqqında ətraflı məlumat və məsləhətlər verməlidirlər.

Valideynlər övladlarının təlim və təhsilinə diqqətlə yanaşmalı onların hansı fənnə daha çox maraq göstərdiklərini bilməli və fənn maraqları ilə peşə-ixtisas maraqlarının bir-biri ilə hansı səviyyədə yaxınlığını nəzərdən qaçırmamalıdır. Yuxarı siniflərdə oxuyan uşaqların bu sahədə əlavə məşğul olmalarına, seçəcəkləri peşələrə müvafiq yeni biliklər və bacarıqlar almalarına şəarit yaratmalıdır. Bu işdə onlar tez-tez müəllimlərlə əlaqə saxlamalı və onlardan məsləhətlər almağı unutmamalıdır.

7.4. «Məktəb - ilk peşə-ixtisas təhsili - ali məktəb» sistemində şagirdlərin peşəyönümü işlərinin təşkili

Həyatın demokratikləşməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid dəyərlər sisteminin, sosial prioritetlərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Diversifikasiya şəraitində təhsilə fərqli sosial-iqtisadi tələblər verilir ki, onlardan biri də şəxsiyyətin yeni həyat oriyentirlərinin formallaşdırılması, ictimai-iqtisadi münasibətlərin humanistləşdirilməsidir. Təhsil sferası gələcəyin bilavasitə və fəal bir «agentidir». Təhsil ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların şəxsiyyət kimi keyfiyyətlərini, bilik, bacarıq və vərdişlərini, davranış və dünyagörüşündəki prioritetləri, son nəticədə isə cəmiyyətin iqtisadi, mənəbi və əxlaqi potensialını təyin edir. Təhsil iqtisadi artımın getdikcə daha güclü hərəkətverici qüvvəsinə, xalq təsərrüfsatının səmərəliliyinin və rəqabəqabiliyyətliliyinin, ölkənin milli təhlükəsizliyinin və rifahının, hər bir vətəndaşın firavan həyatının ən mühüm amilinə çevrilir.

Yeni şəraitdə aydın olur ki, dar ixtisaslı mütəxəssis yeni, daima dəyişən şəraitə uyğunlaşa və peşə cəhətdən çevik ola bilmir. Bizim daha savadlı, yüksək idraki qabiliyyətlərə malik, daima dəyişkən aləmdə, qeyri-standart situasiylarda müstəqil qərarlar qəbul etmə-yi, mümkün qədər yüksək nəticələri əldə etməyi bacaran mütə-xəssisə ehtiyacımız var [138]. Əmək bazarında real rəqabət yaranır ki, burada uğur əldə etməyin əsas şərti təhsilin, mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti, mütəxəssisdə cəmiyyətin sosial strukturunda öz layiqli yerini tutmağa, öz iddialarını təmin etməyə, özünüreallaşdır-maya imkan verən keyfiyyətlərin olmasıdır [158].

Uzunmüddətli adaptasiya dövrü keçmədən öz peşə fəaliyyətinə başlamağa hazır olan, təhsil mühitinin daima dəyişən şəraitində hərəkət etməyə qadir mütəxəssislərə olan ehtiyacla gələcək mütəxəssislərin peşə səriştəliliyinin aşağı səviyyədə olması arasında ziddiyət «orta məktəb – ali məktəb» sistemində fasıləsiz təhsil probleminə və insanın daxili potensialına diqqətin

artırılmasını, gələcək mütəxəssislərin yaradıcı özüinkişafına səbəb olan təhsil mühiitinin yaradılmasını aktuallaşdırır [92, s. 73–78].

Artıq məktəb təhsilinin yuxarı siniflərində gələcək mütəxəssis-lərin həyat əhəmiyyətli dəyərlərinin formallaşması prosesi gedir. Buna görə də yuxarı sinif şagirdlərinin yaşı xüsusiyyətləri ilə bağlı olan bu səmərəli dövr əldən buraxılmamalıdır. Bu dövrdə şagirddə ümumi, lakin davamlı oriyentasiya halında gələcək peşə motivasiyasının təməli qoyulmalıdır. Yəni o, insanların həyatında əməyin əhəmiyyətini dərk etməli, onda əməyə hörmət və rəğbət aşilanmalıdır. Elə həmin bu dövrdə də gələcək peşəyə münasibətlə bağlı ən müxtəlif motivlərin formallaşacağı əsas xəttlər müəyyən olunmalıdır.

Məktəb təlimi zamanı peşə yönümü işi şagirdlərin peşələrin ilkin, elementar təhlilinə yönəldilməlidir. O, özündə iki əsas məqamı ehtiva etməlidir: peşələrin *məzmununu* və bunun üçün lazımlı olan *qabiliyyət və bacarıqları*. Sonra bu stereotip gözlənilən peşə maraqlarına uyğun olaraq özünəqiyəmət, özünütəhlil və özünütərbiyə məqamları vurğulanmaqla çoxsaylı peşə seçmə materialları əsasında möhkəm-ləndirilməlidir.. Bunların reallaşmasında məktəbin ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri və ali məktəblərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı mühüm yer tutur.

«Orta məktəb – ilk peşə-ixtisas təhsili – ali məktəb» sistemində peşə yönümü işi sahəsində əlaqələrin möhkəmləndirilməsində müxtəlif iş formalarının əhəmiyyəti az deyildir.

Cəmiyyətimizin indiki inkişaf səviyyəsində imumtəhsil məktəblərinin ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri olan **texniki - peşə məktəbləri və liseyləri** ilə əlaqəsinin möhkəmləndirilməsinin zəruriliyi heç də səbəbsiz deyildir. Belə ki, respublikamızda texniki-peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi, ötən illərdən qazanılmış təcrübəyə əsasən hüquqi-normativ sənədlərin yeniləşdirilməsi, maddi-texniki bazarın möhkəmləndirilməsi, müasir əmək bazarının tələbinə uyğun rəqabətəqabil yüksək ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması sahəsində son illər bir sıra mühüm işlər görülmüş və görül-məkdədir. 3 iyul 2008-ci il tarixdə respublikamızın prezidenti cənab İlhami Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq

edilən «Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin İnkışaf Konsepsiyası» və «Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkışafı üzrə Dövlət Programı (2007–2012-ci illər)»nın həyata keçirilməsi bu işlərin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni mərhələ yaratdı. Hazırda bu sahədə həll olunması vacib olan problemlər sırasında texniki-peşə təhsili müəssisələrində təhsilin məzmununun yeniləş-dirilməsi, yeni – bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun peşə və ixtisas sahələrinin yaradılması, burada hazırlanan işçilərin müasir əmək bazarının tələblərinə savab verə bilməsi və bunlardan da az əhəmiyyət kəsb etməyən bu tədris müəssisələrinə qarşı uzun illər formalaşmış mənfi münasibəti aradan qaldırmaq və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərində burada öyrədilən peşələrə maraq və müsbət münasibət formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu işdə məktəbin ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri ilə müntəzəm əlaqə saxlamaları və qarşılıqlı münasibət göstərmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat prosesində sorğu keçirdiyimiz şagirdlərin demək olar ki, hamisinin ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrini, orada öyrədilən peşələri öz gələcək həyat planlarına daxil etməmələrinin səbəbini öyrənməyə çalışdıq. Məlum olan ən mühüm nəticələr - şagirdlərin öz gələsek həyat planlarını ali təhsil almaq üzrə qurduqlarını, ikincisi, bu tip tədris müəssisələrində hansı peşələr öyrədildiyindən xəbərsiz olduqlarını və nəhayət, belə məktəblərə yaxşı oxumayan-ların və «ozlərini yaxşı aparmayanların» göndərildiklərini bildirmə-ləri oldu. Bütün bunlar onu göstərir ki, mətbətlərlə texniki-peşə təhsili müəssisələrinin əlaqəsinin möhkəmənməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini əlve-rişli hesab edirik:

– bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq peşə və ixtisasların profesionallarının hazırlanması və şagirdlərin bunlarla tanış edilmələri;

– gələcək peşə yollarını ali təhsil almaq üzrə planlaşdırmayan şagirdlərdə ilk peşə-ixtisas müəssisələrində öyrədilən peşələr və xalq sənəti üzrə motivlər və maraqlar formalaşdırmaq;

- şagirdlərdə gələcək karyeranın yalnız ali təhsil almaqdan baş-lanmadığı fikrini formalasdırmaq və texniki-peşə təhsili müəssisə-ləri haqqında olan mənfi təsəvvürləri aradan qaldırmaq;
- ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə şagirdlərin ekskursiya-larının təşkili, şagirdlərin orada olan tədris prosesi, maddi-texniki baza, texniki təchizat, şagirdlərin həyat tərzi və s. ilə tanış edilməsi;
- ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin müəllim və istehsalat təlimi ustalarının qarşılıqlı surətdə ümumtəhsil məktəblərinə gəlmələri, şagirdlər qarşısında çıxışlar etmələri və s.

Qeyd edək ki, bu prosesə valideynlərin də cəlb edilməsi zəruriyidir. İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin təkcə məktəblə, şagirdlərlə deyil, valideynlərlə də bu sahədə mütəşəkkil və məqsədyönlü iş aparmaları onların həm özlerinin, həm də övladlarının peşəyönü-münün düzgün reallaşmasına əlverişli təsir göstərə bilər. Bu baxımdan müəllim və mütəxəssislərin valideynlərlə maarifləndirici işlərin aparması, məktəb rəhbərlerinin, məktəb psixoloqunun, istehsalat tə-limi ustalarının bu işə məsuliyyətlə yanaşmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün mövcud əlaqə formllarından istifadə edilməsi faydalıdır.

«Orta məktəb – ilk peşə-ixtisas təhsili – ali məktəb» sistemində peşə yönümü işlərinin aparılmasında orta məktəblərin **ali məktəb-lərlə** əlaqəsi xüsusi yer tutur.

Təlim prosesində şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını «orta məktəb – ilk peşə-ixtisas təhsili – ali məktəb» sistemində intellektual fəaliy-yətin inkişafında varisliyi təmin edən xüsusi pedaqoji texnologiya-ları həyata keçirməklə reallaşdırılmaq mümkündür. Burada varislik ənənələrinin qorunub saxlanılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Orta məktəblə ali məktəb arasında varislik birgə təhsil fəaliyyətində əmələ gələrək və vahid dəyərlər şkalası əsasında təyin edəilərək yeni ənənələrin formalasdırılmasına səbəb olmalıdır.

«Orta məktəb – ilk peşə-ixtisas təhsili – ali məktəb» sistemində peşə yönümü işi sahəsində əlaqələrin möhkəmləndirilməsində bir sıra faydalı iş formaları vardır. Onlardan yuxarı sinif şagirdləri

ara-sında ali məktəb müəllimləri tərəfindən təşviqat işinin aparılmasını, onlarla görüşlərin keçirilməsini, tematik söhbətlərin aparılmasını və s. qeyd etmək olar.

Şagirdlər üçün bu cür önəmli və zəruri işdə orta məktəb şagirdlərinin ekskursiyalara aparılmalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məlumdur ki, ekskursiyadan başqa heç bir iş forması şagirdlərdə bu qədər canlı maraq oyatmır. Ekskursiya obyektinin seçimi kifayət qədər genişdir. Buraya həm sənaye müəssisələri, birlilikləri, mədəniyyət və elm ocaqları, yəni muzey, elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər aid edilə bilər.

Bu mənada demokratik əsaslarla fəaliyyət göstərən, nazirliyin diktəsindən azad olan respublika ali məktəbləri bu və digər problemlərin həllini axtarmaqdadırlar. Belə ki, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetində hər il aprel–may aylarında «Açıq qapı» günləri keçirilir. Həmin günlər respublikanın qocaman ali məktəb-lərindən biri olan bu ali məktəbin qapıları ali məktəbin fəaliyyəti ilə tanış olmaq arzusunda olan hər kəs üçün açıq olur. Ali məktəbə məktəb ekskursiyaları da təşkil olunur.

Pedaqoqlar və ali məktəb rəhbərliyi nümayəndələrindən olan ekskursiya rəhbərləri məktəbliləri kafedaralarla, laboratoriyalarla və s. tanış edir. Ekskursiya rəhbərinin ali məktəbin yaradılması tarixi, onun nailiyyətləri, elmə və iqtisadiyyata xidmətləri haqqında söhbətlərini dinləyən şagirdlərdə nəinki bu ali məktəbə maraq oyanır, həm də onlarda bu ali məktəbin tələbəsi olmaq, pedaqqoq, biloloq, riya-ziyyatçı, alim və s. kimi Azərbaycanın inkişafına xidmət etmək arzusu yaranır. Bu kimi təcrübə məktəblilərdə müxtəlif fəaliyyət sferalarına canlı maraq oyadır, onlarda peşəyə marağın formalaş-masına, yaradıcı xarakterin nümayiş etdirilməsinə səbəb olur, öz bacarıq, qüvvə və istedadlarını sınadandan keçirilməsi, ən əsası isə peşənin düzgün seçilməsi üçün əsas yaradır.

Hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində məktəblilərin həm dinləyici kimi, həm də müxtəlif tədris-tədqiqat və elmi-tədqiqat işlərinin fəal iştirakçısı kimi ali məktəbdə tələbə konfransların, elmi sessiyalara və digər tədbirlərə cəlb edilməsi praktikası geniş vüsət almışdır. Bu təcrübə həmçinin onların peşə

özünüütəyini üçün faydalıdır. Kafedralar üzrə tədqiqat işlərinə qoşulan məktəblilər onun ali məktəbdə də davam etdirilməsini vacib hesab edir. Bu, ixtisas üzrə təhsilin davam etdirilməsi üçün başlıca motivdir.

Təcrübə göstərir ki, orta məktəblərdə müəllimlərin geniş dünya-görüşə, şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafının diaqnostik metod-larına, tədqiqatçılıq texnologiyalarına malik olmaları şagirdlərin peşə seçiminə güclü təsir göstərir. Belə ki, müəllimlərin özlərinin elmi yaradıcılığa meyl göstərmələri, şagirdləri qismən də olsa tədqiqat işlərinə cəlb etmələri onların peşə motivlərinin formallaşmasına qüvvətli təsir göstərir. Buna görə də şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliy-yətinə rəhbərlik sahəsində müəllimlərin ixtisas dərəcələrin artırılması xüsuslu diqqət tələb edir. Dərəcənin artırılması artıq məlum olan bir şeyə başqa gözlə, fərqli kontekstdə baxmaq, özünüdərk prosesini fəallaşdırmaq, təhsil perspektivlərini görmək imkanı verir. Buna görə də müəllimlərin dərəcələrinin artırılması prosesi şəxsiyyəti inkişaf etdirən təhsil fəaliyyətinin fasılısız davamı olmalıdır. Bu ide-yanın reallaşdırılması mexanizmi kimi aşağıdakı kompleks təşkilati-pedaqoji tədbirlərin həyata keçirilməsi əlverişli nəticələrə səbəb olar:

- məzunun hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün «müəllim – informator» mövqeyindən «müəllim-mütəfəkkir», «müəllim – bilik-lərin integratoru» mövqeyinə kecid;
- idraki və peşə problemlərinin həlli vasitəsi kimi fənnin elmi məzmununun gələcək təhsildə və təcrübədə istifadə etmək bacarığının tərbiyələndirilməsi;
- fasılısız özünüütəhsilə tələbatın tərbiyələndirilməsi və s.

Bakı Slavyan Universitetində yaradılan əlaqə formasını da uğurlu və nümunəvi hesab etmək olar. Universitet bir neçə ildir ki, Bakının Yasamal rayonundakı 190 sayılı orta məktəblə geniş əməkdaşlıq edirlər. Belə ki, universitet məktəbi hamiliyə götürərək orada geniş baza yaratmışdır. Məktəbin yuxarı sinif şagirdlərinin universitet həyatı, burada olan fakültə və ixtisaslar, tədris fəaliyyəti, tələbələrin fəaliyyət istiqamətləri, kitabxana, tədris-maddi baza və s. ilə tanışlığı üçün həm universitetdə, həm də məktəbdə müntəzəm aparılan işlər qarşılıqlı əməkdaşlıq

baxımından olduqca faydalıdır. Şagirdlərin plan üzrə universitetlə ekskursiyaları, onların professor-müəllim heyəti ilə görüşlərinin keçirilməsi, universitetin tələbələri ilə bağlı müəyyən tədbirlərində iştirak etmələri, həmçinin, məktəbdə yaradılmış kabinetdə universitet həyatını əks etdirən vido filmlər, professioqramlar, universitetin naliyyətlərini əks etdirən sənədlər və materiallarla şagirdlərin tanış edilmələri artıq bir ənənə halını almışdır. Universitet müəllimləri vaxtaşırı olaraq mək-təbdə olur, şagirdlərlə maraqlı, yadda qalan tədbirlər təşkil edirlər. Belə işlərin nəticəsidir ki, 190 sayılı məktəbdən bu iniversitetə hər il xeyli tələbə qəbul olunur. Pedaqoji təmayüllü fakültə tələbələrinin ildə iki dəfə keçirilən pedaqoji təcrübəsinin çox hissəsinin məhz burada keçirilməsi bu əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirir ki, bu da şagirdlərin peşə marağının formallaşmasına, həmçinin peşə adaptasiyasının yaranmasına əhəmiyyətli dərəsədə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, universitetlərin apardıqları belə qarşılıqlı tədbirlərdə universitet müəllimləri həm pedaqoji prosesdə, həm də digər sferalarda şagirdlərin elmi təfəkkürünü stimullaşdırmaqdə fəal olmalıdır. Müəllim üçünən ən əhəmiyyətli geniş dünyagö-rüşə, şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafının diaqnostik metodika-sına, tədqiqatçılıq texnologiyalarına malik olmasıdır.

Digər yanaşmalarla birgə, belə yanaşmalar yuxarı sinif şagirdlərinə seçdikləri peşə haqqında daha tam bilik verir, onların gələcək peşə hazırlığının yüksək elmi səviyyəsini və yaradıcı xarakterini təmin edir.

7.5. Məktəbdə peşəyönümü işlərinin planlaşdırılması

Peşəyönümü işi məktəbdə aparılan bütün təlim və dərs-dənkənar tədbirlər sisteminə daxil olduğundan mürəkkəb, çox-cəhətli, geniş və məqsədyönlü fəaliyyət tələb edir. Yalnız dəqiqli planlaşdırıqda bu fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə və optimal yollarla aparılmasına imkan verən tədbirləri qabaqcadan

müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu cəhətdən məktəbdə peşəyönümü işinin düzgün planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbdə peşəyönümü işinin planlaşdırılması mürəkkəb bir proses olub, pedaqoji kollektivlərin, təhsil və əmək müəssisələri nümayəndələrinin, məktəb və ictimaiyyətin kollektiv gücünü tələb edir. Bu işə yaradıcı, yüksək mədəniyyət və pedaqoji bacarıq tələbi ilə yanaşmaq lazımdır. Buna görə də:

- məktəbdə fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatların peşəyönümü işini planlaşdırmaq bacarığı olmalıdır;
- kollektiv daxilində ayrı-ayrı şagirdlərlə peşəyönümü işini planlaşdırmalı;
- sinifdə peşəyönümü işinin planlaşdırılmasına məktəb işinin planlaşdırılması tələbləri baxımından yanaşmalı;
- tədbirlərin və onların aparılması formalarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə nail olmalıdır;
- şagirdlərin müxtəlif yaş qrupları ilə tədbirlərin keçirilməsini nəzərə almalı;
- planda müxtəlif formalardan istifadə edilməlidir.

Məktəbdə peşəyönümü üzrə müxtəlif iş planları vardır. Bunlar əsasən iki istiqamətdə – təlim prosesində, sinifdən və məktəbdən-kənar tədbirlər prosesində aparılan peşəyönümü işlərini əhatə edən planlardan ibarətdir.

Təlim prosesində peşəyönümü işi planlaşdırıllarkən bütün fənn müəllimləri tədris etdikləri fənlərin program və dərsliklərinin imkanlarını araşdırmalı və bu imkanları nəzərə almaqla peşəyönümü planları tərtib edilməlidir.

Sinifdən və məktəbdən-kənar tərbiyəvi tədbirlər prosesində aparılan peşəyönümü işlərinin planları müxtəlifdir. Buraya məktəbin ümumi (perspektiv) iş planı; məktəb uşaq və gənclər təşkilatlarının iş planları; sinif rəhbərlərinin iş planları; məktəb peşəyönümü şurasının iş planı və s. daxildir.

Bunlarla yanaşı, məktəbdə peşəyönümü üzrə keçiriləcək ayrı-ayrı tədbirlərin planlaşdırılması da mühümdür. Belə planlara nümu-nə olaraq: «Peşəsi üzrə ən yaxşı» müsabiqənin; peşəyönümü üzrə «Sinif saatı»nın; istehsalat obyektiñə ekskursiyanın və s. iş

planlarını göstərmək olar. Məktəbdə peşəyönümü işinin düzgün planlaşdırılması onun səmərəli təşkilinin əsas şərtlərindəndir.

Məktəbdə peşəyönümü üzrə iş planları müxtəlif olduğu kimi, müəyyən bir ümumilik də təşkil etməlidir. Belə ki, bu planlar həm məktəbin ayrı-ayrı ictimai təşkilatlarını əhatə etməli, həm də bunlar arasında sıx əlaqə gözlənilməlidir. Belə olduqda planın karşısındakı məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək mümkündür.

Məktəbin peşəyönümü planlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri və başlıcası bu planların peşəyönümü sisteminin bütün komponentlərini özündə birləşdirilməsidir. Planda nəzərdə tutulan tədbirlər elə verilməlidir ki, o, peşə maarifinə, peşə məsləhətlərinə, peşə seçiməyə və peşə adaptasiyasına xidmət edə bilsin. Planın belə tərtibi məktəbdə peşəyönümü işinin sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü aparılmasına əlverişli zəmin yaratmış olur. Bu zəmindən səmərəli istifadə isə məktəb islahatının peşəyönümü probleminin qarşısına qoyduğu tələblərin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə səbəb olar.

Məktəbdə peşəyönümü üzrə iş planı özünün sistemliliyi, dəqiqiliyi ilə seçilməlidir. Həmçinin iş planında məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Plan perspektiv olmalı və A.S.Makarenkonun qeyd etdiyi kimi, şagirdlərin inkişafında perspektiv xətləri nəzərə almalıdır.

Şagirdlərin peşəyönümü üzrə iş planı ilk növbədə məktəbdə peşəyönümunun məqsədini nəzərə almaqla tərtib edilməli və bu məqsədin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir.

Məktəbdə peşəyönümü işinə rəhbərlik və idarəetmənin keyfiyyəti müəyyən dərəcədə onun planlaşdırma səviyyəsindən, bu planın məzmunluluq dərəcəsindən asılı olur. Lakin buna baxmayaraq, məktəbdə peşəyönümü işinin planlaşdırılmasına aid müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin əlində bir-iki jurnal məqaləsi və metodik vəsait müstəsna olmaqla elə bir kitab, vəsait yoxdur. Bu isə məktəbdə peşəyönümü işinin elmi şəkildə aparılmasını çətinləşdirir.

Məktəbdə peşəyönümü işinin düzgün planlaşdırılmasında əsas amillərdən biri bu işdə müəyyən prinsiplərin gözlənilməsidir. Bu prinsiplərin gözlənilməsi həmin planın həm məzmunlu və operativ

olmasına, həm də şagirdlərin nəzəri və praktik cəhətdən hərtərəfli hazırlığının təmin edilməsinə səbəb olur. Buna görə də iş planı tərtib edilərkən aşağıdakı bir sıra **prinsiplərin** gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1. Tərbiyəvi istiqamət.
2. Elmilik.
3. Perspektivlik və dinamiklik.
4. Komplekslilik.
5. Optimallıq.

İş planı tərtib edilərkən bu prinsiplərin əldə rəhbər tutulması bir sıra digər tələblərlə də əlaqələnir. Buna görə də məktəbdə peşəyönümü işlərinin planlaşdırılması zamanı bir sıra pedaqoji tələblər gözlənilməlidir. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- həyatla əlaqəlilik;
- şagirdlərin marağının, qabiliyyət və bacarığının nəzərə alınması;
- şagirdlərlə rəngarəng forma və məzmunlu tədbirlər aparılması, fəaliyyət növünün seçilməsində məqsədyönlülük;
- əməyin və peşəyönümü işi təşkilinin kollektiv formalarından geniş istifadə;
- konkretlik, inandırıcılıq, tədbirlərin keçiriləcəyi obyektin, vaxtin düzgün seçilməsi, keçiriləcək tədbirlərdə varisliyin gözlənilməsi;
- planın tərtibində məntiqi ardıcılığın və tərbiyəvi təsir vasitələrinin seçilməsinin gözlənilməsi və s.

Məktəbdə peşəyönümü işinin planlaşdırılması zamanı konkretliyə ciddi riayət olunmalıdır. Lakin məktəb təcrübəsində bir sıra nöqsanlar özünü göstərir.

Peşəyönümü planlarında nəzərə çarpan başlıca nöqsanlardan biri planın ümumi xarakter daşımasıdır. Məsələn, bir çox orta məktəblərin iş planaları ilə tanışlıq göstərir ki, bu planlarda bir sıra tədbirlər ümumi verilir və ya konkret hansı tədbirin, nə vaxt, harada keçiriləcəyi göstərilmir. Belə nöqsanlar isə planların vaxtında yerinə yetirilməməsinə səbəb olur və bunlar «plan xatırınə» tutulmuş planlar olur.

Nəzərə çarpan nöqsanlardan biri də planda perspektivliyin gözlənilməməsi, tədbirlərin keçirilməsində şagirdlərin inkişafının nəzərə alınmamasıdır.

Daha bir çatışmamazlıq: peşəyonümü üzrə planda yerli şərait, şagirdlərin maraq dairəsi nəzərə alınmır. Bu da planın yeknəsəkliyinə səbəb olur.

Nəhayət, nəzərə çarpan başlıca nöqsanlardan biri barədə: Təhlillər göstərir ki, çox vaxt planlarda forma eyniliyi özünə daha çox yer tapır. Belə ki, göstərilən tədbirlərin 60%-ni yalnız səhbətlər təşkil edir. Belə planlarda müxtəlif qrup şagirdlərə diferensial yanaşma, şagirdlərin maraq və meylləri əsasında keçirilən tədbirlər, fərdi qabiliyyətlərin öyrənilməsini üzə çıxaran tədbirlərin keçirilməsi, fərdi maraqların sosial maraqlarla əlaqələndirilməsi tədbirləri öz əksini tapa bilmir.

Bütün bunlar peşəyonümü planında formalizmə gətirib çıxarır. Məhz buna görə də peşəyonümü üzrə iş planının formal xarakter daşılmaması üçün burada göstərilən tədbirlərin forma və məzmunca rəngarəng olmasına, həyata keçirilməsi yollarının, texnologiya və metodlarının göstərilməsinə nail olmaq lazımdır.

Ümumtəhsil məktəblərində peşəyonümü üzrə aparılacaq işlər məktəbin ümumi iş planında, sinifdən və məktəbdənkənar təbiyə işləri üzrə təşkilatçının, uşaq və gənclər təşkilatlarının, sinif rəhbərlərinin iş planlarında, tədris məşğələlərinin tematik planlarında öz əksini tapır. Bu baxımdan daha çox perspektiv, təqvim, plan-setka, plan-qrafik və operativ planlar nəzər-diqqəti cəlb edir.

Perspektiv planlar adətən bir ili əhatə edir. Bəzi məktəblərdə belə planlar iki il və ya beşillik bir vaxt üçün nəzərdə tutulur. Bizcə, bunların içərisində illik planlar daha konkret və münasibdir.

Məktəbdə perspektiv plan, yuxarıda deyildiyi kimi, məktəbin ümumi iş planında bir bölmə şəklində verilir. İşin səmərəliliyini daha da yüksəltmək üçün bu bölməni ayrıca plan kimi də vermək olar. Belə planlar məktəbdə təlim-təbiyə işlərinin planlaşdırılmasına verilən pedaqoji tələblərə uyğun olmalı, mümkün qədər

dəqiq və yerli şəraitin, məktəbin yerləşdiyi regionun spesifik xüsusiyyətlərini əhatə etməlidir.

İş planının əvvəlində keçən dərs ilinin yekunları dəqiq və aydın şəkildə nəzərə alınmalı, yeni dərs ilində yerinə yetiriləcək vəzifələr konkret göstərilməlidir. Görüləcək işlər xüsusi bölmələr üzrə verilməli, tədbirlərin keçirilmə vaxtı və yeri, bunun üçün məsul şəxslər göstərilməlidir.

Bunlarla bərabər: a) planlaşdırılacaq tədbirlər hökmən peşəyönümü vəzifələrindən inikas etməlidir; b) məktəb kollektivinin bütün həlqələri hökmən peşəyönümü işinə cəlb edilməlidir; c) peşəyönü-mü işinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə müəllim-lərin bu sahədə biliklərinin genişləndirilməsi üçün tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır və s.

Məktəbin peşəyönümü üzrə perspektiv iş planı aşağıdakı **bölmələr** üzrə ola bilər:

1. Məktəbin yerləşdiyi ərazinin (şəhər, rayon, qəsəbə, kənd) perspektiv inkişafını nəzərə almaqla onların xüsusiyyətləri.
2. Məktəb işinin ötən il üzrə kompleks təhlili.
3. Məktəb işinin başlıca istiqamətləri.
4. Planın həyata keçirilməsi və onun yerinə yetirilməsi gedişinə nəzarət və pəhbərlik.

Peşəyönümü üzrə perspektiv planın bu strukturda verilməsi istər keçiriləcək tədbirlərdə, istərsə də xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafında perspektivliyin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

Lakin bu forma yeganə müsbət nümunə deyildir. Tədqiqat zamanı araşdırduğumuz bir sıra pedaqoji və metodik ədəbiyyatlarda və Bakı şəhərindəki bir sıra ümumtəhsil məktəblərində bəzi spesifik xüsusiyyətləri ilə bir-birinə bənzəməyən müxtəlif plan nümunələrinə rast gəldik. Belə xarakterik plan nümunələrindən birini aşağıda veririk:

1. Məktəbdə peşəyönümü işinin planlaşdırılmasına verilən ümumi tələblər.
2. Məktəb direktorunun və məktəbin peşəyönümü komisiyasının ümumməktəb peşəyönümü tədbirlərini planlaşdırması;
  - a) pedaqoji kollektivlə işlər;

- b) peşə məlumatı işləri;
  - c) peşə məsləhəti işləri;
3. Məktəb metodbirləşmələrinin peşəyönümü tədbirlərini planlaşdırması.
- 4. Sinif rəhbərlərinin peşəyönümü işlərini planlaşdırması.
  - 5. Fənn müəllimlərinin peşəyönümü işlərini planlaşdırması.
  - 6. Məktəb uşaqlar birliyinin peşəyönümü üzrə işlərin planlaşdırılması.
  - 7. Məktəb kitabxanasının peşəyönümü işini planlaşdırılması.
  - 8. Məktəb həkiminin peşəyönümü işlərini planlaşdırması.
  - 9. Məktəb valideyn komitəsinin peşəyönümü işlərini planlaşdırması.
  - 10. Məktəb hərbi rəhbərinin peşəyönümü tədbirlərini planlaşdırması.

Buradan göründüyü kimi, nümunə göstərdiyimiz birinci variant iş planı perspektivliliyi, konkretliliyi və yiğcamlığı ilə seçildiyi kimi, ikinci variant iş planı özünün məzmunu, əhatə dairəsi və geniş olması ilə diqqəti cəlb edir.

Fikrimizcə, hər iki variantda faydalı cəhətlər çoxdur. Belə ki, peşəyönümü işi kompleks vəzifə olduğundan onun həlli də bu işə kompleks yanaşmağı tələb edir. Belə olduqda məktəbdə peşəyönümü işi planlaşdırılarkən məktəbin pedaqoji kollektivlərinin bütün üzvləri ümumi iş planına uyğun peşəyönümü planları tərtib etməlidirlər. Burada ayrı-ayrı siniflərin spesifikasını, şagirdlərin yaş dərəcələrini də nəzəndən qaćırmaq olmaz. Məsələyə bu baxımdan yanaşlıqda bizcə, məktəbdə peşəyönümü üzrə aşağıdakı **iş planlarının** olması vacibdir:

- 1. Məktəbin ümumi (perspektiv) iş planı.
- 2. Məktəb uşaq və gənclər təşkilatlarının iş planı.
- 3. Sinif rəhbərlərinin iş planı.
- 4. Məktəb peşəyönümü şurasının iş planı.
- 5. Müxtəlif tədbirlərin cari iş planları.
- 6. Fənn müəllimlərinin peşəyönümü üzrə tematik planları.

«**Əlavə 3»**-də bu planların ayrı-ayrı nümunələri verilmişdir.

Peşəyönümü üzrə cari planlaşdırma perspektiv planlaşdırmanın ardı olub, peşəyönümü işini konkretləşdirmək məqsədi daşıyır.

Planda peşəyönümü işinin məzmunu, onun aparılması vaxtı, yeri, bunun üçün dərsin hansı mərhələsində, hansı metoddan və vasitədən isti-fadə etmək imkanları və s. aydın ifadə olunur. Məsələnin belə qoyuluşu isə müəllimdən yüksək pedaqoji və metodik hazırlıq tələb edir. Çünkü aparılacaq peşəyönümü işinin dərsin məhz hansı mərhələlərində və hansı məsələlərlə bağlı olaraq veriləcəyi, bu prosesdə əvvəlki biliklərə və şagirdlərin bütün ümumtəhsil fənlərindən alındıqları müvafiq biliklərə necə istinad ediləcəyi müəllim üçün aydın olduqda planlaşdırmaya verilən tələbləri yerinə yetirmək mümkün olur.

Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, təkcə planlaşdırma ilə məktəbdə peşəyönümü işini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək olmaz. Bu, işin təşkili üçün yalnız səmərəli başlangıç və elmi istiqamət ola bilər. Bunun üçün onların üzərində ciddi nəzarət və səfərbəredici iş lazımdır.

Hazırda həyatın bütün sahələrində gedən əsaslı dəyişiklik məktəb işinin bütün mərhələlərində, o cümlədən peşəyönümü işində planlaşdırma daha köklü və məsul tələblər verir. Bu tələblərin bütövlükdə nəzərə alınması, peşəyönümü işinin yaxşılaşdırılmasına, onun islahatın tələbləri səviyyəsinə yüksəldilməsinə əlverişli təsir göstərir.

Mövzuya aid suallar

1. Məktəbdə reşəyönümü işinə rəhbərlik və onun idarə edilməsinin vacibliyini necə izah etmək olar?
2. Peşəyönüminin idarə edilməsi prinsipləri hansılardır?
3. Peşəyönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyətinə verilən tələblər nələrdən ibarətdir?

Müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Məktəbdə peşəyönümü işinin idarə edilməsi sistemin komponentlərini sadalayın və onların qarşılıqlı əlaqəsini göstərin.
2. Peşəyönümü işlərində ailənin rolu və funksiyasının nələrdən ibarət olduğunu şərh edin.

3. Məktəbin peşəyönümü üzrə iş planlarına verilən tələblərin nələrdən ibarət olduğunu izah edin.

Məsləhət görülən ədəbiyyat

1. Quliyev S. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və iqtimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987.
2. Əhmədov N.H. Məktəbdaxili nəzarətin forma və metodları. Bakı: Maarif, 1988.
3. Cabbarov R. Məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin idarə edilməsi və planlaşdırılması məsələləri. Bakı: Təfəkkür, 1998.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Həyatın astanasında. Bakı: Maarif, 1983, 100 s.
2. Ağayev Ə.Ə., Talibov Y.R., Eminov A., İsayev İ. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2006, 184 s.

3. Ağabəyova N.P. Şagirdlərin peşəyə istiqamətləndirilməsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi (V—IX siniflərdə möisət əməyi üzrə): Ped.elm.nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1989, 20 s.
4. Axundov S. Mənəvi tərbiyə və peşə oriyentasiyası. Bakı: Gənclik, 1980, 74 s.
5. Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayına. — Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayının iştirakçılara göndərdiyi təbrik məktubu «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, Bakı, 2008, 26 sentyabr.
6. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 2008, 1 fevral.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 1997, 56 s.
8. Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007—2012-ci illər)nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 2007, 4 iyul.
9. Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007—2012-ci illər) /Təhsil Xəbərləri (Təhsil Nazirliyinin məlumat-informasiya məcmuəsi). Bakı: Pedaqogika, 2007, s. 5—17.
10. Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminat Proqramı (2005—2007-ci illər) haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 2004, 22 avqust.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensikloediyanın Baş redaksiyası, 1983, s. 520.
12. Azərbaycanın təhsil siyaseti (1998—2004). I kitab /Tərtib edəni: F.Şahbazlı. Bakı: Çəşioğlu, 2006, 832 s
13. Baharlı M., Quliyev A. Dünya təhsil sistemi: dünən, bu gün, sabah. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 144 s.
14. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yaziçı, 1984, 475 s.
15. Bakıxanov A. Nəsihətlər. Azərbaycan (hər iki əlifbadada) və fars dillərində. Bakı: Yaziçı, 1982, 76 s.
16. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.

17. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp Poliqraf, 2006, 356 s.
18. Dostuyev M.Q. Ədəbiyyat dörslərində şagirdləri peşələrə istiqamətləndirməyin imkan və yolları: Ped.elm.nam. ...dis.avtoref. Bakı, 1990, 22 s.
19. Cabbarov R. Məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin idarə edilməsi və planlaşdırılması məsələləri. Bakı: Təfəkkür, 1998, 152 s.
20. Əhmədov B., Rzayev A. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983, 352 s.
21. Əhmədov Ə., Məcidov K. Məktəblilərin peşəyönümü. Bakı: N.Tusi adına ADPU, 1988, 97 s.
22. Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B., Məhərrəmov Ə.M. İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.
23. Əhmədov N.H. Məktəbdaxili nəzarətin forma və metodları. Bakı: Maarif, 1988, 247 s.
24. Əliyev A.B. Fənlərarası əlaqə əsasında kənd məktəbləri şagirdlərinin peşəyönümü işinin təşkili: Ped.elm.nam. ...dis.avtoref. Bakı, 1990, 19 s.
25. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir. (Tərtib edənlər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002, 580 s.
26. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Psix.elm.dok. ...dis.avtoref. Bakı, 2004, 58 s.
27. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000, 196 s.
28. Əliyeva M. Fəaliyyətimizi Heydər Əliyevin prinsipləri əsasında qurmuşuq //Azərbaycanın səsi. Beynəlxalq ictimai-siyasi jurnal. Oktyabr, 2004, s. 50—51.
29. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər: esselər və etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.
30. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
31. Əlizadə Ə., Rüstəmov F., Quliyeva K. Müəllim peşəsinin profesiyoqramı /Pedaqoji tədqiqatlar (Elmi əsərlər məcmuəsi), I buraxılış. Bakı: ADPU, 2000, s. 3—9.
32. Əsgərov Ş. Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2003, 280 s.
33. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yaziçı, 1985, 653 s.

34. Həşimov Ə. Şagirdlərin əmək təbiyəsində xalq hikmətlərindən istifadə //Əmək və politexnik təlim, 1989, №4, s. 3—8.
35. Həşimov Ə.Ş., Sadiqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Patropat, 1993, 275 s.
36. Hüseynov A.M. Şagirdlərin peşəyönümü üzrə orta ümumtəhsil məktəblərinin TPM ilə birləşmiş işi: Ped.elm.nam. ...dis.avtoref. Tbilisi, 1983, 21 s.
37. Xəlilov Ş. Təhsil, təlim, təbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2005, 650 s.
38. «Xüsusi istedada malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2006—2010-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin 17 aprel 2006-ci ilə tarixli 1414 N-li Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 18 aprel 2006-ci il.
39. Xüsusi istedada malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Fəaliyyət Planı. «Azərbaycan müəllimi», 14 iyul 2006-ci il.
40. Xüsusi istedada malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006—2010-cu illər). Bakı: Təhsil, 2006, 16 s.
41. İlyasov M. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının pedaqoji əsasları. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2005, 300 s.
42. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2009, 292 s.
43. İsmayılov H.İ. Məktəblilərin kənd təsərrüfatı peşələrinə istiqamətləndirilməsində sinifdən xaric tədbirlərin rolü: Ped.elm.nam. ...dis. Bakı, 1994, 147 s.
44. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çəşioğlu, 2002, 448 s.
45. Kazımov N.M., Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996, 416 s.
46. Kəlilə və Dimnə. Bakı: Azərnəşr, 1982, 317 s.
47. Kərimova F.Y., Əhmədova M.C., Varrella G., Reyli Ə. İnteraktiv kurrikulum: mahiyyəti və nümunələr. Bakı: Adiloğlu, 2005, 234 s.
48. Qabusnamə. Bakı: Azərnəşr, 1989, s. 35—40.
49. Qaralov Z.İ. Təbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). 3 cilddə. Bakı: Pedaqogika, 2003, 892 s.
50. Qaralov Z. Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkilinin elmi pedaqoji prinsipləri. //Azərbaycan məktəbi, 1989, №10, s. 14—21.

51. Qaralov Z., Hüseynov Ə., Seyidbəyova S. Məktəbdə peşə oriyentasiyası üzrə iş. Bakı: Maarif, 1974, 206 s.
52. Qaralov Z., Hüseynov Ə. Bütün peşələr yaxşıdır, istədiyinizi seçə bilərsiniz (Məktəblilərə peşə seçmək haqqında). Bakı: Maarif, 1979, 84 s.
53. Qaralov Z., Hüseynov Ə. Məktəblilərdə peşələrə maraq və meylərin yaranmasına təsir edən amillər (Müəllimlər üçün metodik vəsait). Bakı: Maarif, 1976, 92 s.
54. Qloballaşma və Azərbaycanda təhsilin aktual problemləri /Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2003, 187 s.
55. Quliyev S. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987, 167 s.
56. Quliyeva K.R. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsinin pedaqoji əsasları: Ped.elm.nam. ...dis. Bakı, 1999, 174 s.
57. Quliyeva K.R. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi. Bakı: Nurlan, 2003, 140 s.
58. Qurani-Kərim. Bakı: Azərnəşr, 1992, 714 s.
59. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. I cild. Bakı: Maarif, 1983, 384 s.
60. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. II cild. Bakı: Maarif, 1988, 328 s.
61. Mayilov İ.M., Əhmədov H.H. Əmək təlimi (Peşəseçmə və istehsalatın əsasları). Ümumtəhsil məktəblərinin 8—9-cu sinifləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 2002, 132 s.
62. Marağalı Ə. Cami-Cəm. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 288 s.
63. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 s.
64. Mehrabov A.O., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, 372 s.
65. Məcidov K.M. Məktəblərarası istehsalat kombinatları şəraitində şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə iş sistemi (Avtomobil nəqliyyatı və rabitə sahələri üzrə əmək hazırlığı nümunəsində): Ped.elm.nam. ...dis. Bakı, 1988, 170 s.
66. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı: Elm, 1985, 216 s.
67. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006, 300 s.

68. Milli Sosial Müdafiə Sisteminin inkişafı (Layihə AZE/-02/ 005). İsxaxtaran və işsiz vətəndaşların peşə təhsili sisteminin tədris metodik bazasının və texniki-proqram təminatının təkmilləşdirilməsi üzrə proqram. Bakı: 2003, 11 s.
69. Mirzəcanzadə A. İxtisasa giriş. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyati, 1990, 368 s.
70. Mollayev İ.A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında. Bakı: Maarif, 1996, 304 s.
71. Mövlana Cəlaləddin Rumi. «Məsnəvi»dən seçmələr. Bakı, «Yom» yayımları, 2007, 232 s.
72. Müdrik sözlər. Bakı: Yaziçı, 1979, 189 s.
73. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Müəllimlər üçün vəsait /M.M.Əmirov və A.M.Şirinovanın redaktəsi ilə. Bakı: Adiloğlu, 2005, 474 s.
74. Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
75. Nizami G. Xəmsə (ixtisarla). Bakı: Turan, 2002, 312 s.
76. Pedaqoji peşəyönü müümün aktual problemləri /Elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: ADPU, 1993, 64 s.
77. Pirməmmədov İ., Ağamalyev R. Avropa ali təhsil sisteminin inkişaf tendensiyaları. Boloniya prosesi və Azərbaycan konteksti. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 48 s.
78. Rüstəmov F.A. Ən yeni dövrün pedaqogika tarixi (XX əsr — XXI əsrin əvvəlləri). IV kitab. Bakı: Nurlan, 2005, 204 s.
79. Suxomlinski V.A. Vətəndaşın doğulması. Bakı: Maarif, 1975, 362 s.
80. Suxomlinski V.A. Ürəyimi uşaqlara verirəm. Bakı: Maarif, 1978, 324 s.
81. Şəhriyar M. Yalan dünya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993, s. 284—309.
82. Şirvani M.M. Nəsihəti Loğman. Bakı: Maarif, 1993, 32 s.
83. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 288 s.
84. Şöyübov Z.K. Əmək prosesində məktəblilərin kommunist dünya-görüşünün formallaşması. Bakı: Maarif, 1984, 117 s.
85. Talıbov Y., Sadıqov F., Quliyev S. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı: Ünsiyyət, 1998, 153 s.
86. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2009, 108 s.
87. Uşaq Hüquqları Konvensiyası. Bakı: Təhsil, 1998, 20 s.

88. Ümumi psixologiya /A.V.Petrovskinin pedaktorluğu ilə. Bakı: Maarif, 1982, 495 s.
89. Ümumtəhsil və OTPM-də şagirdlərin peşəyə istiqamətləndirilməsinin yol və vasitələri haqqında. Metodik göstəriş /Tərtib edənlər: B.A.Abdullayev, M.S.Muradova, Bakı: API, 1990, 54 s.
90. Verdiyeva Ə.İ. Məktəbdənənar tərbiyə müəssisələrində şagirdlərin peşəyönüümün məzmunu, forma və yolları: Ped.elm.nam. ...dis. Bakı: 1998, 154 s.
91. Zeynalov S.M. Şagirdlərin peşəyönüümü işinin pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif, 1984, 116 s.
92. Abdullina O. Demokratizasiə obrazovaniə i podqotovka spezialistov:problemi i poiski // Visşee obrazovanie v Rossii. M.: 1996, №1, s. 73—78.
93. Andreeva Q.M. Sozialgnaə psixoloqiə. 5-e izd. ispr. i dop.: M.: Aspekt-Press, 2004, 365 s.
94. Arefgev İ.P. Podqotovka uçitelə texnoloqii k proforientaüionnoy rabote //Pedaqoqika, 1999, №2, s. 62–66.
95. Arefgev İ.P. Proforientaüiə: učenik, uçitelğ, vuz //Pedaqoqika, 1995, №3, s. 65–68.
96. Atutov P.R. Texnoloqiə i sovremennoe obrazovanie //Pedaqoqika, 1996, №2, s. 12–14.
97. Axiərov K.Ş., Amirov A.F. Formirovание ѿнностных ориентаций будущих учителей //Pedaqoqika, 2002, №3, s. 50–54.
98. Aşximina L.P. Pedaqoqiceskie usloviə povişeniə effektivnosti professionalgnoy orientaüii şkolników: aspekt upravleniə APN SSSR, NIİ trudovoy obuchenii i proforentaüii, Tomskiy filial, Tomskiy ped.in. Tomsk: 1990, 120 s.
99. Barret D., Viləms D. Proverğ svoi sposobnosti. Perevod s anqliyskoqo əzika. Rostov n/D: Feniks, 2006, 224 s. il. – (Biznes-obrazovanie).
100. Basova N.V. Pedaqoqika i praktiçeskaya psixoloqiə. Učebnoe posobie. Rostov na Donu: Femiks, 2000, 413 s.
101. Beresnəviçene D.Ö. Diferenzirovannaya orientasiya uchahixsə obheobrazovatelgnoy şkoli, professionalgnoqo texniçeskoqo učiliha i texnikuma: Avtoref.dis. ...kand.ped.nauk. Vilgnös: 1990, 24 s.
102. Berulava M.N. Qumanizaüiə obrazovaniə: napravleniə i problema //Pedaqoqika, 1996, №4, s. 23–27.
103. Bolonskiy prouess i kaçestvo obrazovaniə. Ç. I. Dokumenti. Nijniy Novqorod. Izd-vo Nijqorodskoqo qos. un-ta, 2005, 138 s.

104. Borodin V.A., Prokorgeva Z.İ. Rukovodstvo professional'noy orientatsii v shkolnikov: organizaatsiya i upravleniye. M.: Pedaqoqika, 1987, 172 s.
105. Bueva L.P. Chelovecheskiy faktor: novoe mislenie i novoe deystvie (filosofskie zameтки). M.: Znanie, 1988, 639 s.
106. Vaysburq A.A. Shkolgini vybiraot rabochie professii. M.: Znanie, 1983, 96 s.
107. Van'kina I.V., Eqorshin A.P., Kurerenko V.I. Marketinq obrazovaniya: uchebnoe posobie. M.: Universitetskaa kniga. Loqos, 2007, 336 s.
108. Vitinsh V.F. Sistemnoe rezenie problem professional'nogo orientatsii shkolnikov: Dis. ... dokt. ped. nauk v vide nauchoego doklada. M.: 1991, 37 s.
109. Qasanova Q.A. Vlienie raboti vneskolgnykh uchrejdeniy na formirovaniye professional'nykh interesov uchahixsrednih obhe-obrazovatel'nykh shkol: Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. Baku, 1992, 24 c.
110. Qasanova Q.A. Formirovaniye licnosti uchahixsrednih obhe-obrazovatel'nykh shkol v prouesse raboti po professional'noy orientatsii. Baku: Glm, 1998, 48 s.
111. Qol'dman N.D. Naucho-teoretičeskie osnovi razvitiya pedagoqičeskikh texnologiy kak sredstvo podgotovki konkurentno-sposobnykh spezialistov. Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. Taškent: 2007, 22 s.
112. Qolomstok A.E. Vibor professii i vospitanie licnosti shkolnika (Vospitat, konüepüiye prof. orientatsii). M.: Pedaqoqika, 1979, 160 s.
113. Quseva Q.V., Zilgbersteyn N.A. Kabinet proorientatsii v sredney shkole. M.: 1986, 36 s.
114. Didaktika sredney shkoli. Nekotorie problemy sovremennoy didaktiki /Pod red. M.N. Skatkina. 2-e izd, pererab. i dop. M.: Prosveshenie, 1982, 319 s.
115. Djamilgizade S.A. Formirovaniye professional'noy samoopredeleniya uchahixsrednih VII-VIII klasse v semye: Dis. ... kand. ped. nauk. Baku: 1987, 153 s.
116. Djiqa N.D. Formirovane napravленnosti licnosti shkolnikov na professii sel'skoxozaystvennoy proizvodstva: Avtoref. dis. ... kand. psicol. nauk. Minsk: 1996, 19 s.
117. Dachenko N.N. Professional'noe vospitanie molodezhi. M.: Visshaa shkola, 1978, 216 s.
118. Zanina O.N. Pedaqoqičeskie usloviya orientatsii shkolnikov na rabochie profesii. Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. Kiev: 1992, 25 s.

119. Zaxarov N.N., Semenenko V.D. Professionalgnaə orientaüiə şkolğnikov. M.: Prosvehenie, 1989, 192 s.
120. Zona Evropeyskoqo visşeqo obrazovaniə. Sovmestnaə Deklara-üiə ministrov obrazovaniə stran Evropı na vstreče v Bolonqe. – 19 iöñə 1999 q.
121. İvanoviç K.A., Poləkov V.A. Podqotovka k jizni i trudu uça- hixsə selğskix şkol //Sov. pedaqoqika, 1982, №9, s. 42–49.
122. İnkenkamp K. Pedagoqiqeskaə diaqnostika. Per. s nemeü. M.: Pedagoqika, 1991, 240 s.
123. İlğəsov M.İ. Pedagoqiqeskie osnovi proforientaüii uçahixsə v selğskix meşkolğníx kombinatax: Dis. ...kan.ped.nauk. Baku: 1986, 198 s.
124. Yovayşa L.A. Problemi professionalgnoy orientaüii şkolğnikov. M.: Pedagoqika, 1983, 128 s.
125. Kaluqin N.İ., Sazonov A.D.. Simonenko V.D. Professionalgnaə orientaüiə uçahixsə. M.: Prosvehenie, 1983, 191 s.
126. Kataşev V.Q. Pedagoqiqeskie osnovi formirovaniə professio- nalgnoqo samosoznaniə uçahixsə: Avtoref.dis. ...dokt.ped.nauk. Eka- terinburq: 1995, 34 s.
127. Klimov E.A. Kak vibiratğ professiö. Kn. dlə uçahixsə st. klassov sred.şk. 2-e izd. dop. i dorab. M.: Prosvehenie, 1990, 159 s.
128. Klimov E.A. Psixoloqo-pedagoqiqeskie problemi professio- nalgnoy konsulghtaüii. M.: Znanie, 1983, 96 s.
129. Klimov E.A. Putğ v professiö. L.: Lenizdat, 1974, 190 s.
130. Kovalev A.Q. Liçnostğ vospitivaet sebə. M.: Politizdat, 1983, 256 s.
131. Kon İ.S. Psixoloqiə starşeklassnika. M.: Prosvehenie, 1982, 192 c.
132. Korotun O.A. Formirovaniye liçníx jiznenníx planov – faktov aktivnoqo professionalgnoqo samoopredeleniə uçahixsə obheobra- zovatelgnoy şcoli. Avtoref.dis. ...kand.ped.nauk. Moskva: 1992, 16 s.
133. Majitova L.X. Pedagoqiqeskie osnovi formirovaniye profes- sionalgñix interesov uçahixsə molodeji: Avt.dis. ...dokt.ped.nauk. Almatı, 1995, 52 s.
134. Maslou A. Novie rubeji çeloveçeskoy prirodi /Per. s anq. M.: Smisl, 1999, 425 s.
135. Metodika vospitatelgnoy raboti: Uçeb. posobie dlə studentov ped.in-tov /Ö.P.Azarov, L.M.Baytenova, E.P.Belozerüev i dr. Pod red. L.İ.Ruvinskoqo. M.: Prosvehenie, 1989, 335 s.

136. Mudrik A.V. Соüialgnaə pedaqoqika /Pod red. V.A.Slas- tenina. M.: İzdatelgskiy üentr «Akademie», 2005, 200 s.
137. Mudrik A.V. Соüializaüiə i smutnoe vremya. M.: Znanie, 1991, 78 s.
138. Neumatov Ө.M. Obrazovanie v XXI veke: tendenüii i proqnozi. M.: Alqoritm, 2002, 480 s.
139. Ozqambaeva R.O. Professionalgnaə orientaüiə učahixsə obheobrazovatelgnaə şkola v usloviex rinoçnix otnoşeniy: Avtoref. dis. ...kand.ped. nauk. Almati: 1995, 23 s.
140. Pavlötenkov E.M. Professionalgnaə orientaüiə učahixsə. Kiev: Rad.şk. 1983, 153 s.
141. Pavlötenkov E.M. Formirovanie motivov vibora pro-fessii /Pod red. B.A.Fedorisina. Kiev: Rad.şk. 1980, 143 s.
142. Parsons T. Sistema sovremennix obhestv /Per. s anql. L.A.Sedova, A.D.Kovalgkova. M.: Aspekt-Press, 1997, 270 s.
143. Pajenükiy R. Pedaqoqiceskie osnovi proforientaüii učahixsə sredney obheobrazovatelgnoy i professionalgnoy şkoli. PNR: Avtoref.dis. ...dok.ped.nauk, M.: 1990, 42 s.
144. Pedaqoqika: učeb. /L.P.Krivšenko (i dr.): pod red. L.P.Krivšenko. M.: Velbi, izd-vo Prospekt, 2006, 432 s.
145. Podqotovka učahixsə k trudu i viboru professii: (Temat. sb.nauç.tr.). Kaz.ped.in-t. im. Abaə. Alma-Ata: Kaz.Pi, 1989, 223 s.
146. Podqotovka şkolgnikov k viboru professii v usloviex rayonnoy i qorodskoy slujbi proforientaüii /Sb.nauç.tr. M.: APN SSSR, 1990, 80 s.
147. Podopriqora V. Professiə i zdorovye //Pedaqoqika, 1999, №6, s. 120–122.
148. Problemi profkonsulgtirovanię molodeji /Resp. nauç. prakt. - konf. Materiali. Tallin: B.i. 1989, 253 s.
149. Professionalgnaə orientaüiə molodeji /Nauç.red. K.K.Platonova. M.: Vişşaə şkola, 1978, 271 s.
150. Profkonsulgtäüionnaə rabota so starşeklassnikami /NII psixoloqii USSR: Pod red. B.A.Fedorisina. Kiev: Rad. şkola, 1980, 160 s.
151. Psixoloqiceskie testi. M.: List, 1996, 320 s.
152. Psixoloqiceskie tipi /Per. s nem. Soft Loris: pererab. i dop. V.Zelenskim. M.: «Universitetskaə kniqa» AST, 1998, 720 s.

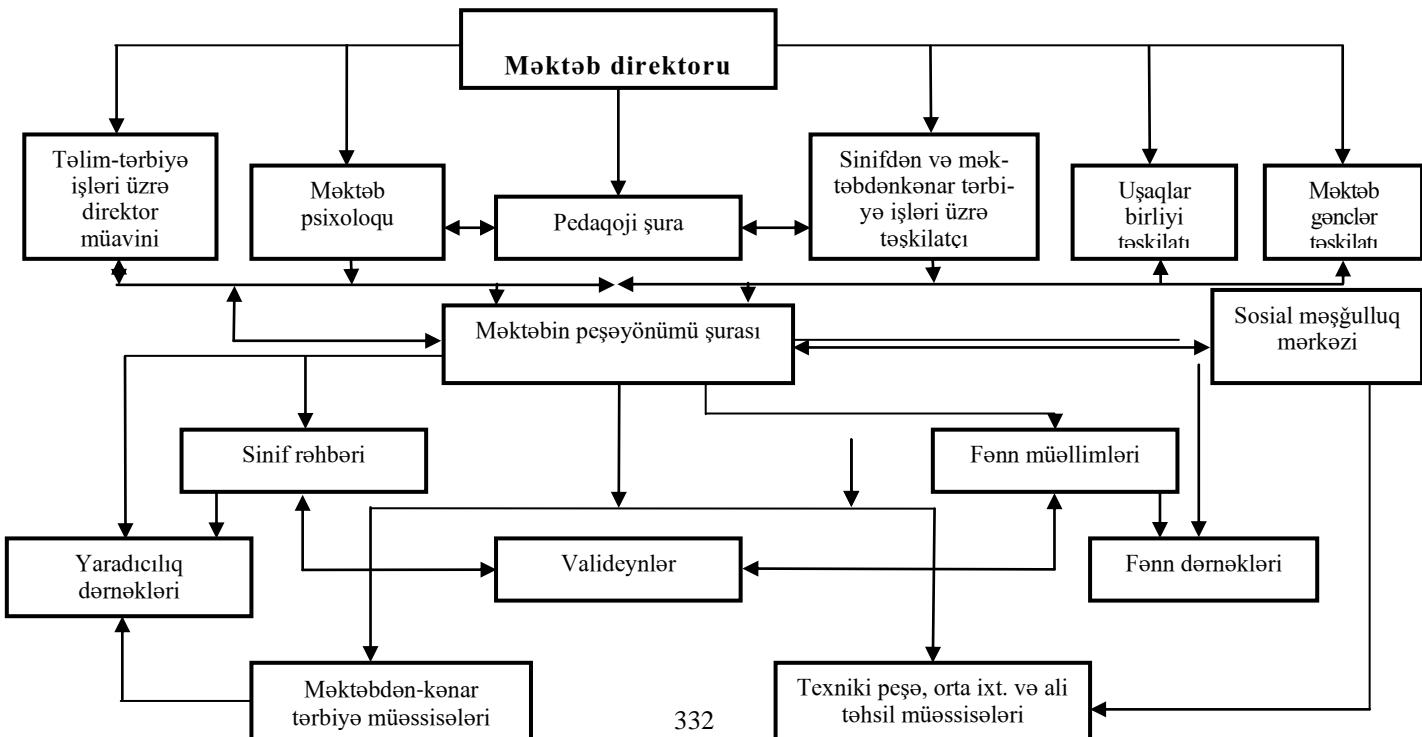
153. Raven Dj. Pedaqoqiqeskoe testirovanie: Problemi (zablijdeniia, perspektivi). Perevod s anql. Ö.İ.Qnurçaninovoy, G.N.Qusinskoqo. M.: Koqito-Üentr, 1999, 141 s.
154. Rean A.A., Bordovskae N.V., Razum S.İ. Psixoloqiə i pedaqoqika. SPb.: Piter, 2005, 432 s.
155. Rijov V.A. Orqanizaüiə proforientaüionnoy raboti v razvitiix kapitalisticheskix stranax. M.: Visşaə şkola, 1987, 96 s.
156. Romanova E.S. Psixodiaqnostika. 2-e izd. SPb.: Piter, 2008, 400 s.
157. Savina E.B. Pedaqoqiceskie usloviə formirovaniə professionalgnoqo samosoznaniə starşeklassnikov: Avtoref.dis. ...kand.ped.nauk. M.: 1991, 18 s.
158. Saqinova O.V. Mejdunarodnaə strateqiə vuza na rinke obrazovatelğníx usluq. M., 2005.
159. Savenkov A.İ. Diaqnostika detskoy odarennosti kak pedaqoqiqueskae problema //Pedaqoqika, 2000, № 10, s. 87-94.
160. Saxarov V.F., Sazonov A.D. Professionalgnaə orientaüiə şkolgnikov. Uçeb. posobie dlə studentov ped. inst-ov, M.: Prosvehenie, 1982, 191 s.
161. Seidov S.İ. Psixoloqiə menedjmenta. Baku: Çaşıoqli, 2000, 228 s. il.
162. Seytehev A.P. Professionalgnaə napravленnostğ liçnos-ti. Teoriə i praktika vospitanie. Alma-Ata: Nauka, 1990, 336 s.
163. Selevko Q.K.,Solovgeva O.Ö. Naydi svoy putğ: učebnoe posobie dlə predprofilgnoqo obucheniiə. - 2-e izd., M: OOO «İMÜ Arsenal obrazovaniə», 2008, 176 s.
164. Solovgeva O.Ö. Metodika izucheniiə kursa «Naydi svoy putğ». Didakticheskse materiali: testi, situaüii, treninqi, iqri, uprajnenii. M.: OOO «İMÜ Arsenal obrazovaniə», 2007, 136 s.
165. Soüialgnaə pedaqoqika: Kurs leküiy. Učebnoe posobie /Ö.V.Vasil'kova, T.A.Vasil'kova. 4-e izd., steotip. M.: İzdatelgskiy üentr «Akademii», 2004, 440 s.
166. Soüialgnaə pedaqoqika: Učebn. posobie dlə stud.vissl.ucheb. zavedeniy /Pod red. V.A.Nikitina. M.: Qumanit.izd.üentr VLADOS, 2002, 272 s.
167. Suxomlinskiy V.A. Razqovor s molodim direktorom şkoli. M.: 1973, 208 s.
168. Teslə E.B. Formirovanie professionalgnoqo interesa u buduhix uçiteley //Pedaqoqika, 1999, №7, s. 58-63.

169. Franüuzova L.Ø. Çelovek i professiə. Qorğkiy: Volqo-Vətskoe izd-vo, 1989, 160 s.
170. Çebișeva V.V. Psixoloqıə trudovoqo obuçenıə (trudovie umeniə i naviki i usloviə trudovoqo obuçenıə). M.: Visşaə şkola, 1983, 239 s.
171. Çeloveçeskoe razvitie: novoe izmerenie soüialgno-gkonomiçeskogo proqressa: Uçeb. posobie /Pod red. V.P.Koles-ova i T.Makkinli. M.:2000.
172. Çistəkova S.N. Osnovı professionalgnoy orientaüii şkolğnikov /Pod red. V.A.Slastenina, M.: Prosvehenie, 1983, 112 s.
173. Çistəkova S.N. Professionalgnaə orientaüiə şkolğnikov (iz opita raboti şk. Latv. SSR), M.: Pedaqoqika, 1983, 96 s.
174. Şavir P.A. Psixoloqıə professionalgnoqo samoopredelenıə v ranney önosti. M.: Pedaqoqika, 1981, 96 s.
175. Şarapov Ş.A. Pedaqoqiceskaə sistema podqotovki starşeklassnikov k trudu v usloviex respublikı Tadzhikistana: Avtoref.dis. ...dok.ped.nauk. Almatı, 1996, 48 s.
176. Şkolğnikam o professiəx /Sost. V.Q.Maksimov, O.Q.Maksi-mova. Çeboksarı: Çuvaş.kn.izd-vo, 1990, 165 s.
177. Önq K.Q. Psixoloqiceskie tipı /Per. s nem. Sofii Loris: pererab. i dop. V.Zelenskim. M.: «Universitetskaə kniqa AST, 1998, 720 s.
178. Aral N. Sanat Egitimi — Yaratıcılık Etkileşimi, Hacettepe Üniversitesi Egitim Fakültesi Dergisi, 1999, 15, s. 11—17.
179. Keirsey D. Postraits of temperament — Second edition, Del Mar, CA: Prometheus Nemesis Book CO, 1989, p. 347.
180. Keirsey D., Bates M. Please understand me. Del Mar, CA: Prometheus Nemesis Book CO, 1978, p. 284.
181. Lütteringer G.M. La formation contelue, l'insertion professionnelle des jeunes, l'information et l'orientation professionale // Droit Sosial, Paris, N25, 1981, p. 432.

ƏLAVƏLƏR

ƏLAVƏ 1

Məktəbdə peşəyönümü işinin strukturu

ƏLAVƏ 2

ŞAGİRLƏRİN PEŞƏ MARAQLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ ANKET

Şagirdin oxuduğu məktəb və sinif_____

1. Siz hansı fəaliyyət sahəsi ilə maraqlanırsınız? (altından xətt çəkməli):

- a) sənaye; b) tikinti; c) kənd təsərrüfatı; ç) nəqliyyat; d) rəbitə; e) xidmət sahəsi; ə) elm; f) incəsənət; g) pedaqoji; ğ) tibbi; h) iqtisadiyyat; x) hüquq və s.

2. Orta məktəbi bitirdikdən sonra hansı peşəyə yiylənmək və hansı fəaliyyət sahəsində çalışmağı arzu edirsiniz? (altından xətt çəkməli):

- a) təhsilimi davam etdirmək (harada və hansı ixtisas üzrə olduğunu göstərməli)

- b) istehsalatda işləmək (hansı sahədə və hansı peşə üzrə olduğunu göstərməli)

3. Nə üçün məhz bu peşəni seçmək istəyirsiniz? (altından xətt çəkməli):

- a) peşənin özünə maraq göstərdiyim üçün;
- b) bu peşə sahiblərinin əmək haqqının yüksək olması;
- c) peşənin yaradıcı olması;
- ç) gələcək yüksəliş üçün bu peşənin geniş imkanlara malik olması;

d) bu peşənin cəmiyyət üçün daha faydalı olması;

e) kəndimizin (şəhərimizin) mədəni və iqtisadi quruculuğunda yaxından iştirak etmək üçün;

ə) valideynlərimin məsləhətinə əsasən;

f) şəhərdə (kənddə) yaşamağa marağım olduğundan.

4. Sizdə bu peşəyə maraq nəyin təsiri nəticəsində yaranmışdır? (altından xətt çəkməli):

a) ..... fənninin (fənnin adını göstərməli);

b) məktəbdə keçirilən..... tədbirin nəticəsində (tədbirin adını göstərməli);

- c) qabaqcıl əmək adamlarının nümunəsi əsasında (adını göstərməli).....
- ç) ailə üzvlərinin (atanın, ananın, qardaşının, bacının)....;
- d) qohumların, tanışların, sinif yoldaşlarının (adını göstərməli).....
- e) bədii kitab, radio, televiziya, kinofilm, teatr tamaşaları (adını göstərməli).....
- ə) bu peşə ilə daha yaxından tanışlığım nəticəsində.
5. Seçmək istəyiniz peşənin xoşunuza gələn cəhətləri və əsas çətinlikləri nədən ibarətdir?.....
6. Arzu etdiyiniz peşəyə yiyələnmək üçün indidən necə həzirlaşırsınız?.....
7. Ailə üzvlərinizdən və yaxın adamlarınızdan kimin peşəsi daha çox xoşunuza gəlir? Onun peşəsi nədir?.....
8. Arzu etdiyiniz peşə üzrə gələcəkdə yüksəlmək imkanlarını necə təsəvvür edirsiniz?.....
9. Seçmək istədiyiniz peşənin özünü, başqa adamlar və cəmiyyətimiz üçün faydalı olmasını nədən görürsünüz?.....
10. Bu peşəyə necə nail olmaq olar? Onun şərtləri sizə məlumdurmu?.....
- ...
11. Arzu etdiyiniz peşəni seçməyinizə valideynləriniz necə münasibət bəsləyirlər? Onlar sizə hansı peşəni seçməyi məsləhət görür-lər?.....
12. Sizcə, seçdiyiniz peşə sizin imkan və qabiliyyətlərinizə uyğundurmu?.....

ƏLAVƏ 3

PEŞƏYÖNÜMÜ ÜZRƏ İŞ PLANLARI

5.I. Perspektiv iş planları

5.1.1. Məktəbin iş planı

Tədris ili ərzində məktəbdə aparılacaq peşəyönümü işinin əsas vəzifələri.

- şagirdlərdə regionun tələbatına müvafiq əməyə və peşəyə dərin və davamlı maraq və meyllerin, hörmət və məhəbbət hiss-lərinin və sosial əhəmiyyətli peşə motivlərinin inkişaf etdirilməsi;
- istehsalatda əmək prosesləri və əməyin məzmunu ilə şagirdlərin tanış edilməsi;
- şagirdlərin seçdikləri peşə və ixtisaslar üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiylənmələrinə nail olunması;

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün müəllimlər:

- peşəyönümü məqsədi ilə şagirdlərin bir sıra fərdi-psixoloji xüsusiyətlərini – maraqlarını, meyllərini, qabiliyyət və bacarığını müntəzəm olaraq öyrənməli və dinamik inkişafını nəzərə almalı;
- respublikanın və regionun istehsal xüsusiyətləri, peşələrə və kadrlara olan perspektiv tələbatla şagirdləri dərindən tanış etməli;
- peşə seçmək, işə düzəlmək və təhsili davam etdirmək mə-sələləri üzrə məsləhətlər verməli;
- şagirdlərin texniki yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdir-məli;
- peşəyönümü məqsədi ilə tədris proqramlarının imkanlarını araşdırma, nəzəri və praktik məşğələlərdə müvafiq iş aparmağa nail olmalıdır.

Əsas istiqamətlər

Sıra	Peşəyönümü üzrə görüləcək işlər	Tarix	Məsul icraçı	İcra haqqında qeyd
1	2	3	4	5
Peşəyönümü üzrə aparılacaq təşkilati işlər				
1.	Yeni dərs ili üçün məktəbin illik iş planlarının müzakirəsi və təsdiqi	İyun	Məktəb direktoru	
2.	Məktəbdə peşəyönümü işi üzrə konfransların, disputların, müzakirələrin, olimpiadaların və müsabiqələrin təşkili və keçirilməsi	İl boyu	Peşəyönümü şurası	
3.	Məktəb iməcliyinə hazırlıq və onun keçirilməsi	Mart-aprel	Məktəb direktoru	
4.	Məktəbdə «peşəyönümü» guşəsinin təşkil edilməsi	Sentyabr	Məktəb direktoru	
5.	«Bizim məzunlar» adlı fotostend hazırlamaq	Sentyabr	Peşəyönümü şurası	
6.	Peşəyönümü şurası sədrinin peşəyönümü üzrə iş planlarının yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında hesabatını dinləmək	İyun	Peşəyönümü şurasının sədri	
Müəllimlərlə aparılacaq işlər				
1.	Məktəbdə əmək tərbiyəsi və peşəyönümü işi üzrə seminar və mühazirələrin təşkili və keçirilməsi	Müntəzəm	Peşəyönümü şurası	
2.	«ETT, məktəb və peşəyönümü işinin əsas isti-	Fevral	Məktəb direktoru,	

qamətləri»	mövzusunda elmi-nəzəri keçirilməsi	konfransın	peşəyönü- mü şurası
------------	--	------------	------------------------

Əlavə 5.1.1.-in ardı

1	2	3	4	5
3.	Məktəbdə peşəyönümü işinin vəzifələri, məzmunu və formaları» mövzusunda yığıncaq keçirilməsi	Sentyabr	Məktəb direktoru	
4.	Müəllimlərin kadrlara olan tələbat və məzunların işə düzəldilməsi imkanları ilə tanış edilməsi	Aprel	Məktəb direktoru	
5.	Fənlərin tədrisi prosesində peşəyönümü işinin aparılmasına həsr olunmuş seminarların keçirilməsi	Hər rübdə 1 dəfə	Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini	
6.	Təlim prosesində peşəyönümü işinin aparılmasını öyrənmək məqsədi ilə açıq dərslərin təşkili	Müntəzəm	Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini	
7.	Hər bir fənnin peşəyönümü imkanlarına aid təxmini planların hazırlanması	Sentyabr	Fənn müəllimləri	

Şagirdlərlə aparılacaq işlər

1.	Rayonun əmək qabaqcılları, elm, incəsənət nümayəndələri ilə şagirdlərin görüşünün təşkili	Dekabr	Peşəyönü- mü şurası
2.	Buraxılış sinif şagirdlərinin TPM, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri nümayəndələri ilə görüşlərin	Mart	Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor

	təşkili		müavini	
3.	Məktəb məzunları ilə görüşlərin təşkili	Mart	Direktor müavini, peşəyönü- mü şurası	
4.	Məktəbin yerləşdiyi rayon- da	Noyabr	Təlim-tər-	

Əlavə 5.1.1.-in ardı

1	2	3	4	5
	olan səmərələşdirici və ixti- raçılara görüsün təşkili		biyə işləri üzrə direktor müavini	
5.	Müxtəlif peşələr üzrə refe- ratların yazdırılması	May	Sinif rəhbərləri	
6.	Ayri-ayrı siniflərdə «Bizim valideynlərin peşələri» mövzusunda yığıncaq keçirmək (valideynlərin öz peşələri haqqında yazdıqları rəylər əsas gö- türülür)	Aprel	Sinif rəhbərləri	
7.	Rayonun peşələrə olan tələbatı nəzərə alınmaqla peşə məlumatlarının ve- rilməsi	İl boyu	Müəllimlər	
8.	Şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla peşə məsləhətləri- nin aparılması	Müntəzəm	Məktəb psixoloqu	
9.	Şagirdlərlə psixofizioloji və tibbi peşə məsləhətlərinin aparılmasının təşkili	Müntəzəm	Məktəb psixoloqu, məktəb həkimi	

10.	«Bizim məzunlar» adlı foto stend təşkil etmək	Dekabr	Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini
Ailə və ictimaiyyətlə əlbir iş			
1.	Fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri və valideynlər üçün peşəyönümü lektoriyalarının təşkili	İlin əvvəlindən	Məktəb direktoru
2.	Pedaqoji kollektiv üzvlərinin ailələrlə əlaqə saxlamasına nail olmaq	Hər vaxt	Peşəyönümü şurası

Əlavə 5.1.1.-in ardı

1	2	3	4	5
3.	«Peşə seçmək dövlət əhəmiyyətli işdir» mövzusunda valideyn yığıncağının keçirməsi	Yanvar	Peşəyönümü şurası	
4.	Valideynlərlə peşəsəçmə probleminə həsr olunmuş bir sıra mövzularda, məsələn, «Peşənin düzgün seçililməsinin dövlət və şəxsiyyətin özü üçün əhəmiyyəti», «Peşəsəçmə işində valideynlərin rolu», «Ailədə uşaqların əmək tərbiyəsi» və s. söhbətlər aparmaq	İl boyu	Sinif rəhbərləri, müəllimlər	
5.	Övladlarının peşə seçmələrinə və öz peşələrinə münasibətlərini öyrənmək məqsədi ilə valideynlərlə anket sorğularının aparılması	Müəyyən vaxtlarda	Məktəb psixoloqu, peşəyönümü şurası	
6.	«Peşəyönümü işində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi» mövzusunda konfrans keçirmək	Dekabr	Məktəb direktoru, peşəyönümü şurası	

7.	Rayon işə düzəltmə komisiyası ilə birlikdə məktəb məzunlarının işə düzəldilməsinə kömək göstərmək	İl boyu	Məktəb rəhbərliyi	
Peşəyönümü işinə nəzarət və rəhbərlik				
1.	Fənlərin tədrisi, şagirdlərlə ictimai faydalı əmək və müxtalif kütləvi tədbirlərin keçirilməsi prosesində peşəyönümü işlərinin aparılmasına nəzarəti gücləndirmək	İl boyu	Məktəb direktoru, peşəyönümü şurası	
2.	Müəllimlərin, dərnək rəh-	Sentyabr	Məktəb di-	Əlavə 5.1.1.-in ardı

	bərlərinin, məktəb psixoloqunun, məktəb həkiminin peşəyönümü üzrə işlər aparmalarına nəzarət etmək		rektoru, təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini	
3.	Peşəyönümü şurasının işinə nəzarəti gücləndirmək	Müntəzəm	Məktəb rəhbərliyi	
4.	Peşəyönümü işində məktəbin ailə və ictimai təşkilatlarla birgə fəaliyyət göstərmələrinə nəzarət etmək	Hər vaxt	Məktəb rəhbərliyi	

5.1.2. Məktəb uşaqlar birliyi və gənclər təşkilatlarının iş planı

Məktəbdə peşəyönümü işinin kompleks şəkildə aparılması üçün məktəbin bütün təşkilatlarının bu problemin həllində

İştirak etmələri vacibdir. Bu cəhətdən məktəbin uşaqlar birliyi və gənclər təşkilatlarının şagirdlərin şüurlu surətdə peşə seçməyə istiqamətləndirilməsinə geniş imkanları vardır. Hazırkı şəraitdə bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi mü-hüm əhəmiyyət daşıyır.

Uşaq həyatının romantikası və gənclər təşkilatı işinin ideya-nəzəri istiqaməti məktəbdə peşəyönümü işi ilə əlaqələndirildikdə bu, şagirdlərə daha cəlbedici, maraqlı görünür. Şagird-lər uşaq və gənclər təşkilatlarının keçirdikləri peşəyönümü üzrə tədbirlərdə həvəslə iştirak edir və daha fəal olurlar.

Peşəyönümü izrə tədbirlər məktəb uşaqlar birliyi və gənclər təşkilatlarının pespektiv planlarının bir bölməsində verilir. Lakin məktəbin ümumi iş planında olduğu kimi burada da hə-min bölmə genişləndirilib ayrıca bir plan kimi verilə bilər. Biz-cə, bu, o halda mümkündür ki, belə planlar məktəbin peşəyö-nümü üzrə digər iş planları ilə eyniyyət təşkil etməsin və bun-ların biri digərini tamamlasın, ona kömək etsin. Aşağıda mək-təb gənclər təşkilatının peşəyönümü üzrə iş planının mümkün olan variantlarından birini veririk.

Sıra	Görüləcək işlərin qısa məzmunu	Tarix	Məsul icraçı	Qeyd
1.	Məktəbin gənclər təşki-la tında «Peşəyönümü» bölməsi təşkil etmək	Sentyabr	Gənclər təşkilatı	
2.	Məktəb məzunları ilə əlaqə saxlamaq, onlarla şagirdlərin görüşünü təşkil etmək	Tədris ilə ərzində	Gənclər və uşaqlar birliyi təş-kilatları	
3.	Müəssisələrlə müntəzəm əlaqə saxlamaq və şag-irdlərin peşə maraqları-nın inkişaf etdirilmə-sində birgə fəaliyyət gö-stərmək	İl boyu	Gənclər təşkilatı	

4.	Şagirdlərlə «Sən öz peşəni necə təsəvvür edir-sən» mövzusunda disput keçirmək	Mart	Gənclər təşkilatı	
5.	Gənclər təşkilatı yığıncağında peşəyönümü işinin qarşısında duran vəzifələri müzakirə etmək	Oktyabr	Gənclər təşkilatı	
6.	Şagirdlərin məktəbdə peşəyönümü üzrə keçirilən tədbirlərdə iştirakını təmin etmək	Hər vaxt	Uşaq və gənclər təşkilatları	
7.	Gənclər arasında «Peşəsi üzrə ən yaxşı» müsabiqəsi keçirmək	Yanvar	Peşəyönü mü şurası, gənclər təşkilatı	

5.1.3. Sınıf rəhbərinin peşəyönü mü üzrə iş planı

Məktəbin təlim-tərbiyə iş planları içərisində aparıcı yerlərdən birini sınıf rəhbərləriñ tərbiyəvi iş planları tutur.

Peşəyönü mü sınıf rəhbərinin iş planının bir bölməsini əhatə edir. Lakin bu bölmədə verilən işlər, keçiriləcək tədbirlər elə aydın və dəqiq olmalıdır ki, o, şagirdlərin peşə maraq və meylərinin öyrənilməsini, inkişaf etdirilməsini və yaş və inkişaf səviyyələrinə uyğun onlarla aparılacaq peşəyönü mü işinin bütün məzmununu əhatə edə bilsin. Bu baxımdan tədqiqat apardığımız məktəblərin təcrübələri əsasında IX sınıf üçün tərtib etdiyiniz bir plan nümunəsi (bir bölmə) veririk.

Sıra	Görüləcək işlər	Tarix	Məsul icraçı	İcra haqqında qeyd
1	2	3	4	5

1.	Peşə seçməyin əhəmiyyəti haqqında şagirdlərlə söhbətlər aparmaq	Müntəzəm	Sinif rəhbəri	
2.	Valideynlərin və müəllimlərin köməyi ilə şagirdlərlə peşələr haqqında söhbətlər aparmaq	Müntəzəm	Sinif rəhbəri	
3.	Təhsil və istehsalat müəssisələrinə şagirdlərin ekskursiyasını təşkil etmək	Qrafik üzrə	Sinif rəhbəri	
4.	Müntəzəm olaraq şagirdlərin peşə maraqlarını öyrənmək, onların hesabatını aparmaq	Müntəzəm	Sinif rəhbəri, məktəb psixoloqu	
5.	Şagirdlərlə və valideynlərlə anket sorğusu aparmaq	İl boyu	Sinif rəhbəri	
6.	Peşəyönümü üzrə «Sinif saatı» keçirmək	Aprel	Sinif rəhbəri	

Əlavə 5. I.3.-ün ardı

1	2	3	4	5
7.	Sinif şagirdlərinin məktəbdə dərnəklərdə, klublarda və fakultativ məşğələlərdə iştirakını təmin etmək	İlin əvvəlindən	Sinif rəhbəri	
8.	Məktəbin kitabxanası ilə birlikdə peşələr üzrə məsləhət görülən kitabların siyahısını tərtib etmək	Sentyabr	Sinif rəhbəri, kitabxana	
9.	«Ailədə əmək tərbiyəsi», «Ailədə uşaqların peşə seçməyə hazırlanmalarında ailənin rolü», «Peşəyə yol ailədən və məktəbdən başlayır» və s. mövzularda sinif valideyn yığıncağı keçirmək	Qrafik üzrə	Sinif rəhbəri, sinif valideyn komitəsi	

10.	«Peşələr haqqında kim daha çox bilir?» mövzusunda müsabiqə keçirmək	May	Sinif rəhbəri, məktəb psixoloqu	
11.	Peşə seçməklə əlaqədar həkim məsləhəti təşkil etmək	Noyabr	Sinif rəhbəri, məktəb həkimi	
12.	Peşəyönümü üzrə kütləvi tədbirlər — oxucu konfransı, disput, axşamlar, görüşlər, kinofilmlərə baxış, müsabiqələr və s. keçirmək	Qrafik üzrə	Sinif rəhbəri	
13.	Peşəyönümü guşəsinin tərtibində şagirdlərin yaxından iştirakını təmin etmək	Sentyabr	Sinif rəhbəri	
14.	Şagirdlərlə və onların valideynləri ilə fərdi peşə məsləhətlərinin aparılması	İl boyu	Sinif rəhbəri, məktəb psixoloqu	

5.2. Peşəyönümü üzrə cari iş planları

Peşəyönümü üzrə ümumməktəb planları ilə bərabər, həm də cari iş planları olur. Cari iş planları müəyyən bir tədbirin hazırlanması və keçirilməsinin konkret ifadəsini təcəssüm etdirir. Belə plan nümunələri ilə tanış olaq:

5.2.1. «Peşəsi üzrə ən yaxşı» müsabiqəsinin aparılması planı

1. Müsabiqənin aparılması üçün 3–5 nəfərdən ibarət komissiya təşkil etmək.
2. Müsabiqəyə 1–2 ay qalmış onun şərtlərini hazırlamaq və bütün şagirdləri həmin şərtlərlə tanış etmək.

3. Müsabiqənin bayram əhvali-ruhiyyəsində keçməsinə çalışmaq. Bunun üçün məktəbin binasını xüsusi tərtib etmək, müsabiqəni təntənəli xətlə açmaq. Müsabiqədə iştirak edən şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələri əks etdirən fərqləndirici emblemlərlə təmin etmək.

4. Müxtəlif peşələr üzrə müsabiqəni ayrıca keçirmək.

5. Müsabiqənin sonunda komissiya müsabiqədə iştirak edənlərin fəaliyyətini qiymətləndirir. Müsabiqənin qaliblərinin şəkli çəkilir, adı və şəkli «Peşəsi üzrə ən yaxşı» guşəsinə vurulur.

6. Qalibləri valideynlər, müəllimlər, təhsil və istehsalat müəssisəsi nümayəndələri təbrik edirlər.

7. Təntənəli hissə qurtardıqdan sonra məktəbin bədii özfəaliyyət kollektivi kiçik konsert programı ilə çıxış edirlər.

5.2.2. İstehsalat ekskursiyalarının iş planı

Şagirdlərin peşəyönümü işində əlverişli vasitələrdən biri də istehsalat ekskursiyalarıdır.

Peşəyönümü məqsədilə aparılan istehsalat ekskursiyaları aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir:

- şagirdlərin bilavasitə iş prosesində yaşlıların əməyi ilə tanış edilməsi;
- əmək adamlarına, onların peşələrinə şagirdlərdə sevgi hisslerinin və marağın qüvvətləndirilməsi;
- məhsuldar əmək və peşələrin romantikası haqqında şagirdlərin təsəvvürünün genişləndirilməsi;
- xalq təsərrüfatı istehsalında əmək proseslərinin şəratı və şərtləri haqqında şagirdlərdə dolğun təsəvvürlərin formalaşdırılması və s.

Peşəyönümü məqsədilə aparılacaq istehsalat ekskursiyalarının şagirdlərdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrində əməyə və peşələrə həvəs və maraq inkişaf etdirmək imkanına malik olması üçün ona ciddi surətdə hazırlanmaq tələb olunur. Bu məq-

sədlə ekskursiyaya hazırlığın aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılmasını məqsədəmüvafiq hesab etmək olar:

- 1) ekskursiyanın hansı məqsədlə aparılacağının müəyyənləşdirilməsi;
- 2) ekskursiya obyektinin müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi;
- 3) əvvəlcədən ekskursiya obyekti gedilməsi və ekskursiya-nın məqsədi, vaxtı, şərtləri və s. haqqında müəssisə rəhbərləri ilə razılığa gəlinməsi;
- 4) ekskursiyanın aparılması üçün ekskursiya rəhbərinin hazırlanması.

Pesəyönümü məqsədilə aparılan istehsalat ekskursiyaları aşağıdakı plan üzrə aparıla bilər:

- a) istehsalat obyektinin ümumi xarakteristikası və əməyin təşkili haqqında müsahibə;
- b) izahlı ekskursiya, əmək adamları ilə söhbət;
- c) yekunlaşdırıcı müsahibə.

5.2.3. Fənlər üzrə peşəyönümü işlərinin planlaşdırılması

Ümumtəhsil məktəblərdə fənlərin tədrisi prosesində həyata keçiriləcək peşəyönümü işinin planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu planlar perspektiv və cari olmaqla iki yerə bölünür.

Məktəbdə tədris məşğələləri prosesində aparılacaq peşəyö-nümü işi üzrə perspektiv və cari planların tərtib olunması üçün məktəbin tədris proqramları əsas götürülür. Bu planlar illik tədris proqramları üzrə tərtib olunmalı və il ərzində keçiriləcək mövzuların peşəyönümü funksiyası və inkişafı bu planda öz əksini tapmalıdır.

Tədris prosesində peşəyönümü işinin perspektiv planları bir-birini tamamlayan iki variantda tərtib edilir. İlk variant üçün məsləhət görülən plan nisbətən ümumi plan olub, proqramın ümumi mövzularını əhatə edir. Bu planda proqramdan peşəyö-

nümü üçün seçilmiş mövzular və bunlarla əlaqədar olan peşələrin siyahısı verilir.

Bu prinsiplər əsasında peşəyönümü işinin perspektiv planı aşağıdakı formada tərtib olunur:

Sıra	Tədris programı üzrə mövzunun adı	Şagirdlərin tanış ediləcəkləri peşə və ixtisaslar
------	-----------------------------------	---

Tədris programının ayrı-ayrı mövzuları üzrə (dərslər üzrə) tərtib edilən ikinci variant perspektiv plan hər bir dərsdə peşəyönümü işlərinin aparılması məqsədi daşıyır. Bu planda hər bir dərs üzrə tədris məşğələsinin mövzusu, bu mövzu üzrə veriləcək peşəyönümü işinin məzmunu, peşəyönümü işinin aparılması imkanları öz əksini tapır. Programın bir mövzusu üzrə tərtib edilən plan aşağıdakı qrafalara bölünür:

Mövzu _____

Tarix	Tədris materialının məzmunu	Mövzu üzrə veriləcək peşəyönümü işinin məzmunu	Program mövzusunun peşəyönümü ilə əlaqələndirilməsinin forma və metodları
-------	-----------------------------	--	---

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I fəsil. Peşəyönümü probleminin yaranması və inkişafı.....5	
1.1. Klassik Şərq mütəfəkkirləri peşə, sənət secməyin zəruriliyi haqqında.....	5
1.2. Peşəyönümü probleminin meydana gəlməsi və inkişafı.....	14
1.3. Azərbaycanda peşəyönümü probleminin yaranması və inkişafı.....	21
1.4. Müasir ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşəyönümü işinin vəziyyəti.....	31
ÜÜ fəsil. Peşəyönümü probleminin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri.....44	
2.1. Peşəyönümü probleminin mahiyyəti.....	44
2.2. Şagirdlərin peşəyönümunun məqsədi və vəzifələri.....	53
2.3. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf və onun peşəyönümü probleminə təsiri..62	62
2.4. İnkişaf etmiş ölkələrdə şagirdlərin peşəyönümü işinin xüsusiyyətləri.	73
III fəsil.Şagirdlərin peşəyönümunun təşkili istiqamətləri 82	
3.1. Peşəyönümü problemində hazırlıqlar və perspektivlər.....	82
3.2. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının müasir istiqamətləri.....	87
3.3. Məktəblilərin uğurlu peşə yönümünün ilkin şərtləri.....	93

ÜV fəsil. Məktəblilərin peşəyönümü pedaqoji-psixoloji problem

kimi.....	99
4.1. Peşəyönümü işində şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.....	99
4.2. Şagirdlərin peşəyönü münnün məzmunu və mərhələləri.....	113
4.3. Peşəyönü mü işinin prinsipləri.....	129
4.4. Peşəyönü mü işinin üsulları və vasitələri.....	140
4.5. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının pedaqoji texnologiyaları.	150
4.6. İstedadlı şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması üzrə işin təşkili....	158

Â fəsil. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşəyönü mü işinin stemi.....

168	
5.1. Peşə maarifi — peşəyönü mü sisteminin əsas komponentlərindən biri kimi.....	170
5.2. Peşəyönü mü işində şagird şəxsiyyətinin öyrənilməsi və peşə diaqnostikası işlərinin aparılması.....	179
5.3. Peşə məsləhətlərinin aparılması yolları.....	192
5.4. Şagirdlərin peşələr üzrə seçiləməsi.....	199
5.5. Peşə adaptasiyası üzrə işlərin təşkili xüsusiyyətləri.....	212
5.6. Şagirdlərin peşə tərbiyəsi işlərinin təşkili.....	216

ÂI fəsil. Peşəyönü mü probleminin həllində müasir meyllər....228

6.1. Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması və peşə seçmə.....	228
6.2. Təhsildə yeni dəyərlər və onların peşə seçimində təsiri.....	233
6.3. Gənclərdə əməyə dəyər kimi yanaşmanın formalasdırılmasında	

peşə yönümünün rolü.....	239
ÂII fəsil. Məktəbdə şagirdlərin peşəyönümü işlərinə rəhbərlik və onun idarə edilməsi.....	246
7.1. Təlim prosesində peşəyönümü işlərinə nəzarət və rəhbərliyin təşkili.....	246
7.2. Peşəyönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyəti — peşəseçmənin başlıca vasitələrindən biri kimi.....	
255	
7.3. Peşəyönümü işində ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsi	
271	
7.4.. «Məktəb - ilk peşə-ixtisas təhsili - ali məktəb» sistemində şagirdlərin peşəyönümü işlərinin təşkili.....	283
7.5. Məktəbdə peşəyönümü işlərinin planlaşdırılması.....	289
İstifadə ədəbiyyat.....	edilmiş 297
Əlavələr.....	308